

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

Pápák és uralkodók

CLAUDIA ALRAUM

Egységesítés az ítélkezés által. Észrevételek a pápai bírák apuliai tevékenységéhez

BARABÁS GÁBOR

Kálmán szlavón herceg és IX. Gergely pápa

TUSOR PÉTER

Magyarország és Róma, 1628–1635

JUHÁSZ PÉTER

Az Árpádok trónöröklési rendje a 10–12. században

CSERNUS SÁNDOR

A császári univerzalizmus Zsigmond diplomáciájának gyakorlatában

HORVÁTH ILLÉS

Szent László kultusza Luxemburgi Zsigmond uralkodói reprezentációjában

32. évf.

2017

3. szám

Bemutatjuk Marie-Madeleine de Cevinst

Következő számunk tartalmából

VARGA BÁLINT

Egy össze nem álló kép mozaikjai: Az Osztrák–Magyar Monarchia dualitásának kortárs reprezentációja

NAGY ILDIKÓ

Himnusz, Szózat kontra Gotterhalte. Birodalmi és nemzeti szimbólumok az Osztrák–Magyar Monarchia Magyarországon

MANHERCZ ORSOLYA

Ferenc József főherceg/császár/király Magyarországon, 1843–1867

BOROVI DÁNIEL

„Lovon vagy gyalog”. Az Andrássy-emlékmű felállítása és bontása a források tükrében

SZEMETHY TAMÁS

Hogyan lett Michael Mandukából báró Horváth Mihály? Egy 18. századi görög kereskedő a magyarországi új arisztokraták között

KÖKÉNY ANDREA

Stephen F. Austin és a Texasi Köztársaság születése

ARI HELO

Elszakadás a progresszív történetírástól: múlt és politika az Amerika-tanulmányok területén

Beszélgetés Oplatka Andrással

OPLATKA ANDRÁS

Két ember, két korszak. Széchenyi István és Clemens Metternich

32. évfolyam

2017. 3. sz.

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A kiadványt szerkesztette:

GALAMB GYÖRGY és HUNYADI ZSOLT

A kiadvány

az

a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara,
a Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kara,
a Szegedért Alapítvány,
Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata
és a Nemzeti Együttműködési Alap
támogatásával jelenik meg.

Szerkesztők:

DEÁK ÁGNES
(főszerkesztő)

VAJDA ZOLTÁN
(főszerkesztő-helyettes)

BENCSIK PÉTER
GALAMB GYÖRGY
HUNYADI ZSOLT

KOSZTA LÁSZLÓ

PAPP SÁNDOR
PELYACH ISTVÁN
SZÁSZ GÉZA
TOMKA BÉLA
TÓTH HAJNALKA
TÓTH SZERGEJ
VUKMAN PÉTER

HORVÁTHNÉ SZÉLPÁL MÁRIA
(olvasószerkesztő)

Tartalom

Tanulmányok

- CLAUDIA ALRAUM
Egységesítés az ítélkezés által (Észrevételek a pápai kiküldött bírók
1189 előtti apuliai tevékenységéhez) Fordította: *Barabás Gábor* 5
- JUHÁSZ PÉTER
Az Árpádok trónöröklési rendje a 10–12. században 17
- BARABÁS GÁBOR
Kálmán szlavón herceg és IX. Gergely pápa (Magyar királyi herceg az
Apostoli Szentszék szolgálatában?) 36
- CSEERNUS SÁNDOR
A császári univerzalizmus Zsigmond diplomáciájának gyakorlatában
(A franciaországi és angliai látogatás tanulságai) 52
- TUSOR PÉTER
Magyarország és Róma, 1628–1635 (J. B. Pallotto, C. Rocci és M. Ba-
glioni bécsi nunciatúrájának magyar vonatkozásai) 74

Műhely

- KATONA CSETE
Orgyilkosok, kémek, rajtaütés (A hadviselés alternatív módszerei az
izlandi sagákban) 94
- HARASZTI SZABÓ PÉTER
Párhuzamos életrajzok? (Kúriai és kancelláriai jegyzők egyetemjárása
és karrierlehetőségei a Zsigmond-korban) 111
- HORVÁTH ILLÉS
Szent László kultusza Luxemburgi Zsigmond uralkodói reprezentáci-
ójában 128

Határainkon túl

- „Eltanácsoltak attól, hogy ezzel csináljak karriert” (Beszélgetés Marie-
Madeleine de Cevinsszel) A beszélgetést készítette: *F. Romhányi*
Beatrix 145
- Marie-Madeleine de Cevins műveinek bibliográfiája 151
- MARIE-MADELEINE DE CEVINS
A ferencesek asztala (A Kisebb Testvérek táplálkozási gyakorlata a
késő középkori Közép-Európában) Fordította: *Galamb György* 156

Figyelő

Ezüst és hatalomépítés Északkelet-Európában (Adamczyk, Dariusz: <i>Silber und Macht. Fernhandel, Tribute und die piastische Herrschaftsbildung in nordosteuropäischer Perspektive [800–1100]. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2014</i>) PÉDERI TAMÁS	167
Tornyok harca a középkori Rómában (Alberto di Santo: <i>Guerre di torri. Violenza e conflitto a Roma tra 1200 e 1500. Viella, Roma, 2016</i>) SZOLNOKI ZOLTÁN	171
Újabb lépés a római közjog újrafelfedezéséhez Magyarországon (Pókecz Kovács Attila: <i>A principátus közjoga. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2016</i>) BAJÁNHÁZY ISTVÁN	175
Néhány gondolat egy régen várt erdélyi levéltári segédkönyvhöz (Bernhard Heigl – Petra Rezac – Thomas Sindilariu: <i>Archivführer zur Geschichte der Deutschen in Kronstadt und dem Burzenland. De Gruyter Oldenbourg Verlag, München, 2016</i>) CZIRÁKI ZSUZSANNA	179
A kritika veszélyeiről (Reinhart Kosseleck: <i>Kritika és válság. Tanulmány a polgári világ patogeneziséről, Budapest, Atlantisz, 2016</i>) BALÁZS PÉTER	183
Számunk szerzői	188

CLAUDIA ALRAUM

Egységesítés az ítélkezés által

Észrevételek a pápai kiküldött bírók 1189 előtti apuliai tevékenységéhez

A pápai kiküldött bíróság a pápaság egyik olyan eszközeként határozható meg, amely az egyház jogi egységesítését szolgálta.¹ Az Apostoli Széket már a 11. század közepétől, az ún. reformpápaság idejétől, de elsősorban a 12. századtól egyre nagyobb számban kérték fel bizonyos kérdések és peres ügyek eldöntésére. Ezek teljesítése, illetve az egyház legfelsőbb bírói szerepének betöltése érdekében a pápai udvarban a feladatok specializálódása és differenciálódása kezdődött meg. Ebben a folyamatban a pápák joghatósági primátus iránti igénye is szerepet játszott. A jogáspápa, III. Ince (1198–1216) idejét tekinthetjük csúcspontnak a pápai udvar intézményesülése tekintetében. Ekkor vált nyilvánvalóvá a kiküldött bíróság

¹ A korábbi munkák mellett az utóbbi húsz évben számos tanulmány foglalkozik különböző kiindulópontok és regionális szempontok alapján a delegált bíróság létrejöttével és működésével: Sayers, Jane E.: *Papal judges delegate in the province of Canterbury. A study in ecclesiastical jurisdiction and administration*. Oxford, 1971. (Új kiadása: 1997); Herde, Peter: *Audientia litterarum contradictarum. Untersuchungen über die päpstlichen Justizbriefe und die päpstliche Delegationsgerichtsbarkeit vom 13. bis zum Beginn des 16. Jahrhunderts* (Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts in Rom 31-32) 2., Tübingen, 1970.; uő: *Päpstliche Delegationsgerichtsbarkeit im Mittelalter und der frühen Neuzeit*. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Kanonistische Abteilung, Bd. 88. (2002) 20–43. A regionális kutatások számára iránymutatóként szolgál Harald Müller disszertációja: Müller, Harald: *Päpstliche Delegationsgerichtsbarkeit in der Normandie (12. und frühes 13. Jahrhundert)*. Tl. 1: Untersuchung, Tl. 2: Regesten und Edition (Studien und Dokumente zur Gallia Pontificia 4,1-2) Bonn, 1997. Számtalan más tanulmányban is foglalkozott a témával, egyebek mellett a delegált bírók közvetítői szerepének hangsúlyozásával: Müller, Harald: *Entscheidung auf Nachfrage: die delegierten Richter als Verbindungsmitglieder zwischen Kurie und Region*. In: Johrendt, Jochen – Müller, Harald (Hrsg.): *Römisches Zentrum und kirchliche Peripherie: das universale Papsttum als Bezugspunkt der Kirchen von den Reformpäpsten bis zu Innozenz III.* Berlin, 2008., 109–131.; továbbá uő: *Gesandte mit beschränkter Handlungsvollmacht. Zu Struktur und Praxis päpstlich delegierter Gerichtsbarkeit*. In: Zey, Claudia – Märkl, Claudia (Hrsg.): *Aus der Frühzeit europäischer Diplomatie. Zum geistlichen und weltlichen Gesandtschaftswesen*. Zürich, 2008. 41–65.; uő: *Generalisierung, dichte Beschreibung, kontrastierende Einzelstudien? Stand und Perspektiven der Erforschung delegierter Gerichtsbarkeit des Papstes im Hochmittelalter*. In: Johrendt, Jochen – Müller, Harald (Hrsg.): *Rom und die Regionen. Studien zur Homogenisierung der lateinischen Kirche im Hochmittelalter*. Berlin, 2012. 145–156. Ebben a kötetben a pápaság más eszközeit, például a legátusokat és az exemptiókat illetően is fontos tanulmányok találhatók. Az utóbbi években nagyobb munkáik keretében Barabás Gábor a Magyar Királysággal, míg Andreas Holndonner az Ibériai-félszigettel kapcsolatban foglalkozott a delegált bíróság integrációs szempontjaival: Barabás, Gábor: *Das Papsttum und Ungarn in der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts (ca. 1198 – ca. 1241). Päpstliche Einflussnahme – Zusammenwirken – Interessengegensätze*. (Publikationen der Ungarischen Geschichtsforschung in Wien 6) Wien, 2014.; Holndonner, Andreas: *Kommunikation, Jurisdiktion, Integration: das Papsttum und das Erzbistum Toledo im 12. Jahrhundert (ca. 1085 – ca. 1185)*. Berlin – München – Boston, 2014.

szükségessége, lévén a pápák nem hozhattak minden ügyben személyesen döntést: „...*quas per nos non possumus, aliis de auctoritate nostra committere diffiniendas*”,² ahogyan az emberi természet sem teszi lehetővé, hogy valaki egyszerre két helyen lehessen: „...*qualiter conditionis humanae lex hominem simul in diversis locis existere aut ad loca remotiora transolvere subito non permittit*...”.³ A pápák számára tehát elengedhetlenné vált, hogy feladataikat másokra ruházhassák, és ügyeiket legátusok és delegált bírók intézhessék.⁴ Tanulmányomban ez utóbbi személyek közül veszek néhányat vizsgálat alá, mégpedig azokat, akik a kereszténység különböző részeiből származó ügyekben bírói feladatokat kaptak a pápától: a kiküldött bírókat.

Előzetes megjegyzések és bevezető tézisek

A vizsgálódás a pápai kiküldött bíróság dél-itáliai felhasználására terjed ki 1189-ig, II. Vilmos szicíliai király haláláig,⁵ ami után, bár a normann uralom névleg nem ért véget, de egyrészt Leccei Tankréd bitorolta a trónt 1194-ig, másrészt jog szerint az örökség Vilmos nagynénjére, Konstanciára, II. Roger (1130–1154) leányára, a Stauf-házi IV. Henrik feleségére szállt. Az uralmi helyzet ennek megfelelően instabil volt, és nagymértékben függött különböző hatalmi csoportosulásoktól. A kutatás földrajzi tekintetben Apulia északi és középső részére összpontosít, ami által bepillantást nyerhetünk a pápai kiküldött bíróság fejlődésébe, felhasználásába és gyakorlatába Trani, Bari és Brindisi érseki tartományaiban, illetve mindenkori alárendelt püspökségeikben és kolostoraikban, továbbá Monopoli exempt püspökségében. Tanulmányomban elsősorban azokra a prelátusoknak adott megbízásokra hagyatkoztam, akik székhelye és így hatóköre a kiválasztott területen feküdt, de nem maradhat el azon kiküldöttek elemzése sem, akik nem a nevezett egyházmegyékből származtak, de feladataik oda szóltak.

A források elemzését alapjaiban határozta meg egyrészt az a kérdés, mennyiben tudta megvalósítani a pápaság az ún. „pápaságtörténeti fordulat” (*papstgeschichtliche Wende*)⁶ után Apulia és egyházi intézményeinek homogenizálását, másrészt az, hogy minek a révén és támogatásával zajlott ez a folyamat. A jogszolgáltatás szempontjából mindenképpen központi elemnek tekinthető a pápai kiküldött bíróság, hiszen a jog, amelynek szférájában a delegáltak elhelyezhetők, téralakító vagy térrendező elemnek minősíthető. Egy jogi rendszer sikeres felhasználásának feltétele volt a mindenkori jogalkotó – jelen esetben a pápaság – és az ő joghatósági autoritásának elfogadása egyházi és adott esetben az abból keletkező világi kérdésekben is. Ahhoz, hogy olyan jogi rendszert, mint a római-kanonjog, sikeresen és erőszak nélkül bevezethessenek, már léteznie kellett egy kommunikációs térnek a központ és az alárendelt régiók között. Az egyházjog pedig olyan, határokon átnyúló rendszernek tekinthető, amelynek az egész latin egyházban ugyanazon a módon kellett érvényesülnie.

² III. Ince a delegált bíráskodás jelentőségéről. Kiadás: Hageneder, Othmar – Haidacher, Anton (Hrsg.): *Das Register Innozenz*, Bd. 1: 1. Pontifikatsjahr 1198/99. (Publikationen der Abteilung für historische Studien des Österreichischen Kulturinstituts in Rom, II. Abteilung, 1. Reihe) Wien, 1964. 58. n. 39, Z. 10 f.

³ Migne PL 216, Sp. 795–798, n. 12, hier Sp. 795f. 1213. március 23. (Potthast 4686).

⁴ Uo.

⁵ II. Vilmos személyére és uralmára lásd: Schlichte, Annkristin: *Der „gute“ König. Wilhelm II. von Sizilien (1166–1189)*. (Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts in Rom 110) Tübingen, 2005.

⁶ A pápaságtörténeti fordulat kifejezésre lásd: Schieffer, Rudolf: *Motu proprio. Über die papstgeschichtliche Wende im 11. Jahrhundert*. Historisches Jahrbuch, Bd. 122. (2002) 27–41.

Megjegyzések a delegált bíróságról

A pápák a 11. század második fele, a „pápaságtörténeti fordulat” óta igényt tartottak arra, hogy minden nagyobb ügyben (*causae maiores*), vagyis olyan perekben, amelyek alapvető és jelentős kérdéseket érintettek, döntést hozhassanak. A korábbi megszokott, helyi bírói szinteket így egyre többször kerülték ki, az egyházfők pedig fogadták a helyi és regionális bírók elleni panaszokat. A pápai döntések iránti növekvő nemzetközi igény nem kizárólag a Kúrián hozott változásokat, de a kiküldött bíróság intézményét is életre hívta, amely a 12. század során a pápai jogszolgáltatás központi elemévé vált, és formális alakot is öltött. Az eljárásjog elméleti alapját a római-kanonjog adta, amely ugyancsak a 12. században alakult ki, és kapott növekvő figyelmet a pápai udvarban, miután III. Sándorral (1159–1181) kezdve jogi képzettségű egyházfők sora került Szent Péter trónjára.

Az ítélkezési feladatok delegálásokat általi decentralizálása révén csökkent a pápai udvarra nehezedő nyomás, és hatékonyabban kezelhették a latin kereszténység különböző régióiból érkező fellebbezéseket. A mandátumok révén felhatalmazott és csak ennek révén cselekvőképes bírók összekötő kapocsként funkcionáltak a régiók és a Kúria között.

A kiküldött bíróság elterjedése és további alakulása azonban végeredményben „Róma nélkül” ment végbe, lévén a panaszosoknak maguknak kellett akcióba lépniük, hogy kikerülhessék a rendes bírói szinteket. Az *orbis christianus* különböző vidékeiről személyesen vagy képviselő útján kellett benyújtani apellációikat az általában Rómában, de alkalmanként máshol tartózkodó pápai udvarhoz, ami nemcsak a kiindulási helytől függően hosszabb-rövidebb utazással, de ehhez kapcsolódóan költségekkel is együtt járt. Így az a gyakoriság, amellyel a delegált bírók az adott régióban megjelentek, képet adhat a terület egyházi intézményeinek hajlandóságáról a központilag irányított egyházba történő beilleszkedésre, vagyis az „integráció” egyik indikátora volt, illetve a pápaság mint legitim jogszolgáltató hatalom elismerését jelezte. Harald Müller is hangsúlyozta, hogy a pápai delegált bíróság elterjedése végeredményben Róma nélkül történt, de az intézmény segítségével egységes, a pápaságot mint legitimáló tényezőt középpontba állító jogi kultúra alakult ki.⁷

A pápai delegált bíróságról az apuliai egyházmegyékben a 12. században

A bíróknak adott mandátumok

A 12. századból tizenhat, pápák által kiállított bírói megbízás ismert. Közülük tizenkettő *deperditaként* más oklevelekből, illetve akár csak 16-17. századi említésekből és leírásokból⁸ és leírásaiból⁹ rekonstruálható. Egy további elveszett megbízás, amelyet a Holtzmann által az *Italia Pontificia* sorozat részeként kiadott regesztakötet mások mellett Apulia vidékéhez sorol,¹⁰ nem említésből ismert, hanem egy másik oklevél alapján következtethetünk rá,

⁷ Vö. Müller, Harald: *Im Dienste der Zentralisierung? Zu Struktur und Praxis päpstlich delegierter Gerichtsbarkeit*. In: Andenna, Cristina – Blenemann, Gordon – Herbers, Klaus – Melville, Gert (Hrsg.): *Die Ordnung der Kommunikation und die Kommunikation der Ordnungen. Zentralität: Papsttum und Orden im Europa des 12. und 13. Jahrhunderts*. (Aurora 1,2) Stuttgart, 2013. 133–144., itt: 143. s köv.

⁸ Mint például a *Summarium I. Litterae executoriales relaxatae a Sacra Rota Romana die 22. Decembris 1550 coram bone memorie Antonio de Augustinis in causa Conversanen. Iurisdictionis etc.*

⁹ Andrea Della Monaca a 17. században nyilvánvalóan látta a S. Maria Veterana kolostor okleveleit. Lásd: Della Monaca, Andrea: *Memoria storica della città di Brindisi*. Lecce, 1674.

¹⁰ Holtzmann, Walther: *Italia Pontificia 9. Samnium – Apulia – Lucania*. Berlin, 1962. (a továbbiakban: IP 9).

amelyben egy delegált bíró, Bari Rajnald tájékoztatta III. Lucius pápát (1181–1185) arról, hogy a Trani érseke és a barlettai johannita testvérek közötti perben a lovagok javára ítélt.¹¹ Ennek alapján bizonyosak lehetünk abban, hogy Rajnald érsek számára korábban kiállítottak egy megbízást, de az is elképzelhető, hogy III. Lucius más bírókat is felhatalmazott, akiknek együtt kellett működniük a főpappal, bár erre nézve nem áll rendelkezésre bizonyíték. Ha feltételezzük, hogy Rajnald bizonyosan kapott megbízólevelet, akkor összesen tizenhét egyértelmű pápai mandátummal számolhatunk a korszakból.¹²

Ebből III. Sándorra hét oklevél esik, bár datálási nehézségek folytán ezek közül egy csak feltételesen köthető hozzá, s talán már utóda, III. Lucius állított ki.¹³ Az első ismert mandátum 1173 májusából, tehát III. Sándor pontifikátusából maradt ránk,¹⁴ vagyis a 12. század háromnegyedében nem lépett működésbe a kiküldött bíróság intézménye, holott ekkor a latin kereszténység más részein már megjelent és meg is szilárdult.¹⁵ Sándor három apuliai címzettnek küldött mandátuma esetében nem perek jogi átadása történt, hanem más jellegű pápai felhatalmazás (ezek a jelen tanulmány statisztikai részébe nem illeszkednek). A pápa először 1174-ben, esetleg 1175 elején arra hatalmazott fel két egyházi méltóságviselőt, hogy vizsgálják ki a Bari melletti (*in loco Cuti*) Mindenszentek kolostorban tapasztalható visszaadásokat,¹⁶ majd 1178 nyarán azzal bízta meg a címzetteket, hogy tájékoztassák a conversanói püspök és a monopoli Szt. István kolostor apátja közötti perrel, ami után az eljárásnak a pápai udvarban kellett folytatódnia.¹⁷ Ez a pereskedés, amelynek alapja a Putignano (*terra Putiniani*) feletti joghatóság volt, nagy jelentőségű lehetett, olyannyira, hogy a pápa maga és római jogászai számára tartotta fenn az ítélkezés jogát. A harmadik esetben egy körülbelül 1179-ből származó, Rajnald bari érseknek küldött rendelkezéssel van dolgunk, amely a prelátus és Cafisius conversanói püspök között Rutigliano egyháza körüli ellentét *ordo iudicarius*¹⁸ szerinti befejezését parancsolta meg.¹⁹ A főpap ebben az esetben tehát peres félként a saját ügye egyházjog segítségével történő befejezésére kapott utasítást.

¹¹ III. Orbán egy 1186. július 18-án vagy 1187-ben kiadott oklevele alapján rekonstruálható. Kiadás: Delaville de Roulx, Joseph (dir.): *Cartulaire de l'ordre de Saint Jean de Jérusalem 1100–1310, Bd. 1: 1100–1200*. 508. n. 816.

¹² A vizsgált időszakból hat további oklevél maradt ránk, amelyek csak érintőlegesen tartoznak a bírói megbízások közé, így határesetként tekinthetünk rájuk, vagy akár nem is egyértelműen tarthatók mandátumnak, köztük öt *deperdita*.

¹³ A megbízást említi a delegált bírók egy későbbi oklevele. Lásd: IP 9, az oklevél kiadása: Gioacchino Prologo, Arcangelo di: *Le carte che si conservano nell'Archivio del Capitolo Metropolitano della città di Trani: dal 9 secolo fino all'anno 1266*. Barletta, 1877. 157. n. 74., illetve Beltrani, Giovanni (ed.): *Codice Diplomatico Barese, Vol. 9: I documenti storici di Corato (1046–1327)*. Bari, 1923. 76–78. n. 67.

¹⁴ Lásd: IP 9, 294, n. 13. A diploma tartalmát a továbbiakban, Trani Bartranddal kapcsolatban ismertetem.

¹⁵ Lásd egyebek mellett: Müller: *Päpstliche Delegationsgerichtsbarkeit*, id. mű.

¹⁶ III. Sándor megbízta a monopoli püspököt és a helyi Szt. István kolostor apátját, hogy vizsgálják meg az exempt bari Mindenszentek kolostor helyzetét, mivel ott elhanyagolták a misézést. Lásd: IP 9, 335, n. *11.

¹⁷ Lásd: IP 9, 322, n. *17.

¹⁸ Vagyis a kánoni eljárásnak megfelelően. Ehhez lásd: Fowler-Magerl, Linda: *Ordo iudiciorum vel ordo iudicarius. Begriff und Literaturgattung*. (Ius Commune Sonderhefte 19) Frankfurt a. M., 1984.

¹⁹ Lásd: IP 9, 360, n. *4.

III. Luciustól négy apuliai címzettnek adott megbízás ismert.²⁰ Három oklevél esetében a Bertrand trani érsek és a coratói főesperes, illetve klerikusok között egy áruszerződés miatt létrejött konfliktus kezelése volt a cél a delegálások révén. Egy további pápai bírói felhatalmazásra utal Rajnald érsek már említett, korábbi tevékenységéről beszámoló levele.²¹ A perben a trani püspök és klérus, illetve a barlettai johanniták álltak szemben egymással. Az utóbbiak azt a szabadságot kapták Rajnaldtól, hogy halotti körmenetek alkalmával a városon belül liturgikus jelvényeket vihessenek, és további istentiszteleteket tarthassanak. Másik bíró neve nem szerepel a forrásban, így kétség merülhet fel azt illetően, hogy valóban pápai delegálással van-e dolgunk, III. Lucius ugyanis elődjéhez, III. Sándorhoz hasonlóan, ahogyan Trani és Corato említett perében, általában egyszerre két bírót hatalmazott fel. Ugyanakkor az sem zárható ki, hogy a bari püspök mellett megbízott másik delegált neve pusztán kimaradt III. Orbán pápa Rajnald levelét említő diplomájából.

III. Lucius római vikáriusa, Gerhard, a S. Adriano diakónus-bíborosa 1184 és 1188. február 4. között pontosabban nem meghatározható időpontban állított ki megbízást Rajnald bari érsek, illetve a melfi és az asculanói püspökök számára.²² A címzetteknek biztosítaniuk kellett, hogy a montesacrói apát és kolostor, valamint a molfettai Szt. Jakab egyház perjele, Vilmos perében az utóbbi állítsa helyre egyháza javait, ellenkező esetben számoljon a megfelelő konzekvenciákkal. Feltételezhetjük, hogy ebben az esetben bírói felhatalmazással járt a megbízás,²³ bár Gerhard Rómában *qui loco et vice domini pape plenitudinem potestatis exercet*²⁴ az ügy megoldásának első lépésére már javaslatot tett. Azt mindenesetre nem lehet kizárni, hogy eredendően Montesacro apátja, esetleg az ő képviselője fellebbezett volna Rómában, ahol a pápa helyettesét keresték fel, nem magát az egyházfőt, aki ekkor távolabb, Veronában időzött. Rajnald bari érsek egy datálatlan levele alapján ismerjük az ügy további lefolyását: Vilmos perjelt, aki vonakodott megjelenni a bíróság előtt, Molfetta püspökének tanácsára az érsek személyesen közöskötötte ki.²⁵

III. Orbán (1185–1187) időszakából három megbízás maradt ránk: az első, datálatlan oklevéllel az egyházfő a korszak pápai kommunikációjában számos alkalommal megjelenő Rajnald bari érseknek, továbbá Malfi püspökének, valamint Vilmos troiai püspöknek parancsolta meg, hogy a garganói Monte S. Angelo kanonokjai által megnevezett tanúkat bizonyos privilégiumokat illetően hallgassák meg. A nevezett kanonokok ugyanis azt állították, hogy a sipontói érseki székeskáptalan kanonokjai megkárosítva őket a privilégiumokat

²⁰ Az elsőt lásd: IP 9, 297, n. *30 és újabban: Böhmer, Johann Friedrich: *Regesta Imperii IV: Lothar III. und ältere Staufer, 4. Abteilung: Papstregesten 1124–1198, Teil 4: 1181–1198, Lieferung 1: 1181–1184*. Bearbeitet von Katrin Baaken und Ulrich Schmidt, Köln, 2003. (a továbbiakban: RI IV, 4,4, Lfg. 1) 489. n. 829., a második forrás: IP 9, 323, n.*13, illetve: RI IV, 4,4, Lfg. 1, 489, n. 827; továbbá a harmadik oklevél: IP 9, 297, n. 31 és RI IV, 4,4, Lfg. 1, 490, n. 830.

²¹ Regesztá: Böhmer, Johann Friedrich: *Regesta Imperii IV: Lothar III. und ältere Staufer, 4. Abteilung: Papstregesten 1124–1198, Teil 4: 1181–1198, Lieferung 2: 1184–1185*. Bearbeitet von Katrin Baaken und Ulrich Schmidt. Köln, 2006. (a továbbiakban: RI IV, 4,4, Lfg. 2) 420. n. 2066; említi III. Orbán egy 1186. július 18-án, esetleg 1187-ben kelt oklevele: Delaville de Roulx (éd.): *Cartulaire*, 508. n. 816.

²² Regesztá: IP 9, 324, n. *23; Egy *deperditával* van dolgunk, amely Bari Rajnald egy datálatlan oklevélből rekonstruálható. Lásd: Nitti de Vito, Francesco (ed.): *Codice Diplomatico Barese, Vol 8: Le pergamene di Barletta, Archivio Capitolare (897–1285)*. Bari, 1914. 201. n. 157.

²³ Kétségtelenül megbízás volt, ahogyan az Rajnald oklevele alapján megállapítható: „...a domino vicario litteras et mandatum recepimus...” Lásd: *Codice Diplomatico Barese*, vol. 8. 201. n. 157.

²⁴ Lásd: *Codice Diplomatico Barese*, vol. 8. 202.

²⁵ Lásd: *Codice Diplomatico Barese*, vol. 8. 201. s köv., n. 157.

meghamisították, sőt, el is égették.²⁶ Egy másik, 15. századi másolatból ismert megbízólevél 1186-ban vagy 1187-ben a barlettai johanniták már említett ügyében kelt, akiknek Trani klerikusai, Rajnald érsek korábbi ítélete ellenére megtiltották, hogy a halottas menetekben keresztet, gyertyatartókat és csengőket vigyenek. Trani papsága Bertrand érsekkel közösen emelt óvást III. Orbán pápánál, arra kérve őt, hogy vonja vissza a korábbi ítéletet. A pápa július 18-i válaszában azonban delegáltja első döntését erősítette meg, illetve tájékoztatta a tranibelieket Rajnald, valamint Palmerius, a monopoli Szt. István kolostor apátjának küldött bírói megbízásról. Ez utóbbi arra az eshetőségre vonatkozott, ha Trani klerikusai vonakodnának elismerni és követni a pápai döntést.²⁷ Ugyanazon a napon a pápai kancelláriában egy további oklevél is készült a tranibeliek számára, akik a barlettai johannitákkal szemben állva mindenkit egyházi tilalom (*interdictum*) alá vettek, valamint exkommunikációval fenyegettek, aki a lovagok templomát látogatta. III. Orbán arra intette a címzetteket, hogy hagyjanak fel ezzel a magatartással, illetve megparancsolta a már egyházi fenytétkkel sújtottak feloldozását. Vonakodásuk esetére ezúttal is bírót hatalmazott fel a pápa, mégpedig Salpi kánonokjait és püspökét, akiknek a kiközösítések feloldása, illetve a traniak általi jóvátétel elérése volt a feladatuk.²⁸

III. Kelemen pápa (1187–1191) két esetben adott ki megbízói oklevelet apuliai egyházmegegyre vonatkozóan, legalábbis a tanulmány által vizsgált 1189-es időhatárig.²⁹ Az egyik mandátum *littera clausa* formájában a Bari San Nicola perjele, Miklós számára készült, és a bari bencés monostor apátja, valamint András materai presbiter között egy meg nem fizetett kölcsön miatti pert érintette. Miklós szerepe abban állt, hogy rávegye az apátot, fizesse meg az Andrást illető összeget.³⁰ A pápa ezenkívül maga is hozott ítéletet egy olyan ügyben, amely „klasszikusan” a delegált bírók hatáskörébe tartozik. A Putignano feletti joghatóság miatt Conversano püspöke és a monopoli Szt. István kolostor apátja, Palmerius állt perben egymással, III. Kelemen két delegáltat bízott meg (Daufferius bari választott érseket, illetve Alpinust, Polignano püspökét) az ítélet foganatosításával.³¹ Az ügyben már III. Sándor is igyekezett tájékozódni apuliai megbízottak révén, miközben a döntés jogát magának tartotta fenn.³² Kelemen pápa egy további megbízása a vizsgált korszak legvégén vagy talán már azon is túl történt. Bisceglie püspöke a pápa nevében hozott ítéletet főesperese, Berardus meg-

²⁶ A *deperdita* regesztáját, amely III. Ince egy 1202. május 25-én kelt oklevele alapján ismert, lásd: Böhmer, Johann Friedrich: *Regesta Imperii IV: Lothar III. und ältere Staufer, 4. Abteilung: Papstregesten 1124–1198, Teil 4: 1181–1198, Lieferung 3: 1185–1187*. Bearbeitet von Katrin Baaken und Ulrich Schmidt. Köln, 2012. (a továbbiakban: RI IV, 4, 4, Lfg. 3) 569. n. 1058., valamint IP 9, 240. n. *26. A kiküldött bírók ekkor már meghallgattak néhány tanút, de III. Orbán, valamint utódja halála, illetve a II. Vilmos elhunytát követő háborús körülmények hatására 1189-ben az eljárás véget érni látszik. Vö. Loud, Graham A.: *Latin Church in Norman Italy*. Cambridge, 2007. 247.

²⁷ Lásd: RI IV, 4, 4, Lfg. 3, 502 f., n. 892. (a fennmaradásra, kapcsolódó iratokra és az eljárásra vonatkozó irodalommal együtt), illetve IP 9, 306. n. 3.

²⁸ Lásd: RI IV, 4, 4, Lfg. 3, 503. n. 893. (a fennmaradásra, kapcsolódó iratokra és az eljárásra vonatkozó irodalommal együtt), illetve IP 9, 06. n. 4.

²⁹ VIII. Gergely rövid időszakából (1187. október 21. – 1187. december 17.) nem ismert apuliai bíró számára kiállított megbízás.

³⁰ IP 9, 328. n. 3. Kiadása: Nitti de Vito, Francesco (ed.): *Codice Diplomatico Barese. Vol. 5: Le pergamene di San Nicola di Bari, 2: Periodo Normanno (1075–1194)*. Bari, 1902, 258. n. 151.

³¹ Vö. IP 9, 360. n. *5, illetve 324. n. *24.

³² Lásd a 18. jegyzetet.

sebesítésének ügyében, ami a vétkes klerikusok, köztük egy bizonyos Buccarus I. felfüggesztését (*suspensio*) jelentette.³³

A 12. században Apulia északi és középső részére vonatkozóan megbízott kiküldött bírók felhatalmazásainak elemzése alapján megállapíthatjuk, hogy egy eljárás keretében gyakran több mandátumot és oklevelet is kiállítottak a körülmények változása vagy további lépések szükségessé válása következtében. Jól példázza ezt Bertrand trani érsek és a coratói főesperes, valamint az ottani klerikusok birtokcseréje, amely a delegált bírók oklevele alapján rekonstruálható. A tranzakciót ugyanis Amandus biscegliei és Dániel ruvoi püspök hajtotta végre, bár oklevelük bizonytalan datálása miatt (1181 és 1182. július 7. között kelt) nem állapítható meg, hogy III. Sándor vagy III. Lucius megbízásából.³⁴ Miután azonban a coratói klerikusok azt állították, hogy erőszakkal kényszerítették őket a cserére, az utóbbi pápa Rajnald Bari érseket és Jakab melfi püspököt rendelte bíráló az ügyben.³⁵ Az egyháziak azonban ezután újfent a Szentszékhez fellebbeztek, ahol III. Lucius meghallgatást tartott,³⁶ amin Samarus trani főesperes jelent meg mint *sufficienter instructo pro parte archiepiscopi*, amíg a coratói klerikusok csak *minime ... preparati* voltak jelen. Ilyen körülmények között nem született ítélet, ami újabb megbízást eredményezett, ezúttal Péter venosai püspök és Johannes venosai apát számára.³⁷ Az utóbbi azonban nem sokkal később meghalt, vagyis az eljárást továbbra sem sikerült befejezni, így Péter mellett Vilmos troiai püspök kapott újabb delegálást.³⁸ Ők Bariba idézték a peres feleket, ahol végezetül sikerült megállapodást létrehozni, az erről kiállított oklevél tartalmazza a pápai mandátumot.³⁹

Rendhagyó esetek és illeszkedő példák

A következőkben két példaszzerűnek tekinthető esetet veszek górcső alá: egy Apuliához kapcsolható kérdéses természetű delegációt, valamint egy delegált bírót, aki később maga lett ítélkezés tárgya.

A delegáció egy korai fajtája? Az ismeretlen „G.” esete

A rossz forrásadottságok miatt – mint oly sokszor Apulia érett középkori történetét illetően – előre kívánczik ez a példa. Bár az ismeretlen „G.” esetében rendelkezésre áll egy pápai diploma másolata,⁴⁰ de az egy a 18. századi Brindisihez és környékéhez kapcsolódó oklevelek másolatgyűjteményből származik, és csak töredékesen ismert.⁴¹ A szóban forgó iratot Pflugk-Harttung másoltatta le saját kiadása⁴² számára Giovanni Tarantini brindisi főesperessel. Ami a tartalmát illeti, II. Paszkál pápa egy Roger apuliai hercegnek küldött diplomájával van dolgunk, amelynek azonban pontos datálása nem lehetséges. Kehr feltételezése

³³ Lásd: IP 9, 337, n. *6.

³⁴ Lásd az oklevelet, amelyhez itt III. Lucius kapcsolódik: RI IV, 4,4, Lfg. 1, 184, n. 286., különös tekintettel a perrel kapcsolatos ott található megjegyzésekre és további irodalomra. Lásd továbbá: IP 9, 313, n. *10, itt III. Sándorhoz kapcsolják az oklevelet.

³⁵ RI IV,4,4, Lfg. 1 489, n. 827 und IP 9, 323, n. *19.

³⁶ RI IV,4,4, Lfg. 1, 489, n. 828 und IP 9, 297, n. *28.

³⁷ RI IV,4,4, Lfg. 1, 489, n. 829 und IP 9, 297, n. *30.

³⁸ RI IV,4,4, Lfg. 1, 490, n. 830.

³⁹ Ehhez lásd: RI IV, 4,4, Lfg. 1, 490, n. 830.

⁴⁰ Lásd: IP 9, 391, n. 23., valamint Pflugk-Harttung, Julius von (Hrsg.): *Acta Pontificum Romanorum inedita. Urkunden der Päpste, Bd. 2.* Tübingen, 1884. 196. n. 237.

⁴¹ Lásd: IP 9, 385.

⁴² Pflugk-Harttung: *Acta 2*, 196. n. 237.

szerint 1101-ben készült,⁴³ míg Pflugk-Harttung 1101. április 1. és 1110 közé helyezi.⁴⁴ A pápa arról értesítette egyebek mellett a herceget, hogy egy bizonyos G. (*genitoris tui*) ügyét, akit exkommunikációval sújtottak, átadta az otrantói, tarentói és brindisi érsekeknek. Ha azonban „G.” felhagyna a gaztettekkel, amelyekkel a büntetést magára vonta, a delegáltaknak fel kellett oldozniuk őt.

„G.” személyéről nem rendelkezünk közelebbi információval, bár Pflugk-Harttung feltételezése szerint a rövidítés feloldása *genitoris tui* „*G(uiscardi?)*” lenne, ám a Roger herceg (1085–1111) apjával, Robert Guiscard-ral (1058–1085) történő azonosítás nem fogadható el, még a *genitoris tui* kiegészítés ellenére sem, ugyanis már 1085-ben meghalt. A szöveg másolója, Giovanni Tarantini ebben az esetben feltehetően olvasási hibát követett el, ami különböző spekulációkhoz vezetett,⁴⁵ de egyik sem hozott eredményt.

Az érsekeknek adott mandátum ugyan egyértelműen megjelenik a szövegben, de nem tudjuk, hogy azt megelőzte-e a pápához történő fellebbezés. Számos kérdés merül fel: Lehet, hogy maga Roger herceg kérte a Szentszék közbenjárását G. érdekében, és a kiközösítés revíziója ennek hatására történt? A delegáció egy korai formájával van dolgunk, amely még nem a későbbi szabályokat követte? Milyen formában történtek a beható vizsgálatok, meghallgatások, a kiközösítettel folytatott beszélgetések, és végül milyen döntés született? A források ebben az esetben nem gyújtanak fényt a sötétben, ennek ellenére feltételezhetjük, hogy valóban delegálással van dolgunk, amit alátámaszt egyrészt az, hogy az apuliai érsekek mandátum révén kapták megbízásukat, másrészt erre utal ennek egy később megszokottá vált formulája is: *qualiter finiri debeatur*.

Hiányzó eszköz vagy hiányzó legátus/delegált? A brindisi S. Maria Veterana zárda körüli per

II. Honorius pápa (1124–1130) feltehetően 1126 és 1129 között parancsolta Sichelgaita grófnőnek, hogy a Baialardus brindisi érsek és a helyi S. Maria Veterana exempt kolostor közötti ellentét feloldása céljából hívja össze a szomszédos püspököket.⁴⁶ Godinus, Brindisi érseke még az 1090-es években kezdeményezte a zárda *exemptió*ját, amiért cserébe a monopoli bazilita monostort kapta meg.⁴⁷ Ebben az esetben nem delegálás történt tehát, hanem egy „közvetítő hölgy” segítségét vette igénybe a pápa, hogy tájékozódjon egy pereskedésről, és lehetőleg le is zárja azt. Sichelgaita megbízása végeredményben nem volt teljesen váratlan, hiszen ő és családja brindisi oklevelekben többször is a S. Maria zárda jótévőiként tűnik fel.⁴⁸ Lehet, hogy ő maga volt, aki a monostor nevében a pápához fordult segítségért.

Az ügyben azonban fordulat állt be. A püspökök tanácskozásának idején egy legátus, mégpedig Péter, a S. Maria in Via Lata bíboros-diakónusa éppen Terra d’Otrantóban tartózkodott, és illetékességébe vonta az ügyet. Bár a szomszédos prelátusok – Formosus leccei püspök, Ambrosius, a monopoli Szt. István monostor apátja, a brindisi Szent Sír perjele, Arnonus, illetve a Mindenszentek ispotály perjele, Adelardus – a helyszínen voltak, és a

⁴³ Kehr, Paul Fridolin: *Papsturkunden in Apulien*. In: Nachrichten der königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, phil.-hist. Abteilung (1898) 237–289., különösen: 253.

⁴⁴ Vö. Pflugk-Harttung: *Acta* 2, 196. n. 237.

⁴⁵ Ehhez lásd a megjegyzéseket: IP 9, 391, n. 23.

⁴⁶ A regiszterben lévő dokumentumokra lásd: IP 9, 366, n. *7, illetve 397, n. *3; az erre az esetre vonatkozó információkhoz lásd: Della Monaca: *Memoria*, 354., lásd az 50. jegyzetet.

⁴⁷ Vö. IP 9, 396.

⁴⁸ Így egy 1107-es oklevélben: *Codice Diplomatico Brindisino*. Bd. 1: 492–1299. Ed. Gennaro Maria Monti. Trani, 1940. 20. n. 11.

legátussal együtt tanácskoztak az ügyről, mégis Péter kardinális vezette az eljárást, és végezetül az apácák javára döntött.⁴⁹

Kérdéses ugyanakkor, hogy Péter legátus „véletlenül” lehetett-e a régióban ekkor. Beavatkozása valójában nem is lett volna szükséges, hiszen több apuliai főpap gyűlt össze tanácskozásra, akik pápai megbízással is rendelkeztek. Ismeretlen okból azonban lemondtak az eljárás vezetéséről. A legátus tűnt a szituációban a „jobb delegált”-nak? Az összegyűlt prelátusok kérték a segítségét, vagy egyszerűen a delegálással járó fáradságot és költségeket igyekeztek megspórolni? Úgy tűnik, hogy a kiküldött bíróság „eszköze” ekkor még nem volt annyira elterjedt, hogy ebben – az egyébként nem klasszikusan delegációt igénylő – esetben is felhasználják.

Bírótól az elítéltig

Végezetül tekintsük át egy olyan püspök, Trani Bertrand ügyét, aki kiküldött bíróból delegáltak által elítélt személlyé vált, s aki már a legelső fennmaradt, „hagyományos”-nak tekinthető esetben, 1173-ban bírói felhatalmazást⁵⁰ kapott Palmerius apáttal (monopoli Szt. István kolostor) együtt III. Sándor pápától a Paganus nardói apát és Theodosius gallipoli püspök közötti tizedperben, majd az előbbi javára döntött.⁵¹ Ugyanazon ügyben Bertrand és Palmerius egy évvel később ismételten megbízást kapott, miután a gallipoli püspök fellebbezést nyújtott be a pápai udvarba. Theodosius ezután ismét ítéletért fordult a pápához, de nem sokkal később meghalt.⁵² Ezt követően új mandátum készült, amelynek értelmében a gallipoli kanonokokkal és adott esetben a választott püspökkel mint új peres féllel egyeztetve kellett eljárnia a bírónak.⁵³ A delegáltak végezetül újfent a kolostor javára döntöttek,⁵⁴ erről jelentést küldtek a pápának, aki azt 1176 májusában megerősítette. Az eljárás ebben az esetben az érintett bíboros fellebbezései miatt húzódtott el, bár ez gyakran megesett a pápai kiküldött bíróság működése alatt.

III. Sándor pápa 1178-ban vagy 1179-ben ismét Trani Bertrand és Palmerius apát bírói párosát vette igénybe, ezúttal is a nardói bencés monostorral összefüggésben. Azt a feladatot kapták, hogy a S. Maria kolostor testvéreit vezessék be bizonyos tizedekbe és jogokba, ha pedig Nardò klérusa, népe és bárói vonakodnának teljesíteni a pápai parancsot, és akadályozná a kolostort, lépjenek fel apostoli hatalommal.⁵⁵ Bertrandot és Palmeriust III. Sándor „specialistaként” használta fel a II. Orbán óta exempt nardói kolostor ügyében. Feltehetően a peres felek is gyakran igényelték az ő felhatalmazásukat, bár a források nem szólnak erről. Bertrand esetében azonban nem sokkal később komoly fordulat állt be.

Valószínűleg 1180-ban jelent meg III. Sándor előtti a tranibeli „S.” kanonok városa egyes klerikusaival együtt, és emelt panaszt érsekük, Bertrand ellen, aki a vád szerint saját javára

⁴⁹ Lásd: IP 9, 397, n. *3. Úgy tűnik, hogy az alapvetően rossz forrásadottságok ellenére szokatlanul jól ismert a pereskedés, még ha hiányoznak is az eredeti források. Andrea della Monaca 1674-es, Brindisi múltjával foglalkozó történeti munkája azonban tájékoztat az eseményekről. Betekintést enged ugyanis a mára már elpusztult S. Maria Vetera kolostor archívumába, legalábbis a szerző tájékoztatása szerint. Lásd: Della Monaca: *Memoria*, 396.

⁵⁰ Lásd: IP 9, 294, n. 13.

⁵¹ Ehhez az esethez lásd: Holtzmann, Walther: *Aus der Geschichte von Nardò in der normannischen und staufischen Zeit*. In: *Nachrichten der königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, phil.-hist. Abteilung* (1961) 35–83., itt: 72.

⁵² IP 9, 294, n. *15.

⁵³ IP 9, 294, n. *16. Lásd még: Holtzmann: *Geschichte von Nardò*, 77.

⁵⁴ IP 9, 294, n. *17.

⁵⁵ IP 9, 295, n. *22.

használt fel adományokat és az egyház pénzét, plébániákat és egyháziakat rabolt meg, illetve idegeneknek juttatott egyházi javadalmakat.⁵⁶ Péter venosai és Dániel ruvói püspökök kaptak megbízást arra, hogy kivizsgálják a panaszokat, jóvátételre kényszerítsék az érseket, valamint ítélettel vagy egyezséggel zárják le az ügyet.⁵⁷ Később azonban újabb vádak merültek fel Bertrand ellen, melyek közül már említettem a coratói klerikusok egy feltehetően kényszerrel kicsikart birtokcsere miatt tett panaszát. Az érsek tehát delegált bíróból eljárás alá vont személy lett, sokatmondó, hogy nem is ismert későbbi megbízása.⁵⁸

Eredmények és tézisek

Az eddig bemutatott vizsgálatok alapján hat pontban fogalmazhatók meg a delegált bíróságot illető következtetések.

1. Első említése – a fennmaradt források alapján – III. Sándor pontifikátusára tehető, míg a nyugati egyház más területein, különösen központi részein néhány évtizeddel korábban jelent meg. Normandiában Harald Müller kutatásai alapján az 1140-es évektől,⁵⁹ míg Liguriában már az 1130-as években bizonyíthatóan fordultak vitás esetben a pápákhoz döntésért.⁶⁰ Daniel Berger az Ibériai-félsziget északi részén, a burgosi egyházmegyében III. Jenő pápa (1145–1153) idejétől adatolta a delegált bíráskodás megjelenését, de kitért az Apuliával kapcsolatban is jelentős 1130-as skizma hátráltató hatására is, valamint arra, hogy a mandátumok száma III. Sándor idejétől kezdett emelkedni.⁶¹ Apulia északi és középső részén ezzel szemben néhány évvel, évtizeddel később jelent meg a delegált bíróság rendszere. Azon ügyeket, amelyeket III. Sándor idejétől fogva kiküldöttek vizsgáltak és döntöttek el, korábban másképp kezelték, ahogyan azt egy a brindisi S. Maria Veterana kolostor esetében felépő legátus is példázza.

2. A peres ügyek témái nem térnek el érdemben a máshol (például Normandiában)⁶² megfigyelhetőktől: tized- és birtokperek, (püspöki) joghatósági viták és kolostori autonómia-törekvések.

3. A delegált bírók elsősorban közeli vagy legalábbis nem túl távoli egyházmegyék, kolostorok és apátságok magas rangú klerikusai közül kerültek ki. Érsekek, püspökök, apátok vagy

⁵⁶ IP 9, 6, n. *23.

⁵⁷ IP 9, 296, n. 24.

⁵⁸ További megfigyelések: III. Sándort 1178 augusztusában Bertrand érsek mellett az utóbbi szuffragáneasát, Armandus biscegliei püspököt bízta meg, hogy a conversanói püspök és Palmerius, a monopoli Szent István kolostor apátja közötti perről gyűjtsön információt. Nem bíróként kellett tehát eljárniuk, hanem eljuttatni az ügyet a pápai udvarba. (Idézi: *Summarium von 1550 sub PP im Volume dei documenti per le memorie di Putignano bei G. Casulli in Putignano*. In: Gött. Nachr. 1898. 284., n. 22.) Történt azonban konkrét beavatkozás, amiért a pápa meg is róttá a trani érseket. Pápai oklevelek gyakran tartalmaznak hasonlóan konkrét utasításokat az eljárást illetően.

⁵⁹ Lásd: Müller, *Päpstliche Delegationsgerichtsbarkeit in der Normandie*, id. mű.

⁶⁰ Lásd: Johrendt, Jochen: *Italien als Empfängerlandschaft (1046–1198): ein Vergleich aus der Perspektive des Urkundenalltags in Ligurien, Umbrien und Kalabrien*. In: Herbers, Klaus – Johrendt, Jochen (Hrsg.): *Das Papsttum und das vielgestaltige Italien. Hundert Jahre Italia Pontificia*. (Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen 5) Berlin, 2009. 183–213., itt: 200.

⁶¹ Berger, Daniel: *Delegierte Gerichtsbarkeit im Bistum Burgos im 12. Jahrhundert. Zu Verbreitung und Akzeptanz einer neuen Form von Rechtsprechung*. In: Herbers, Klaus – Alsina, Fernando López – Engel, Frank (Hrsg.): *Das begrenzte Papsttum. Spielräume päpstlichen Handelns: Legaten, „delegierte Richter“, Grenzen*. (Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen, NF 25) Berlin, 2013. 251–288. elsősorban 265. s köv.

⁶² Lásd: Müller: *Päpstliche Delegationsgerichtsbarkeit in der Normandie*, id. mű.

perjelek kaptak megbízásokat, akik között bizonyos időszakokban „vezéralakok” és „specialisták” jelentek meg nyilvánvaló alkalmasságuk vagy nagy tekintélyük alapján. Közéjük tartozott Bertrand trani érsek III. Sándor pontifikátusa alatt, vagy Rajnald, Bari érseke III. Lucius és III. Orbán idején, de Palmerius, a monopoli Szt. István kolsotor apátja is ebbe a kategóriába sorolható, aki 1173 és 1187 között több alkalommal is kapott pápai mandátumot. Ehhez kapcsolódóan bizonyos helyekkel és intézményekkel kapcsolatban szakértő párosok is kirajzolódnak, mint Bertrand és Palmerius Nardò esetében. A püspököket egyházmegyékben szerzett bírói tapasztalatuk, személyes és anyagi erőforrásaik tették különösen alkalmassá delegált bírónak az eljárások során. Rajnald pedig érseki méltóságra emelkedése előtt kardinálisaként⁶³ felügyelte a bari érsekséget, vagyis feltehetően jó kapcsolatai voltak a pápai udvarban.

4. Az egyházjog felhasználásához, valamint annak gyakorlati érvényesüléséhez a római egyházba történő integrációnak legalább részben már végbe kellett mennie. A jog ugyanis áthathatja, stabilizálhatja és rendezheti is a teret. Apuliában megtapasztalták III. Sándor alatt a kiküldött bíróság rendszerének működését, egyre nőtt a megbízások száma, formalizálódott és a gyakorlati igények szerint alakult az eljárásrend, így például III. Lucius idejétől az 1180-as években leginkább már három bírót egyszerre felhatalmazást: egyet-egyet a peres felek, míg a harmadikat a pápák választották ki.

5. Természetesen nem minden esetben született sikeres ítélet első fokon. Bizonyos ügyekben fellebbezések sora miatt volt szükség újabb delegálásokra, adott esetben új bíróra. Az ítéletek fogatosítása sem ment mindig probléma nélkül, mint például Bertrand trani érsek illetve a coratói főesperes és klerikusok korábban bemutatott birtokcseréje esetében.

6. Összességében a kiválasztott időszakból fennmaradt delegációk száma alacsony, még III. Sándor pontifikátusa idejéből is. Harald Müller például 386 normandiai esetet rekonstruált a 12-13. századból.⁶⁴ Az apuliai helyzet egyrészt a kedvezőtlen forrásadottságokra vezethető vissza, különösen kisebb püspökségek esetében, másrészt az 1130-as skizma utáni válságos időszakra, amikor is Dél-Itália II. Anacletus ellenpápa hűségére tért, majd az egyházszakadás megszűnése után is csak lassan orientálódott Róma irányába. II. Rogert II. Ince (1130–1143) csak Anacletus halála után erősítette meg a királyságban, utódai pedig ezt nem is tették meg. III. Sándor pontifikátusának kezdetén tehát még nem tekintették általánosan legitimáló hatalomnak ezen a területen a pápaságot, amely csak az 1170-as években vált fontos vonatkozási ponttá a helyi egyházi intézmények számára. A helyi bíróságok, úgy tűnik, nagyobb jelentőséggel bírtak, és a világi hatalmasságok is erős és megbízható legitimáló erőt jelentettek. A dél-itáliai Calabriába kiküldött bírók elé került fennmaradt peres ügyek száma még beszédesebb ebben az összefüggésben: mindössze egy eset ismert a 11–12. századból, míg Liguriából 72 eset maradt fent!⁶⁵ Apulia csak a III. Sándor alatti változások hatására vált jogi úton közvetlenül elérhetővé Róma számára, még ha földrajzilag nem is volt oly távol.

Végezetül megállapítható, hogy nemcsak a heterogén „határvidék”-nek, Apuliának, de magának a pápaságnak is újjá kellett szerveznie magát a joghatóság tekintetében az ekkor kialakuló római-kánonjogi eljárások segítségével. Meg kellett találnia a formákat, kialakítani

⁶³ Lásd: Ganzer, Klaus: *Die Entwicklung des auswärtigen Kardinalats im hohen Mittelalter. Ein Beitrag zur Geschichte des Kardinalkollegiums vom 11. bis 13. Jahrhundert.* (Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts in Rom 26) Tübingen, 1963. 118. s köv., n. 49.

⁶⁴ Müller: *Päpstliche Delegationsgerichtsbarkeit in der Normandie*, id. mű.

⁶⁵ Lásd: Johrendt: *Italien als Empfängerlandschaft*, 200. Johrendt szerint Umbriában „mindössze” tizenöt eset adatható.

és kipróbálni az eljárásokat, de legelőször is létrehozni, fejleszteni és megtanulni használni a teret, a hálózatot és a kommunikáció formáit, hogy a mindenkori régiókat elérhesse.

Fordította: BARABÁS GÁBOR

CLAUDIA ALRAUM

Unification through Jurisdiction. Remarks on Papal Judges-Delegate in Apulia prior to 1189

The article deals with questions concerning papal delegated jurisdiction in the Southern Italian region of Apulia, from its first detectable appearance in the 12th century until 1189. Mainly analyzing papal mandates of delegation issued to local prelates, the study focuses on how papal delegations were developed, implemented and used especially in ecclesiastical institutions in the archdioceses of Trani, Bari, Brindisi, and the exempt diocese of Monopoli. Thereby, it discusses the unifying and standardizing capability of papal jurisdiction after and during the 11–12th-century curial reforms. The issuing of papal mandates of delegation began considerably later (and was of lower quantity) in this region than in other parts of the Latin Church, as the first of the 17 mandates issued in the analyzed period dates back to the pontificate of Pope Alexander III. However, thematic analogies of the cases are indicated. Several papal charters were issued during a case tried by judge delegates, and certain specialists for different cases can be identified amongst the Apulian judge delegates. In general, it can be assumed that the Roman curia, as well as the ecclesiastical institutions of Apulia under Norman rule, needed time to develop and test new ways of organizing ecclesiastical jurisdiction and that a certain level of integration must have already been established prior to the new jurisdictional procedures.

JUHÁSZ PÉTER

Az Árpádok trónöröklési rendje a 10–12. században

Dolgozatom az Árpádok régóta vitatott 10–12. századi trónöröklési rendjét vizsgálja. A kérdéssel foglalkozó kutatók érveltek az elsőszülött fiú trónöröklési joga mellett (*primogenitura*), akinek hiányában a testvér örökölhetett, illetve az elsőszülött kiskorúsága esetén az apa nagykorú testvére jogot formálhatott az uralomra.¹ Hangsúlyozták az életben lévő legidősebb fiú kizárólagos trónöröklését is, I. Béla trónigényét idegen, lengyel szokással magyarázva.² Nomád párhuzamok alapján felmerült a testvérek és unokatestvérek trónöröklésének keletről hozott hagyománya.³ Bartoniek Emma alapos elemzésével azt állapította meg, hogy a 10–11. századra a *senioratus* rendje honosodott meg, amelyet a 12. század közepétől, II. Géza korától kezdett felváltani a *primogenitura*, amely a 13. századra kizárólagossá vált.⁴ R. Kiss István viszont úgy látta, hogy a szokásjog a családtagok közül a családalapító őshöz, Árpádhoz életkorától függetlenül legközelebb állót tekintette jogos uralkodónak, ez a rokonságfoki örökösödés (*successio gradualis*). A *primogenitura* (*successio linearis*) csak III. Bélától kezdve vált kizárólagossá.⁵ Deér József szerint a királyság korában is tovább élő, pogány eredetű vérségi tekintély elvben a dinasztia összes férfitagját trónképessé tette, ugyanakkor a trónöröklésnek nem létezett hagyományos rendje.⁶ Az újabb kutatás is az Árpád-nemzetséghez tartozást határozza meg a trónbetöltés egyetlen kritériumaként.⁷

A trónöröklés és a hatalom családon belüli megosztásának vizsgálatakor elvi kérdéssé vált a 10–13. századi magyar gyakorlat külföldi párhuzamainak és eredetének meghatározása. Domanovszky Sándor kizárólag európai, frank, germán és cseh példákat ismertetett, míg a keleti párhuzamokat figyelmen kívül hagyta.⁸ Ezzel szemben Nagy Géza álláspontja szerint – ha az elhunyt uralkodónak nem csupán fia, hanem öccsei is voltak – a nyugatitól eltérő trónutódlási rend léte lehetett az ismétlődő viszályok forrása. A nomád török népeknél nem az egyenes fiági leszármazási rend szerint történt a trónutódlás, hanem a testvérek vagy unokatestvérek kor szerint követték egymást az uralkodásban. Bilgä kagán és öccse, Kül-Tegin feliratában olvasható: „Az ember fiai fölött ősapám, Bumin kagán és Istámi kagán uralkodott.” „Utánuk fiatalabb testvéreik lettek a kagánok, [majd] az ő fiaik lettek a kagánok; De a fiatalabb testvérek nem értek fel az idősebb testvérekig, a fiúk nem hasonlítottak az

¹ Fraknói Vilmos: *A királyi trónöröklés rendje az Árpádok korában*. Katholikus Szemle, 1913. 3–30.

² Domanovszky Sándor: *Trónöröklés az Árpádok korában*. Budapesti Szemle, 1913. 371–398.

³ Nagy Géza: *Trónöröklés az Árpádok alatt*. Turul, 32. évf. (1914) 19–25.

⁴ Bartoniek Emma: *Az Árpádok trónöröklési joga*. Századok, 60. évf. (1926) 9–10. sz. 785–841.

⁵ Dr. R. Kiss István: *Trónbetöltés és ducatus az Árpádkorban*. Századok, 62. évf. (1928) 7–8. sz. 733–765., 9–10. sz. 849–868.

⁶ Deér József: *Pogány magyarság keresztény magyarság*. Budapest, 1938. 27–28., 91–92.

⁷ Tóth Sándor László: *A magyar törzsszövetség politikai életrajza. (A magyarság a 9–10. században)*. Szeged, 2015. 513.

⁸ Domanovszky: *Trónöröklés az Árpádok korában*, 368–376.

apákhoz.” „...meghalt az én kagán atyám [Elteris].” „Azután nagybátyám vette át a hatalmat.” „Én [Bilgä] magam a tardus nép sadja voltam kagán bátyám uralkodása alatt.”⁹ Ez volt a gyakorlat a nomád Karahánidák, Dzsingiszidák, szeldzsukok, türkmének körében.¹⁰ A két irányzat máig töretlenül jelen van a történeti kutatásban. A 9–10. századi magyar fejedelemség rendszerét a nomád türk-kazár államszervezetből származtató Györffy Györggyel szemben azt a 10–12. századi lengyel, cseh és orosz államszerveződéssel párhuzamba állító Kristó Gyula megállapítása szerint a nomád „adatok bekapcsolása az európai típusú feudális alakulatok dinasztiai belüli területi megosztásának vizsgálatába alapvető elvek negligálását jelentené.”¹¹ Elemzésem a konkrét események vizsgálatával, az összes lehetséges magyarázat számbavételével kívánja feltárni a trónöröklés gyakorlatának eszmei hátterét.

1. Nagy szerencsénkre írott forrás, a *De Administrando Imperio* (DAI) őrizte meg a 10. század közepéről a magyar nagyfejedelmek akkor érvényes, a jelek szerint szokásjogon alapuló öröklési rendjét: „Ez előtt az Árpád előtt a türköknek más fejedelmük sohasem volt, s ettől fogva mindmáig ennek a nemzetségéből lesz Turkia fejedelme.”¹² A 40. *caput*-ban részletesen olvasható Árpád nemzetségének genealógiája: „Tudnivaló, hogy Árpád, Turkia nagy fejedelme négy fiat nemzett: elsőnek Tarkacsut, másodiknak Jeleget, harmadiknak Jutocsát, negyediknek Zoltánt. Tudnivaló, hogy Árpád első fia Tarkacsu nemzette fiát, Tevelit, a második fiú, Jeleg nemzette fiát, Ezeleget, a harmadik fiú, Jutocsa nemzette fiát, Falicsit, a mostani fejedelmet, a negyedik fiú, Zoltán nemzette fiát, Taksonyt. Tudnivaló, hogy Árpád fiai mind meghaltak, de unokái, Fali, Tasi és Taksony életben vannak. Tudnivaló, hogy Teveli meghalt, és az ő fia barátunk, Termacsu, aki a minap jött fel...”¹³ Az első nemzedék, Árpád fiainak halálát a DAI nem véletlenül hangsúlyozhatja, ezért jöhetnek az unokák sorra az öröklésben: a harmadik ágbeli Falicsi, aki most fejedeleme, (testvére?) Tasi és unokatestvérük, a negyedik ágbeli Takszi [Taksony]. Árpád első ágbeli unokája, Teveli meghalt, de él fia, Termacsu. Árpád második ágbeli unokája, Ezeleg sorsa nincsen említve. Az első ágbeli Teveli, a második ágbeli Ezeleg bizonyos illetve valószínű halála magyarázhatja Falicsi uralmát, akinek ismert utódja a negyedik ágbeli Takszi, a magyar krónikák Taksonya. Feltűnő, hogy a következő, a dédunokák generációjából egyedül az első ághoz tartozó Termacsu neve kerül említésre. Ez annak világos jelzése, hogy a negyedik ágbeli Taksony után újra az első ág kerül sorra. Forrásunk minden generációban következetes módon az Árpád-fiak születési sorrendjében szerepelteti az egyes ágakat. Ezt az eljárást aligha a lejegyző rendszerezési kényszere eredményezhette, hiszen a két idősebb ágban elhalt unokákat biztosan egymás után követte a trónon a harmadik és a negyedik ág képviselője. Árpád fiági leszármazottai tehát egy meghatározott rend szerint követhették egymást a főhatalomban. E rendszer két sarokpontja a fiági leszármazás az első nagyfejedelemtől, Árpádtól, és az egyes ágaknak a főhatalomban történő váltakozó részesedése minden generációban.¹⁴

⁹ *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*. Szerk. Györffy György. Budapest, 1986. 58., 60. (a továbbiakban: MEH)

¹⁰ Golden, Peter B.: *An introduction to the history of the Turkic peoples: ethnogenesis and state formation in medieval and early modern Eurasia and the Middle East*. Wiesbaden, 1992. 147–148.

¹¹ Kristó Gyula: *A XI. századi hercegség története Magyarországon*. Budapest, 1974. 14. 16. l.

¹² Bíborbanszületett Konstantin: *A birodalom kormányzása*. A görög szöveget kiadta és magyarra fordította Moravcsik Gyula. Budapest, 1950. cap. 38, 170–173. (a továbbiakban: DAI)

¹³ DAI 1950, cap. 40. 178–179.

¹⁴ Vö. Tóth: *A magyar törzsszövetség politikai életrajza*, 500.

A magyar krónika azonban Árpád–Zolta–Taksony–Géza–István egyenes ági öröklésről tud, Árpád többi fiáról nem is szól: „*Almus genuit Arpad, Arpad genuit Zoltan, Zoltan genuit Toxun.*”¹⁵ Lehetetlen eldönteni, hogy pusztán az emlékezet hiányosságáról van-e szó, avagy szándékos *damnatio memoriae*-val állunk-e szemben. Domanovszky Sándor a magyar krónikák alapján a 10. századi Árpádok egyenes ági trónöröklését valószínűsítette. Úgy vélte, hogy a fiúörökösödés elvével szemben a testvérörökösödés, a *senioratus* vagy a teljes korú férfi családtagok trónöröklési jogát valló nézetek fő forrása, a 12. századi Kinnamos, Mánuel császár udvari történetírója nem hiteles kútfő, mert célja a császár magyarországi beavatkozásának elvi megtámogatása volt. Kinnamost Konstantinos császár adatai sem támasztják alá, mert ő nem testvérek, hanem unokatestvérek örökösödési jogáról szól a besenyők esetébe, ahol nem az uralkodó nemzetség egy ágán belül öröklődött az uralom, hanem a trón ágról-ágra szállt át.¹⁶ Meglepő érvelés ez, hiszen a DAI soraiból a 10. századi Árpádok esetében is ágról-ágra szálló hatalom olvasható ki. Kálmán és Álmos idejében nem létezett másik ág, azonban Szent István és Vazul, Géza, László és Salamon, valamint II. Béla és Borics esetében unokatestvérek, tehát különböző ágak trónöröklési joga volt a tét. Domanovszky a magyar követséggel közvetlen kapcsolatban álló Konstantinnál az *arkhón* szó elasztikus használatát valószínűsíti, míg a Liudprandnál Taksonyra használt *rex* kifejezést pontos terminusként értékeli, közvetlen értesülést feltételezve azon az alapon, hogy a krónikás a magyarok által megtámadott Berengár titkára volt. Ebből következtet arra, hogy aligha lehetett 948–950 körül Falicsi arkhónként nagyfejedelem, ha 947-ben Taksony már *rex*, azaz nagyfejedelem volt. Ugyanezen az alapon veti fel, hogy Falicsi trónját miért nem örökölte Tas, vagy miért nem a legidősebb ágra szállt vissza, hanem éppen a legfiatalabbhoz tartozó Taksonyra. Szerinte ez csak úgy magyarázható, hogy Árpád idősebb fiai még az ő életében meghaltak, és így a fiúörökösödés elve alapján a trón a legfiatalabb Zaltára szállt, s az ő ágában öröklődött tovább.¹⁷

A DAI megbízhatóságára utal azonban, hogy Konstantin pontosan ismerte a hármaskörű fejedelemség rendszerét is, amiről Liudprand nem is szól. Az *arkhón* szóval a gyula és a *karkhas* méltóságát magyarázza, Árpád *mezas arkhón* címe pedig egyedi lehet, az alapító fejedelem kiemelése. Falicsi *arkhón* címének értékét az a tény adja meg, hogy rokonait, Tas, Taksonyt és Termacsut nem illeti e címmel a császár. Taksony *rex* címzése Liudprandnál pusztán aktuális serevezérségére utalhat. A DAI szerint Turkia fejedelme mindig Árpád nemzetségéből kerül ki: „*Ἐχουσί δὲ κεφαλὴν πρῶτην τὸν ἄρχοντα ἀπὸ τῆς γενεᾶς τοῦ Ἀρπαδῆ κατὰ ἀκολουθίαν καὶ δύο ἐτέρους, τὸν τε γυλᾶν καὶ τὸν καρχᾶν, οἵτινες ἔχουσι τάξιν κριτοῦ.*”¹⁸ Kiss István szerint a „*κατὰ ἀκολουθίαν*” kifejezés azt jelenti, hogy pontosan meg volt szabva a választást kizáró öröklési rend, amely szerint Árpád utódai a fejedelmi méltóságot elnyerték. Kiss ezt a rendszert „*rokonságfoki örökösödésnek*” (*successio gradualis*) nevezte. Eszerint, mint mondtuk, azon családtagot illeti meg az uralom, aki a közös őshöz leszármazás szerint a legközelebb áll, életkorától függetlenül. Ugyanakkor számos esetben nehezen különböztethető meg a *senioratus*, a testvér- és a rokonságfoki örökösödés, mert rendjük többnyire ugyanazt a családtagot jelöli ki. Kiss leszögezte: az a tény, hogy Zoltát nem fia, Taksony,

¹⁵ *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I–II.* Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. Budapest, 1937–1938. Reprint kiadás, Budapest, 1999. I. 285. (a továbbiakban: SRH)

¹⁶ Domanovszky: *Trónöröklés az Árpádok korában*, 377–380.

¹⁷ Domanovszky: *Trónöröklés az Árpádok korában*, 381–383.

¹⁸ DAI 1950, cap. 40. 178.

hanem Falicsi követte, önmagában kizárja az egyenes ági öröklés rendjét.¹⁹ Nagy Géza úgy vélte, ha Tarkacsu és Jeleg fejedelemsége bizonytalan is, Falicsi kétségtelen. Ezért az elsőszülöttségi öröklési rend két szempontból is kizárható. Egyrészt Zoltát nem fia, Taksony követte, másrészt, bár Árpád első fiának, Tarkacsunak unokája, Termacsu is életben volt 948–952 táján, a fejedelem mégsem ő volt, hanem oldalágbeli unokabátyja. Nagy kiemelte, hogy az Árpádok életében mindvégig élt az ősi öröklési rend hagyománya, hiszen az előkelők egy csoportja még II. András ellenében is Görögországba kivándorolt nagybátyja, Géza herceg fiait akarta trónjára helyezni, IV. Béla halála után pedig az utószülött István, a király öccse próbálta megszerezni a trónt.²⁰ A „κατὰ ἀκολουθίαν” kifejezést az újabb kutatás is Árpád vér szerinti utódaira értette, ám a DAI szövegének legkorábbi ránk maradt másolatát tartalmazó párizsi kódex tanúsága szerint e két szó közbeszúrás, ugyanis nem csak utána, hanem előtte is található központozás. Így viszont ’sorrendben van’ értelemben a gyula és *karkhas* rangbeli helyzetét adná meg az első fejedelemhez képest.²¹ Adatunk tehát nem hasznosítható rögzített öröklési rend létének igazolására.

2. „*Erat autem Cupan filius Calvi Zyrind, qui etiam vivente Geycha (Geysa) duce, patre Sancti Stephani regis ducatum tenebat. Mortuo autem Geycha duce Cupan voluit matrem Sancti Stephani regis sibi per incestuosum copulare connubium et Sanctum Stephanum occidere ducatumque eius sue subdere potestati. Hic fuerat dux Symigiensis.*”²² A somogyi *dux* házassági szándékát István dukátusának megszerzésével és István megölésével hozza kapcsolatba forrásunk. Ehhez a pannonhalmi alapítólevélben maga István teszi hozzá, hogy Somogy megye az atyai székből kívánta őt elűzni.²³ Sarolt feleségül vétele tehát István Gézá-tól eredő méltóságának megszerzését jelentette. Ehhez önmagában Sarolt feleségül vétele nem segíthette volna hozzá, kizárólag akkor, ha ez a házasság egy olyan szokásjog része, amellyel az új férj a korábbi házastárs pozíciójába lép annak családján belül. Ez a levirátus, amely a *senioratus* rendszerének részeként a nomád népek ősi szokása. Az özvegy az elhunyt férj fiútestvérének felesége lett, tekintet nélkül annak saját feleségére. Deér Koppány *levir* házassági szándékát a szokásjogon alapuló öröklési rend ellenében fellépő fiatal rokonának nomád módra történő félreállításaként magyarázta.²⁴ E házassági formát nem csupán a pogányok gyakorolták, a sógorság kivételével a katolikus egyház sem tiltotta.²⁵ E szándék tehát nem bizonyítja Koppány pogány mivoltát, pusztán hatalmi célját jelzi.²⁶ Koppány házassági szándéka az írott forrásokban vérfertőző viszonyként jelenik meg. Ezzel Koppány egyedi büntetése nagy valószínűséggel kapcsolatba hozható.²⁷ Györffy György a volgai bolgárok nomád eredetű jogszokását hozta fel párhuzamként, ahol a vérfertőző házasságtörőt büntették felnéveléssel. A kérdést utoljára vizsgáló Vázsonyi Ottó azonban úgy vélte, mivel a levirátust

¹⁹ R. Kiss: *Trónbetöltés és ducatus az Árpádkorban, 735–739.*

²⁰ Nagy: *Trónöröklés az Árpádok alatt, 24–25.*

²¹ Tóth: *A magyar törzsszövetség politikai életrajza, 497–498.*

²² SRH I. 313.

²³ *Az államalapítás korának írott forrásai.* Szerk. Kristó Gyula. Szeged, 1999. 40. (a továbbiakban: ÁKÍF)

²⁴ Deér József: *Pogány magyarság keresztény magyarság, 91–92.*

²⁵ *Korai Magyar Történelmi Lexikon.* Főszerkesztő: Kristó Gyula. Budapest, 1996. 408: Tringli István. (a továbbiakban: KMTL)

²⁶ Vázsonyi Ottó: *Koppány, „a lázadó pogány”.* 1. rész: *Belvedere Meridionale*, 13. évf. (2001) 3-4. sz. 16–32. 2. rész: *Belvedere Meridionale*, 13. évf. (2001) 5-8. sz. 14–26., 26.

²⁷ SRH I. 313–314.

a mózesi törvények is megengedik, és István törvényei sem szankcionálják azt, Koppány büntetésének az esetleges újabb lázadók elrettentése lehetett a célja.²⁸ Ám Mózes III. könyvének 20. fejezetének 21. verse a sógorházasságot is elítéli abban az esetben, ha az előző házasságból van fiúgyermek. E fiú maga István volt, így Koppány szándéka vérfertőzésnek tekinthető. Koppány házassági szándékának vérfertőzőként való korabeli értékelése arra utal, hogy Géza közeli rokona lehetett, hiszen Sarolt rokonaként csak azonos szülők esetén állna a fenti tényállás, ami bizonyosan kizárható. Emellett Koppány Géza helyébe csak Árpádtól való leszármazása révén kerülhetett jogszerűen. Ehhez Sarolt feleségül vétele nem lehetett elegendő. Árpád dédunokái közül csak az első ágbeli Termacsut és a negyedik ágbeli Gézát ismerjük. A második ágbeli már az unoka, Ezeleg sem szerepel a DAI ismertetésében, a harmadik ágbeli unoka, Falicsi uralma is *Ezeleg* korábbi halálára utal. Így a Gézával nagyjából egykorúnak tekinthető Tar Szeréndet legnagyobb valószínűséggel a harmadik ághoz sorolhatjuk, Fali(csi) vagy Tasi fia lehetett. Ransanus nyomán elképzelhető, hogy ő is a Gyulák családjából házasodhatott, így Koppány Sarolt sógorának fiaként valóban vérfertőző házasságot tervezett.²⁹ Az egyház a *levir* házasságot a sógorság esetében tiltotta.³⁰ István más ismert hasonló súlyú ellenfeleivel szemben nem gyakorolt hasonló büntetést. Gyulát bebörtönözte, ahol élete végéig fogságban tartotta, bár lehetséges, hogy az megszökött onnan. Ajtony esetében megelégedett annak az ütközet végén elszenvedett halálával, példát nem statuált vele. Igen jellegzetes momentum, hogy Vazul esetében sem élt hasonló büntetéssel, holott ő közeli rokonaként és a főhatalomra törve szintén lázadónak minősült. Vazul azonban nem követett el vérfertőzést, és a már koronás keresztény uralkodó talán a pogány hagyományokkal való szakítás jegyében sem kívánt nomád büntetési móddal élni.

Koppány *dux* méltóságának jelentésére nézve több kombináció is lehetséges. A krónika és Anonymus vezérnévsora egyaránt a *dux* vagy *principalis persone* névvel illeti a más forrásból ismeretlen méltóságokat (Ond, Örs, Tétény, Bors) és a DAI-ból ismert törzsszövetségi méltóságokat (künde, gyula, Harka). Az előbbieket lehettek törzsfők vagy nemzetséfgfők is. A „*principalis persone*” titulus Anonymus saját találmánya lehet, eredetinek tűnő *dux* címüket azért nem használhatta, hogy Álmost állíthassa be egyedüli *dux*-ként.³¹ Géza és István, valamint Tar Szerénd és Koppány dukátusán kívül csak Gyula *regnum*áról tudunk a korabeli magyar szállásterületen belül. A krónikasövegből úgy tűnik, mintha Géza és Tar Szerénd hatalma egyenlő lett volna. István nagyobbik legendája Gézát *rex*-nek, országát *regnum*nak nevezi, Istvánt pedig már koronázása előtt is királynak. Hartvik Géza királyi címének „*dux*”-ra történő módosításával elfedhette Géza és Koppány rangbeli különbségét.³² Ha Géza „*rex*” címe eredetileg Tar Szerénd és Koppány „*dux*” címével állt relációban (amire nincsen direkt forrás), a 11. századi dukátus intézményét jól ismerő krónikaszerző talán a nagyfejedelem országának (*regnum*) két részét érthette a két dukátus alatt. A Géza-kori országmegosztás ténye sejteti, hogy István apja nem gyakorolt egyeduralmat a magyarok felett. Országát Taksony akkor oszthatta meg, amikor saját fiát, Gézát az öröklésben előbb való Szeréndet mellőzve örökösévé tette. Elképzelhető az is, hogy maga Géza lépett a szokásjog ellenében apósa, a második Gyula támogatásával apja, Taksony örökébe. Géza Tar Szerénddel András és Béla ország megosztásához hasonlóan családon belüli egyenlőségük kimondásával egyezhetett

²⁸ Vázsonyi: *Koppány, „a lázadó pogány”*, 19–20.

²⁹ Tóth: *A magyar törzsszövetség politikai életrajza*, 567.

³⁰ KMTL 408: Tringli István.

³¹ Vö. Zágrábi és Váradai krónika SRH I. 206.

³² Kristó Gyula: *Legitimitás és idoneitás. (Adalékok Árpád-kori eszmetörténetünkhöz)*. Századok, 108. évf. (1974) 3. sz. 585–621., 591–592.

ki.³³ A forrással bizonyítható országmegosztás révén Szerénd kárpótlást nyert, házassága, talán Karolddal, Sarolt testvérével pedig még szorosabbra fűzhetette a két ág együttműködését. Ezt a békét az egyeduralmat jelentő keresztény monarchia kiépítése szüntette meg: Salamon esetéhez hasonlóan Gizella kezének elnyeréséhez Istvánnak biztosítani kellett saját egyeduralmát, kiváltva Koppány lázadását. Bulcsú *karkhas* feltehetően Balaton környéki lakóhelye alapján felmerült, hogy Koppány a nagyfejedelem és a gyula mellett a harmadik törzsszövetségi vezetővel, a *karkhas*-sal azonosítható.³⁴ Koppány valószínűsíthető Árpád-házi származása inkább arra utal, hogy Géza legnagyobb vetélytársától, Bulcsú horkától megszabadulva helyezhette a horka törzs élére rokonát, Tar Szeréndet.³⁵

3. István ismeretlen rokona, Zoltán tűnik fel a krónikában Keán földjével és Erdéllyel kapcsolatban.³⁶ Erdőelvi Zoltán a krónika állításával szemben nyilvánvalóan nem lehet István *proavusa*. Neve a DAI genealógiai listája alapján arra utalhat, hogy Istvánhoz hasonlóan Zolta fiától, Taksonytól származott. Erdély a 11. század második felében a dukátus része lehetett, az első, a későbbi vajdák latin címét viselő erdélyi főember Álmos hercegségének 1106-os felszámolását követően,³⁷ 1111-ben tűnik fel: „*Mercurius, princeps Ultrasilvanus*”.³⁸ Zoltán erdélyi uralmának jellege nehezen dönthető el, István a Gyula egész országát rábízta, domíniumában a későbbi vajdákhoz hasonló önállósággal bírhatott. Nem lehetetlen, hogy e kivételes súlyú pozíciót a trónöröklésről való lemondása fejében nyerte el.

4. Unokatestvérét, Mihály nagybátyja fiát, Vazult már uralkodásra alkalmatlanná tételét megelőzően fogságban tartotta a király.³⁹ Vazul bebörtönzésének indoka, súlyos bűne, a pogányság, csak a későbbi krónikaváltozatban változott ifjúi „*lascivia*”-ra.⁴⁰ A „*lascivia*”, „szilajság, bujaság, fajtalanság” és „*stultitia*”, „oktalanság, bolondság”⁴¹ utalhat többnejűségére, ami Ajtony esetében adatolt pogány szokás.⁴² E korban szinte az egész magyar elit felszínesen volt még keresztény: „*Pronior etenim erat gens Hungarica ritui paganismo inclinari, quam fidei Christiane.*”⁴³ A krónika Vazul királlyá jelölése történetének ellentmondva állítja, hogy István „...*nullus videbatur de consanguineis suis ydoneus ad hoc, ut eo mortuo regnum in fide Christi conservaret.*”⁴⁴ Ez a felfogás István közeli rokonaként kizárja a trón-

³³ Bagi Dániel: *Egy barátság vége. Álmos 1106. évi alávetése és az Árpádok korai dinasztikus konfliktusai*. Századok, 147. évf. (2013) 2. sz. 381–411. 398.

³⁴ Tóth: *A magyar törzsszövetség politikai életrajza*, 566–567.

³⁵ Deér: *Pogány magyarság keresztény magyarság*, 67.

³⁶ SRH I. 315–316.

³⁷ Bagi: *Egy barátság vége*, 381–382.

³⁸ *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I–II/1–4*. Szerk. Szentpétery Imre – Borsa Iván. Budapest, 1923–1987. 43. sz. (a továbbiakban: RA)

³⁹ SRH I. 320.

⁴⁰ Kristó Gyula: *I. István és családja Árpád-kori történetírásunkban*. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica tom. XL. 1972. 51–74. 67; Gerics József: *A Tatóny nemzetségről. Adalékok egy krónikahely értelmezéséhez*. Történelmi Szemle 9. évf. (1966). 10. 55. lj.

⁴¹ Finály Henrik: *A latin nyelv szótára*. Budapest, 1884. <http://latin.oszk.hu/cgi-bin3/index.cgi?function=index> (letöltve: 2017. aug. 24.)

⁴² SRH II. 489.

⁴³ SRH I. 319–320.

⁴⁴ SRH I. 319.

öröklésből Vazult, akinek utódai a 11. század második felétől betöltötték a trónt.⁴⁵ Az egykorú Altaichi Évkönyv így fogalmaz: „A jó emlékű István király, ennek [Péter] anyai nagybátyja, miután az ő fia [Imre] még atyja életében meghalt, s mivel másik fia nem volt, ezt [Pétert] örökbe fogadta, és őt a királyság örökösévé megtette. Rokonának [testvérének] fiát [Vazult], noha az méltóbb volt a királyságra, minthogy ebben nem értett vele egyet, [István] megvakítottta, s kicsiny fiait [Leventét, Andrást és Bélát] száműzetésbe küldte.”⁴⁶ Az évkönyv tudósítása Salamon és anyja környezetének élőszóbeli hagyományából származhat.⁴⁷ Kiss szerint Vazul több jogát a trónra csak Imrével és nem Péterrel szemben lehet értelmezni, fiait pedig azért nem vakítottta meg István (mint Kálmán Álmos fiát), mert Imrével szemben nekik már nem volt az ősi öröklési rend szerint joguk. Endre, Vazul legidősebb fia, amikor „*senio confectus*” koronáztatta meg Salamont, legalább 50 éves lehetett, Vazul megvakításakor azonban az egykorú kútfők szerint még kisgyermek, Vazult tehát jóval Imre halála előtt vakíthatta meg István. Úgy vélte, István tanácsa Vazul fiainak a menekülésre hiteles hagyomány lehet: Imre után Péter ellenében ők következtek volna az öröklésben. Visszahívásukat talán Péter akadályozta meg, de összefügghet az István elleni merénnyel is.⁴⁸ Úgy látszik, a szokásjog értelmében Vazul lehetett unokatestvére örököse, ám István utódjaként a trónra fiát, Imrét jelölte, aki még apja életében meghalt, így István örökösévé Péter lépett elő. Vazult előbb fogságra vetette a király, majd talán még Imre életében, de inkább Péter utódlásának meg nem erősítése miatt meg is vakítottta. A késői krónikaváltozattal szemben tehát Vazult királyságra törése miatt vakítottta meg István, a hercegeket pedig maga száműzte, nem pedig menekülésüket segítette tanácsával.⁴⁹ István utódjelölésében nyilván fontos szerepe volt annak a ténynek, hogy Imre keresztény nevelést kapott, és Istvánhoz hasonlóan képesnek látszott az országot a keresztény hitben megtartani.⁵⁰ Az Álmos-ági krónikás Vazul ősapaságának megtagadásával az „*ex concubina*”, tehát nem keresztény házasságból származó Vazul-ági királyok eredetét kívánhatta tisztára mosni. Azonban Vazul István általi királlyá jelölésének története nézetem szerint aligha származhat ugyanezen 12. század közepi szerzőtől, hiszen ez a genealógia módosítása után már okafogyott lett volna, ráadásul éppen Borics érdekét szolgálta volna, a keresztény értelemben szintén törvénytelen származású Vazul királlyá jelölését állítva.⁵¹ Nem zárható ki tehát, hogy a kortárs hagyomány Vazul királlyá jelölésében a pogány szokásjog szerinti trónörökösi pozícióját őrizte meg. A pogány szokásjognak még a 11. század közepén is meghatározó súlyát Péter király esete demonstrálja. István türelmes volt a csak felszínesen keresztény, a feudális jogrendtől alig befolyásolt előkelőkkel. Péter vesztét e helyzet fel nem ismerése, avagy szándékos figyelmen kívül hagyása okozta.⁵² A krónika állítását a főméltóságoknak idegenekkel történő betöltésére irányuló szándékáról ebben a kontextusban lehet megérteni.⁵³ Ugyanerre vall, hogy a Pétert trónjára visszahelyező császár megengedte a magyaroknak saját szokásaik követését. Jóllehet az Annales Altahenses párhuzamos helyén „*scita Teutonica*” szerepel, ezt a magyar krónikás módosította és

⁴⁵ Kristó: *Legitimitás és idoneitás*, 594.

⁴⁶ Annales Altahenses Maiores: ÁKÍF 240.

⁴⁷ Kristó: *Legitimitás és idoneitás*, 589.

⁴⁸ R. Kiss: *Trónbetöltés és ducatus az Árpádkorban*, 741–743.

⁴⁹ Vö. Váczy Péter: *A Vazul-hagyomány középkori kútfőinkben. Forráskritikai tanulmány. Levéltári Közlemények*, 18–19 évf. (1940–1941) 304–338., 312–315.

⁵⁰ Kristó: *I. István és családja Árpád-kori történetírásunkban*, 56–58.

⁵¹ Vö. Kristó: *I. István és családja Árpád-kori történetírásunkban*, 63–64., 67.

⁵² Kristó Gyula – Makk Ferenc: *Az Árpádok. Fejedelmek és királyok*. Szeged, 2000. 61.

⁵³ SRH I. 324.

bővítette a *consuetudo* kifejezéssel. A magyar szokás említése jelzi, hogy a 11. század közepén nem lehetett büntetlenül mellőzni a régóta meggyökeresedett szokásjogot.⁵⁴

5. A trónöröklés problémájának fontos része a Vazul-fiak története. A krónikás kifejezetten mentegeti az öregedő Andrást, hogy a fia iránt érzett szeretetnek engedve tért el az igazságtól, az általa örököséként hazahívott Béla helyett fiát megkoronáztatva.⁵⁵ A krónikás Bélát is megvédi, aki jogos örökségéről a németekkel kötött béke érdekében vélt lemondani. A szöveg arról tanúskodik, hogy a szerző nem kíván állást foglalni az örökösödés tekintetében. Tudósít Béla megdöbbenéséről, amikor a gyermek Salamont annak testvérei, tehát Béla és fiai urává avatták a koronázáskor, ugyanakkor hivatkozik mások állítására is, amely szerint Béla és fiai a helyzet pontos ismeretében fogadták el Salamon uralmát, a hatalomvágy később, rosszakarók hatására fogta csak el őket.⁵⁶ András várkonyi találkozójukon a hercegnek a koronához való jogát is elismerte. A herceg csak a kelepccét felismerve választotta a kardot.⁵⁷ Magyarországon a hercegség jelképe 1074 után a hercegi korona (diadema) volt, Kálmán korában a kard pedig már a királyságé. A korabeli keresztény Európában a kard felvétele és hordozása az alávetettség elismerését jelentette. András Béla alávetésére tehetett kísérletet, ám sikertelenül, Béla csak a kényszernek engedett.⁵⁸ Béla lengyel földre menekülve „*omnem iniuriam, quam ei frater suus rex Andreas intulerat, notificavit socero suo duci Polonie*”.⁵⁹ Kiss valószínűsítette, hogy Laskai Osvát a hercegek között létrejött megállapodásról szólva Szent László eredeti szentté avatási jegyzőkönyvét használta. Laskai szerint a három testvér és azok generációi egymást követik a trónon, és így minden ág részesül az uralomban: „*coacti introduxerunt haeredes legitimos regni, scilicet Andream, Bela et Leventhe tali inter se dispositione praehabita; ut unus quousque viveret, regnaret, post cuius mortem etiamsi successorem haberet, alius regnare deberet, deinde tertius et sic inter trium fratrum generationes circumiret regimen. Primo igitur Andreas Albus, qui maior erat natu, regnavit. Qui genuit Salamonem, quem contra iuramentum suum et ictum foedus adhuc in cunis coronavit Bela metu mortis consentiente; Leventhe vero in infidelitate obiit, et sic regnum legitime ad Geysam et sanctum regem Ladislaum erat devolutum.*” Kiss a forrást a 10. századi *successio gradualis*, a rokonságfoki örökösödés Vazul fiai általi visszaállítását bizonyító komoly adatként értékelte.⁶⁰ Bár az elméletét elutasító Bartoniek Laskai szövegét pusztán a krónikaszöveg önkényes, célzatos elferdítésének tekintette, forrásérték nélkül, mégis az „*unus quousque viveret, regnaret*” mondata élénken emlékeztet Kinnamos közlésére: „...a testvérek közül mindig az életben maradókra száll a korona”,⁶¹ amelyet Laskai aligha ismerhetett. A testvéreknek a hazai szokásjogon alapuló megállapodását hazatérésük eseményei is megerősítik. A magyar krónika szerint a nemesek az egész ország nevében Endrét és Leventét hívták meg a trónra, mivel ők királyi leszármazottak. Endrétől és Leventétől kérte a

⁵⁴ „...*regem Hungaris et Hungaros regi reconciliavit concessitque petentibus Ungaris Hungarica scita servare et consuetudinibus iudicari.*” SRH I. 333.

⁵⁵ SRH I. 352.

⁵⁶ SRH I. 352–353.

⁵⁷ „...*sed corona cum iustitia tua est.*” „*Habeat filius tuus coronam, qui unctus est, et da mihi ducatum.*” SRH I. 355.

⁵⁸ Bagi: *Egy barátság vége*, 399–405.

⁵⁹ SRH I. 356.

⁶⁰ R. Kiss: *Trónbetöltés és ducatus az Árpádkorban*, 744–745.

⁶¹ Moravcsik Gyula: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Budapest, 1988². 214–215. (a továbbiakban: ÁMTBF)

nép a pogányság visszaállítását, Péter ellenében Endre és Levente uralmáért keltek fel, nevükben hirdették ki a régi rend visszaállítását. Gellért és társai Fehérvárról kettejükhez igyekeztek Pestre.⁶² Végül a krónika a „*Leuente vero in eisdem diebus mortuus est, qui si diutius vixisset et regni potestatem obtinisset, sine dubio totam Hungariam paganisma ydolatRIA corripuisset*”⁶³ szavakkal teszi végképp világossá Levente trónörökös pozícióját. Ugyanerre utal a várkonyi esetről olvasható krónikabejegyzés.⁶⁴ Bár bizonytalan, hogy Levente öccse, avagy bátyja volt-e Andrásnak, e bejegyzés tanúsítja, hogy a szokásjog szerint örököse volt, amelyről lemondott, mielőtt meghalt.⁶⁵ András testvére halálával kimondottan örököséként hívja haza idősebb öccsét, Bélát.⁶⁶ Ennek megfelelően szól kettejük uralkodásáról I. László III. dekrétumának 2. *caputja*: „*a tempore regis Andree et ducis Bele*”.⁶⁷ András és Béla ország-megosztásának lengyel és orosz előképe ugyan valószínű, de Levente és Béla örökös pozícióját, a hazai elit recepcióját a nomád örökség indokolhatja.

6. A Salamon ellenében uralkodó Géza és László uralmának jogosságát László látomásával, Géza fejére Isten angyalának saját kezével korona helyezésével erősíti a krónikás.⁶⁸ Ezt fokozva számol be Salamon és az általa fel nem ismert László bárbaja során a herceget tüzes karddal védő angyalok megjelenéséről.⁶⁹ Salamon és a hercegek vitájában, a hercegek eljárását mentve ugyan, mégis András király egyenes ági leszármazottjának törvényes királysága mellett foglal állást. Ezt szerinte maga Géza király is elismerte, a királyság visszaadásában Salamonnak csak hirtelen halála gátolta meg.⁷⁰ Szerinte tehát isteni akarat döntötte el Géza megkoronázását, éppígy szándékának megghiúsulását a királyság Salamonnak történő visszaadásáról. Az isteni akaratra való hivatkozással Géza mentesül a korona bitorlásának bűnétől, úgy, hogy annak ténye kimondásra kerül. László – az isteni látomás ellenére – a szerző szerint szintén óvakodott a törvényes király ellenében uralkodni. Lászlónak a leirtakból következő trónbitorlását nagyszerű érveléssel negligálja a szerző: akarata ellenére történt megválasztását állítja, és a földi korona helyett az égi korona iránti vágyát domborítja ki. László szerinte kész volt a királyságot visszaadni Salamonnak, azonban annak békétlensége miatt, a királyságra való jogát elismerve királyi tartást biztosított. Salamon azonban visszaélt László kegyességével, aki börtönbe záratta. László erkölcsi igazságát bizonyítja, hogy Salamon ezek után bűneinek megbánásával töltötte hátralévő napjait.⁷¹ A krónikás kiállítását a megkoronázott Salamon mellett a keresztény legitimitás 12. század közepi politikai jelentősége magyarázza. Az Álmos-ági királyok a felkenés és megkoronázás nyújtotta legitimitációra alapozták uralmuk jogosságát.⁷² A magukat Kálmán állítólagos fiával, Borisszal, illetve II.

⁶² SRH I. 337-339.

⁶³ SRH I. 344.

⁶⁴ „*Putabat enim de eadem simplicitate dedisse coronam filio suo, sicut sibi Leuente dederat.*” SRH I. 355.

⁶⁵ Tóth Sándor László: KMTL 408.

⁶⁶ „*Neque enim heredem habeo, nec germanum preter te. Tu sis michi heres, tu in regnum succedas.*” SRH I. 345.

⁶⁷ Bak, János M. – Bónis, György – Sweeney, James Ross (eds.): *The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary. Decreta Regni Mediaevalis Hungariae 1000–1301*. Vol. 1. Bakersfield: Charles Schlacks Jr., 1989; 2nd, rev. ed.: Idyllwild: Schlacks, 1999. 17.

⁶⁸ SRH I. 388.

⁶⁹ SRH I. 401.

⁷⁰ SRH I. 402–403.

⁷¹ SRH I. 403–411.

⁷² Kristó: *Legitimitás és idoneitás*, 603.

Lászlóval és IV. Istvánnal szemben legitim uralkodónak tekintő II. Béla és II. Géza, valamint III. István történetírói elvitatták a törvényesen megkoronázott Salamonnal szemben fellépő Béla-fiak hatalmi igényét.⁷³ Géza és László trónigényének szokásjogi háttéréről két álláspont alakult ki a kutatásban. Az egyik nézet az uralkodócsalád egyes ágai között váltakozó 10. századi öröklési rend újraéledésével számol. Eszerint Bélát később, Salamon jogszerű megkoronázása ellenére azért nem tartották bitorlónak, mert a hagyományos öröklési rend szerint neki járt a trón. Az egyenes ági öröklés azért is kizárható, mert Béla után ebben az esetben Géza örökölte volna jogszerűen a trónt, aki Salamont nem hívta volna vissza. A *senioratus* rendje szerint is a Salamonnál jóval idősebb Géza uralma lett volna jogszerű. Később, a győztes Géza uralmát a pápa és a görög császár is elismerte, és ő maga is Isten ítéletét láthatta győzelmében. Kiss szerint Géza nem Salamon uralmának a koronázáson alapuló jogszerűsége miatt hívta haza a királyt, hanem azért, mert Salamon közelebb állt a családalapító őshöz, ezért a szokásjog szerint őt illette az uralom. Géza után egyenes ági öröklés esetén Kálmán következett volna, testvéröröklés esetén pedig László. Ám László nem erre alapozta uralmát, hanem választásra. Salamon életében csak akkor nem lehetett sem Géza, sem László uralma jogos, ha a *gradualis successio* van érvényben.⁷⁴ Bartoniek Emma a *senioratus* vagy a *gradualis successio* érvényesülésének eldöntéséhez két esetet vizsgált: Salamon trónigényét Gézával és Szent Lászlóval szemben, valamint Boricsét II. Bélával szemben. Érvelése szerint Géza és László az ifjabb Salamont legitim megkoronázása miatt tekintették törvényes uralkodónak. Géza királyként „*dicebat se peccasse, quia regnum legitime coronati Regis [sc. Salamonis] occupaverat*”.⁷⁵ Hangsúlyozta, hogy a már szintén megkoronázott I. Béla hasonlóan tett.⁷⁶ Bartoniek végül megállapította, hogy a Salamonnál egyaránt idősebb I. Béla, I. Géza és I. László egyaránt felkenése és megkoronázása jogán tartotta törvényes uralkodónak Salamont, nem pedig az ősi szokásjog érvényesülése miatt. Az eset tehát nem cáfolja a *senioratus* rendszerének létét, és nem bizonyíték a rokonságfoki öröklés mellett. Megállapítja azt is, hogy Laskainak Kiss által idézett információi Laskai saját állítása szerint a magyar krónikából származnak. Állítása a Vazul-fiak megállapodásáról így valamely krónikaszcsoveg tendenciózusan módosított kivonata csupán, forrásérték nélkül.⁷⁷ Magam úgy vélem, hogy Béla ajánlata a trón visszaadásáról Salamonnak az aktuális erőviszonyokkal is magyarázható, hiszen maga is felkent, megkoronázott király volt már. Ha Salamon legitimitása ugyanebből származott volna, Bélát meg sem koronázhatták volna. A Vazul-fiak trónöröklési megállapodása nem magyarázható teljes bizonyossággal a *senioratus*

⁷³ Kristó Gyula: *A Képes Krónika szerzője és szövege*. In: *Képes Krónika*. Fordította: Bellus Ibolya. Budapest, 1986. 459–504., 492–493.

⁷⁴ R. Kiss: *Trónbetöltés és ducatus az Árpádkorban*, 751–754.

⁷⁵ SRH I. 403.

⁷⁶ „*Bela autem, qui ... sese ... iam regali unctione consecrari fecerat...*” (Altaichi Évkönyvek) „*Dux igitur Bela... venit in... Albam, ibique regali diademate, inungentibus eum Episcopis feliciter est coronatus...*” (14. századi krónikakompozíció: SRH I. 358) „*...legatos mittit (sc. ad caesarem); primo... excusare se iussit, quoniam ipse regem Salamonem... non expulerit, sed cum ille sua sponte profugeret, nemine insequente, tunc sibi a tumultuante milite impositum diadema non licuisse recusare. Quapropter si rex vellet iam in regnum redire, ipse illum condigno honore, quemadmodum regem et dominum suum, paratus esset suscipere eique servire, ea tamen lege, si se permitteret ducatum illum retinere, quem habuerat sub eius patre.*” (Altaichi Évkönyvek). Bartoniek: *Az Árpádok trónöröklési jogához*, 37–39.

⁷⁷ „*quod autem regnum Hungariae legitime concernebat beatum regem Ladislaum potius quam Salamonem, patet per cronicam Hungarorum...*” Bartoniek: *Az Árpádok trónöröklési jogához*, 37–39.

szokásával, hiszen Liüntika és Falicsi fejedelemsége az Árpádok egyes ágai között váltakozó trónöröklés egyértelmű bizonyítéka. Jóllehet Salamon felkent, megkoronázott király volt, mégis elképzelhető, hogy Géza és László azért fogadták el ifjabb rokonuk uralmát, mert előtte apjuk, Béla uralkodott, és így egyébként is az András-ág következett volna az uralomban. A krónika beállításai a felkenésről és a megkoronázásról a legitim uralkodás feltételeként, mint láttuk, 12. század közepi szemlélet, és amint a következőkben látni fogjuk, Kálmán újítása. Mindent egybevetve bizonyíthatatlan tehát, hogy Béla, Géza és László Salamont tekintették volna legitim királynak.

7. Sokatmondó, ahogy írónk Kálmán hatalomra kerüléséről szól. László a krónikás szerint előre látta, hogy Kálmán vérontó lesz, így egri püspöknek szánta. Úgy rendelkezett, hogy utána Álmos uralkodjon, ám ő az elsőszülött Kálmánnak tiszta egyszerűségében átengedte az uralmat.⁷⁸ A krónikaszerző igen kreatív módon támogatja meg Álmos ágának öröklését, egyúttal az Álmos-ági királyok idején fontossá váló *primogenitura* egyedüli jogszerűségét is kimondva. Az alkalmasság minden tekintetben az örökösnek jelölt Álmost jellemzi, mégis az elsőszülött Kálmán lesz a király, Álmos nagylelkű gesztusából. Kálmán és Álmos viszályában, bár a királyt a legsötétebb színekkel ábrázolja, mégis, az Álmos elleni fellépését igen árnyaltan mutatja be: világos, hogy a szerző nem kívánt Kálmán, a törvényes uralkodó ellen nyíltan fellépni. Már első összecsapásukat is mindkettejük ifjúságával, félrevezethetőségével magyarázza.⁷⁹ A következő alkalommal, 1106-ban Álmos félelmében fut el, ám Kálmán békével visszafogadja. Majd lengyel segítséggel Újvárt ostromolva, önként a király táborába megy, lábaihoz borulva bűnösnek vallja magát és bocsánatot nyer. A dömösi alapításkor megint rosszakarók próbálják egymás ellen fordítani őket, és, bár a főemberek kibékítik őket, a király gyanakvása feléled, és figyelteti a herceget.⁸⁰ Végül, bár 1113-ban a német császár közvetítésével békét kötnek, a király mégis megvakíttatja Álmost és fiát, Bélát. A király súlyos betegségét az ártatlan vér ontásával magyarázza, és még Álmos elfogásának utolsó kísérlete mögött is a gonosz tanácsadók munkálkodását látatja.⁸¹

Kálmán és Álmos viszálya kapcsán Bartoniek úgy foglalt állást, hogy Kálmánt alkalmatlansága miatt I. László zárta ki az öröklésből, akit a még jogerős *senioratus* rendje följjogosított erre. Elfogadta azt az állítást is, hogy Álmos annak elsőszülöttsége miatt mondott le bátyja javára.⁸² Az egykorú források azonban az események egészen más lefolyására utalnak. Az 1091-es somogyvári alapítólevélben László király után következő főméltóságok „*dux Lambertus frater eius*” és „*dux David consobrinus eius*” ugyanakkor Kálmánról és Álmosról, László elődjének, Gézának sajátjaként nevelt fiairól szó sincsen.⁸³ A krónika szerint Kálmánt váradi püspöknek, testvérét, Álmost, pedig öt mellőzve uralkodónak jelölte.⁸⁴ Dragus oklevele 1091-ből tanúskodik arról, hogy László Álmost ekkor valójában horvát királlyá tette.⁸⁵

⁷⁸ SRH I. 419–420.

⁷⁹ SRH I. 422–423.

⁸⁰ SRH I. 426–427.

⁸¹ SRH I. 429–430.

⁸² Bartoniek: *Az Árpádok trónöröklési jogához*, 40–42.

⁸³ RA 24. tétel.

⁸⁴ „*Iste Colomanus, sicut quidam dicunt, fuit episcopus Waradiensis, sed quia fratres, quos habebat, morte sunt preventi, ideo summo pontifice cum eo dispensante regnare compellitur.*” SRH I. 432.

⁸⁵ „*...anno incarnationis Iesu Christi nostri Domini millesimo XCI, kyri Alexio Constantinopoleos imperante, tempore, quo Uladdislau Pannoniorum rex Chroatié invadens regnum domnum Almum, suum nepotem in illo statuit regem.*” *Diplomata Hungariae antiquissima: accedunt*

Kálmán és Álmos csak László, Lampert és nyilván Dávid halála után váltak örökössé, és nyerték el a királyi jogart és a hercegi diadémot. A pozsonyi évkönyv bejegyzése azt is tudtunkra adja, hogy előzőleg László és Lampert együtt gyakorolták az uralmat, Kálmán és Álmos kettejüköt követte.⁸⁶ Az óorosz évkönyvek (PVL) az 1104. évre teszi Szvjatopolk kijevi nagyfejedelem Predszlava nevű leányának magyarországi házasságát a királyfival.⁸⁷ Bár Álmos valóban a régen halott Géza király fia volt, „*королевиць*” megjelölése inkább trónörökös pozíciójára utalhat. A helyzet ugyanaz, mint András és Béla, László és Lampert esetében volt. Nyilvánvaló: László örököse az utána legidősebb Lampert, annak halála esetén pedig a korban következő Dávid herceg volt, Salamon itthon maradt öccse. Annyira erős volt a szokásjog, hogy még ellenfelük öccsét sem lehetett mellőzni! Ennek hátterében csak az állhat, hogy a szokásjog kikényszerítette volna a hatalom átszállását a hatalmon levő Béla-ágról az András-ág életben levő tagjára. 12. századi példákban látni fogjuk, hogy Salamon esetéhez hasonlóan több uralkodót már gyermekként örökösének jelölt apjuk (II. Géza, III. István, Béla herceg). I. László ezzel szemben magától értetődő módon került trónra – nem Salamonnal szemben, az ő vetélytársa I. Géza volt –, hanem elődje, I. Géza idősebb fiával, Kálmánnal szemben, aki a *primogenitura* elve alapján gyermekkorra ellenére Gézának egyedüli jogos örököse lett volna. Azonban Kálmán személye még I. László halála esetén sem merült volna fel, ha Lampert vagy Dávid túléltek volna bátyjukat. Kálmán legitimitás és idoneitás közötti kompromisszumát tükrözi az a tény, hogy az Albericus írta törvénybevezetésben I. István műve folytatását vállalja fel, ugyanakkor László utódjaként jelenik meg elsőszülött fia, László nevével és pénzein László nevének szerepeltetésével. Ennek hátterében Hartvik püspök kereshető, aki László és Géza fejedelem uralmát két ellentétes szemlélet, a legitimitás és az idoneitás szempontjából vizsgálta. Hartvik felfogásában a legitimitás szempontjából valójában nem tekinthetők királynak, az idoneitás szempontjából viszont mindenképpen azok. Hartvik a Nagyobbik István-legendát is javítja, következetesen hangoztatva azt az elvet, hogy legitim király (*rex*) csak a koronázás által lehet az uralkodó. A hatalomra törő Álmossal szemben a királlyá kenés és a koronázás ténye adott kizárólagosságot Kálmán uralmának, ezt kellett a múlt eseményei bemutatásakor is érvényesíteni. Ám Salamon uralmának legitimitását úgy kellett védelmezni, hogy ez ne kérdőjelezze meg Kálmán apjának, Gézának és nagybátyjának, Lászlónak az idoneitáson alapuló uralma jogosságát. Ha Salamon legitimitását kétségbe vonja, a német támogatást élvező Álmosnak kedvez, aki testi adottságai folytán Lászlóhoz hasonlóan *idoneus* volt. A kompromisszum legszembetűnőbb példája a Karitás-történet, amelyből kiolvasható, hogy István szentté avatásához Salamon és László együttműködése volt szükséges. Ezt Hartvik maga kreálhatta, hiszen a valóságban, Bernold és a Pozsonyi Évkönyv tanúsága szerint Salamon csak 1084-ben szabadult fogságából.⁸⁸ Gézához és

epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia praefuit Georgius Györffy; adiuerunt Johannes Bapt. Borsa, ... [et al.]. Budapest, 1992. 273.; Körmendi Tamás: *Szent László horvátországi háborújáról. Az 1091. évi hadjárat történetének forráskritikai vizsgálata. Századok*, 149. évf. (2015) 2. sz. 443–477., 471.

⁸⁶ „*Ladislavus rex obiit et frater eius Lampertus dux, quibus Colomannus et frater eius Almus succedunt in regnum...*” (1097) „*Colomannus rex coronatur et frater eius Almus diadema induitur.*” (1098) SRH I. 126.

⁸⁷ „*Томъ же лѣтъ ведена Передѣслава, дщи Святополча, в Угры, за королевиць, августа въ 21 день.*” *Régmúlt idők elbeszélése. A Kijevi Rusz első krónikája. Magyar Őstörténeti Könyvtár* 30. Szerk. Zimonyi István. Budapest, 2015. 208.; *Повесть Временныхъ Лѣт. Часть первая.* Текст и перевод. Подготовка текста А. С. Лихачева. Перевод Д. С. Лихачева и Б. А. Романова Под редакцией Члена-Корреспондента. Москва–Ленинград, 1950. 185.

⁸⁸ Kristó: *Legitimitás és idoneitás*, 591–595.

Lászlóhoz hasonlatosan Álmos követelhette a trónt az *idoneitas* alapján, ám hogy testi értelemben valóban alkalmasabb volt bátyánál, az csak a tendenciózus módon Álmos javára torzított krónikaszöveg alapján állítható.⁸⁹ Fiának, Bélának megvakítása Álmos ágának a trónöröklésből való kizárására utal, hiszen Vazul pogány, keresztény uralkodásra alkalmatlan fiait István nem vakította meg, utódait nem zárta ki ily módon a trónöröklésből. Egy évszázaddal a törvényeket a kereszténység általános diadala nyomán enyhítő Kálmán előtt a pogány szokásokat lassan lebontó István csak kellő óvatossággal cselekedhetett az öröklés szokásjogával szemben. Kálmán határozottságát mutatja, hogy 1105-ben négyéves István fiát megkoronáztatta.⁹⁰

8. Az Álmos-ági királyok hatalomra kerülésével az *idoneitas* elve háttérbe szorul. Álmos le származottai az ellenfél Kálmánnak az elsőszülött öröklésére vonatkozó elvét látszanak követni. Mi válthatta ki a *primogenitura* elvének előretörését Álmos herceg utódai körében? II. Béla másodszülött fiát, Lászlót 1137 körül boszniai herceggé tette.⁹¹ Lépése arra utalhat, hogy örökösének elsőszülött fiát, Gézátként tekintette. Az örökös kijelölését egyedül Kálmán állítólagos fia, Borics trónkövetelése magyarázhatja. Bartoniek szerint Borics apja örökségére építhette követelését.⁹² Salamonnal ellentétben azonban Boricsot Kálmán nem fogadta el fiának, nem volt megkoronázva sem, így a keresztény *idoneitas* szempontjából kétségkívül alkalmatlan volt az uralkodásra. A magyar krónika tanúsága szerint Béla királyt vaksága miatt tekintették Boricsnál kevésbé alkalmasabbnak egyes előkelők.⁹³ Feltűnő, hogy Béla képes volt hatalomra kerülni, holott az aradi és Sajó-parti események a Kálmán-párti előkelők nagy létszámát mutatják, akik, mint a hozzájuk intézett királyi kérdés mutatja, Boricsot Kálmán vér szerinti fiának tudták. Vajon miért nem léptették fel őt II. István halálakor? Esetleg azért, mert Borics származását anyja házasságtörése kérdésessé tette. A hezitáló előkelők legvilkolása azt célozhatta, hogy ne tanúskodhassanak Borics mellett: talán az egykori szemtanúk is közöttük voltak. Borics fattyúsága jogi értelemben aligha lehetett teljességgel bizonyos. Ha még bírt súllyal a pogány eredetű öröklési szokás, Borisz keresztény nézőpontból törvénytelen származása az ősi szokásjog felől nézve lényegtelen volt. Az egyház bizonyosan a feddhetetlen származású Béla oldalán állt, későbbi adományai bizonyítják ezt. Béla azonban aligha pusztán Borics alkalmatlansága miatt maradhatott egyedüli törvényes Árpád leszármazott. Megvakítása Vazulhoz és Álmoshoz hasonlóan arra utalhat, hogy már Kálmán életében is potenciálisan a trón várományosa lehetett, ezért kellett alkalmatlanná tenni. A Boricsnál idősebb II. Béla idején még elégséges volt a Kálmán-párti előkelők kiirtása, 1147-ben azonban már a krónika szerint Boricsot sok magyar azért hívta Magyarországra, hogy az ifjú Gézátként elhagyva hozzá csatlakozzon.⁹⁴ Borics veszélyességét mutatja, hogy rokoni szálakkal Kijevhez kötődő vetélytársa ellensúlyozására a király a kijevi nagyfejedelem testvérét vette

⁸⁹ Ma már tudjuk, hogy Kálmán csak kismértékű tartási hibában szenvedett: Kovács Olivér – Buzás Gergely: *Kálmán sírja: Visszatérés Fehérvárra*. www.archeologia.hu Altum Castrum Online Magazin 2017. 11. 02. (Letöltés: 2017. nov. 13.)

⁹⁰ Makk Ferenc: *Megjegyzések Kálmán külpolitikájához*. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica Tomus LXVII. (1980) 21–33. 27.

⁹¹ Fejér, Georgius: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Tomus II. Budae, 1829. 88–92. (a továbbiakban: CDH II.); RA 74.

⁹² Bartoniek: *Az Árpádok trónöröklési jogához*, 37–39.

⁹³ SRH I. 450.

⁹⁴ „*Borich autem venerat consilio quorundam Hungarorum, ut si ipse regnum intrare posset, tunc a multis pro domino haberetur et relicto rege ei multi adhererent.*” SRH I. 459.

feleségül.⁹⁵ Géza hazai bázisa ekkor még stabil volt, a vezető réteg konszenzusa a sok háború okozta nehézségek nyomán csak az 1150-es évek közepétől bomlott fel.⁹⁶ Borics hatalmi igényét ekkor egyedül a szokásjog támogathatta, az 1130-ban született II. Gézánál legalább 15 évvel idősebbként a Kálmán-ág ősi szokásjogon alapuló uralmi jogát megtestesítve. Aligha véletlen, hogy Géza ezt követően részeltette hercegi javadalomban felnövő öccseit.⁹⁷ Borics valódi származását a későbbi IV. Istvánnak Kinnamosnál felbukkanó, hozzá megtévesztésig hasonló István nevű unokatestvére árulja el, aki csak Borics ifjabb fia lehetett.⁹⁸ A magyar udvarban bizonyosan tudták, hogy Borics Kálmán király vérszerinti fia. Az Álmos-ági krónikás Borics-ellenes éllel, II. Géza érdekében módosított a genealógián, a Vazultól „*ex concubina*” nem keresztény házasságból származó hercegeket Szár Lászlónak orosz hercegnővel kötött törvényes házasságából származtatva.⁹⁹ A pogány módra kötött házasságot kitörölve az emlékezetből Borics hivatkozási alapját szüntette meg. A keresztény *idoneitas*-szal szemben a pogány szokásjog, amely az Álmos-ági II. Béla után a Kálmán-ág uralmát kívánta volna, aligha nyilvánította Borics származását törvénytelennek.

9. II. Géza 1147 nyarán született fiát, a későbbi III. Istvánt hivatalos trónörökösévé tette, amelyről Margit úrnő végrendelete tanúskodik: „az Úr megtestesülésenek 1152. évében, amidőn Géza uralkodott fiával, István herceggel”.¹⁰⁰ Az uralkodó kijelölt utódját uralkodótársának tekintette. Lépését a bizánci támogatást élvező Borisz herceg, Kálmán király állítólagos fia délvidéki megjelenése indokolhatta, akinek személyét Mánuel bazileusz II. Géza figyelmeztetésére használta. Az Álmos-ági előkelők István trónörökössé tételével az egyenesági öröklés mellett foglaltak állást.¹⁰¹ Borics után saját ifjabbik öccse, István herceg a hatalomra vágyva 1158 táján már Géza életét veszélyeztette, aki 1160 táján idősebbik öccsével, Lászlóval is konfliktusba került.¹⁰² Jóllehet Géza fiát, István herceget jelölte utódjának, az 1158-as regensburgi birodalmi gyűlésen Géza követi azt állították, hogy uruk öccsével, az idősebb István herceggel oly mértékben megosztotta a hatalmat, hogy a király csak névleg volt az első.¹⁰³ Ez a valósággal ellenkező állítás a királynak kizárólag abban az esetben állhatott érdekében, ha testvére a hatalommegosztást megkívánó valóságos, jól ismert magyar joggyakorlatra hivatkozott. Ez pedig csak az András és Béla, I. Géza és László, László és Lampert, valamint Kálmán és Álmos idejében szokásos dukátusi rendszer lehetett, amelyben a legutolsó esetről fennálló ismereteink a *dux*nak a királyéhoz hasonló hatalmát jelzik.¹⁰⁴ Géza halála után ifjabb öccse, István Mánuel támogatásával, a testvéröröklés jogalapját hangsúlyozva tört a trónra. Ezzel szemben Lukács érsek és maga III. István az atyai örökséget hangsúlyozta. Az

⁹⁵ Font Márta: *II. Géza orosz politikája 1141–1152*. Acta Universitatis Szegediensis Acta Historica Tom. LXVII. (1980) 33–39., 35.

⁹⁶ Makk Ferenc: *Megjegyzések II. Géza történetéhez*. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica Tomus LXII. (1978) 3–24., 7–12

⁹⁷ SRH I. 460.

⁹⁸ Makk: *Megjegyzések II. Géza történetéhez*, 9.

⁹⁹ Kristó: *I. István és családja Árpád-kori történetírásunkban*, 63–64., 67.

¹⁰⁰ *Chartae antiquissimae Hungariae ab anno 1001 usque ad annum 1196*. Composuit Georgius Györfy. Budapest, 1994. 24. sz.

¹⁰¹ Kristó–Makk: *Az Árpádok*, 205–208.

¹⁰² Makk: *Megjegyzések II. Géza történetéhez*, 7., 25. lj. 7–12., 20–21.

¹⁰³ Makk: *Megjegyzések II. Géza történetéhez*, 7., 25. lj.; Gombos, F. Albin: *Catalogus Fontium Historiae Hungaricae*. I–IV. Budapest, 1937–1943. 1771. (a továbbiakban: CFHH)

¹⁰⁴ Makk: *Megjegyzések Kálmán külpolitikájához*, 25.

események jól tájékozott, közel egykorú bizánci krónikása, Kinnamos a következőt írta II. László és IV. István trónköveteléséről: „Akkor, mivel Géza halála után a testvérek közül az egyiket hívta a jogszabály az uralkodásra (a hunok között ugyanis az a törvény van, hogy a testvérek közül mindig az életben maradókra száll a korona), a császár azon buzgólkodott, hogy őket az atyai földre visszavigye. Géza tudniillik az ősi törvényt mellőzve az uralmat fiára ruházta. A hunok ezt a törvényt tiszteletben tartván, de egyúttal a császár támadásától is félve, Istvánt, Géza fiát lemondatták az uralomról, s azt a testvérek egyikének, Lászlónak adták át, Istvánnak pedig, tudniillik az idősebbnek, az urum méltóságot engedélyezték. Ez a név a hunoknál az uralmat átvenni készültöt jelenti.”¹⁰⁵ Álmos korábbi Bizáncba menekülésével kapcsolatban pedig így fogalmazott: „A hunoknál ugyanis az a szokás, hogy ha fejedelmük gyerekeket hátrahagyva távozik az életből, mindaddig, míg az uralmat közülük átvevő nem lesz fiúgyermek apja, a testvérek egymással egyetértésben vannak, és egymás iránt jóindulatot tanúsítanak, ha azonban már gyermeke születik, nekik az ország földjén való tartózkodást csak úgy engedik meg, ha a szemüket kiszúrják.”¹⁰⁶ Az Álmost László fiának és II. István öccsének tartó Kinnamos szövegéből úgy tűnik, mintha Álmos a megvakítás elől menekült volna Bizáncba. István ezért támadott szerinte a görög földre – Béla vakságának okáról tehát nem is tudott.¹⁰⁷ Domanovszky szerint Kinnamos az elhunyt király életben levő testvéreinek trónöröklési jogát állítva Mánuel politikáját igyekezett megtámogatni, jogcímet nyújtani a beavatkozáshoz a magyar trón betöltésének kérdésébe. Emellett Kinnamos a király fiú utódjának megszületése után a testvér megvakítását szokásként beállítva mindössze két eset, Vazul és Álmos megvakítása alapján ítélte, ám utóbbi ide vonása téves, hiszen Vazul nem testvére vakította meg a saját fiának trónigénye miatt. Úgy látta, ha Kinnamos a „szokást” illetően ekkorát téved, akkor a „törvényt” sem ismerhette jól.¹⁰⁸ A bizánci krónikás maga azonban aligha kreált jogcímet, hiszen elárulja, hogy a nagyobbik Istvánt támogató Mánuel támadásától félve léptek a magyarok. Torzítása abban állhat, hogy Istvánt mondja idősebbnek, hiszen az idősebb herceg László volt, akit éppen bizánci kapcsolatai hiánya miatt fogadtak el a magyarok uruknak a Mánuel által támogatott István helyett. Lépésük a testvéröröklés rendszerével is magyarázható. Bár Vazul nem volt István testvére, esete a lényegyet tekintve egyezik Álmoséval, hiszen Szent Istvánnak nem volt testvére, így örököse a régi szokás szerint az utána legidősebb unokatestvére, Vazul lehetett. Imre életében biztosan börtönbe került; megvakításának időpontja ismeretlen, ám legkésőbb Péter örökbe fogadásakor megtörténhetett. De ide vonható I. Béla esete is, akit bátyja, András – fia, Salamon megszületése után – meg akart öletni. Egyedül I. Gézának nem ismert ilyen szándéka fiai megszületése után öccse, László ellenében. II. Géza is hasonlóan lépett fel trónkövetelő öccseivel szemben, de III. Béla is börtönbe záratta öccsét, Gézát megkoronázott fia, Imre érdekében. Hat hasonló helyzetből tehát öt esetben bekövetkezett az (unoka)öccs megvakítása, száműzése vagy bebörtönzése, illetve tudunk meggyilkolásának szándékáról.

E tényeken felül Kinnamos információját más forráshely is megerősíti. Mügelin Henrik krónikája szerint a magyarok nem tudták megítélni, hogy III. és IV. István közül melyik a törvényes uralkodó. „*Wann sie westen nicht, welcher unter ynn gerecht [’legitimus’] was.*”¹⁰⁹ Mügelin beszámol arról is, hogy az 1167-es bizánci támadás előtt sok magyar közölte Manuel császárral, hogy Magyarország királysága az igazság szerint Béláé: „...*schriben dem*

¹⁰⁵ ÁMTBF 214–215.

¹⁰⁶ ÁMTBF 195.

¹⁰⁷ ÁMTBF 200.

¹⁰⁸ Domanovszky: *Trónöröklés az Árpádok korában, 377–379.*

¹⁰⁹ SRH II. 202.

*keyser von Krichen das das kungreich von recht (jog szerint) zu Ungern sein were.*¹¹⁰ Az öröklési elv tehát ebben az időszakban nem volt tisztázott Magyarországon. Géza öccse, László bizánci támogatással király lett, öccse, István pedig kijelölt örököse. III. István Pozsonyba húzódott a túlerő elől, éppúgy, mint annak idején Salamon. Azonban, Salamontól eltérően III. István Barbarossa Frigyes támogatásával képes volt visszaszerezni trónját.¹¹¹ A II. Géza és III. István-kori politikai folyamatok tükröződnek a magyar krónika ránk maradt geszta jellegű szövegréseiben. A magyar krónikában az 1058-as német-magyar békekötés kapcsán olvasható: „*si quis de successoribus suis ad debellandum Hungariam arma moveret, indignationem omnipotentis Dei incurreret et perpetuo eius anathemati subiaceret*”¹¹² formula kapcsán Kristó Gyula állapította meg, hogy az ennek mintául szolgáló oklevelek nem keletkeztek 1146–1158 előtt és 1171–1178 után, vagyis azoknak II. Géza és III. István korában kellett íródniuk.¹¹³ A magyar krónikában mind az 1058-as német–magyar békekötés II. Géza és III. István korabeli oklevélformuláknak megfelelő idézése, mind III. István helyzetének Salamonéhoz hasonló ábrázolása azt mutatja, hogy a legitimitás hangsúlyozása a nagytermetű, előnyös külsejű, az *idoneitas* jegyében fellépő IV. Istvánnal szemben ekkor kerülhetett a krónika gesztává átstilizált szövegébe. A korábbi krónikaszöveg rövid, tömör megfogalmazásaival szemben ezen eszmei tartalom propagálása igényelte az elődök történetének átfogalmazását a színes képekkel, jól értelmezhető utalásokkal operáló geszták stílusában.

10. III. István a jelek szerint sokáig jó viszonyban volt öccsével, a későbbi III. Bélával. Az apjuk által létrehozott horvát-dalmát hercegségét Béla megtartotta, és bátyjának nagybátyjaikkal kialakult trónharca során mindvégig III. Istvánt támogatta. Bátyja és Mánuel császár 1163 őszi megállapodásával Bizáncba került, kijelölt trónörökös-ként. 1169-ben azonban elvesztette trónörökösi pozícióját, ekkortól már Magyarország, Dalmácia és Horvátország hercegének címeztette magát. Kortárs külföldi forrás szerint bátyját 1172 tavaszán az ő emberei mérgezték meg. Mindezek arra utalnak, hogy III. István a korábbi jó viszony ellenére tartott Béla trónigényétől. Egy 1167-re keltezett, de valójában 1169-ben kelt oklevelében már fiát is szerepelteti kiadóként. Az oklevél dátuma nem véletlenül egyezhet meg Manuel fiának 1169-es megszületésével: arra vall, hogy III. István fiát saját apja eljárásához hasonlóan trónörökösévé tette.¹¹⁴ Egyedül Mügel tud III. István Béla nevű fiáról, akit egy 1167 (1169) évi oklevél név nélkül említ.¹¹⁵ Ahogy II. Gézának III. István kijelölt utódja volt, úgy III. István is örökös-ként említi Béla fiát. E korban tehát az utód kijelölése az apa idejében – II. Géza testvéreinek hatalmi igényei miatt – gyakorlatnak látszik. III. István és II. Géza egyaránt Béla nevű fiait nemcsak Mügeln keveri, hiszen hazaérkezését leírva királynak mondja, majd

¹¹⁰ SRH II. 203. Kristó Gyula: *A Képes Krónika szerzője és szövege*. In: *Képes Krónika*. Fordította: Bellus Ibolya. Budapest, 1986. 459–504., 494–495.

¹¹¹ Kristó–Makk: *Az Árpádok*, 205–208.

¹¹² SRH I. 349.

¹¹³ Kristó Gyula: *Korai levéltári és elbeszélő forrásaink kapcsolatához*. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica Tom. XXI. (1969) 11–12.

¹¹⁴ Kristó–Makk: *Az Árpádok*, 224–225.

¹¹⁵ „...*Ego Stephanus, Rex Hungarie, Chroat. atque Dalmatia... Mihi et filio meo, aut successoribus meis tributarii ne sitis...*” RA 113.

utána már hercegnek, hanem a magyar krónika(k) alapján íródott Tarih-i-Üngürüs is a IV. Istvánnal azonosított III. Istvánt mondja III. Béla király apjának.¹¹⁶

11. Régebben úgy vélték, hogy a *primogenitura* rendje Kálmán uralomra jutása és utódlása nyomán kezdett megerősödni, utódai rendre kijelölték örökösüket, de azokat nem koronázták meg, az ifjabb királyság rendszere csak III. Béla korától mutatható ki.¹¹⁷ Az újabb kutatás is úgy foglalt állást, hogy az utód megkoronázásának szokása még a király életében Salamon 1057. évi koronázása után csak 12. század végétől válik gyakorlattá. Ezt jól tükrözi a 12–13. század fordulóján, a 13. század elején alkotó Anonymus munkája is, aki *Gestájában* szabályszerűen a még élő fejedelem uralkodása alatt választatja meg s iktattatja tisztségébe annak utódját.¹¹⁸ II. István koronázása Kálmán életében valóban nem bizonyítható, ám, mint látjuk, II. Géza, III. István és Béla herceg trónörökösi jelölése igen. A *primogenitura* elve tehát jól kimutathatóan II. Géza és III. István idejében kezdi ki a régi szokásjogot. III. Béla már meg is koronáztatja fiát, Imre herceget. Az ellenfél itt is testvér, öccse, II. Géza harmadszülött fia, Géza herceg, akit lázadása miatt be is börtönöz, a herceget támogató anyjokkal együtt.¹¹⁹ Az utódnak az uralkodó életében történő megkoronázása az egyik argumentum Anonymus *Gestájának* korhatározásához. Mivel a *Gestában* természetesen koronázásról szó sem esik, ezen momentuma pusztán az Álmos-ági királyokhoz kötésére lehet alkalmas. Albericus Trium Fontium a 13. század első harmadában így fogalmaz II. Gézáról: „*ab isto descenderunt isti moderni reges Hungarie*”.¹²⁰ Az adat Albericus magyar származású értesülései közé tartozik,¹²¹ és tanúsítja, hogy a kortársak nem pusztán III. Béla leszármazottait tekintették a trón jogos betöltőjének. Albericus korában két, egyaránt II. Gézától származó Árpád-házi ág létezett, III. Béla és Géza herceg ága. Így érthető meg, miért lehetett Géza herceg fiait trónkövetelőként felléptetni II. András ellenében, s azok miért támadtak rá a Szentföldről hazafelé utaztában. De Borics és II. Géza esetére is van tanulsága az adatnak. A keresztény *primogenitura* e korban erősödő szokása a jelek szerint a 10. századból adatolt oldalágak között váltakozó trónbetöltés hagyományával vette fel a küzdelmet. Aligha véletlen, hogy III. István életében a korban következő testvér, a későbbi III. Béla, majd az ő uralkodása idején a harmadik testvér, Géza herceg lépett fel trónöröklési igényekkel. Felmerülhet a gyanú, hogy e sorrend egy abban a korban még jól ismert öröklési szokásjog tükröződése lehet, ami határozottan ellentmond a nemzetség bármely férfitagjának öröklési jogát valószínűsítő álláspontoknak.

12. Fontos indikátora a királyok uralma jogosságáról alkotott kortárs álláspontoknak az uralkodók sorszámozása a forrásokban. I. Ottó Piligrim püspöknek írt levele 972-ből Géza fejedelmet „*rex*”-nek titulálja.¹²² A *Pozsonyi Krónika* szerint: „*Istorum etiam consilio et auxilio*

¹¹⁶ *Die Geschichte der Ungarn in einer osmanischen Chronik des 16. Jahrhunderts: Tercümân Mahmûds Târîhi Ungurus*. Edition der Handschrift der Bibliothek der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. Hrsg. von György Hazai. Berlin. 2009. 154.

¹¹⁷ Bartoniek: *Az Árpádok trónöröklési jogához*, 40–42.

¹¹⁸ Kristó: *I. István és családja Árpád-kori történetírásunkban*, 57.

¹¹⁹ Kristó–Makk: *Az Árpádok*, 229., 241.

¹²⁰ CFHH I. 28.

¹²¹ Hóman Bálint: *A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII–XIII. századi leszármazói*. Budapest, 1925. 12.

¹²² CFHH III. 1776.

rex est Geycha constitutus.¹²³ A 14. századi krónikakompozíció az első jövevények érkezését „...tempore regis Geyche (Geyse) et sancti regis Stephani” helyezi.¹²⁴ A krónika I. Gézának tulajdonítja az óbudai egyház javadalmazását II. Géza helyett: „Rex... Geysa... donavit... ecclesiam... Budensem, cui constituit tributum de Pesth...”¹²⁵ A Zágrábi Krónikában II. Géza mint „Geycha rex tertius” szerepel.¹²⁶ Ezek hátterében Szent István apja címének *rex* minősítése lehet a Hartvik előtti hagyományban, akit ily módon I. Gézának tekinthettek.¹²⁷ Érdekes ellentmondás jelentkezik a III. István ellenében megkoronázott nagybátyjai, illetve az Imre király által örökösévé tett III. László és nagybátyja esetében. Ugyan Kézai II. Lászlót és IV. Istvánt is bitorlónak mondja, királyát mégis III. Lászlónak címezi, akárcsak az esztergomi káptalan 1292-ben, kihagyva Imre fiát, a törvényesen megkoronázott III. Lászlót. Ugyanakkor királya magát V. István király fiának mondja, tehát II. Géza mindkét öccsét a királyok sorába számították. Nagy Fraknóit cáfolva joggal hangsúlyozza, hogy Imre fia hiába volt megkoronázva és élte túl apját, mégis Imre öccsét, [a jóval idősebb] II. Andrást tekintették törvényes királynak a 13. században.¹²⁸ E tények a testvéröröklés vagy senioratus rendjének erős hagyományára utalnak a 12. század végén is.

A 10. században világosan körvonalazható egy olyan öröklési rend, amelyben az Árpád faitól leszármazó ágak egymást váltva követték a főhatalomban. Forrásaink nem teszik lehetővé a rendszer állandóságának és a Taksonyt fiaként követő Géza hatalomra kerülésének vizsgálatát. I. István esetében egyértelműen kimutatható a *primogenitura* bevezetésének szándéka, nyilvánvalóan szerves összefüggésben az új államszervezet kialakításával. I. András hatalomra kerülésével a testvérek és az egyes ágak között váltakozó öröklési rend visszatérni látszik. Nem világos, hogy a Vazul-fiak országmegosztása összefüggésbe hozható-e a Géza-kori dukátusokkal, illetőleg a Gyula erdélyi *regnum*ával. Elképzelhető, hogy e hagyományok a kortárs cseh és lengyel példák nyomán váltak beilleszthetővé a feudális állam rendjébe. Kálmán volt az, aki András után elsőként saját fiát tette meg utódjának. Ennek háttere bizonytalan, elképzelhető, hogy lépését az eredendően örökösének tekintett Álmos türelmetlensége, lázadásai váltották ki csupán. Az Álmos-ági királyok határozott törekvését a keresztény *primogeniturára* a Kálmán-ággal szemben kialakult feloldhatatlan érzelmi ellentét válthatta ki, az ősi szokásjoggal való szakítást eredményezve. Ugyanakkor az Álmos-ágon belül tovább élt a korábbi rend hagyománya is. A kereszténységben általános *primogeniturával* szemben ősi törvényként megjelenő *senioratus* vagy *successio gradualis* a 10. századi Árpádok trónöröklési hagyományára mehet vissza.

¹²³ SRH II. 35. *Geycha*-nak a kiadó általi *Stephanusra* javítása kérdéses.

¹²⁴ SRH I. 303. c. 53.

¹²⁵ SRH I. 395. c. 124.

¹²⁶ SRH I. 210. c. 13.

¹²⁷ Vö. *Legenda maior et minor* SRH I. 379, 380, 394.

¹²⁸ Nagy: *Trónöröklés az Árpádok alatt*, 20.

PÉTER JUHÁSZ

The order of succession in the Árpád dynasty between the 10th and 12th centuries

This paper aims to examine the Árpád dynasty's order of succession between the 10th and 12th centuries, which has been a topic of debates for a long time. There are clear signs of an order of succession in the 10th century in which different branches descendant from the sons of Árpád followed one another in the position of supreme authority. Our sources are not sufficient for the examination of the stability of this system and Géza's rise to power, who followed Taksony as his son. Stephen I's desire to introduce primogeniture is clearly demonstrable, as it constituted an integral part of his new state structure. With Andrew I's ascension to the throne, the old order of succession, in which the heir was the brother of the former ruler or came from another branch of the family, seems to have returned. It is unclear whether the division of the country between Vazul's sons had any links to the duchies during the reign of Géza, or the Gyula's *regnum* in Transylvania. It is possible that these conventions could become parts of the feudal state structure due to the contemporary Czech and Polish examples. Coloman was the first after Andrew to name his son as his heir. The background of this decision is uncertain, it is possible that its only reason was the impatience and rebelling of Álmos, who was originally considered to be his heir. The Álmos branch kings' strong intention to introduce Christian primogeniture was most likely motivated by their irresolvable emotional opposition to the Coloman branch, which resulted in their abandonment of the ancient custom. However, respect for the previous order also survived in the Álmos branch. Seniority or *successio gradualis*, which appeared as an ancient law as opposed to primogeniture, which was the common order of succession in Christian monarchies, can be traced back to the succession customs of the 10th century Árpáds.

BARABÁS GÁBOR

Kálmán szlavón herceg és IX. Gergely pápa

*Magyar királyi herceg az Apostoli Szentszék szolgálatában?**

Kálmán, Halics királya és Szlavónia hercege¹ 1208-ban született Merániai Gertrúd és II. András király negyedik gyermekeként,² vagyis a magyar uralkodóház hercegeként.³ Alig hat-éves volt, amikor a szepesi egyezmény⁴ eredményeképp eljegyezték egy lengyel herceg, a krakkói Fehér Leszek (*Leszek Biały*) lányával, Salomeával. Ezután a Kijevi Rusz egyik fejedelemségének, Halicsnak az élére került, méghozzá a III. Ince pápa (1198–1216) által jóváhagyott koronázása révén királyi címmel.⁵ Néhány évvel később, valószínűleg 1221-ben azonban feleségével együtt el kellett menekülnie a fejedelemségből.⁶ Magyarországra visszatérve először a Szepességben telepedett le,⁷ majd hercegeként – *dux*ként – Horvátország és Dalmácia, illetve Szlavónia élére került.⁸ Ezt a hercegi címet viselte élete hátralévő részében az érvényét nem veszített királyi méltóság mellett.⁹ Magyarország egyik külön kormányzatá-

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült. Köszönöm Font Mártának a kutatáshoz nyújtott segítséget.

¹ Wertner Mór: *Az Árpádok családi története*. Nagybecskerek, 1892. 448.; Almási Tibor: *Kálmán. Magyar herceg*. In: Kristó Gyula (főszerk.) – Engel Pál – Makk Ferenc (szerk.): *Korai magyar történeti lexikon*. (a továbbiakban: KMTL). Budapest, 1994. 316.; Font Márta – Barabás Gábor: *Kálmán (1208–1241). Halics királya – Szlavónia hercege*. Budapest–Pécs, 2017.

² Wertner: *Az Árpádok családi története*, 436–438.

³ Vö. Kristó Gyula: *A feudális széttagolódás Magyarországon*. Budapest, 1979. 32–33.; Zsoldos Attila: *Az Árpádok és alattvalóik. Magyarország története 1301-ig*. Debrecen, 1997. 74–87.

⁴ Font Márta: *II. András orosz politikája és hadjáratai. Századok*, 125. évf. (1991) 2. sz. 125.; Procházková, Nataša: *Koloman Haličský na Spiši pred rokom 1241*. In: Gładkiewicz, Ryszard – Homza, Martin (eds.): *Terra Scepusiensis. Stan badań nad dziejami Spiszu*. Levoča – Wrocław, 2003. 244.; Hollý, Karol: *Princess Salomea and Hungarian – Polish Relations in the Period 1214–1241*. *Historický časopis*, vol. 55. Supplement (2007) 12.

⁵ Font Márta: *Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek*. Szeged, 2005. 204–210.; Font–Barabás: *Kálmán (1208–1241)*, 41–44.

⁶ Font: *Árpád-házi királyok*, 204–214., 217.; Font–Barabás: *Kálmán (1208–1241)*, 67–70.

⁷ Vö. Zsoldos Attila: *Szepes megye kialakulása. Történelmi szemle*, 43. évf. (2001) 1–2. sz. 25.

⁸ Vö. Font: *Árpád-házi királyok*, 213.; Zsoldos: *Szepes megye kialakulása*, 25.; Procházková, Nataša: *Some Notes on the Titles of Coloman of Galicia*. In: Kucharská, Veronika – Kuzmová, Stanislava – Mesiarkin, Adam (eds.): *Slovakia and Croatia Vol I. Slovakia and Croatia Historical Parallels and Connections (until 1780)*. Bratislava–Zagreb, 2013. 105–106. A címek kérdésére lásd: Barabás Gábor: *A magyar királyi család címhasználat a 13. század elején a magyarországi és a pápai források tükrében*. *Turul*, 88. évf. (2015) 4. sz. 125–129.

⁹ III. Honorius pápa 1222. január 27-én kelt levelében kifejtette, hogy a pápai engedéllyel végrehajtott koronázás révén a királyi cím nem ruházható át Kálmán öccsére, Andrásra. Potthast, August: *Regesta Pontificum Romanorum inde ab anno post Christum natum MCXCVIII ad annum MCCCIV*. I. Berolini, 1874. (a továbbiakban: RPR) no. 6777., Pressutti, Pietro: *Regesti del Pontefice Onorio*

nak vezetőjeként rendelkezett egész Szlavónia (valamint Horvátország és Dalmácia), illetve a hozzá tartozó magyarországi megyék¹⁰ ügyei felett. Felnőtt élete során szűkebb területén kívül is aktívan vett részt a magyarországi ügyekben, közvetített például testvére, Béla és atyja, II. András között, majd támogatta bátyját annak trónra lépése után is.¹¹ 1237-ben sikeres hadjáratot vezetett Boszniába, és bár a muhi csatából még el tudott menekülni, 1241 májusában a Zágráb közeli Csázmán belehalt sérüléseibe.¹²

Tanulmányunkban a herceg 1226 utáni tevékenységének egy másik aspektusát vesszük górcső alá, még hozzá Kálmán és a pápaság kapcsolatát.¹³ Ebbe a kategóriába ügyek széles skálája tartozik, a szlavón herceg és IX. Gergely pápa (1227–1241) kapcsolata kifejezetten összetettnek tekinthető. Kálmán és a magyar egyház kisebb-nagyobb ügyei mellett ebbe a csoportba tartozik többek között a boszniai eretnekek elleni küzdelem kérdésköre, a hercegnek adott pápai megbízás két özvegy lengyel hercegnő ügyében, a beregi egyezmény betartására tett esküi kérdése, a templomos lovagrend szlavóniai provinciájával folytatott pereskedés, valamint a spalatói és zágrábi egyházak egyesítésének terve is.

A boszniai eretnecség elleni harc

Kálmán herceg számára Szlavónia, Horvátország és Dalmácia élén a boszniai eretnecség (boszniai egyház) jelentette az egyik legkomolyabb kihívást. Az ellene folytatott küzdelemre nem kizárólag IX. Gergely 1233-tól jelentkező állandó biztatása, valamint keresztény uralkodói kötelessége motiválta. Ninoszláv Máté, Bosznia 1232 óta hatalmon lévő bánja ugyanis az eretnekek támogatásával párhuzamosan a magyar uralom ellen is fellépett.¹⁴ Ehhez éppen

III Dall' anno 1216 all' anno 1227. t. I–II. Romae, 1888. no. 3764. Vö. Procházková: *Koloman Haličský*, 244–245.

¹⁰ Vö. Györfly György: *Szlavónia kialakulásának oklevélkritikai vizsgálata*. Levéltári Közlemények, 41. évf. (1970) 2. sz. 129.; Zsoldos Attila: *Az ifjabb király országa*. Századok, 139. évf. (2005) 2. sz. 243–244.; Zsoldos Attila: *Családi ügy. IV. Béla és István ifjabb király viszálya az 1260-as években*. Budapest, 2007. 24–25.; Weisz Boglárka – Zsoldos Attila: *A báni joghatóság Szlavóniában és a Dráván túl*. In: Almási Tibor – Révész Éva – Szabados György (szerk.): *Fons, skepsis, lex. Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére*. Szeged, 2010. 477.

¹¹ Kálmán egy nehezen értelmezhető 1232-es oklevele szerint öccse, András ezzel szemben fegyveres erővel támadt Kálmán területére. *Regesta ducum, ducissarum stirpis Arpadianae necnon reginarum Hungariae critico-diplomatica*. Szerk. Zsoldos Attila. Budapest, 2008. (a továbbiakban: RD) no. 10. Lásd Font–Barabás: *Kálmán (1208–1241)*, 129–131. Vö. Procházková: *Some Notes*, 106–107.

¹² Kádár Tamás: *Az Árpád-házi uralkodók és az országlásuk idején hercegi címmel tartományi különhatalmat gyakorolt külhoni, fejedelmi származású előkelők, valamint azok családtagjainak elhalálozási és temetkezési adatai 997–1301 között*. Fons, 19. évf. (2012) 1. sz. 94.

¹³ Kálmán és IX. Gergely pápa jó viszonyát a herceg uralkodása egyik karakterisztikus elemének nevezte Karol Hollý. Hollý: *Princess Salomea*, 29. Vö. Procházková, Nataša: *Postavenie haličského kráľa a slavónskeho kniežata Kolomana z rodu Arpadovcov v uhorskej vnútornej a zahraničnej politike v prvej polovici 13. storočia*. Medea, vol. 2. (1998) 72.

¹⁴ Vö. Runciman, Steven: *The Medieval Manichee: A Study of the Christian Dualist Heresy*. Cambridge, 1947. 106.; Bárány Attila: *II. András balkáni külpolitikája*. In: Kerny Terézia – Smohay András (szerk.): *II. András és Székesfehérvár: King Andrew and Székesfehérvár*. Székesfehérvár, 2012. 158–159. Az eretnecség gyanújába keveredett világi uralkodók elleni eljárás kánonjogi hátterének IX. Gergely pontifikátusa alatti alakulására lásd: Hageneder, Othmar: *Studien zur Dekretale „Vergentis“ (X. V, 7, 10): Ein Beitrag zur Häretikergesetzgebung Innocenz' III.* Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Kanonistische Abteilung, Bd. 49. (1963) 169–171. Más elképzelések szerint az eretnecség vádja éppen magyar oldalról merült fel, és a Bosznia feletti

a pápa támogatását igyekezett felhasználni, késznek mutatkozva az eretnekség visszaszorítására Boszniában. IX. Gergely ezért 1233-ban pápai oltalom alá vette Ninoslávot, aminek tiszteletben tartására Kálmánt is figyelmeztette.¹⁵

1234-re azonban úgy tűnik, elfogyott IX. Gergely türelme, és hadjáratra szólított fel Ninosláv ellen, amelynek vezetésére Kálmánt szemelte ki.¹⁶ Erre azonban ekkor nem került sor, így 1236-ban a pápa oltalma alá vette Ninosláv ellenfelét, Szibiszlávot, Ozora urát, míg a következő évben, 1237-ben Kálmán feltehetően megindította hadseregét Boszniába. A hadi események részletei ugyan nem ismertek, de a herceg valószínűleg sikereket ért el, s Ninoslávnak egészen a tengeremlékig kellett visszahúzódnia.¹⁷ Kálmán 1238-ban egy másik üggyel, a konstantinápolyi latin császárság nehéz helyzetével kapcsolatban kapott – bátyjával együtt – pápai, arra kérte őt IX. Gergely, hogy engedje át területén a nyugatról Konstantinápolyba tartó II. Balduin császárt és csapatait. A szlavón herceg reakciójáról nem rendelkezünk adattal, de az ismert, hogy a latin uralkodó valóban Magyarországon keresztül tért haza 1239 és 1240 fordulóján.¹⁸ A boszniai helyzet alakulását illetően Pósa boszniai püspök és pápai legátus szerepe emelhető ki. A térítés és vele a püspökség az 1230-as években a domonkosok által vezetett misszió kezébe került, akik élvezték a pápa, a pécsi püspök, valamint a herceg támogatását is.¹⁹ Az utóbbira jó példa a Pósanak adományozott, a pécsi egyház-

fennhatóság megszerzését célozta. Lorenz, Manuel: *Bogomilen, Katharer und bosnische „Christen“*. *Der Transfer dualistischer Häresien zwischen Orient und Okzident (11.–13. Jh.)*. In: Nemes – Balázs J. (Hrsg.): *Vermitteln – Übersetzen – Begegnen: Transferphänomene im europäischen Mittelalter und in der frühen Neuzeit; interdisziplinäre Annäherungen*. Göttingen, 2011. 114–117.; Rabić, Nedim: *Im toten Winkel der Geschichte: Johannes von Wildeshausen als Bischof von Bosnien 1233/34–1237*. In: Heusinger, Sabine von – Füllenbach, Elias H. – Senner, Walter – Springer, Klaus-Bernward (Hrsg.): *Die deutschen Dominikaner und Dominikanerinnen im Mittelalter*. Berlin–Boston, 2016. 56ff.

¹⁵ Lásd alább. Vö. Fine, John V. A.: *The Late Medieval Balkans. A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*. Ann Arbor, 1987. 143–145.; Kanyó Géza: *Kálmán herceg 1208–1241*. *Katholikus Szemle*, 9. évf. (1895) 430–431.; Fried, Johannes: *Der päpstliche Schutz für Laienfürsten. Die politische Geschichte des päpstlichen Schutzprivilegs für Laien (11.–13. Jahrhundert)*. Heidelberg, 1980. 288.

¹⁶ RPR no. 9726.; *Les registres de Grégoire IX*. Recueil des bulles de ce pape publiées et analysées d'après les manuscrits originaux du Vatican par L. Auvray, t. I–IV, Paris, 1890–1955. (a továbbiakban: RGIX) no. 2128.; RPR no. 9737.; RGIX no. 2127.; RPR no. 9728.; RGIX no. 2125.; RPR no. 9733.; RGIX no. 2121.; RPR no. 9734.; RGIX no. 2122.; RPR no. 9735.; RGIX no. 2123.; RPR no. 9736.; RGIX no. 2124.; RPR no. 9738.; RGIX no. 2129. Egyes elképzelések szerint Kálmán már nem sokkal ezután, 1235-ben hadjáratot vezetett Ninosláv ellen. Lásd Slavko Slišković: *Dominikanci i bosansko-humski krstjani*. In: Šanjek, Franjo (ed.): *Fenomen „krstjani” u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*. Sarajevo – Zagreb, 2005. 487–489; Lorenz: *Bogomilen, Katharer und*, 116; Rabić: *Im toten Winkel*, 61.

¹⁷ RPR no. 10223.; RGIX no. 3272.; RPR no. 10224.; RGIX no. 3274. Vö. Runciman: *The Medieval Manichee*, 106.; Fine: *The Late Medieval Balkans*, 144.; Lambert, Malcolm: *The Cathars*. Oxford, 1998. 299.; Fried: *Der päpstliche Schutz*, 288.; Pauler Gyula: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt*. 2. köt. Budapest, 1899. 136.; Kanyó: *Kálmán herceg*, 434–436. Egyes történészek kétségbe vonják, hogy Kálmán valóban hadjáratot vezetett a térségbe. Brković, Milko: *Bosansko-humski kršćani u kržištu papinske i ugarske politike prema bosni i humu*. In: Šanjek, Franjo (ed.): *Fenomen „krstjani” u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*. 163–164.

¹⁸ Lásd: RPR no. 10671.; RGIX no. 4623. Vö. Szűcs Jenő: *A kereszténység belső politikuma a XIII. század derekán. IV. Béla és az egyház*. *Történelmi Szemle*, 21. évf. (1978) 163–164.; Bácsatyai Dániel: *A 13. századi francia–magyar kapcsolatok néhány kérdése*. *Századok*, 151. évf. (2017) 252–254.

¹⁹ Lásd: RPR no. 9737.; RGIX no. 2127.; RPR no. 9738.; RGIX no. 2129.; RPR no. 9733.; RGIX no. 2121.; RPR no. 9734.; RGIX no. 2122.; RPR no. 10019.; RGIX no. 2769. Szovák Kornél: *A kun*

megyében fekvő Diakóvár (Đakovo), amely később a püspökség székhelye lett.²⁰ A Kálmán által meghódított területet 1241-es halála után ismét Ninosláv felügyelte, bár csak átmenetileg, IV. Béla 1247-es hadjárata, majd a bán 1250-es halála után az ismét magyar kézbe került.²¹

Kálmán herceg és a világiaknak adott pápai védelmek

Kálmánt IX. Gergely különböző pápai oltalmak miatt is többször megkereste, elsőként 1233 októberében az eretnokség elhagyására ígéretet tevő Ninosláv boszniai bán védelmével kapcsolatban.²² Ekkor a herceg csak a pápai rendelkezés követésére kapott felszólítást, de még ugyanazon év december 23-án²³ két özvegy lengyel hercegnő, opolei Viola²⁴ és sandomierzi Grzymisława²⁵ világi protektorává²⁶ nevezte ki őt az egyházfő.²⁷

Kálmán megbízásának lehetséges okait illetően a két özvegy helyzete és pápai védelemben vételüknek oka szolgálhat információval. Grzymisława esetében Kálmánhoz fűződő rokoni

misszió helye és szerepe a magyarországi domonkosok korai történeti hagyományában. In: Deme Ágnes – Barna Gábor (szerk.): *A Szent Domonkos rend és a kunok.* Szeged, 2016. 118–119.

²⁰ Vö. Basler, Djuro: *Ungarn und das bosnische Bistum (1181/85–1247).* Ungarn–Jahrbuch, Bd. 5. (1973) 14.; Fine: *The Late Medieval Balkans,* 144–145.; Kiss Gergely: *A püspökség határai.* In: Fedeles Tamás – Sarbak Gábor – Sümegi József (szerk.): *A pécsi egyházmegye története I. A középkor évszázadai (1009–1543).* Pécs, 2009. 50.; Basić, Ivan: *O pokušaju ujedinjenja zagrebačke i splitske crkve u XIII. stoljeću.* Pro tempore, vol. 3. (2006) 34.; Weigl, Herwig: *Ein bosnischer Bischof auf Arbeitssuche: Frater Ruger, sein Wirken als Passauer Weihbischof und sein Grab in Zwettl (1305).* Unsere Heimat. Zeitschrift für Landeskunde, Bd. 73. (2002) 175–180.; Gál Judit: *A dalmáciai egyházszervezet jellemzői és 11–13. századi átalakulása.* In: Gál Judit – Péterfi Bence – Vadas András – Kranzieritz Károly (szerk.): *Micae Mediaevales III. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról.* Budapest, 2013. 108–109.; Ternovác Bálint: *A boszniai latin püspökség története 1344-ig.* In: Fábrián Laura – Gál Judit – Haraszti Szabó Péter – Uhrin Dorottya (szerk.): *Micae Mediaevales V. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról.* Budapest, 2016. 220ff.; Barabás Gábor: *A pápaság és Magyarország a 13. század első felében. Pápai hatás – együttműködés – érdekellentét.* Pécs, 2015. 35–36., 185–187.

²¹ Senga, Toru: *IV. Béla külpolitikája és IV. Ince pápához intézett „tatár-levele”.* Századok, 121. évf. (1987) 4. sz. 605–607.; Udvardy József: *A kalocsai érsekek életrajza (1000–1526).* Köln, 1991. 138.; Szűcs Jenő: *Az utolsó Árpádok.* Budapest, 1993. 78–80.

²² RPR no. 9304.; RGIX no. 1521.; RPR no. 9305.; RGIX no. 1522.

²³ RPR no. 9349., 9352.; RGIX no. 1649.

²⁴ Lásd: Zientara, Benedykt: *Heinrich der Bärtige und seine Zeit: Politik und Gesellschaft im mittelalterlichen Schlesien.* München, 2002. 280–281., 289.; Grabowska, Anna: *The Church in the Politics of the Duke of Opole Mieszko II. Obese (1238–1246) in the Light of Diplomatic Sources.* In: Bolom-Kotari, Martina – Zouhar, Jakub (eds.): *Cogito, Scribo, Spero. Auxiliary Historical Sciences in the Central Europe at the Outset of the 21st Century.* Hradec Králové, 2012. 193., 198–199.; Fried: *Der päpstliche Schutz,* 290.

²⁵ Lásd: Zientara: *Heinrich der Bärtige,* 255., 285., 290.

²⁶ A pápai oltalomra lásd: Fried: *Der päpstliche Schutz,* illetve Barabás Gábor: *Viola opolei hercegnő és Kálmán szlavón herceg. Egy historiográfiai vita margójára.* Világtörténet, 37. évf. (2015) 1. sz. 6–7. Kálmán szerepére lásd: Fried: *Der päpstliche Schutz,* 309–310. Az özvegyek középkori helyzetére és lehetőségeikre lásd: Hudáček, Pavol: *The Legal Position of Widows in Medieval Hungary up to 1222 and the Question of Dower.* Historický časopis, vol. 62. Supplement (2014) 3–12.

²⁷ A két ügy hátterére és lefolyására lásd: Barabás: *Viola,* 7–10. A megbízások illeszkednek a III. Ince pontifikátusa alatt indult tendenciába, mely szerint az özvegyek számára nyújtott pápai védelmek száma folyamatosan nőtt. Fried: *Der päpstliche Schutz,* 264–265.

kapcsolata, hiszen felesége anyja volt, kellőképpen indokolja a herceg megbízását.²⁸ Viola szorongatott helyzetével²⁹ kapcsolatban viszont nem tudjuk pontosan meghatározni, hogy miért bízta meg IX. Gergely pápa Kálmánt konzervátorként az oltalommal. Az opolei hercegnő személyének vizsgálata nyújthat segítséget a kérdés megválaszolásához. Származásáról azonban életének későbbi szakaszaival³⁰ ellentétben nagyon kevés információval rendelkezünk, tulajdonképpen egyetlen adattal Jan Długosz *Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae* című munkájából, amelyben az 1251-es évnél Viola halálával kapcsolatban a következő olvasható: „*Viola genere et natione Bulgara, Ducissa de Opol, moritur*”.³¹ Ezen állítás alapján a lengyel historiográfiában ma is tartja magát az az álláspont, hogy Viola bolgár hercegnő volt.³² Az utóbbi időben felmerült az opolei hercegnő magyar vagy Rusz-béli,³³ esetleg dalmáciai³⁴ származásának a lehetősége is.³⁵ Az utóbbi három lehetőség mindegyike magyarázhatná Kálmán megbízását, ám a források hiánya miatt úgy véljük, jelenlegi ismereteink nem elegendőek a kérdés eldöntéséhez.

Ami a szlavón herceg konkrét tevékenységét illeti, mindkét esetben hiányoznak a további források. Nem tudhatjuk tehát bizonyosan, hogy Kálmán egyáltalán tudott- vagy akart-e tenni bármit is Grzymisława és Viola érdekében. Az ugyanakkor talán beszédes körülmény, hogy a pápa többé nem kérte fel a herceget világi protektornak hasonló ügyben, bár 1234-ben őt és családját is az Apostoli Szék oltalma alá vette IX. Gergely a boszniai eretnekek elleni harc segítése érdekében.³⁶

²⁸ RPR no. 9352.; RGIX no. 1649. Zientara: *Heinrich der Bärtige*, 285–287. Karol Hollý Salomea az ügyben játszott szerepét emelte ki. Hollý: *Princess Salomea*, 28–29.

²⁹ Lásd: Barabás: *Viola*, 7–10.; Zientara: *Heinrich der Bärtige*, 280–281., 289.; Wiszewski, Przemysław: *Henryk II Pobożny. Biografia Polityczna*. Legnica, 2011. 28., 124., 155–156., 235.; Grabowska: *The Church*, 192–193.; Hudáček: *The Legal Position*, 11.

³⁰ Lásd: W. Swoboda, Wincenty: *Księżna kaliska Bułgarką? Przyczynek do rozbioru krytycznego Annalium Długosza*. Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza, vol. 3. (1980). 61.

³¹ *Joannis Długossi seu Longini, canonici Cracoviensis: Historiae Poloniae*. Libri XII. Ad veterimum Librorum Manuscriptorum fidem recensuit, variis lectionibus annotatibusque instruxit Ignatius Żegota Paul. Cura et impensis Alexandri Przezdziecki. Tomus I. Cracoviae, 1873. 327.

³² Lásd: Dziewulski, Władysław: „*Bułgarka księżną opolską?*” *Śląski Kwartalnik Historyczny* Sobótka. Wrocławskie Towarzystwo Miłośników Historii, 2. (1969); Barciak, Antoni: *Księżeta i księżne Górnego Śląska: praca zbiorowa*. Katowice, 1995. 44., 69–70., 89., 114., 120.; Zientara: *Heinrich der Bärtige*, 280.; Jasiński, Kazimierz: *Rodowód Piastów śląskich. Piastowie wrocławscy, legnicko-brzeszcy, świdniccy, ziebiczcy, głogowscy, żagańscy, oleśniccy, opolscy, cieszyńscy i oświęcimscy*. Kraków, 2007. 501–502., 506.; Gładysz, Mikołaj: *Zapomniani krzyżowcy: Polska wobec ruchu krucjatowego w XII-XIII wieku*. Warszawa, 2004. 166–167.; Pobóg-Lenartowicz, Anna: *Viola, Bułgarka, księżna opolską. Przyczynek do migracji małżeńskich w średniowieczu*. In: Chlebowska Agnieszka – Sierakowska, Katarzyna (eds.): *Kobiety i procesy migracyjne*. Warszawa, 2010. 11–17.; Grabowska: *The Church*, 192.

³³ Lásd: Swoboda: *Księżna kaliska Bułgarką?* id. mű; Horwat, Jerzy: *Księstwo opolskie i jego podziały do 1532 r.: księżeta, miasta, Kościół, urzędy, własność prywatna*. Rzeszów, 2002. 28–30.; Horwat, Jerzy: *Księżeta górnośląscy z dynastii Piastów: Uwagi i uzupe na genealogiczne*. Ruda Śląska, 2005. 24–27. Vö. Hollý: *Princess Salomea*, 13.

³⁴ Dąbrowski, Dariusz: *Slovak and Southern Slavic Threads in the Genealogy of the Piast and Rurikid Dynasties in the Thirteenth Century*. In: Kucharská–Kuzmová–Mesiarkin (eds.): *Slovakia and Croatia*, 113–116.

³⁵ A téma részletes bemutatására lásd: Barabás: *Viola*, 15–18.

³⁶ RPR no. 9735.; RGIX no. 2123.

Kálmán és a templomosok pereskedése

Az 1230-as években pápai eljárás folyt Kálmán ellen,³⁷ mivel a Templomos Rend szlavóniai provinciájának³⁸ képviselői állítása szerint a herceg korlátozta a keresztesek jogait, valamint elvette bizonyos birtokaikat. A templomosok képviselői – Kálmán egy 1231-es oklevelének³⁹ a szövege szerint – egy 1231. július 8-án kelt pápai oklevelet adtak át a hercegnek,⁴⁰ amelyben az egyházfő Kálmánt a templomosok jogainak és javainak helyreállítására intette. IX. Gergely a herceg magatartása miatt korábban már megbízta a kalocsai érseket, valamint a pécsi és a zágrábi püspököt, hogy Kálmánt és tanácsadóit is büntessék meg, ha arra esetleges vonakodása miatt szükség lenne.⁴¹ Figyelemreméltó, hogy a templomos rend korábban egy bizonyos Rasecha föld tulajdona miatt a zágrábi püspökkel és káptalannal állt perben, amely először Kálmán előtt folyt, majd 1230-ban Ugrin kalocsai érsek közvetítésével jött létre meg-
egyezés az ügyben.⁴²

Kálmán vonakodása miatt azonban újabb küldötteket kellett megbíznia IX. Gergelynek, aki 1231. július 31-én a pécsi püspök mellett a pécsi prépostot és a pécsváradi apátot hatalmazta fel delegáltjaiként. A pápa azonban azt is kikötötte, hogy Kálmánt különleges pápai engedély nélkül nem közösihetik ki.⁴³ A herceg végül elfogadta a feltételeket, ahogyan a már említett oklevele is bizonyítja, amellyel a templomos lovagrend szlavóniai, horvátországi és dalmáciai rendtartományát, illetve annak népeit Kálmán mentesítette a *marturina*, a

³⁷ A perhez lásd: Kanyó: *Kálmán herceg*, 421–423.

³⁸ Lásd: Hunyadi Zsolt: *The formation of the territorial structure of the Templars and Hospitallers in the medieval Kingdom of Hungary*. In: Borchardt, Karl – Libor, Jan (Hrsg.): *Die geistlichen Ritterorden in Mitteleuropa: Mittelalter*. Brno, 2011. 184–186.

³⁹ RD no. 8. A herceg 1231-es oklevelével kapcsolatban az *auctoritate apostolica* formula mindenképpen említést érdemel, amely a delegált bírókra vonatkozott, követve a pápai oklevelek megfogalmazását. Lásd: Barabás Gábor: *A pápai írásbeliség hatása a magyarországi kiküldött bírók oklevelés gyakorlatára a 13. század első felében*. Per Asper Ad Astra, 2. évf. (2015) 1. sz. 24–25.

⁴⁰ RPR no. 8762.; RGIX no. 679.

⁴¹ „...Ceterum, quum iudem fratres ex parte alia litteras super hoc exsequatorias **auctoritate apostolica** ad venerabiles patres, Ugrinum, Dei gratia, Colocensem archiepiscopum, Bartholomeum Quinqueecclesien. et Zagrabiensem, episcopos obtinerent...” *Codex Diplomaticus Hungariae Ecclesiasticus ac Civilis*. Ed. by Gregorius Fejér. Buda, 1828–1844. (a továbbiakban: CDH) III/2. 233., RD no. 8. És: „...ac postmodum ad venerabilem fratrem nostrum Colocensem archiepiscopum eiusque collegas executorias a nobis litteras impetrassent...” *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus – Árpád-kori új okmánytár*. I–XII. Ed. Wenzel Gusztáv. Budapest, 1860–1873. (a továbbiakban: ÁÚO) II. 46–47., RPR no. 10216.; RGIX no. 3255. [Kiemelés tőlem. B. G.] Lásd: Koszta László: *Egy francia származású főpap Magyarországon. Bertalan pécsi püspök (1219–1251)*. In: uő: *Írásbeliség és egyházkormányzat. Fejezetek a középkori magyar egyház történetéből*. Szeged, 2007. 30. (Capitulum III.)

⁴² *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Sclavoniae*. Ed. by T. Smičiklas. Zagrabiae, 1904. (a továbbiakban: CDCr) III. 331–332.

⁴³ „...super hoc scripta nostra direximus, dictam compositionem, sicut sine preiudicio provide facta est, et ab utraque parte sponte recepta, faciatis per censuram ecclesiasticam, appellatione remota, firmiter observari, non obstante indulgentia, que sibi a nobis, sicut dicitur, est concessa, **ut nullus in eum absque speciali mandato Sedis Apostolice sententiam excommunicationis audeat promulgare...**” CDH III/2. 113–114., RPR no. 8776. [Kiemelés tőlem. B. G.] Vö. Figueira, Robert C.: *Papal Reserved Powers and the Limitations on Legatine Authority*. In: Sweeney, James Ross – Chodorow, Stanley (eds.): *Popes, Teachers and Canon Law in the Middle Ages*. Ithaca – New York, 1989. 193–194. Ezen irat egy későbbi említésére lásd: „Alioquin vos, filii abbas et prepositi, ac dilectus filius abbas Waradiensis, quibus super hoc scripta nostra direximus, dictam compositionem...” ÁÚO II. 46–47.; RPR no. 10216.; RGIX no. 3255.

collecta, a vámok, a szabad dénárok, a *pondus*, a hercegi és báni *descensus*, valamint minden más adó alól.⁴⁴

IX. Gergely egy későbbi levele azonban arra enged következtetni, hogy Kálmán nem mindenben tett eleget ígéretének. 1236. január 25-én ugyanis a pápa ismét arra intette őt, hogy tartsa be a templomosokkal kötött megállapodás részleteit,⁴⁵ mivel a herceg újfent birtokokat vett el tőlük.⁴⁶ Ebben az esetben a pécsváradi és cikádori apátok, valamint a pécsi prépost voltak a megbízott pápai végrehajtók.⁴⁷ 1236. július 30-án aztán a pécsi prépost és a cikádori apát mellett a pécsi püspök kapta meg a feladatot, hogy szüntessék meg a herceg és a lovagrend közti feszültséget.⁴⁸ Megbízásáról ugyanezzel a dátummal a templomosokat is értesítette a pápa.⁴⁹

Megegyezésről azonban nincs tudomásunk egészen 1239-ig, amikor a pécsi püspök káptalanával együtt oklevelet állított ki Kálmán herceg és a lovagrend megállapodásáról. Ez azonban nem kizárólag a korábbi ellentétre vonatkozott, hanem rendelkezett Bertalan püspöknek az ügy lezárásában játszott szerepe nyomán a herceg pécsi püspökségnek tett adományáról (Valkó és Baranya megyék nyestbőr-adójának tizede), valamint ehhez kapcsolódóan a rend számára a Baranya megyei Nekcse tizedjogainak biztosításáról is.⁵⁰ A feszültség ekkorra tehát már a múlté lehetett, és nem is újult ki a herceg 1241-es haláláig.

⁴⁴ „...nullus dux, nullus banus, nullus comes vel baiulus, nec aliquis alius in ducatu Sclavonie descensus [...] a predictus fratribus vel eorum hominibus sive iobagionibus super terram ipsorum comorantibus pro quibuslibet rebus presumat exigere.” CDCr III. 341. Lásd: Weisz–Zsoldos: *A báni joghatóság*, 471.; Weisz Boglárka: *Királyi adók Szlavóniában a középkor első felében. (11–14. század)*. In: Fedeles Tamás – Font Márta – Kiss Gergely (szerk.): *Aktualitások a magyar középkorkutatásban. In memoriam Kristó Gyula (1939–2004)*. Pécs, 2010. 131., 134. Nataša Procházková szerint az ellentét 1227-re nyúlik vissza, az 1231-es privilégium pedig ennek a hatására született. Procházková: *Postavenie haličského*, 72.

⁴⁵ „Quocirca serenitatem tuam rogandam duximus et monendam, quatenus compositionem ipsam studeas firmiter observare, ita quod regalem excellentiam commendare merito debeamus...” ÁÚO II. 39.; RPR no. 10086.; RGIX no. 2920. Lásd: Koszta: *Egy francia származású főpap Magyarországon*, 30.

⁴⁶ Lásd: Györffy: *Szlavónia*, 232.

⁴⁷ RGIX no. 2921.

⁴⁸ „...adhuc regalem excellentiam, sicut iterum sic affectuosius rogandam duximus et monendam, sibi in remissionem peccatorum iniungentes, ut et ablata fratribus supradictis restituat universa, et compositionem eandem studeat inviolabiliter observare quatenus si dictus rex preces nostras non adimpleverit in hac parte, premissis exceptionibus ab eo propositis et aliis frivolis non obstantibus, cum non sit deferendum homini contra Deum, loca ad que ipse devenerit supponatis ecclesiastico interdicto tamdiu observando [...] si vero contra compositionem predictam iuris aliquid se habere confidit, poterit coram nobis per procuratores idoneos assequi iustitie complementum. Ideoque in virtute obedientie districte precipiendo mandamus, quatenus si dictus rex preces nostras non adimpleverit in hac parte.” ÁÚO II. 46–47.; RPR no. 10216.; RGIX no. 3255.

⁴⁹ RGIX no. 3256.

⁵⁰ „...quum controversia inter excellentissimum dominum nostrum Colomannum regem et totius Sclavonie ducem, ex una parte, et magistrum domus templi in Hungaria et Sclavonia, ex altera dudum iam verteretur...” CDH IV/1. 172., Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Mohács Előtti Gyűjtemény. Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: DF) 280 267. Lásd: Györffy: *Szlavónia*, 235.; Koszta László: *A pécsi székeskáptalan hiteleshelyi tevékenysége (1214–1353)*. Pécs, 1998. 122.; Zsoldos: *Az ifjabb király országa*, 244.

A spalatói érsekség és a zágrábi püspökség egyesítésének terve

IX. Gergely 1240-ben egy magyarországi és egy dalmáciai egyházkerület helyzete miatt fordult Kálmánhoz, egy olyan ügyben, mely különösen figyelemreméltó a pápaság és a herceg kapcsolatát tekintve. Kálmán herceg – feltehetően István zágrábi püspökkel⁵¹ egyetértésben – ugyanis a spalatói érsekség és a zágrábi püspökség egyesítését kezdeményezte, hogy ezáltal a dalmáciai, horvátországi és szlávóniai egyházszerkezetet is átalakítsa.⁵² A terv⁵³ kifejezetten ambiciózusnak tekinthető, hiszen a világi igazgatást tekintve a Kálmán által felügyelt területek különböző érseki tartományokba tartozó egyházainak az összevonását tűzte ki célul. A zágrábi püspökség ugyanis a magyar egyházszerkezet keretében jött létre a 11. század végén,⁵⁴ majd a 12. század végére a megszilárduló keretek értelmében a zágrábi püspök a

⁵¹ István egyes vélemények szerint a Babonics (Babonić) családból származott (Basić: *O pokušaju*, 34.), míg mások Hahót-Buzád vagy Atyusz nembelinek tartják őt. (Gál Judit: „*Qui erat graciosus apud eum*” A spliti érsekek szerepe az Árpádok királyságában. In: Belucz Mónika – Gál Judit – Kádas István – Tarján Eszter [szerk.]: *Magister historiae. Válogatott tanulmányok a 2012-ben és 2013-ban megrendezett középkorral foglalkozó mesterszakos hallgatói konferenciák előadásából.* Budapest, 2014. 64.; Juhász Csaba: *A császmái társaskáptalan 1232. évi alapítólevelének arengája.* Magyar Könyvszemle, 133. évf. [2017] 2. sz. 2–3.) Egyházi pályára lépve világi méltóságot is elnyert, II. András kancellárja lett. István ekkor aradi prépost volt, majd nem sokkal később zágrábi püspökké választották. Zsoldos Attila: *Magyarország világi archontológiája. 1000–1301.* Budapest, 2011. 108.; Dujmović, Danko – Jukić, Vjekoslav: *The „Koloman Renaissance” in North Western Croatia – An Unfinished Project.* Starohrvatska prosvjeta, vol. III. 37. (2010). 174.; Goss, Vladimir P.: *The Battle of Cathedrals: or how Zagreb almost Became an Archbishopric in the 13th Century.* In: Quintavalle, Arturo Carlo (ed.): *Medioevo: l'Europa delle cattedrali.* Atti del convegno internazionale di studi, Parma, 19–23 settembre 2006. Quintavalle, Milano, 2007. 146.; Goss, Vladimir P.: *Bishop Stjepan II and Herceg Koloman and the Beginnings of the Gothic in Croatia.* *Hortus artium medievalium*, vol. 13. (2007) no. 1. 212.; Körmendi Tamás: *A zágrábi püspökség alapítási éve.* In: Bagi Dániel – Fedeles Tamás – Kiss Gergely (szerk.): „Köztes-Európa” vonzásában: Ünnepi tanulmányok Font Márta tiszteletére. Pécs, 2012. 379.

⁵² Nem mindenki a herceg és a püspök kapcsolatában látta a terv eredetét. Gyöffy György arra hívta fel a figyelmet, hogy az egyesítés megfogalmazásakor Kálmán kancellárja a zágrábi prépost, Fiüle volt, míg Spalatóban ekkor a későbbi történetíró, Tamás volt a főesperes. Lásd: Gyöffy: *Szlavónia*, 234. Alátámasztja e körülmény jelentőségét, hogy Tamás *Historia Salonitanorum* című művében több helyen is kifejezésre juttatta pozitív véleményét a szlávón herceggel kapcsolatban, feltehetően tehát Kálmán hívei közé kell számítanunk őt. Vö. „*Erat autem adhuc puer adolescens, nec tale quid ab eo gestum est, quod dignum memorie haberetur.*” *Thomae Spalatensis Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum.* Ed. by Perić, Olga – Karbić, Damir – Matijević Sokol, Mirjana – Sweeney, James Ross. Budapest – New York, 2006. (a továbbiakban: *Thomae Spalatensis*) 198. El-lentmond ennek ugyanakkor, hogy Tamás az egyesítés tervéről nem tesz említést művében, ami alapján a főesperes inkább az ellenzők, de legalábbis a semlegesek táborát gyarapíthatta. Lásd még: Goss: *The Battle of Chatedrals*, 146.; Goss: *Bishop Stjepan II*, 212. Az ügyet említi még Körmendi: *A zágrábi püspökség*, 381.

⁵³ Nem lehet teljes bizonyossággal eldönteni, hogy eredendően kitől származott az ötlet, Kálmántól vagy István püspöktől, esetleg mindkettőjüktől. Lásd: Basić: *O pokušaju*, 35.; Goss: *The Battle of Chatedrals*, 146.; Goss: *Bishop Stjepan II*, 212.

⁵⁴ Gyöffy: *Szlavónia*, 230.; Körmendi: *A zágrábi püspökség alapítási éve*, 340–341.; Körmendi Tamás: *Szent László és Horvátország.* In: Zsoldos, Attila (szerk.): *Nagyvárad és Bihar a korai középkorban. Tanulmányok Biharország történetéről 1.* Nagyvárad, 2014. 86.; Szeberényi Gábor: *A zágrábi püspökség Szlavónia megszervezésében játszott szerepének egyházszerkezeti vonatkozásai.* In: Bebesi György (szerk.): *Az Illyés Gyula Pedagógiai Főiskola Társadalomtudományi Tanszékének Közleményei 1.* Szekszárd, 1999. 43.; Koszta, László: *State Power and Ecclesiastical System in Eleventh Century Hungary.* In: Petrović, István – Tóth, Sándor László – Congdon, Elanor A. (eds.):

kalocsai érsek szuffragáneusa lett.⁵⁵ A 13. század elején kialakuló egész Szlavónia (*tota Slavonia* területe),⁵⁶ amelynek élén – a bánok mellett⁵⁷ – Bélától kezdve királyi hercegek álltak, nagyrészt egybeesett a zágrábi egyházmegyével. Ennek révén pedig a Dráva mint határ az egyházi mellett – részben – világi értelemben is választóvonalá vált.⁵⁸ Kálmán herceg – István zágrábi püspökkel együttműködve – ezt a fennálló helyzetet kívánta megváltoztatni, feltehetően azzal a céllal, hogy az uralma alatt álló területek⁵⁹ egyházi értelemben is egy egységbe tartozzanak.⁶⁰ A terv lényege a zágrábi püspökség érseki rangra emelése és akár a magyarországi egyházszervezetből történő kivonása volt, ami találkozhatott István püspök ambícióival is. Ezen elmélet értelmében a spalatói helyett az érseki rangra emelt zágrábi főpap lett volna Dalmácia mellett Horvátország és egyúttal a korábban a magyar egyházszervezet részét képező Szlavónia érseke.⁶¹ A fennmaradt források alapján azonban nem lehetünk bizonyosak ebben az értelmezésben, ugyanis az ismert adatok felhasználásával éppúgy lehet amellet érvelni, hogy Kálmán a dalmáciai egyházakat kívánta bevonnai a magyar egyházszervezet keretébe.

Kálmán – bár terve kétségtelenül nagy ívűnek mondható – egy már létező hagyományhoz kapcsolódott, hiszen a magyar uralkodók korábban is előszeretettel igyekeztek beleszólni a dalmáciai főpapi székek, mindenekelőtt a spalatói betöltésének az ügyébe.⁶² A herceg

„In my spirit and thought I remained a European of Hungarian origin”: *Medieval Historical Studies in Memory of Zoltan J. Kosztolnyik*. Szeged, (Capitulum VI.) 2010. 73.

⁵⁵ Lásd: Basic: *O pokušaju*, 33.; Koszta: *State power*, 71.; Koszta László: *A kalocsai érseki tartomány kialakulása*. Pécs, 2013. 85. 98–103.

⁵⁶ A fogalomra lásd: Györffy: *Szlavónia*, 226–230., 233–239.; Kristó: *A feudális széttagolódás Magyarországon*, 89–94.; Zsoldos Attila: *Egész Szlavónia bánja*. In: Neumann Tibor (szerk.): *Tanulmányok a középkorról*. *Analecta mediaevalia I.* Budapest, 2001. 271–272., 276–281; Szeberényi Gábor: *Szlavónia határai a 13-14. században. Megjegyzések a Dráva és a Gvozd határszerepének megítéléséhez*. In: Tóber Márta – Maléth Ágnes (szerk.): *Középkortörténeti tanulmányok 8. A VIII. Medievisztikai PhD-konferencia* (Szeged, 2013. június 17–19.) előadásai. Szeged, 2015. 215–222.; Csáko Judit: *A Magyar–lengyel Krónika és a hazai elbeszélő hagyomány*. *Századok*, 148. évf. (2014) 2. sz. 312.; Basic: *O pokušaju*, 33.; Fine, John V. A. Jr.: *When Ethnicity Did Not Matter in The Balkans. A Study of Identity in Pre-Nationalist Croatia, Dalmatia and Slavonia in the Medieval and Early-Modern Periods*. Ann Arbor, 2006. 70–94. A kutatástörténet összefoglalására legutóbb lásd: Körmendi Tamás: *Szlavónia korai hovatartozása*. *Századok*, 146. évf. (2012) 2. sz. 369–370.

⁵⁷ Lásd: Almási: Bán. In: *KMTL* 78.

⁵⁸ Györffy: *Szlavónia*, 230. A Kálmán uralma alá tartozó terület ugyanakkor Somogy és Zala megyék révén részben túlnyúlt a Dráva képezte határvonalon. Lásd: Weisz–Zsoldos: *A báni joghatóság*, 477.; Zsoldos: *Családi ügy*, 24–25.; Zsoldos: *Az ifjabb király országa*, 243–244.

⁵⁹ Feltehetően Szlavónia, Horvátország és Dalmácia mellett Bosznia is ebbe a körbe tartozott volna a herceg tervei szerint, ami által – legalábbis egyes értelmezések alapján – egy Szent István koronájához tartozó egységes terület („királyság”) jött volna létre. Goss: *The Battle of Chatedrals*, 146.; Goss: *Bishop Stjepan II*, 212., 221.

⁶⁰ Györffy: *Szlavónia*, 234.; Basic: *O pokušaju*, 35.; Goss: *Bishop Stjepan II*, 212. A dalmáciai és horvát egyház különállásához lásd még: Zsoldos: *Egész Szlavónia bánja*, 270.

⁶¹ Basic: *O pokušaju*, 35.; Dujmović–Jukić: *The „Koloman Renaissance”*, 177.

⁶² Dujmović–Jukić: *The „Koloman Renaissance”*, 177. Példaképp elég talán Bernát spalatói érsek esetét említeni, aki Imre király korábbi nevelőjeként emelkedett a spalatói érseki méltóságra. Lásd: Gál: „*Qui erat...*”, 62–63., 66–68.; Gál Judit: *The Roles and Loyalties of the Bishops and Archbishops of Dalmatia (1102–1301)*. *Hungarian Historical Review*, vol. 3. (2014) no. 3. 476., 478., 487–488. A dalmáciai főpapok és a magyar uralkodók kapcsolatára átfogóan lásd: Gál: „*Qui erat*”, id. mű.

számára bizonyosan komoly előnyökkel járt volna, ha területe egyházát Spalato helyett Szlavónia központjából – a vele régóta együttműködő, immár érseki rangra emelkedett Istvánnal együttműködve – felügyelhette volna.⁶³ Egyes – nehezen bizonyítható – vélemények szerint Kálmán ezzel halicsi igényeinek gyakorlati felélesztését készítette elő. Zágráb rangemelése révén ugyanis István püspök lett volna a herceg minden tartományának lelki és – Kálmán megbízásából – világi vezetője. A bizalmas munkatárs jelenléte nyújtotta biztonság pedig lehetőséget teremtett volna Halics királyának, hogy – szepességi birtokaira alapozva⁶⁴ – megpróbálja ismét uralma alá kényszeríteni egykori királyságát.⁶⁵ A források teljes hiánya miatt nem bizonyítható azonban, hogy az egyesítés szándéka mögött a halicsi igények újbóli előtérbe kerülése állt volna, a halicsi helyzet, valamint az azzal kapcsolatos 1235 utáni magyar királyi – és hercegi – inaktivitás alapján pedig egyenesen el is kell utasítanunk ezt a feltételezést.⁶⁶

A különböző feltevésekkel szemben azt bizonyosan tudjuk, hogy a fennálló egyházi keretek megváltoztatása a korábbiakkal ellentétben a 13. században már nem lett volna lehetséges pápai jóváhagyás nélkül,⁶⁷ így a szlavón herceg IX. Gergely pápához fordult, beleegyezését kérve Zágráb és Spalato uniójához. Kálmán a pápának Péter nevű követe útján küldött levele ugyan nem maradt ránk, de a válaszból tudjuk, hogy a spalatói egyházat ért pusztításokkal, valamint Göncöl érsek⁶⁸ nehéz helyzetével indokolta a tervet. Figyelemreméltó, hogy még az idős – magyar származású – spalatói főpapot is sikerült megnyerni céljuknak.⁶⁹ A dalmáciai városban azonban feltehetően nem mindenki várhatta kitörő örömmel a terv megvalósulását. Különösen beszédes az a körülmény is, hogy a kortárs Spalatói Tamás történeti munkájában jótékonyan elfeledkezve Kálmán szándékáról, meg sem említi, hogy az általa kedvelt herceg milyen kérelemmel fordult az Apostoli Székhez.⁷⁰

IX. Gergely nem utasította el egyértelműen a kezdeményezést, de nem is adta áldását az egyesítésre. 1240. június 6-án kelt levelével Kálmán tudtára adta, hogy az egyesítéshez előbb szükséges a kalocsai érsek, a zágrábi püspök és káptalanjaik beleegyezése.⁷¹ Felmerült az a feltételezés, hogy a terv Ugrin érsek ellenállásán bukott el, erre nézve azonban nem rendelkezőnk forrásokkal.⁷² A pápa motivációit illetően sem lehetünk teljesen biztosak, de feltehetően azért sem utasíthatta el kategorikusan a javaslatot,⁷³ mivel szorongatott helyzetében

⁶³ Dujmović–Jukić: *The „Koloman Renaissance”*, 177.

⁶⁴ Basić: *O pokušaju*, 36–37.

⁶⁵ Dujmović–Jukić: *The „Koloman Renaissance”*, 177.

⁶⁶ A halicsi helyzetre, valamint a fejedelmek és IV. Béla 1241 előtti kapcsolatára lásd: Font: *Árpád-házi királyok*, 238–242.

⁶⁷ A pápaság 13. századi történetére lásd: Herbers, Klaus: *Geschichte des Papsttums im Mittelalter*. Darmstadt, 2012. 172–210.

⁶⁸ Lásd: Gál: „*Qui erat...*”, 63–64., 68.

⁶⁹ Lásd: Kristó: *A feudális széttagolódás Magyarországon*, 91.; Basić: *O pokušaju*, 35.; Dujmović–Jukić: *The „Koloman Renaissance”*, 177.; Goss: *The Battle of Chatedrals*, 150.; Goss: *Bishop Stjepan II*, 218.; Gál: „*Qui erat...*”, 66.

⁷⁰ Vö. Thomae Spalatensis.

⁷¹ „...ducatum tuum Slavonie ven. fratri nostro Zagradiensi episcopo pro meliorando statu ipsius Spalatensis ecclesie liberali pietate conferre.” Theiner, Augustinus (ed.): *Vetera monumenta historica. Hungariam sacram illustrantia* (a továbbiakban: VMH) I–II. Romae, 1859–1860. I. no. 322.; RPR no. 10890.; RGIX no. 5216. Lásd: Basić: *O pokušaju*, 32–33.

⁷² Lásd: Kristó: *A feudális széttagolódás Magyarországon*, 91.; Gál: „*Qui erat...*”, 66.

⁷³ Más vélemények szerint a pápa kifejezetten támogatta a tervet. Basić: *O pokušaju*, 35.; Goss: *The Battle of Chatedrals*, 151.

szüksége volt minden támogatásra. IX. Gergely 1240-re ugyanis minden korábbinál komolyabb konfliktusba került II. Frigyes császárral,⁷⁴ amely szituációban talán nem kívánta kockáztatni a magyar királyi herceggel évek óta fennálló jó kapcsolatát.⁷⁵

1241-ben azonban az ügy Kálmán és IX. Gergely halála miatt végleg lekerült a napirendről.⁷⁶ Ebben a helyzetben István püspök gyakorlatilag egyedül, és ami talán még fontosabb, támogató nélkül maradt.⁷⁷ Nem kedvezett számára az a körülmény sem, hogy a IX. Gergelyt követő és mindössze néhány napig uralkodó IV. Celesztin után csak 1243-ban választották meg a következő pápát, IV. Incét.⁷⁸ A zágrábi főpap és az új egyházfő kapcsolata ráadásul nem volt feszültségektől mentes, legalábbis erre utal a pápa döntése, aki nem erősítette meg az időközben Göncöl halála⁷⁹ után spalatói érsekké választott Istvánt.⁸⁰ A püspök tehát pártfogója halála – és az egyesítés koncepciójának kudarca – után más utat keresett arra, hogy érseki rangra emelkedjen.⁸¹ Megválasztása éppen spalatói utódja, Tamás említett műve alapján ismert,⁸² amely szerint István esetében a kánoni normák mellőzése mellett laikus befolyás is érvényesült.⁸³ A spalatói főesperes ugyanakkor Göncöl érsekkel ellentétben feltehetően ellenezte az egyesítés tervét, és így ódzkodhatott a korábban az elképzelés mögött álló zágrábi püspök megválasztásától.⁸⁴ A pápai megerősítés elmaradása⁸⁵ miatt István kénytelen volt lemondani az érseki címről,⁸⁶ ami után 1247-es haláláig inkább saját egyházmegyéjének a mongol pusztítás utáni helyreállításával foglalkozott.⁸⁷

⁷⁴ Lásd: Herbers: *Geschichte des Papsttums im Mittelalter*, 180–185.; Basić: *O pokušaju*, 35–36.

⁷⁵ Dujmović–Jukić: *The „Koloman Renaissance”*, 178.

⁷⁶ A herceg belehalt a mongolokkal vívott Muhi csatában szerzett sebesüléseibe (Kádár: *Az Árpád-házi uralkodók*, 94.), míg IX. Gergely pár hónappal később, augusztus 22-én hunyt el a császár által ostrom alá vett Rómában. (Herbers: *Geschichte des Papsttums im Mittelalter*, 185.) Van, aki azt feltételezi, ha IX. Gergely tovább él, más véget ért volna a „katedrálisok csatája”. (Goss: *The Battle of Chatedrals*, 151–152.; Goss: *Bishop Stjepan II.*, 219.)

⁷⁷ Basić: *O pokušaju*, 38.

⁷⁸ Basić: *O pokušaju*, 39–40. Vö. Herbers: *Geschichte des Papsttums im Mittelalter*, 185.

⁷⁹ Lásd: Basić: *O pokušaju*, 38.

⁸⁰ Spalatói Tamás leírása: Thomae Spalatensi, 322–323. Vö. Goss: *The Battle of Chatedrals*, 150–151.; Goss: *Bishop Stjepan II.*, 219.; Gál: „*Qui erat...*”, 64.; Gál: *The Roles*, 477.

⁸¹ Érdemes megemlékeznünk arról is, hogy a tatárjárás eredményeképp ekkor mindkét magyarországi érseki szék megüresedett, amely szituáció további lehetőségeket tartogathatott volna az ambiciózus zágrábi püspök számára. Lásd: Zsoldos: *Magyarország világi archontológiája*, 81., 84. Vö. Basić: *O pokušaju*, 39.

⁸² Thomae Spalatensi, 306–307.

⁸³ „*Tunc laycali importunitate et maxime Gargani annisu, modesto tamen et discreto, facta est ellectio de domino Stephano, Zagradiensi episcopo, in Spalatensem archiepiscopum postulandum, qui tunc temporis Spalati morabatur. Erat autem episcopus ipse in auro et argento locuplex valde, aliis etiam divitiis opulentus. Mundana pompositate largus et curialis.*” Thomae Spalatensi, 306.

⁸⁴ Basić: *O pokušaju*, 39.

⁸⁵ „*His namque temporibus predictus Zagradiensis episcopus missa relatione ad Romanam sedem nitebatur obtinere sue postulationis assensum cum quibusdam conditionibus, quas admittere noluit dominus Innocentius, nuper ad summe sedis apostolice apicem sublimatus. Quam ob rem dictus episcopus misit Spaletum et renunciavit postulationi de se facte dans licentiam de persona alia providendi.*” Thomae Spalatensi, 322.

⁸⁶ Legalábbis Spalatói Tamás szerint ezt tette. Lásd: Basić: *O pokušaju*, 40.

⁸⁷ Basić: *O pokušaju*, 41.; Gál: „*Qui erat...*”, 64.; Gál: *The Roles*, 477. Vö. CDCr IV. 262. István a spalatói választás megerősítésének elmaradása ellenére sem vesztette el teljesen a pápasághoz fűződő korábbi jó kapcsolatát. Ezt mutatja például IV. Ince 1246. április 22-én kelt levele, amellyel azt a jogot

Egyéb ügyek

A továbbiakban olyan esetekre fókuszálunk, amelyek az előzőekhez viszonyítva rövidebb lefolyásúak voltak, vagy legalábbis kevesebb forrással rendelkezünk történetüket illetően. Először Kálmánnak a Pecorari Jakab pápai legátus és II. András király által kötött beregi egyezmény⁸⁸ megerősítésében játszott szerepét kell megvizsgálnunk. Jakab ugyanis komoly figyelmet fordított a megkötött egyezés végrehajtására is: a királynak egy a bíborosnak címzett oklevélben kellett átírnia az egyezmény a szövegét,⁸⁹ míg fiainak esküt kellett tenniük betartására.⁹⁰ A következő évben pedig Róbert esztergomi érsek és néhány püspök erősítette meg Béla herceg oklevelét,⁹¹ illetve maguk is írásba foglalták az egyezményt.⁹² Béla pedig egy 1234. február 23-án kelt irattal erősítette meg korábbi ígését.⁹³ Végezetül IX. Gergely pápa is megerősítette az egyezményt egy Róbertnek címzett levelével.⁹⁴

II. András és Béla okleveleit szinte bizonyosan a legátus személyzete készítette, vagyis a pápai kancellária – és így a *stilus curiae*⁹⁵ – nyomát viselik magukon,⁹⁶ azonban Kálmán esetében erről nincs szó, irata formailag megfelel a herceg oklevelezési gyakorlatának. II. András diplomájával ellentétben például *intitulatio*ja egyértelműen beilleszthető a hercegi kancelláriára az 1230-as években jellemző mintába.⁹⁷ Ennek okát feltehetően abban kell keresnünk, hogy a legátus számára elsősorban a király és a trónörökös biztosítéka volt különösen fontos, mellettük a szlavón hercegé csak másodlagos, bár szükséges lehetett.

Kálmán és a pápa, illetve a legátus viszonyával kapcsolatban ki kell térnünk még a herceg és Salomea egy pápai privilégiumára is. A hercegi pár ugyanis egy 1234. október 15-i pápai

adta a zágrábi püspöknek, hogy őt külön engedély nélkül csak pápai legátus közösíthesse ki. RPR no. 12077. Lásd: Basić: *O pokušaju*, 41.

⁸⁸ Lásd: Almási Tibor: *Egy ciszterci bíboros a pápai világhatalom szolgálatában. Pecorari Jakab magyarországi legációja*. Magyar egyháztörténeti vázlatok, 5. évf. (1993) 1–2. sz. 135–138.

⁸⁹ Szentpétery Imre – Borsa Iván (szerk.): *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica – Az árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I–II*. Budapest, 1923–1987. (a továbbiakban: RA) 501. sz.

⁹⁰ RA no. 599.; RD no. 11. (VMH I. no. 199.) Vö. Kanyó: *Kálmán herceg*, 427–428.

⁹¹ CDH III/2. 374.

⁹² VMH I. no. 205.

⁹³ RA no. 604. E szerint ígéretet tett arra, hogy területén fellép az eretnekek ellen, és az engedetleneket az egyház hűségére vezeti. „...universos hereticos, et alios christianos, qui relicta fide christianitatis, ad superstitionem ismaelitarum, vel iudeorum pervertuntur, quocunque nomine censeantur, et fictos filios christianos de terris nostris bona fide studebimus pro viribus extirpare, Et eos, qui Romane ecclesie in terra nostra sunt inobedientes, iuxta ritum uniuscuiusque nationis, qui non sit contra fidem catholicam, compellemus obedire Romane ecclesie.” CDH III/2. 375.

⁹⁴ 1234. január 23. RPR no. 9374.; RGIX no. 1479.

⁹⁵ Lásd: Frenz, Thomas: *Papsturkunden des Mittelalters und der Neuzeit*. Stuttgart, 1986. 35–41.

⁹⁶ Lásd: RA no. 500., 501., 599. sz.; vö. Almási: *Egy ciszterci bíboros*, 136–137. Ezt mutatja Kálmán oklevelének a megfogalmazása is: „*litteras sigillo domini Andree illustris regis Ungarie*” CDH III/2. 350., RD no. 11.

⁹⁷ „*Nos Colomanus, Dei gratia rex, et dux totius Sclavoniae*” CDH III/2. 350., RD no. 11. Említést érdemel a tény, hogy a király és Béla okleveleitől eltérően ezen irat címzettje nem a legátus volt, hanem általános *inscriptio*val került kiadásra (*omnibus presentes litteras inspecturis*). Vö. Barabás: *A magyar királyi család*, 129.

levéllel⁹⁸ azt az engedményt kapta az egyházfőtől, hogy misét hallgathassanak a korábban Pecorari Jakab által elrendelt *interdictum* ellenére is.⁹⁹

IX. Gergely 1235-ben a pannonhalmi apátság helyzete miatt fordult a herceghez. Március 7-én kelt levelében arra figyelmeztette ugyanis a terület felett joghatóságot gyakorló Kálmánt, hogy segítse az apátságot somogyi tizedei begyűjtésében.¹⁰⁰ Mivel további forrás nem áll rendelkezésre, így csak feltételezhetjük, hogy a probléma megoldódott, Kálmán beavatkozásával vagy akár anélkül.

Kálmán herceg neve megjelent a Róbert érsek halála¹⁰¹ utáni 1239-es esztergomi érsek-választás ügyében is. Több 1239. március 6-án kelt pápai oklevél tájékoztat ugyanis a választás megerősítése körüli problémákról. IX. Gergely egyrészt az esztergomi káptalanhoz,¹⁰² másrészt Mátyás választott érsekhez fordult.¹⁰³ Az egyházfő előzőleg elutasította a korábbi váci püspök megválasztását, arra hivatkozva, hogy az a kánonjogi normák figyelmen kívül hagyásával történt, ahogy arról delegáltjai tájékoztatták. A pápa azonban döntését több egyházi és világi előkelő – köztük IV. Béla és Kálmán herceg – vallomásának hatására megváltoztatta, és elküldte a palliumot Mátyás számára.¹⁰⁴ A szlavón herceg tehát bátyjához hasonlóan¹⁰⁵ kiállt az újonnan választott főpap mellett.

Kálmán neve – ezúttal is IV. Bélával együtt – feltűnik továbbá egy 1239. december 19-én kelt pápai levélben is.¹⁰⁶ IX. Gergely a királyi testvérek nagybátyjának, Berthold aquileiai pátriárkának írt a főpap kiközösítése ügyében. A volt kalocsai érsek¹⁰⁷ ugyanis az 1230-as évek végének feszült politikai helyzetében IX. Gergellyel szemben II. Frigyes császár oldalára állt, ami miatt a pápa exkommunikációval sújtotta őt.¹⁰⁸ Berthold azonban változtatni kívánt

⁹⁸ „...auctoritate tibi presentium indulgemus, ut ad quemcunque locum ecclesiastico suppositum interdicto deveneris, nominatim interdictis et excommunicatis exclusis, non pulsatis campanis, clausis ianuis, et voce suppressa, tibi divina facias celebrari, dummodo causam non dederis interdicto.” ÁÚO I. 320.; RPR no. 9728.; RGIX no. 2125., 2126. Salomea legközelebb 1252-ben kapott pápai levelet. Lásd: Hollý: *Princess Salomea*, 29–30.

⁹⁹ Vö. Almási: *Egy ciszterci bíboros*, 136.

¹⁰⁰ „...abbate et conventu monasterii Sancti Martini de Pannonia intelleximus et miramur, quod cum te deccat sicut virum catholicum et devotum loca religiosa diligere et in sua iusticia confovere, tu quasdam decimas in comitatu Simigiensi pertinentes ad ipsos eis minus iuste subtractas tuis usibus applicasti in enorme ipsius monasterii detrimentum...” ÁÚO I. 316.; DF 206 949; RPR no. 9848. Vö. Zsoldos: *Az ifjabb király országa*, 243–244.

¹⁰¹ Beke Margit: *Róbert*. In: uő (szerk.): *Esztergomi érsekek 1001–2003*. Budapest, 2003. 102–103.; Varga Lajos: *Rátót nembeli Mátyás*. In: uo. 104.

¹⁰² RPR no. 10850.; RGIX no. 5082.

¹⁰³ RPR no. 10851.; RGIX no. 5085.

¹⁰⁴ „Ceterum attendentes, quod carissimorum in Christo filiorum nostrorum, B. Ungarie, et Colomani, regum illustrium, et aliorum fide dignorum testimonia de vita et conversatione honesta, litteratura et gravitate morum eundem episcopum apud nos reddiderunt quam plurimum commendatum [...] nos palleum, insigne videlicet pontificalis officii, a supradictis procuratoribus vestris, ex parte vestra cura ea, qua decet instantia postulatum, vestris supplicationibus annuentes...” VMH I. no. 316. Vö. Ganzer, Klaus: *Papsttum und Bistumbesetzungen in der Zeit von Gregor IX. bis Bonifaz VIII.* Köln–Graz, 1968. 129.

¹⁰⁵ Béla és Kálmán különlegesen jónak mondható viszonyára lásd: Procházková: *Postavenie haličského*, 71–72.; Basić: *O pokušaju*, 33–34.; Hollý: *Princess Salomea*, 27.; Szovák: *A kun misszió*, 119.

¹⁰⁶ RPR no. 10830.; RGIX no. 4998.

¹⁰⁷ Lásd: Zsoldos: *Magyarország világi archontológiája*, 84.

¹⁰⁸ „Sed tu prout convenit non attendens, Friderico dicto imperatori, Dei et ecclesie inimico, iuste a nobis suis exigentibus meritis multis ex causis excommunicationis vinculo innodato, ausu damp-

helyzetén, legalábbis erről tanúskodik IX. Gergely levele, amely szerint IV. Béla és Kálmán azzal a kérelemmel fordultak az Apostoli Székhez, hogy a pápa oldja fel a nagybátyjuk ellen alkalmazott egyházi fenyítéket. Az egyházfő, ahogy írta, nem kívánta – hisz nem is lett volna illő – elutasítani a számára a keresztény uralkodók között is különösen kedves királyok kérelmét, de feltételül szabta Bertholdnak, hogy személyesen jelenjen meg előtte ez ügyben.¹⁰⁹ Kálmán herceg tehát ebben az esetben is bátyjával egyetértésben lépett fel, együtt fordultak IX. Gergelyhez egyik rokonuk érdekében. Ezzel kapcsolatban nem haszontalan emlékeztetnünk arra, hogy Merániai Berthold,¹¹⁰ Gertrúd magyar királyné öccse legkésőbb 1205-től Magyarországon tartózkodott. Sógora, II. András támogatásával ugyanis – bár nem minden probléma nélkül¹¹¹ – a kalocsai érseki méltóságra emelkedett, amelyet egészen 1219-ig töltött be, amikor is az aquileiai pátriárka címet nyerte el.¹¹² Béla és Kálmán így feltehetően közel álltak anyai nagybátyjukhoz,¹¹³ mindketten rendelkezettek hozzá köthető gyermekkori emlékekkel, vagyis nem kell meglepődnünk azon, hogy felléptek Berthold érdekében.

A magyar király és a szlavóniai herceg szerepére hivatkozik IX. Gergely egy további oklevele is. 1241. január 28-án ugyanis azzal bízta meg Gregorius de Montelongo pápai alszerpapot (*subdiakonust*),¹¹⁴ legátusát, hogy a korábbiak értelmében oldja fel Berthold kiközösítését. Az aquileiai pátriárka felmentésén túl számunkra különösen nagy jelentőségű az, hogy

nabili communicare tam in divinis officiis quam in osculo et in mensa contemptis ecclesie clavibus presumpsisti.” Gombos F. Albin (ed.): *Catalogus fontium historiae Hungaricae I–III*. Budapestini, 1937–1938. (a továbbiakban: CFH) no. 2597.; RPR no. 10830. RGIX no. 4998. Lásd: Oefele, Edmund: *Berthold, Patriarch von Aquileja*. In: *Allgemeine deutsche Biographie*. Bd. 2. Leipzig, 1875. (<https://www.deutsche-biographie.de/sfz69465.html#ndbcontent> Letöltve: 2016. dec. 31.) és Lyon, Jonathan R.: *Die Andechs-Meranier und das Bistum Bamberg*. In: Christine von Eickels – Klaus von Eickels (Hrsg.): *Das Bistum Bamberg in der Welt des Mittelalters*. Bamberg, 2007. 259.; A császár elleni pápai intézkedésekre ld. Hageneder: *Studien zur Dekretale*, 170–171.

¹⁰⁹ „*Licet igitur hec sit culpa in qua culpa est relaxare vindictam, et facilitas que facilitatem venie demerentur, quia tamen personas karissimorum in Christo filium nostrorum B. Ungariae ac C. Ruthenorum regum illustrium nepotum tuorum inter ceteros reges catholicos et principes christianos speciali quadam prerogativa dilectionis et gratie amplexamur, propter quod non valemus ipsorum regum devotioni negare, in quo debemus secundum deum alium quemcumque catholicum principem exaudire, hanc tibi pro eorum serenitatis honore gratiam faciemus, ut postquam ad nos iter arripueris veniendi, ab excommunicationis vinculo, quo propter hoc teneris astrictus, per venerabilem fratrem nostrum Castellanum episcopum, cui super hoc scripta nostra dirigimus, iuxta formam ecclesie absolvaris.*” CFH no. 2597.; RPR no. 10830.; RGIX no. 4998.

¹¹⁰ Lásd: Kiss Gergely: *Meránia és Aquileia között. Berthold kalocsai érsek pályafutásának egyház-kormányzati tanulságai*. In: Majorossy Judit (szerk.): *Egy történelmi gyilkosság margójára. Merániai Gertrúd emlékezete. 1213–2013*. Szentendre, 2014. 87–94.

¹¹¹ A Berthold elleni pápai vizsgálatra lásd: Barabás: *A pápaság*, 29., 196–197.

¹¹² Koszta László: *Adalékok az esztergomi és a kalocsai érsekség viszonyához a XIII. század elejéig*. In: uő: *Írásbeliség és egyházkormányzat*, 251.; Koszta: *A kalocsai érseki tartomány kialakulása*, 110–111.

¹¹³ Értelemszerűen nem minden nagybátyjuk esetében számolhatunk hasonló közeli kapcsolattal, már csak a fizikai távolság miatt sem. Elég csak Kálmán és a sziléziai herceg, Szakállas Henrik (*Henryk Brodaty*) kapcsolatára gondolni. Erre lásd: Barabás: *Viola*, 7–12., 21.

¹¹⁴ RPR no. 10980.; Gregorius de Montelongo más magyar vonatkozású ügyekben is érintett volt. 1244-ben azt a feladatot kapta IV. Incétől, hogy gondoskodjék II. András özvegyéről, Beatrixról, illetve fiáról, Istvánról, majd 1251-ben Berthold halála után ő lett a következő aquileiai pátriárka. Lásd RPR no. 11377.; Eubel, Conrad (ed.): *Hierarchia catholica medii aevi sive summorum pontificum, S.R.E. cardinalium, ecclesiarum antistitum series*. Ab anno 1198 usque ad annum 1431 perducta. Münster, 1913. 99.

Béla és Kálmán korábbi kérelme ebben a szövegben sem maradt említés nélkül.¹¹⁵ A magyar uralkodók szerepvállalása tehát nem merült feledésbe, bár a kancelláriai gyakorlat alapján valószínűbbnek tűnik, hogy ez a passzus közvetlenül a korábbi pápai oklevélből került be az új parancsba.¹¹⁶

1240-ben Kálmán ismételt királyi bátyjával együtt tűnt fel a pápai forrásokban. Európa legtöbb uralkodójához és egyházi méltóságához hasonlóan ugyanis a magyar király és az ország prelátsuai is meghívást kaptak a IX. Gergely pápa által 1241 húsvétjára tervezett egyetemes zsinatra.¹¹⁷ Az első ismert leveleket a királyhoz¹¹⁸ és Kálmán herceghez írta a pápa 1240. augusztus 9-én,¹¹⁹ felszólítva őket követek elküldésére. IX. Gergely augusztus 11-i levelében az esztergomi érseknek és az ország szinte összes püspökének,¹²⁰ valamint a panonhalmi apátnak¹²¹ is elküldte a zsinati megjelenésre vonatkozó meghívást. Ezt október 15-én a király, a herceg¹²² és a főpapok esetében is megismételte, kitérve a II. Frigyes császár jelentette veszélyre.¹²³ A mongol seregek támadása önmagában lehetetlenné tette volna a magyar részvételt, ám maga a zsinat sem valósult meg.¹²⁴

A tatárjárás szempontunkból azért is jelentős, mivel az utolsó ismert, Kálmánnak küldött pápai oklevél éppen a mongol támadás ügyét érintette.¹²⁵ Ez alapján vehetjük bizonyosra, hogy a herceg korábban, de már a katasztrofális muhi vereséget követően sebesülten maga tájékoztatta IX. Gergelyt a kialakult helyzetről.¹²⁶ A pápa védelem alá vette őt és egész családját, illetve kinyilvánította, hogy a mongolok ellen harcolók – a keresztesekhez hasonlóan – bűnbocsánatban részesülnek.¹²⁷ Hasonló tartalommal írt az egyházfő IV. Bélának is,¹²⁸ aki maga is az Apostoli Székhez fordult a királyság nehéz helyzete miatt.¹²⁹

Összegzés

Kálmán és IX. Gergely viszonyát vizsgálva kiemelhetjük, hogy II. András fia nem kizárólag az egyház *világi karjaként* jelent meg a pápai forrásokban, bár balkáni hadjárata és a két lengyel hercegnőt érintő pápai védelem ilyen jellegű ügyeknek tekinthetők. Az előbbi

¹¹⁵ „*Quia personas carissimorum, filiorum nostrorum Bele Ungarie ac Colomani Ruthenorum regum illustrium, nepotum ipsius patriarce, supplicantium pro eodem speciali quadam prerogativa dilectionis et gratiae amplexamur, eorum supplicationibus annuentes mandamus...*” CFH no. 2598.

¹¹⁶ A pápai kancellária működésére lásd: Frenz: *Papsturkunden*, 1986. 62–80.

¹¹⁷ Vö. Herbers: *Geschichte des Papsttums im Mittelalter*, 185.

¹¹⁸ RPR no. 10926.; RGIX no. 5559.

¹¹⁹ RGIX no. 5560.

¹²⁰ RPR no. 10930.; RGIX no. 5550–5557.

¹²¹ RGIX no. 5558.

¹²² RPR no. 10952.; RGIX no. 5773., 5774.

¹²³ ÁÚO II. 106–107., RPR no. 10945.; RGIX no. 5764–5772. II. Frigyes és a pápa ellentétére lásd: Matthew, Donald: *The Norman Kingdom of Sicily*. Cambridge, 1992. 347–354. 1241. február 26-án ismét IV. Bélának írt a pápa (RPR no. 10995.; RGIX no. 5886.), illetve az esztergomi érseknek. (RPR no. 10994.; RGIX no. 5887. Vö. RA no. 703.)

¹²⁴ Herbers: *Geschichte des Papsttums im Mittelalter*, 185.

¹²⁵ A pápai tevékenységre átfogóan lásd: Fried: *Der päpstliche Schutz*, 288.

¹²⁶ RD no. 23. Vö. Kanyó: *Kálmán herceg*, 441–442.

¹²⁷ RGIX no. 6058. Vö. Fried: *Der päpstliche Schutz*, 263–264.

¹²⁸ RPR no. 11034.; RGIX no. 6057.

¹²⁹ 1241. május 18. RA no. 706. Erre júliusban válaszolt a pápa. RPR no. 11043.; RGIX no. 6094.

esetében azonban felmerült annak lehetősége is, hogy éppen a herceg igyekezett megszerezni IX. Gergely támogatását boszniai hódításaihoz.

Kálmán templomosokkal folytatott pere tovább árnyalja ezt a képet, hiszen a lovagok éppen a herceggel fennálló konfliktusuk miatt fordultak a pápasághoz, és vették igénybe a kiküldött bíróság rendszerét. Hangsúlyozandó ugyanakkor, hogy a herceg ebben az esetben sem konkrétan a pápasággal került szembe, csak a lovagrenddel. Kálmán kezdeményező szerepben is megjelent, ahogyan azt a spalatói és a zágrábi egyházak egyesítésének terve is jól mutatja. Ezenkívül több esetben testvérével, IV. Bélával együtt vagy mellette tűnik fel a forrásokban, mint például Berthold aquileiai pátriárka ügyében, a tervezett egyetemes zsinat vagy a mongol támadás esetében. Ezek az adatok arra engednek következtetni, hogy IX. Gergely pápa vagy hivatalnokai is észlelték a király és a herceg közötti összhangot, együttműködést, de emellett figyelmet fordítottak Kálmán különkormányzatának jelentőségére is. Figyelemreméltó, hogy Kálmán neve 1226 után nem merült fel többé a pápai forrásokban Haliccsal vagy akár a Kijevi Rusz más területeivel kapcsolatban, még ha a pápai kancelláriában – igaz, kisebb ingadozásokkal – ügyeltek is királyi címének a használatára. Kálmán és IX. Gergely pápa kapcsolata összességében tehát mindkét félre nézve kedvezőként írható le, amely különböző témák széles spektrumát fedte le, és viszonylag nagy hatást gyakorolt a magyar herceg életének alakulására.

GÁBOR BARABÁS

Duke Coloman of Slavonia and Pope Gregory IX. A Hungarian Royal Prince in the Service of the Apostolic See?

This study discusses the – markedly amicable – relationship between Prince Coloman, the son of King Andrew II (1205–1235), and Pope Gregory IX (1227–1241). The relationship between the Duke of Slavonia and the Head of the Church was fairly expansive, as shown by several issues besides the matters of Coloman and the Hungarian church, like the fight against the Bosnian heretics, the papal mandate given to the duke in the matter of two widowed Polish princesses, the vow to uphold the Treaty of Bereg, the legal disputes with the Slavonian province of the Knights Templar, and the planned unification of the churches of Spalato and Zagreb.

CSERNUS SÁNDOR

A császári univerzalizmus Zsigmond diplomáciájának gyakorlatában

*A franciaországi és angliai látogatás tanulságai**

A 14–15. század fordulója és az azt követő két évtized az európai országok között a nemzetközi kapcsolatok erőteljes fellendülésének az időszaka.¹ A nemzetközi viszonyrendszer alkalmazkodott a kor kihívásaihoz. A konfliktusok fegyveres megoldási kísérletei mellett megnőtt a békés, a tárgyalásos rendezés iránti igény, előtérbe került a diplomácia, egyre nagyobb lett a bevont szereplők száma, nőtt a tét, és növekedett a hatékonyság is. A diplomácia (noha a kifejezés ekkor még nem létezett)² természetes ügyintézési formájává vált a nemzetközi (vagy inkább az államok közötti) politikának. A 14–15. század válsága (vagy válságtünetekkel járó szerkezeti átrendeződése) több általános problémát hozott a felszínre.³ Mai szóhaszná-

* A tanulmány a Lendület „Magyarország a Középkori Európában” MTA-DE Kutatócsoport / LP2014-13/2014 program keretében készült. Első változata a „*Causa unionis, causa fidei, causa reformationis in capite et in membris*” címen szervezett konferencián (2014. november 5–7.) hangzott el Debrecenben, de annak magyar nyelvű kötetében (Bárány Attila – Pószán László (szerk.): „*Causa unionis, causa fidei, causa reformationis in capite et in membris*”. *Tanulmányok a konstanzi zsinat 600. évfordulója alkalmából*. Debrecen, 2014.) nem jelent meg. Az alábbiakban publikált szöveg alapvetően erre az előadásra épül, de annak módosított és bibliográfiai apparátusában is aktualizált változata. A téma angol nyelvű földolgozására lásd: Csernus, Sándor: *From the Arsenal of Sigismund's Diplomacy: Universalism versus Sovereignty*. In: Bárány, Attila (Hrsg.) – Bacsa, Balázs Antal (mitarb.): *Das Konzil von Konstanz und Ungarn*. Debrecen, 2016. 9–33.

¹ A nagy nemzeti monarchiák kialakulásának folyamata Nyugat-Európában a 13. századtól kezdődően felgyorsult és magában foglalta a királyi hatalomnak ország teljes területére való kiterjesztésével egy időben a diplomáciai tevékenység monopóliuma megszerzésének szándékát is. Franciaországra vonatkozóan lásd: Autrand, Françoise – Contamine, Philippe de: *Histoire de la diplomatie française*. (Présentation de Dominique de Villepin) *Première partie. Naissance de la France: naissance de sa diplomatie. Le Moyen Age*, Paris. 2005. 46–61., 61–64., 76–81.; Bély, Lucien (ed.) – Richefort, Isabelle (en collaboration de): *Invention de la diplomatie. Moyen-Age-Temps modernes*. Paris, 1998.

² Noha a „diplomácia” kifejezés 17. századi, a tevékenység maga nyilvánvalóan jóval korábbi. Zsigmond esetében pedig különösen indokolt a használata, hiszen a diplomáciatörténet ugyancsak számon tartja Zsigmond akcióit (különösen a konstanzi zsinatot, melyet Európa első „világkonferenciájának tekint”), és Zsigmond diplomáciájához szokás kötni az állandó diplomáciai képviselőt rendszerének bevezetését is. Emellett ekkor jelenik meg a szakszerűség, kialakul a diplomáciai küldöttségekben rendszeresen résztvevők köre. Autrand–Contamine: *Histoire de la diplomatie française*, 98–119.

³ Orosz István: *Európa a konstanzi zsinat korában*. In: Bárány–Pószán: „*Causa...*”, 130–140.

lattal azt mondhatnánk, hogy a kor szintjén egyfajta *globalizálódás* következett be, mely érintette a gazdaság, a társadalom, a politika és a művészetek területét egyaránt.⁴

Uralkodásának fél évszázada során Zsigmond magyar király és német-római császár kiemelkedő szerepet töltött be a kor nemzetközi politikájának formálásában.⁵ Zsigmond

⁴ Ennek az eddigi legteljesebb bemutatására az 2005-ben szervezett Zsigmond-kiállítás vállalkozott, mely betetőzése volt azoknak a komplex kutatásoknak, melyeknek elindításában kulcsszerepet játszott Mályusz Elemér munkássága. (A program széles körű nemzetközi együttműködéssel, Luxemburg európai uniós elnöksége idején, a luxemburgi–magyar kulturális évad keretében jött létre.) A kiállítás katalógusa három nyelven (magyar, német, francia) készült. Takács Imre (szerk.): *„Rex et Imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában, 1387–1437”* – Kiállítási katalógus, Szépművészeti Múzeum, Budapest, 2006. március 18. – június 18. – Musée national d’histoire et d’art, 2006. júl. 13. – okt. 15. Mainz am Rhein, 2006. (Az idézetek a magyar nyelvű kötetből származnak, a továbbiakban: Rex et Imperator.) Előkészítő konferencia: *Sigismund von Luxemburg. Ein Kaiser in Europa. Tagungsband des internationalen und kunsthistorischen Kongresses in Luxemburg, 8–10. juni 2005.* (Hrsg.) Pauly, Michel – Reinert, François. Mainz am Rhein, 2005. Zsigmond konstanzi zsinattal összefüggő tevékenységének további vizsgálatához jó feltételeket teremtettek a 600 évfordulóhoz kapcsolódó nemzetközi kutatási programok, vö.: Bárány–Pósán: *„Causa...”*, 7. Az első átfogó (egyébként Mályusz Elemérnek ajánlott) kiállításra harminc esztendeje, 1987-ben került sor, ami szakmailag komoly áttörést jelentett, annak katalógusa és tanulmányköte, mely már jól tükrözte a Zsigmond-korral kapcsolatos hazai kutatások látványos fejlődését és további lehetőségeit. *Művészet Zsigmond király korában. 1387–1437. I. Tanulmányok, II. Katalógus.* Szerk. Beke László – Marosi Ernő – Wehli Tünde, Budapest, 1987. A kutatások további fejlődését jól tükrözi Schmidt, Tilman – Gunst, Péter (Hrsg.): *Das Zeitalter König Sigismunds.* Debrecen, 2000. A témakörben az utolsó jelentős kiállítás a jubileum Konstanzban szervezett nyitó programja volt. (2014. április 27.–szeptember 19.) Lásd: *Weltereignis des Mittelalters 1914–18. Das Konstanzer Konzil. Katalog*, Badischer Landesmuseum von Karlsruhe, Theiss Konrad, 2014. Darmstadt, 2014. (Angol, francia és cseh nyelven is); továbbá *Das Konstanzer Konzil. Essays.* Braun, Karl-Heinz – Hartweg, Mathias – Hubert, Hans W. – Schneider, Joachim – Zotz, Thomas (hrsg. v.), Grösse Landesausstellung No. 14., Baden-Württemberg, Theiss Konrad, Darmstadt 2014. Már látható, hogy a jubileumhoz kötődő egyre gyarapodó publikációk mennyisége és minősége új fejezetet nyit a konstanzi zsinat historiográfiájának a történetében.

⁵ Mivel Zsigmond diplomáciai akciói alkalmasak voltak arra, hogy a kortársak, különösen pedig a nemzeti történetírások kellő nemzeti érzékenységgel reagáljanak rájuk, megítélésük a historiográfiában korszakonként és országonként (angol, francia, német, belga, holland, spanyol, olasz, magyar, cseh, lengyel) eltérő. A nemzeti kérdéssel kapcsolatos historiográfiára lásd: Guenée, Bernard: *L’Occident au XIVe et XVe siècles. Les États.* Nouvelle Cléo 22, Paris, 1981. 113–132., 296–302., 308–314., 317–320., 322–326.; Rapp, Francis: *L’Église et la vie religieuse en Occident à la fin du Moyen Age.* Nouvelle Cléo 25. Paris, 1983. 54–62. A Zsigmond-kor és a korabeli Magyar Királyság történetének tanulmányozása érdekében magyar történészek több generációja végzett és végez mélyreható kutatómunkát. A fentieknek köszönhetően napjainkra már egy izgalmas korszak nagy formátumú uralkodója, egy magyar királyból lett német-római császár tekint ránk a munkásságának szentelt tanulmányokból, monográfiákból és katalógusokból. Vö. *Sigismund von Luxemburg, Kaiser und König in Mitteleuropa 1387–1437.* (Hrsg.) Macek, Josef – Marosi, Ernő – Seibt, Ferdinand (Studien zu den Luxemburgern und ihrer Zeit Nr. 5.), Warendorf, 1994.; Mályusz Elemér: *Zsigmond király uralma Magyarországon, 1387–1437.* 1984.; uő: *A konstanzi zsinat és a magyar főkegyúri jog.* Értekezések a történeti tudományok köréből, Új sorozat, 9. Budapest, 1958. (Új kiadás: Historia Incognita, III. sorozat, Zsebkönyvek, Gödöllő–Máriabesnyő, 2005.) Mályusz Elemér Zsigmonddal kapcsolatos munkásságáról lásd: Erős, Vilmos: *Die Rolle von Elemér Mályusz in der ungarischen Sigismund-Forschung.* In: Schmidt–Gunst: *Das Zeitalter König Sigismunds*, 39–43. A Zsigmond-kutatások súlypontjairól és Zsigmond szerepéről a magyar történetírásban: Hoenesch, Jorg, K.: *Schwerpunkte der Sigismund-Forschung nach 1945.* In Schmidt–Gunst, *Das Zeitalter König Sigismunds*, 9–28.; Bárony, István: *Sigismund in der ungarischen Geschichtsschreibung* In: uo. 29–37. Emellett jelentős előrelépés történt a források publikálása terén hazánkban és külföldön

külpolitikája kivételesen kreatív volt, s miközben távlatos, nagy összefüggésekben gondolkodott, képes volt a konkrét vagy éppen partikuláris érdekek megfogalmazására, érvényesítésére és a kínáló pillanatnyi lehetőségek kihasználására is.⁶ Tevékenységének legkiemelkedőbb és az európai történelem számára legmaradandóbb fejezete azonban minden bizonynyal az 1410-es évekre, különösen pedig a konstanzi zsinat időszakára esett.⁷

Az egyik lehetséges út a sikerre az volt, hogy a *globális* szinten jelentkező problémákat valamelyik *univerzális* hatalom kezelje. Kétségtelen, hogy az időnként meglehetősen aktív és rendre egymással is rivalizáló két univerzális hatalom sokat veszített tekintélyéből. A pápaság soha nem látott mélységű krízise azonban a császári hatalom számára átmeneti kitörési lehetőséget kínált, mely a császári univerzalizmus reneszánszához vezetett, és számíthatott az egyház *konciliarizmus* elvét hirdető reformpárti erők ideológiai támogatására is. Egyértelművé vált, hogy az a fejedelem, aki a kor fő problémáira megoldást tud kínálni, automatikusan a nemzetközi kapcsolatrendszer középpontjába kerülhet. Ennek elérése érdekében harcolnia kellett a hitetlenek és az eretnekek ellen, vagyis az élére kellett állnia a *belső* (eretnekek) és a *külső* (törökök) ellenséggel szembeni küzdelemnek, aminek általánosan elfogadott megvalósítási formája továbbra is a keresztes hadjárat volt. Itt már önmagában a *részvétel* is jelentős presztízsnövekedéssel járhatott.⁸ Ügyködni kellett az egyház egységének

(Ausztria, Németország) egyaránt. Lásd: Kondor Márta: *Egy középkori kereskedő-polgár emlékei*. Korall, 38. évf. (2009 dec.) 178–183. Ennek egyik legfontosabb hazai eredménye Windecke Krónikája magyar nyelvű változatának a publikálása: *Eberhard Windecke emlékirata Zsigmond királyról és koráról*. Fordította, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta Skorka Renáta. „História Könyvtár. Elbeszélő források I.” Budapest, 2008.

⁶ Ezeknek az átalakulásoknak a főbb irányait és magyar vonatkozásait magyar és francia nyelvű tanulmányokban magam is igyekeztem összefoglalni. A fontosabbak: *A nemzetközi kapcsolatok rendszerének átalakulása Nyugat-Európában a 15. század elején*. Acta Universitatis Szegediensis, Sectio Historica LXXXVII. Szeged, 1983. 11–23.; *Perspectives politiques et tentatives de regroupement territorial au début du quinzième siècle: quelques aspects internationaux*. In: Les Pays de l'Entre-Deux au Moyen-Age, CTHS, Acte du 113e Congrès National des Sociétés Savantes. Strasbourg 1988., Paris, 1990. 155–171.; *Quelques aspects européen du conflit armagnac-bourguignon: Sigismond et la France des partis*. In: Violence et contestation au Moyen-Âge. CTHS, Actes du 114e CNSS, Paris, 1989., Paris, 1990. 305–318.; *Sigismond et la soustraction d'obédience: une doctrine de politique internationale?* In: Crises et réformes dans l'Église de la Réforme Grégorienne à la Pré-Réforme, CTHS, 115e CNSS, Avignon 1990., Paris, 1991. 315–335.

⁷ Sebők Ferenc: *A konstanzi zsinat a modern magyar történetírás tükrében*. In: Bárány-Pósán: „Causa...”, 278–288. A zsigmondi diplomácia tevékenységének különböző szempontok szerinti vizsgálata jelentős szerepet kapott a legfrissebb eredményeket közzé tevő debreceni jubileumi Konstanzkonferencián és az azt követő konferencia-kötetben is. Bárány Attila: *A Luxemburg-ház nyugati (angol, francia, burgundi) kapcsolatai 1378 és 1416 között*. In: uo. 10–36.; Bubnó Hedvig: *Kasztília küldöttsége a konstanzi zsinaton*. In: uo. 36–52.; Csukovits Enikő: *A konstanzi zsinat, mint könyvtársár és tudományos fórum*. In: uo. 52–59.; Györkös Attila: *Francia egyházpolitikai törekvések a schisma idején és a konstanzi zsinaton*. In: uo. 60–70.; Kiss Gergely: *Magyar követség a pisai zsinaton? XII. Gergely és Magyarország kapcsolata 1408-09-ben*. In: uo. 70–83.; Kondor Márta: *Magyar király a német trónon: Luxemburgi Zsigmond birodalmi kancelláriája és a királyi tanács (1410–1419)*. In: uo. 83–100.; E. Kovács Péter: *Imperia az imperiumban. Szórakozás és látványosság a konstanzi zsinaton*. In: uo. 101–117.; Maléth Ágnes: *A schisma előidézői? Az avignoni pápaság megítélése a modern magyar történetírásban*. In: uo. 117–129.; Orosz István: *Európa a konstanzi zsinat korában*. In: uo. 129–144.; Pósán László: *A Német Lovagrend és a lengyel-litván állam közötti konfliktus a konstanzi zsinaton*. In: uo. 144–161.; Prajda Katalin: *A Magyar Királyság és a Firenzei Köztársaság diplomáciai kapcsolatai a Zsigmond-korban*. In: uo. 161–174.

⁸ Mint például Zsigmond és Félelemnélküli János burgundi herceg, akik – a Nikápolynál elszenvedett vereség ellenére – a keresztes hadjáratban való részvétel glóriáját jól kihasználták a későbbi

megteremtése érdekében, vagyis elő kellett segítenie az egyház átfogó (*in capite et in membris*) reformját. Békeszerző császárnak (*imperator pacificus*) is kellett lennie, vagyis békét kellett teremtenie az egymással konfliktusban álló keresztény országok között (különösen pedig az angol–francia százéves háborúban). A császárt ezek a *par excellence* nemzetközi téren megvalósítható, igen jelentős diplomáciai aktivitást feltételező akciók emelheték az összes többi keresztény uralkodó fölé.⁹ Zsigmond pedig nemcsak császár akart lenni, hanem olyan császár, aki méltó a császári univerzalizmus eszméjéhez, és azt következetesen képviseli.¹⁰ Uralkodása során minden alkalmat megragadott, hogy kinyilvánítsa, a császári hatalomnak kivételes jogállása van, és nincsenek korlátai.

A leendő császárra a fő kérdésekben a következetesség, az oda vezető úton pedig a rugalmasság, a kompromisszumkészség volt jellemző. Zsigmond mind gyakrabban szerepelt mediátorként, tekintélyét minden sikeres közvetítés tovább növelte.¹¹ A nemzetközi kapcsolatokban igazi „csúcs-diplomataként” mozgott, céljai megvalósításának legkedveltebb színterei a legmagasabb szintű fejedelmi találkozók voltak, melyekre a 14–15. század során bőven került sor.¹² De igen szívesen vett részt s szerepelt békebíróként kisebb jelentőségű vagy éppen helyi konfliktusok megoldásában is. Zsigmond udvara a kor tehetséges egyházi és világi politikusainak és humanista gondolkodóinak – a kor „politikai értelmiségének” – a gyűjtőhelyévé vált. A 15. század első fele a fejedelmi csúcstalálkozók időszaka volt. A budai „csúcstalálkozó” a nemzetközi kapcsolatok területén a konstanzi zsinat előképének és előkészí-

propagandájukban. Lásd: Lacaze, Yvon: *La politique méditerranéenne et projets de croisade chez Philippe Le Bon*. I-II. Annales de Bourgogne, vol. XLI. (1969) No. 161–162.; *Le banquet de faisán. 1454: l'Occident face au défi de l'Empire ottoman*. Textes réunis par Caron, Marie-Thérèse – Clauzel, Denis. Collection « Histoire » dir. Lottin, Alain, 1997.; Bárány, Attila: *Les relations bourguignonnes hongroises sous le règne du roi Sigismond*. In: Fray, Luc – Gorilovics, Tivadar (dir.): *Regards croisés. Recherches en Lettres et en Histoire France et Hongrie*. 'Studia Romanica' de Debrecen, Bibl. Française No. 5. Debrecen. 2003. 53–64.

⁹ Favier, Jean: *Dictionnaire de la France médiévale*. Paris, 1993. 378–380. (a továbbiakban: *DFM*); Colette, Beaune: *Les Monarchies médiévales*. In: *Les Monarchies*, dir. Bercé, Yves-Marie. (Série Histoire générale des systèmes politiques, dir. Duverger, Maurice – Sipinelli, Jean-François) Paris, 1997. 85–225. (85–90.); Parisse, Michel: *Empire*. In: *Dictionnaire du Moyen-Âge*. Dir. Gauvard, Claude – De Libera – Alain-Zink – Michel, Quagrige, Paris, 2002. 473–475. (a továbbiakban: *DMA*.)

¹⁰ Zsigmond már 1412-ben úgy nyilatkozott, hogy Istentől az egész világ kormányzásának („*ab totius orbis regimen*”) feladatát kapta. Idézi Guenée: *L'Occident au XIVe et XVe siècles*, 65–66.

¹¹ Zsigmond, „felismerve, hogy szövetségesek szerzésével ellenfelei fölé kerekedhet és háború nélkül is győzhet, rendszeressé tette az ellentéteknek tárgyalásokkal való elsimítását”. Mályusz: *Zsigmond király uralma Magyarországon*, 76.

¹² Moraw, Peter: *Monarchiák kontinense – Európa története 1380 és 1440 között*. In: *Rex et Imperator*, 5.

tőjének egyaránt tekinthető.¹³ Zsigmond számára a békeközvetítés, a mediáció a mediátor pozicionálásának s kimondva-kimondatlanul *fősége* elismerésének eszköze is.¹⁴

Zsigmond császári törekvéseinek megvalósulása azonban igazán az egyházszakadással kapcsolatos politikájának sikerétől vagy sikertelenségétől függött. Aligha kétséges, hogy az egyházszakadás következtében előállott helyzet – a két, majd három pápa színrelépésével végleg akuttá vált krízis – kezelésében Zsigmond volt a legeredményesebb.¹⁵ A császár és a bíborosi kollégium, a császári univerzalizmus¹⁶ és a zsinati eszme¹⁷ kölcsönösen erősítették egymást; a két fél egymásra volt utalva. A pápák – s velük együtt a pápaság – hatalmának politikai és erkölcsi megrendülése hozzájárult a császári univerzalizmus újjászületéséhez. A császári univerzalizmus elve mindig is jelen volt a középkori gondolkodásban. Elméletben senki nem vitatta jogosságát (legfőljebb kiterjedését), a gyakorlatban pedig tudható volt, hogy korlátai vannak, melyeket a pápa és a nagy nemzeti monarchiák állítottak.¹⁸ Zsigmond apja, IV. Károly a császári hatalmat az 1356-os aranybullával a német területekre koncentráta, a császári univerzalizmus hangsúlyozása azonban a 15. század fordulóján már Vencelnél is újra megjelent.¹⁹ Igazi kibontakozása Zsigmond nevéhez és uralkodásához fűződik, első és leglátványosabb érvényesítésére azonban a zsinati eszme kiteljesedésével együtt, a konstanzi zsinat összehívásával kapcsolatban került sor.²⁰

¹³ A budai „csúcstalálkozó” (1412. május 22.) a korabeli Európa jelentős diplomáciai-politikai eseménye volt, ahol számos fejedelem személyesen volt jelen, a többiek pedig követekkel képviseltették magukat. Végül a Lovagrend és Lengyelország közötti vitában is döntés született. (1212. augusztus 24.) Pósnán László: *Sigismund und der Deutsche Orden*. In: Schmidt–Gunst: *Das Zeitalter König Sigismunds*, 73–82. Ezt követően Zsigmond igazi békekötési és szövetségekötési „hadjáratba” kezdett. További békebíráskodásokban vett részt, melyek során szívesen eljár nemcsak a fejedelmek közötti, hanem a kisebb jelentőségű ügyekben is. Mályusz, *Zsigmond király uralma Magyarországon*, 76–77. A Lengyelországgal való kapcsolatokra, C. Tóth Norbert: *Zsigmond magyar és Ulászló lengyel király személyes találkozója a lublói béke után (1412–1424)*. *Történelmi Szemle*, 124. évf. (2014) 3. sz. 339–256.

¹⁴ Guenée: *L'Occident au XIVe et XVe siècles*, 68.

¹⁵ A konfliktusban Zsigmond kiváló érzékkel nem a pápai *obediencia*-váltás mellett döntött, s nem a pápasággal, hanem a pápával volt konfliktusa, akivel szemben a bíborosokhoz fordult. Mindez lehetővé tette számára, hogy az *obediencia* felmondása esetén is megőrizze a kezdeményező szerepet. Ennek a politikának lett a része a magyar királyok főkegyúri jogának kérdése is. (Mályusz Elemér: *A konstanzi zsinat*, id. mű), amit később diplomáciájában (például az Aragóniai Ferdinánddal való tárgyalások során) is felhasznált. Áldásy Antal: *Zsigmond király és Spanyolország*. Budapest, 1927. 28–31., 95–99.; Mályusz, *A konstanzi zsinat*, 39.; Rapp: *L'église*, 1983. 66–68.; Csernus: *Sigismund et la soustraction d'obédience*, 32–33. A bíborosok bullájára újabban Érszegi Géza: „...az ország szabadságát a konstanzi egyetemes zsinaton esküvel megerősítették, ahogy az a róla kiadott bullában olvasható”. In: Bárány–Pósnán: „Causa...”, 176–189.; Tusor Péter: *A konstanzi bulla „alkalmazása”. A magyar királyi főkegyúri jog a 15–16. században*. In: uo. 219–242.

¹⁶ Univerzalizmus a császárság szerepére a kései középkor államfejlődésében lásd: Guenée: *L'Occident au XIVe et XVe siècles*, 63–77.; *Empire*. In: DMA, 473–475.

¹⁷ Kimondatik és Konstanzban megerősítették, hogy az általános zsinat, mely hatalmát Istentől kapja, a pápák fölött áll. Rapp: *L'église*, 74–81., 86–88. A konciliarizmusra lásd: DMA, 321–327.; Mályusz: *A konstanzi zsinat*, 22–49.

¹⁸ A nemzeti monarchiák, különböző hangsúlyokkal ugyan, de megfogalmazták, hogy ők maguk ebben miért és mennyiben jelentenek kivételt. Guenée: *L'Occident au XIVe et XVe siècle*, 64., 66–67.

¹⁹ Rapp: *L'Église*, 54–59.; Guenée: *L'Occident au XIVe et XVe siècle*, 74–77.

²⁰ Azzal, hogy Zsigmond „*pro imeriali officio*” írt levelekben hívta meg a keresztény fejedelmeket Konstanzba, ezt világosan jelezte is. Lásd Zsigmond európai uralkodóknak címzett (1413. december 9.) meghívóleveleit. Fejér: *Codex diplomaticus X/5.*, 416–421., 424–426.; *Zsigmondkori Oklevéltár*

A császári univerzalizmus gondolata tehát erős kölcsönhatásban fejlődött a *konciliarizmus*²¹ eszméjével. A császári univerzalizmus politikai reneszánszában érdekelt Zsigmondnak és a bíborosi kollégiumok mindinkább előtérbe kerülő, a zsinati eszmét hangsúlyozó és továbbfejlesztő reformpárti tagjainak közös érdeke volt a mindinkább erodálódo tekintélyű pápák befolyásának a csökkentése és a bíborosi kollégium (illetve majd az egyetemes zsinat) szerepének növelése. A konstanzi zsinat összehívása valójában e két politikai-vallási szellemi áramlat átmenetileg egymást erősítő találkozásának a sikere is volt.²² Nem véletlen, hogy a konstanzi zsinatot a nemzetközi jog, a nemzetközi kapcsolatok és az európai egységesszme történetével foglalkozó szakemberek a maguk területén is kiemelkedő jelentőségű eseménynek tekintik. A zsinat összehívásával s munkája külső és belső feltételeinek megteremtésével Zsigmond elérte addigi uralkodói tekintélyének csúcspontját: „Rákényszerülve a munkára, élete legmaradandóbb cselekedetét vitte véghez.”²³ A császári univerzalizmus eszméjének megerősödése tehát humanizmus és a reneszánsz szellemi pezsgésének, valamint a kor intenzív nemzetközi politikai tevékenységének a hozománya, alkalmazása pedig bekerült Zsigmond diplomáciájának politikai eszköztárába, és ott teljesedett ki.²⁴

Zsigmond részéről a császári univerzalizmus elvének érvényesítése a zsinathoz kapcsolódott, és kibontakoztatására a császárnak a zsinat időszakában vállalt legnagyobb diplomáciai akciója, a százéves háborúban való közvetítési kísérlet adott további lehetőséget.²⁵

IV. reg. 1437.; Áldásy: *Zsigmond király*, 11–13.; Csernus Sándor: *Francia források Zsigmond párizsi tartózkodásáról (1416 március)*. In: Koszta László (szerk.): *Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére*. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 1995. 131.

²¹ A 'schisma' megoldásának lehetséges módozatai (útjai), a korabeli szóhasználat szerint a „*via facti*” / „*via cessionis*”, a „*via compromissi*” és a „*via synodi*” közül már csak az utóbbi jelentett esélyt a megoldásra. Rapp: *L'Église*, 68–73.; Mályusz: *A konstanzi zsinat*, 22–49.

²² Ennek eredményeképp Zsigmonddal kapcsolatban az „európai politikai rendszer magától értetődőnek találta, sőt el is várta, hogy kivegye a részét a közös munkából, a problémák megoldásában pedig segítkezzenek”. Mályusz: *Zsigmond király uralma Magyarországon*, 76.; Rapp: *L'Église*, 68–81.

²³ Mályusz: *Zsigmond király uralma Magyarországon*, 75–76.

²⁴ Rapp: *L'Église*, 54–59. Zsigmond már 1412-ben úgy nyilatkozott, hogy Istentől az egész világ kormányzásának (*ab totius orbis regimen*) feladatát kapta. Guenée: *L'Occident au XIVe et XVe siècle*, 65–66.

²⁵ A közvetítés során Zsigmond és nagy létszámú küldöttsége Perpignantól Leeds-ig bejárta egész Nyugat-Európát. Engel Pál: *Az utazó király itineráriuma*. In: *Művészet Zsigmond király korában*, I. 78–79. A téma részletes feldolgozására Lásd: Csernus: *Francia források*, 103–140. Az angliai útra vonatkozóan: Bárány Attila: *Zsigmond király angliai kísérete*. *Aetas*, 19. évf. (2004) 3-4. sz. 5–26. A magyar–francia kapcsolatokhoz: Györkös Attila – Kiss Gergely (szerk.): *Francia–magyar kapcsolatok a középkorban*. Debrecen, 2013. Novák Veronika tanulmánya Zsigmond szerepléséhez új szempontokat vetett föl. Novák Veronika: *Sárkány a porcelánboltban. Luxemburgi Zsigmond és a párizsi ceremóniák*. In: uo. 253–270. Időközben Zsigmond angliai látogatására és a Zsigmond-kori angol–magyar kapcsolatokra vonatkozóan újabb fontos tanulmányok jelentek meg, melyek tartalmazzák a korábbi kutatások és publikációk eredményeit is. Bárány, Attila: *A Joint Effort for a New Europe in the Early Fifteenth Century: political relations between Sigismund and King Henry of England*. In: Schmidt–Gunst: *Das Zeitalter König Sigismund*, 83–102.; Bárány Attila: *A canterbury-i szövetség*. In: Bárány Attila – Laszlovszky József – Papp Zsolt (szerk.): *Angol–magyar kapcsolatok a középkorban I-II. Máriabesnyő*, 2011. II. 59–111. (a továbbiakban: AMKK II.) Az alaposan dokumentált könyvfejezet külön részt szentel a közvetítési kísérlet angliai részének: *Zsigmond király angliai látogatása*. In: uo. 73–93. A tárgyalássorozat két dokumentum fogja kerete: a narbonne-i (1413. december 9.) és a canterbury-i egyezmény (1416. augusztus 15.). Csernus: *A nemzetközi kapcsolatok rendszerének átalakulása*, 15–17., 19–22.

Zsigmond ez utóbbi vállalkozása során a zsinat felkérését teljesítette, közvetítésének ezzel kellett biztosítania a zsinat további sikeres működését is.

Az alábbiakban forrásainknak csak azokra az információira koncentrálnak, amelyek Zsigmond diplomáciájában a császári univerzalizmus érvényesítésével kapcsolatosak.²⁶ A párizsi látogatás egyik legnagyobb visszhangot kiváltott eseménye Zsigmond parlamenti látogatása volt, melyről forrásaink többsége beszámol. Zsigmondnak ez alkalommal a császári szupremáciát kifejező három olyan aktusa volt, ami a „jó érzésű embereket” felháboríthatta: 1. a parlamentben a király helyét foglalta el; 2. királyi jogot gyakorolt (amennyiben beavatkozott egy per menetébe); 3. francia felségterületen ütött lovaggá egy francia nemesembert. Hat olyan elbeszélő forrás áll rendelkezésünkre, mely Zsigmond parlamenti szerepéről, illetve a császári szupremácia érvényesítéséről is beszél. Kommentárjaik – melyek függenek társadalmi helyzetüktől, pártállásuktól s az általuk betöltött hivataltól függenek – érzékelhetően eltérnek egymástól.

Nicolas de Baye parlamenti írnok szemtanúként írja le Zsigmond parlamenti látogatását és sokat vitatott szereplését. Eszerint Zsigmond megjelent az ülésteremben, a „bírósi elnökök fölött a legmagasabb helyen ült” (amivel gyakorlatilag és szimbolikusan is elfoglalta a király helyét a ceremonális térben), majd beavatkozott az éppen folyamatban lévő per menetébe, az egyik peres fél számára kedvezően változtatván meg az erőviszonyokat azzal, hogy Guillaume Seignet-t lovaggá ütötte.²⁷ Baye valóban csak tanú és jegyző: nem szól arról, hogyan került Zsigmond az általa elfoglalt helyre, nem említi, hogy az a király helye szokott lenni, ezért nem utal konfliktushelyzetre sem. Leírása tárgyyszerű, állásfoglalást nem tartalmaz.²⁸ Úgy tűnik, a lovaggá ütés nem előre eltervezett akció volt (legalábbis nála nincs erre adat), sokkal inkább olyan rögtönzésnek tűnik, mely Zsigmond egyéniségéből, gyors reagálóképességéből fakadt. Ehhez lökést adott a császári univerzalizmus érvényesítésének légköre, mely Zsigmond számára újabb lehetőséget kínált, hogy saját kivételes szerepét hangsúlyozza. Ismét úgy érezhette és érezte, hogy a megnövekedett császári tekintély olyan

²⁶ A források szerzőinek eltérő a társadalmi rangja, foglalkozása és a pártállása. Mint ismeretes, ez az időszak az egyre élesedő armagnac–bourguignon küzdelem korszaka, melyet Bertrand Schnerb az 1789 előtti Franciaország egyik legjelentősebb hatalmi krízisének tekint. Schnerb, Bertrand: *Armagnacs et bourguignons. La maudite guerre 1407–1435*. Coll. Tempus. Paris, 2009. 11.; Bárány: *A Luxemburg-ház*, 10–35.; Bárány: *Les relations hungaro-bourguignonnes sous le roi Sigismond*, 53–64.; Csernus: *Quelques aspects européens*, 78.; úó: *Francia források*, 118–119.

²⁷ A Párizsi Parlament alapítása Szent Lajos igazságügyi reformjához kötődik, működési rendjét III. Fülöp szabályozza (1278). A „lit de justice” a ceremóniák során a királyi szuverenitás szimbóluma, melynek előképe a parlamenti királyi személyes jelenlét („séances royales”) volt. Ennek a gyakorlatnak a létezése 1366-tól igazolható, 1413 és 1458 között azonban szünetel. (Közben a Parlament 1418 és 1436 között Poitiers-ba költözik.) A 16. század elején a királyi hatalom konkrét parlamenti beavatkozásának eszközeként jelenik meg. Hanley, Sarah: *The „Lit de Justice” of the Kings of France. Constitutional Ideology in Legend, Ritual, and Discourse*. In: Princeton Legacy Library. Princeton, 1983. 227–242.; Ellul, Jacques: *Histoire des institutions de l’époque franque à la Révolution*. „Thémis”, Paris, 1967. 263–264.; Autrand, François: *Lit de Justice*. In: DMA, 835.; Favier: *DFM*, 577.; Csernus, *Francia források*, 135.

²⁸ Nicolas de Baye: *Journal (1400–1417)*. Ed. Tuetey, Alexandre, I-II. Paris, 1885–1888. 241–245.; Csernus, *Francia források*, 111.

jog és hatalom forrása, melynek alkalmazására neki természetes felhatalmazása van.²⁹ Bárhol, bármikor és bárkivel szemben.³⁰

Jean Juvenel des Ursins (1388–1473) a király közvetlen környezetének befolyásos tagja, orléans-i királpárti főúr, mindkét jog doktora, Beauvais, majd Laon püspöke. Noha krónikájának jelentős része a saint-denis-i krónika kompilációja, illetve fordítása, ez a fejezet eredeti szöveg. A tőle származó történetnek valószínűleg ő maga is szemtanúja volt. Des Ursins leírásában már Zsigmond parlamenti szereplése egyértelműen a császári univerzalizmus és a francia monarchia szuverenitásának konfliktusaként jelenik meg. „És akkor ezen a megnyilvánuláson a jóérzésű emberek felháborodtak, mivel már máskor is el kellett szenvedniük, hogy a császárok fent akarták tartani a felsőbbség jogát a Francia Királysággal szemben, ami ellenkezik az igazsággal és a joggal.” Mivel hogy a „király császár ebben a királyságban, s csak Istennek és a kardnak tartozik engedelmeskedni, semmi másnak”.³¹

Des Ursins krónikájának ez a kitétele szép példa a francia udvar, a francia adminisztráció, a francia *legisták* és a királyság főtisztviselői körében immár másfél évszázada kialakult alapelv megfogalmazására, mely a francia monarchiának az evilági hatalmaktól – mint kezdetben³² és jelen esetben is a császárságtól való – függetlenségét, az ország szuverenitását hangsúlyozza. A francia nemzeti monarchia kiépítésében kulcsszerep jutott II. Fülöpnek, akinek nevét a magyarban meghonosodott változat alaposan deformálta, hiszen nem Fülöp Ágostról, hanem *Fenséges Fülöpről* – Philippus *Augustus* – van szó. (Esetünkben ez azért is fontos, mert ez a névválasztás egyben politikai koncepció kifejezője is, ha a király állandó megnevezéseként a császárok esetében kurrens módon használt *Augustus*-t használja. A névadás II. Fülöp történetírójától, Rigordustól származik.³³)

²⁹ A koncepciót, ami itt megjelenik a zsigmondi diplomácia gyakorlatában, az „öt nagy ókori jogász” egyike, Domitius Ulpianus (megh. 228) fogalmazta meg. Eszerint a főhatalmat, az *imperiumot* a nép a császárra testálta, ezért a császárt nem köti a jog („*Princeps legibus solutus est*”), ellenben a császár szava *maga a jog*, tehát a császár jogalkotó és megkérdőjelezhetetlen hatalom („*Quod principi placit legis habet vigorem*”). Baune: *Les monarchies médiévales*, 85–90.; Gaudemet, Jean: *Concile*. In: DMA, 325–326.

³⁰ Erre különösen jó példa, amint a Szentszék jogainak megsértésével a kánonjogi szabályokat figyelmen kívül hagyva hozta meg döntéseit, ezért az egyházi jogi szakértők kánonjogi szempontból a „prejudikáló joggyakorlás” illegitim jellegét hangsúlyozzák. Tusor: *A konstanzi bulla alkalmazása*, 219, 226.; Erdő Péter: *A pápaság és a magyar királyság Zsigmond király idején (1387–1437)*. In: Zombori István (szerk.): *Magyarország és a Szentszék kapcsolatának ezer éve*. Budapest, 1996. 83–96., 94.; Sebők: *A konstanzi zsinat*, 286–287.

³¹ Jean Juvenel des Ursins: *Histoire de Charles VI. roy de France (1380–1422)*. Ed. Michaud, Joseph-François – Poujoulat, Jean-Joseph François: Nouvelle collection des mémoires pour servir à l’histoire de France, Ière série, II. Paris, 1836. 339–569., 529–532. A mondat egyébként – ebben a változatban – Christine de Pisantól származik, és a két kor határán álló politikai gondolkodás igazi szimbóluma: az első fele a római jogon erősödött humanista szemléletet, a második pedig a lovagi eszme középkori szellemiségét tükrözi. Christine de Pisan: *Le livre des faits et les bonnes moeurs du Sage Roy Charles Quint*. Ed. Solente, Suzanne. Paris, 1936–1940. Vol. 2. 105–106.

³² Olyannyira, hogy egy „szelídebb” és a császári törekvésekkel szembeni királyi szuverenitásra utaló változatát maga III. Ince pápa fogalmazta meg *Per venerabilem* kezdetű bullájában: „*Cum rex ipse superiorem in temporalibus minime recognoscat*”. (1205). Rivière, Jean: *Sur l’origine de la formule juridique: „Rex imperator in regno suo.”* Revue des Sciences Religieuses, t. IV. (1924) No. 4. 380–386. www.persee.fr/doc/rscir_0035-2207_1924_num_4_4_1277 (letöltve: 2017. július 7). Mondanivalóját Durand Le Mende francia legista már a francia királyra adaptálta („*Rex Franciae princeps est in regno suo*”). Uo. 584.; Orosz: *Európa*, 141.

³³ Kordé Zoltán: *Fülöp Ágost a modern francia és magyar történetírásban*. In: Györkös–Kiss (szerk.): *Francia–magyar kapcsolatok a középkorban*, 108.

A Szent Lajos Franciaországban tovább gazdagodott híres formula tehát a 14. század végére már eléggé elterjedhetett a köztudatban, s a francia *legista* nemzedékeknél a világi hatalmi viszonyokra s ezen belül a királyi hatalomra és a szuverenitásra vonatkozó alapelveként volt általánosan használatos.³⁴ Külön érdekessége ennek a reakciónak, hogy a szuverenitás kinyilvánításának igénye éppen akkor erősödik föl, amikor annak képviselőjére a mentálisan beteg francia király teljesen alkalmatlan volt.³⁵

Michel Pinton a Francia Királyság „hivatalos történetének” írója volt. (Krónikája referenciának számít, ezért több más kortárs vagy későbbi történeti mű forrása is.) Noha Zsigmond látogatásáról részletes információkat ad, és a császári látogatás szinte valamennyi célját és törekvéseit említi, e kérdésben viszonylag szűkszavú. Pinton szerint Zsigmond beavatkozása csupán az egyik peres fél hátrányát kompenzálta. Emellett megjegyzi, hogy a lovaggá ütés szertartására „minden ellenvetés nélkül” került sor (amivel indirekt módon érzékelteti, hogy lehetett volna ellenvetés). Azt pedig világosan megfogalmazza, hogy Franciaországban ez a jog „az általánosan elfogadott nézet szerint [...] kizárólag a francia királyt illette meg”.³⁶ Több információt tudunk meg emellett arról, hogy Zsigmond mivel töltötte az idejét Párizsban és Párizs környékén, s hogy vendéglátói (különösen Berry hercege) milyen kitűnő fogadtatásban részesítették, s mily nagy értékű ajándékokat kapott tőlük. A közvetítési tárgyalások menetéről Pinton krónikája részletekbe menő és objektív leírást ad, kitér Zsigmond igyekezetére a béke megteremtése érdekében. Szól a kialakult és a franciák számára súlyos katonai és politikai válsághelyzetről, amivel rávilágít a közvetítés várható sikertelenségére, és információkkal rendelkezik az angliai tárgyalásokról is. A szuverenitással, illetve a császári univerzalizmussal összefüggő kérdésekre azonban nála nem történik többé utalás.³⁷

A következő forrás, mely Zsigmond franciaországi útját és közvetítési kísérletét mutatja be, a Froissart művét folytató, a burgundi herceg szolgálatában álló Enguerrand de Monstrelet *Krónikája*. Monstrelet a Zsigmond angliai átkelését megelőző részben tekint vissza az uralkodó párizsi útjára és a Parlamentben történetekre. A krónika Froissart nyomdokain jár, és a burgundi udvar szellemének megfelelően nagy teret szentel az ünnepegeknek, a felvonulásoknak és a fogadásoknak. (Zsigmond kíséretét 800 főre teszi, ami – úgy tűnik – ezúttal nem túlzás.) Zsigmondot folyamatosan császárként vagy Németország királyaként említi, sőt a fogadtatásával kapcsolatban új fogalmat is bevisz a tiszteletreméltó címek közé (mely

³⁴ A megfogalmazás egy burgundiai születésű jogászhoz köthető, aki a Bolognai Egyetemen végzett. Jean de Blano (Johannes Blanosco – 1230k – 1280k.) *Libellus super titulo Institutionum de actionibus* (1256) című művéből készült rövidített változathoz – *Tractatus super feudis et homagiis* – származik: „*Rex Franciae in regno suo princeps est, nam in temporalibus superiorem non recognoscit*”. Blano itt még a „*princeps*” változatot használja, a későbbi szövegekben az „*empereur en son royaume*” változat szerepel. A „*rex in regno suo est imperator*”-változat, első előfordulását IV. (Szép) Fülöp király tanácsosának, Guillaume de Plaisians-nak munkásságához kapcsolják, s további jeles 13. századi francia legistákéhoz, mint Jacques de Revigny, Pierre de Belleperche. Krynen, Jacques: *L'Empire du Roi. Idées et croyances politiques en France, XIIIe-XIVe siècle*. Paris, 1993. 352–376.; Guenée: *L'Occident au XIVe et XVe siècles*, 64.

³⁵ Autrand, Françoise: *Charles VI*. Paris, 1986. 30., 64., 308., 344–345.

³⁶ *Le Religieux de Saint-Denys. Chronica Karoli Sexti ou Chronique de Charles VI*. Vol. I–VI. Ed. Bellaguet, L. F.: „*Collection de Documents Inédits*”. Paris, 1839–1852. Reprint, vols. I–III., *Préface et Introduction* de Bernard Guenée. Paris, 1994. 16. (Pinton); Csernus: *Francia források*, 114–118.

³⁷ Pinton: *Chronique*, 18–19.

Zsigmondnak is kedvére lehetett): „*un roy de tout le monde*”.³⁸ Részletesen kitér arra, hogy a császár hol járt, milyen fogadtatásban részesült, és teljesen tájékozott a látogatás céljait illetően is. Beszél a közvetítésről, és a célok között kiemeli az „Anyaszentegyház egységének” ügyét és az „egyház állapotáról” szóló tárgyalásokat.³⁹

Monstrelet-nél a parlamenti epizóddal kapcsolatos elbeszélésnek a többi szerzőétől eltérő forrása lehetett. A Monstrelet-szöveg a „parlamenti urakat” teszi felelőssé a kialakult helyzetért. Egyébként nagyon nehéz elképzelni, hogy a jelenlévők ebben a helyzetben mit tehettek volna, hogy megakadályozzák Zsigmond fellépését. A későbbi szakirodalom a kortársak egy részének véleményét elfogadva Zsigmond viselkedésében a királyi hatalom szuverenitásának megsértését látta.⁴⁰ Jellemző azonban, hogy a Seignet-epizód a francia kancelláriában sem merült feledésbe, hiszen amikor később VII. Károly Zsigmond szövetségét kereste a császárhoz küldött követsége révén, melyet a kor egyik legismertebb költője és szónoka, Alain Chartier vezetett, helyet kapott Guillaume Seignet is.⁴¹

A francia források ismételt áttekintése és átgondolása alapján úgy vélem, hogy Zsigmond itt is tudatosan játszotta szerepét, melynek egyik fontos komponense a császári univerzalizmusból fakadó jogok érvényesítésére, a „világ ura” császárkép kialakítására, illetve megszállásért való törekvés volt. Ugyanakkor azt sem lehet kizárni, hogy párizsi fellépését motiválhatta a Savoya hercegséggé emelése során februárban kialakult lyoni konfliktus.⁴² Persze Zsigmond olyan helyzetekben is jól érezte magát, amikor rögtönözhetett. Ha Zsigmond – Novák Veronika szellemes címadása alapján – bizonyos szempontból „*Sárkány volt a porcelánboltban*”, akkor a fentiek alapján vélelmezhetjük, hogy tudatában volt annak, hogy hol van, és nem volt véletlen az sem, ahogy viselkedett.⁴³

³⁸ Mint írja, „a császárt egész párizsi tartózkodása idején a király és a hercegek olyan nagy ünneplésben részesítették, amelyet csak az kaphatott, aki »*mindenki királya*« volt (*roy de tout le monde*).” Enguerrand de Monstrelet: *Chronique*. Ed. L. Douët d'Arc, I–VI. Paris, 1857–1862. 134–138., 162–166.

³⁹ Leírása alapján tovább lehet pontosítani Zsigmond itineráriumát. Különösen érdekes a Szent Jodok kolostornál tett látogatás, ahol a szerzetesek nagyon igyekeztek Zsigmond kedvében járni, és „szakrális személyiségének” kijáró körmenetben vonultak elé. Monstrelet: *Chronique*, 166.

⁴⁰ „Mindazonáltal, amikor a királyt és tanácsát tájékoztatták erről az ügyről, ők nem voltak elégedettek a parlamenti urakkal, mert mindezt hajlandók voltak eltérni. Ugyanis azzal, hogy ez a cselekedet a Francia Királyság területén történt, úgy tűnt fel, mint felsőbbrendűségi aktus gyakorlása, amit eltérniük semmiképpen nem lett volna szabad. Ennek ellenére a dolgot elhallgatták előtte, s egyáltalában nem éreztették ezt a császárral.” Monstrelet: *Chronique*, 168. A kérdés más alkalmakkor is szerepelt a francia parlament előtt. Bossuat, André: *La formule „Le roi est empereur en son royaume”*. *Son emploi au XVe siècle devant le Parlement de Paris*. *Revue historique du droit français et étranger*, IV. sér., XXXIX. (1961) 321–381. A Louis Gabriel Michaud által készített monumentális (45 kötetes) francia nyelvű bibliográfiának „Zsigmond” címszavában nagyon határozott elmarasztaló bejegyzés olvasható erről az eseményről: „Fogadták a parlamentben is, és a királyi széket adták neki: ő azonban visszaélt ezzel az idegen fejedelem esetében addig példátlan megtiszteltetéssel.” Michaud, Louis-Gabriel (ed.): *Biographie universelle (Michaud) ancienne et moderne. Histoire par ordre alphabétique de la vie publique et privée de tous les hommes [...] Nouvelle édition composée et considérablement augmentée [...]. Ouvrage rédigé par une société des gens de lettres et de savants*. Ed. Madame C. Desplaces. Paris, 1825. Vol. XLII. („Sigismond” címszó). 322–327., 325.

⁴¹ Coville, Alfred: *La vie intellectuelle dans les domaines d'Anjou-Provence de 1380-à 1345*. Paris, 1941. 336–337.; Chartier, Alain: *Premier discours de la mission d'Allemagne*. In: Bourgain-Hemeyrick, Pierre (ed.): *Les oeuvres latines d'Alain Chartier*. Paris, 1977.; Csernus Sándor: *Zsigmond és a Hunyadiak a középkori francia történetírásban, Századok*, 132. évf. (1998) 1. sz. 86.

⁴² Monstrelet: *Chronique*, III. 136., 166.; Des Ursins: *Histoire de Charles VI....*, 531.; Baye: *Journal*, 88–89.; Csernus: *Zsigmond és a Hunyadiak*, 89.

⁴³ Novák: *Sárkány a porcelánboltban*, 268–269.

Miután Zsigmond elhagyta Párizst, és Calais felé indult, valójában már látható volt, hogy dolgavégezetlenül kell távoznia. Mivel francia oldalról javaslatának minimumát (a néhány évre szóló fegyverszünetet) sem fogadták el, világos volt, hogy a közvetítés – vagy „*valamilyen megoldás*” megtalálásának – sorsa az angliai úttól függött. Ezzel valószínűleg ekkor már mindenki tisztában volt.⁴⁴ A franciák fokozatosan feladták reményeiket, hogy pozícióikat Zsigmond segítségével javítani tudják. Zsigmond tehát Párizsban időnként rossz hangulatú, feszültségekkel terhes, elhúzódo, látens konfliktusokkal terhelt és meglehetősen eredménytelen tárgyalássorozaton vett részt, melynek során valójában nem is volt igazi tárgyalópartnere. Ezen az a körülmény sem változtatott, hogy a király részéről Zsigmond fogadásáról a nagybátyja, az a Jean de Berry herceg gondoskodott, aki több évtizeden át a királyság külügyeinek összefogója és irányítója volt. (Halála minden bizonnyal a tárgyalások gyors megkezdésének egyik oka volt.⁴⁵) Az armagnac-párti *dauphin*, Louis de France halálát (1415. december 10.) követően a francia trón várományosa a burgundiakhoz kötődő Jean de Touraine (felesége Hollandi Vilmos leánya, János herceg unokahúga) lett, aki ekkor a Zsigmondal egyébiránt jó kapcsolatban lévő Vilmos udvarában tartózkodott. (János dauphin 1417. április 4-én halt meg.) A francia tanácsban tehát súlyos megosztottság uralkodott, ezért valójában Zsigmondnak már nem volt kivel megállapodnia: a király nem volt cselekvőképes, nem állt mögötte hatalom, az orléans-i-burgundi ellentét pedig a tetőpontjához közeledett.

A Zsigmond franciaországi látogatásával kapcsolatos információk egyik visszatérő eleme volt, hogy Zsigmond német királyként és német-római császárként érvényesíteni kívánta *hűbérúri* jogait, és igyekezett kinyilvánítani a birodalmi fennhatóságot. Ennek során különös figyelmet szentelt a Luxemburg-dinasztia törzsterületeivel kapcsolatos fejleményeknek. Nem véletlenül törekedett találkozni azokkal a fejedelmekkel, akik olyan birtokkal rendelkeztek, amelyek a Birodalom területéhez tartoztak. Ehhez a császári univerzalizmus hangsúlyozása a korábbinál jóval kedvezőbb feltételeket teremthetett. A nyugat-európai utat szemmel láthatóan föl kívánta használni arra, hogy vazallusai ezekre a területekre vonatkozóan megújítsák irányában a hűségesküt, vagyis elismerjék királyi-császár hűbérúri hatalmát. Erre vonatkoznak például Monstrelet információi is, melyek szerint a „burgundi herceg hűbéri hódolatát mutatta be neki Burgundia és Alost grófságaira vonatkozóan”, és mindinkább egyértelmű volt, hogy Zsigmondnak a németalföldi területekre vonatkozóan is vannak elképzelései.⁴⁶ Zsigmond igényei olyan területekkel kapcsolatban fogalmazódtak meg, amelyek a burgundi hercegek birtokában voltak, vagy az ő érdekszférájukon belül helyezkedtek el.

⁴⁴ Ez a magyarázata annak, hogy az orléans-i-királypárti (*armagnac*) franciák még a tárgyalások idején kötelező fegyvernyugvás szabályát sem tartották be. Sőt, volt olyan *armagnac*-ok kezén lévő város (Abbéville), mely nem engedte be a császár kíséretét. Monstrelet: *Chronique*, 166.

⁴⁵ Autrand-Contamine: *Histoire de la diplomatie*, 110–111. Jean de Berry, aki a párizsi tárgyalások idején még aktív volt, és töretlenül bízott az Azincourt-nál fogságba esett franciák, köztük unokája, Charles d'Eu és veje, Jean de Bourbon kiszabadulásában (őket tette meg végrendeletének végrehajtóivá), áprilistól már egyre kevésbé aktív. 1416. június 15-én halt meg Párizsban. Lehoux, Françoise: *Mort et funérailles du duc de Berry (juin 1416)*. In: Bibliothèque de l'École des Chartes, 1956, T. CXIV. Paris. 76–96. http://www.persee.fr/doc/bec_0373-6337_1956_num_114_1_449538 (letöltve: 2017. július 7.) Louis d'Anjou, a másik tekintélyes személyiség (ugyancsak nagybeteg) sem tud részt venni a tárgyalásokon (1417. április 29-én hal meg.) Közben április közepén a burgundi herceg által támogatott *armagnac*-uralom ellen szerveződő párizsi felkelés vezetőit elfogják és kivégzik. Schnerb: *Armagnacs et bourguignons*, 226–227.

⁴⁶ Monstrelet: *Chronique*, 166. Az Alost grófságával (mely ekkor már – 1165 óta – Flandria grófjához tartozik, de a területet IV. Henrik császár adta eredetileg hűbérbe 1056-ban) kapcsolatban megkövetelt hűségeskü tökéletesen illeszkedik Zsigmond császári politikai irányvonalához.

Például visszakövetelte a dinasztia „családi birtokát,” Luxemburg grófságát,⁴⁷ ami a későbbiekben is befolyásolta Zsigmond és a burgundi hercegek viszonyát.

Monstrelet egy másik szöveghelye érdekes kontextusban tartalmaz utalást a császári szupremácia gyakorlására tett kísérletre. A krónikás leírja, hogy Zsigmond Angliából *visszajövet* hercegi rangra kívánta emelni Savoya hercegét, VIII. Amadeust (1383–1451). Monstrelet számára ez a kérdés Zsigmond császári törekvéseinek érvényesítési kísérleteihez tartható, valójában azonban az esemény „*ugyanebben az esztendőben*” történt, de a francia–angol közvetítési kísérlet *előtt* és nem *azt követően*.⁴⁸ Tekintettel arra, hogy ez a konfliktus a párizsi látogatást, illetve közvetítési kísérletet *megelőzte*, a francia királyi tanácsot semmiképpen sem érthették váratlanul Zsigmond későbbi, szuverenitást sértő, univerzalista törekvései. Ebben az összefüggésben tehát inkább az a meglepő, hogy francia oldalról – forrásaink tanúbizonysága szerint – a párizsi szupremácia-kinyilvánítási akciók során nem volt nyilvános a francia tiltakozás. Ennek oka az lehetett, hogy az azincourt-i vereséget követően és az armagnac-bourguignon ellentét elmélyülésével a francia király és környezete egyáltalában nem volt abban a helyzetben, hogy Zsigmondot *ismét* magára haragíthassa. Szerepet játszhatott továbbá az is, hogy a franciák valójában – éppen úgy, ahogy az angolok – nem elsősorban a közvetítés sikerében reménykedtek, hanem abban, hogy a zsinat összehívásával nyomasztó tekintélyre szert tett császár a „százéves konfliktusban” az ő oldalukra áll.⁴⁹

A canterbury-i egyezményt és az angol szövetséget követően Zsigmond nemzetközi politikai viszonyrendszere a források tanúsága szerint is megváltozott. Egyrészt – mint írja Monstrelet – „Zsigmond, amikor országaiból elindult, hogy Franciaországba jöjjön, mindig a burgundi herceggel ellentétes pártot támogatta [...] viszont amikor visszaindult, teljesen megváltozott a véleménye, s Burgundia pártját jobban kedvelte, mint a franciákét.” Pintoin krónikája pedig hivatkozik Zsigmond (később gyakran idézett) szavaira, melyek szerint „a rokonaim Franciaországban vannak, de az angolokra tekintek úgy, mint legkívívőbb barátainkra”.⁵⁰ Nem tartom tehát valószínűnek, hogy Zsigmond apja politikájának a hatására

⁴⁷ Zsigmond (és környezete) ezt annyira komolyan gondolta, hogy még Zsigmond halála után húsz évvel, V. László francia házassági terve során is felvetődhetett, hogy László király ez alapján tarthat igényt Luxemburg hercegségre. Csernus Sándor: *V. László franciaországi követségének forrásaihoz. Tours, 1457. december.* In: Tóth Ferenc – Zágorhidi Czigány Balázs (szerk.): *Via Santi Martini. Szent Márton útjai térben és időben.* Budapest, 165–190.; uő: *Lancelot király, a Kereszténység pajzsa és védőfala. A kortárs francia történetírás V. László portréjához.* In: *Az identitás régi és új koordinátái. Tanulmányok Anderle Ádám 65. születésnapjára.* Szerk. Berta Tibor – Csikós Zsuzsa – Fischer Ferenc – Szilágyi Ágnes Judit – Szilágyi István, Szeged, 2008. 161–173.

⁴⁸ A Lyonba tervezett hivatalos császári aktust nem a lyoniak, hanem „a francia király ott jelenlévő tisztségviselői” hiúsították meg, „ezért ő igen nagy haragra gerjedt, tovább utazott, s a Rosne folyó túlsópartján lévő Moullet nevű kis kastélyban, mely már a birodalom területén fekszik, végezte el a ceremóniát”. Monstrelet: *Chronique*, 172. Valójában Amadeust (1439–1449 között V. Félix pápa), illetve a Savoyai grófságot Zsigmond még Párizs felé menet, 1416. február 3-án emelte hercegi rangra, amit 1416. február 16-án Chambéry-ben proklamáltak. Ez az aktus nyilvánvalóan a Savoya fölötti császári fennhatóság kinyilvánítására is lehetőséget adott. Altmann, Wilhelm: *Die Urkunden Kaiser Sigismunds (1410–1437).* „Regesta Imperii” XI. 1-2. lief. Innsbruck, 1896–1900. (repr. Hildesheim, 1967.) 129–130., reg. 1932. Zsigmond császár és Amadeus kapcsolatáról lásd: E. Kovács Péter: *Két barát „Gässleinban”. Zsigmond császár és VIII. Amédée de Savoie herceg kapcsolata (1410–1416).* In: Györkös–Kiss (szerk.): *Francia–magyar kapcsolatok, 195–240.*

⁴⁹ A közvetítési kísérlet angliai részére lásd: Bárány: *A Joint Effort*, 83–102., az angol szövetségre pedig uő: *A canterbury-i szövetség*, 59–111.

⁵⁰ Monstrelet: *Chronique*, 172.; Pintoin: *Chronique*, 58.; Csernus: *Francia források*, 120., 125–126.

kezdetől fogva franciaellenes irányt és angol orientációt képviselt volna.⁵¹ A canterbury-i egyezményre támaszkodó efemer hatalmi egyensúly ugyan egy táborba hozta Zsigmondot és Burgundiát, a köztük lévő látens konfliktus lényegén azonban nem sokat változtatott.

Zsigmond azonban még az általa létrehozott új nyugat-európai szövetségi rendszer keretében sem volt rábírható arra, hogy határozott katonai lépéseket tegyen Franciaországgal szemben: úgy tűnt, Zsigmond Nikápoly óta irtózott a háborútól.⁵² Egy közvetítési kísérlet során valójában még az egyik féllel való szövetségkötés is magyarázatra szorul, a konkrét katonai akciókban való részvétel pedig már sehogyan sem fért volna össze az „*Imperator Pacificus*” képével, melyet Zsigmond olyannyira szeretett hangsúlyozni. A császári jogok érvényesítéséről (amiben keveredik a császári univerzalizmus gondolata és a birodalmi főség elve) a franciákkal szemben továbbra sem mondott le; épp ellenkezőleg. Ezt támasztja alá egy újabb parlamenti írnok napló-részlete, mely arról szól, hogy a császár Dauphiné tartománnyal kapcsolatban is hangsúlyozni kívánta hűbérúri pozícióját (mint ahogy Alost esetében is láthattuk).⁵³

Az angliai látogatással kapcsolatban van olyan adatunk, mely szerint a császári szupremácia kinyilvánításának franciaországi epizódja váratlan fordulattal folytatódott Zsigmond angliai partraszállása alkalmával. Thomas Walsingham krónikájából származik az a történet, mely szerint Gloucester hercege a „tengerbe lovagolt, kardját a császár felé emelte, és felszólította”, jelentse ki, „hogy a király tekintélyén csorbát ejteni nem kíván”. Erre válaszolta volna Zsigmond, hogy „*nihil se contra superioritate regis praetexere*”.⁵⁴ Az angol történetírók egy része – köztük a nagy tekintélyű Charles L. Kingsford⁵⁵ – megkérdőjelezte a történet hitelességét, s ennek alapján hasonló eredményre jutott később Bárány Attila is.⁵⁶ Ha elfogadjuk, hogy Zsigmond párizsi útját a korábbi császárlátogatások (mindenekelőtt apja, IV. Károly 1378-as párizsi útja) összefüggésében is kell szemlélni, akkor aligha kétséges, hogy az 1416-os angliai és franciaországi látogatás ceremóniális lebonyolítását, a fogadtatást, valamint a londoni és a párizsi tárgyalásokat szintén együtt kell értelmezni.⁵⁷

⁵¹ Bárány: *A Luxemburg-ház*, 11.

⁵² Zsigmond, amikor csak tehetett, diplomáciával helyettesítette a háborút; pontosabban, a háborút a diplomácia eszközeivel vívta meg. Az angol király szövetségeseként ugyan számos fenyegető lépést tett a franciák ellenében, melyek gyakorlati következménnyel (ha ezen a *tényleges* hadba lépést, illetve konkrét katonai konfliktust értünk) soha nem jártak. Zsigmondnak azonban sikerült megőriznie a kezdeményező szerepet úgy, hogy saját érdekeit maximálisan érvényesítse. Vö.: Bárány: *Magyar-angol*, AMKK II. 5–58.

⁵³ Clément de Fauquemberghe bemutatja, hogy a francia királyi adminisztráció Dauphiné ügyében milyen „bölcshetőséggel” kezelte a kialakult konfliktushelyzetet. Dauphiné 1337-ben került Franciaországhoz. IV. Károly német-római császár párizsi látogatása (1378) óta a Valois-k birodalmi helytartói méltóságot kaptak, a Dauphin számára pedig különleges jogokat biztosítottak. Zsigmond jelezte, hogy a tartományra továbbra is érvényes a császári szupremácia, és a hűbéri kötelezettségek is teljesítendőek. A franciák Zsigmond eljárására visszafogott taktikázással reagáltak. Clément de Fauquemberghe: *Journal (1417–1436)*. I–III. Ed. Tuetey, Alexandre: SHF Paris, 1903–1915. Ezt az óvatosságot indokolni látszottak a császár lépései. Zsigmond mint immár az angolok szövetségese szóban és nyilatkozatokban offenzívát indított a franciákkal szemben részben azért, hogy angol szövetségeseinek az igényeit kielégítse, részben pedig hogy továbbra is kezében tartsa az irányítást a konstanzi zsinat egyházi és világi ügyeiben. Bárány: *Magyar-angol*, AMKK II. 27–34.

⁵⁴ Bárány: *Zsigmond*, AMKK II. 78–79.

⁵⁵ Kingsford, Charles L.: *A Legend of Sigismund's visit to England*. English Historical Review, vol. 26 (1911) 750–751. Bárány: *Zsigmond*, AMKK II. 79–80.

⁵⁶ Bárány: *A Joint Effort*, 88–89.; határozottabban uő.: *Zsigmond*, AMKK II. 80–81.

⁵⁷ Csernus: *Francia források*, 132–135.

Története során először fordult elő (ha a Nyugat-Európában segítséget kérő Mánuel bizánci császár 1400-ban tett angliai útját nem számítjuk), hogy az Angol Királyság császárt fogadhatott. Ráadásul ez a látogatás a kor legtekintélyesebb uralkodóját hozta angol földre. Anglia minden területen offenzívában lévő ifjú királya számára ez a látogatás nagy presztízs-növekedést jelentett, és rendkívül fontos szövetség megkötésével kecsegtetett. Mindazok alapján, amit a látogatás elképesztő költségeiről, a ceremóniákról és a császár megnyerése érdekében szervezett valódi tömegjelenetekről tudni lehet, V. Henriknek valóban „mindent megért” Zsigmond megnyerése és a vele való szövetségkötés. Ebből kiindulva vetődhetett föl, hogy a „doveri jelenet” valójában nem történt meg, mivel *nem illett bele* az események logikájába, pontosabban veszélyeztette volna az angol monarchia bel- és külpolitikai érdekeit.

A helyzet leírása alapján első látásra meggyőzőnek tűnik Bárány Attila példamutató alapossággal dokumentált érvelése, melyben közli azokat a forráshelyeket is, melyek megőrizték (és interpretálták) a fenti jelenetet.⁵⁸ Ugyanakkor a történet valóságát megkérdőjelező gondolatmenet Charles L. Kingsford és Bárány Attila esetében is csak közvetett bizonyítékokra tud építeni, s egyébiránt teljesen logikus következtetéseiket a konkrét politikai helyzetből és érdekek értelmezéséből vonják le. Kétkedésüket ezen túlmenően arra is alapozzák, hogy az eseményről Walsinghamen kívül más forrásokban nem történik említés.

Korábbi adataink, a Bárány Attila által összegyűjtött információk, valamint a kialakult erőviszonyok áttekintésével nézetünk szerint lehet ennek a helyzetnek más, koherensen felépíthető értelmezése is. A rendelkezésre álló adatok, célok és lehetséges tárgyalási stratégiák alapján úgy véljük, korántsem zárható ki, hogy a „doveri jelenet” megtörtént. Pontosabban: legalább annyi érv szól mellette, mint ellene. Eszerint a történet egy folyamat része lenne, mely jól beilleszthető a kialakult politikai kontextusba. A Bárány Attila által bemutatott forrásanyag mellett újragondolásra javaslom a további (mindenekelőtt az angliai látogatásról tájékoztató francia) források adatait, nem tagadván, hogy ezek is csak a közvetett információk számát növelik, és új, perdöntő bizonyítékot nem szolgáltatnak. Nincs ugyanis olyan francia forrás, mely erről az eseményről említést tenne, még az Anglia történetét francia nyelven megíró Jean de Wavrin munkája sem, aki pedig szól Zsigmond angliai látogatásáról.⁵⁹ Úgy tűnik, az egyetlen olyan *kortárs* forrás, mely a történetet ránk hagyta, továbbra is Walsingham krónikája marad, még akkor is, ha valóságtartalma – mint láttuk – e kérdésben kétségbe vonatott, ha meg nem is cáfoltatott.⁶⁰

Egyet lehet érteni azzal a megállapítással is, hogy ez a történet a királyi szuverenitás kontextusában vizsgálendő. Mindenesetre, ha elfogadható az a következtetés, miszerint az „*Emperor in his Realm*” elv határozott és világos megfogalmazása valóban ekkor jelent meg a Lancasterek és az Angol Királyság propaganda- és érvrendszerében, akkor a „*Rex Imperator in suo regno*” ideológiája mintegy százötven esztendőig várt (ami meglehetősen hosszú idő, különösen, ha a két ország elitjének és műveltségének szoros kapcsolataira gondolunk), hogy

⁵⁸ Bárány, *A Joint Effort... (Appendices)*, 100–102.; uő: *Zsigmond*, AMKK II. 80–81., 104., 136., 137., 138., 139. sz. lj.

⁵⁹ Jean de Wavrin: *Recueil des croniques et anciennes istoires de la Grant Bretagne à present nommee Engleterre*. In: Hardy, William: RBMS I-IV., London, 1864–1891. IV. 230–237.

⁶⁰ Bárány, *Zsigmond*, AMKK II. 79–80., 139. 40. lj. Thomas Walsingham (megh. 1422) bencés szerzetes, *regius historicus*, a St. Alban's Abbey lakója és tisztségviselője, több latin nyelvű történeti mű szerzője. *Thomas Walsingham*. Ed. by Saunders Leadam, Isaac. In: *Dictionnaire of National Biography (DNB)*. I–LXIII. 1885–1900. Vol. LIX, Smith, Elder & Co., 242–244.

átjusson a Csatornán, és ebben az összefüggésben élő erővé válják az angol monarchiában, illetve az angol királyi udvarban.⁶¹

A francia nemzeti monarchia kialakulása, nemzeti jellegének, szuverenitásának megszilárdulása együtt járt a *mindkét* univerzális hatalommal (pápa, császár) szembeni konfliktusok sorozatával, mely már két évszázaddal korábban, II. Fülöp idején megkezdődött, Szent Lajos korában felgyorsult, és a 14. század elejére csúcsonyosodott ki.⁶² Eközben az angol királyoknak a 12–13. század során inkább a franciaországi családi területeikért a francia királyoknak teendő, egy *királynak* nyilvánvalóan rendkívül kényelmetlen hűbéri eskü problémájával kellett rendszeresen megbirkózniuk. A nemzeti királyságok és a császárok közötti hasonló konfliktusokban a pápák többnyire a királyok oldalán álltak; erre utal III. Ince már idézett megfogalmazása (1202), mely szerint a királynak világi ügyekben nem kell felsőbb hatalmat elismernie.⁶³ Most azonban hirtelen olyan helyzet állt elő, hogy a kérdésnek Angliában is föl kellett vetődnie, hiszen a császár látogatása önmagában olyan szituációt teremtett, ami a problémát egyszerűen *megkerülhetetlenné* tette. Az angol királyság nemessége számára a francia monarchia fejlődése, ideológiája, így a szuverenitásról alkotott felfogása korántsem lehetett idegen. A francia és az angol nemesség és kultúrája ezer szállal kapcsolódott egymáshoz,⁶⁴ aminek nem mond ellent az sem, hogy minden lehetséges területen

⁶¹ Az adott kontextusban idézi Bárány: *Zsigmond*, AMKK II. 79–80. Az elv kifejlődése hosszabb (Angliában az 1532-es *Act of Appeals*-ig végigvezethető) folyamat, és több más nemzeti monarchiában megtalálhatók a változatai. Guenée: *L'Occident au XIVe et XVe siècles*, 64. A rendszerbe illesztése, mint láttuk, Jean de Blanoz francia-burgundi legista munkásságához, végleges megfogalmazása pedig IV. Fülöp udvarához köthető. Vö. Ellul: *Histoire des institutions*, 308.; Feenstra, Robert: *Jean de Blanoz et la formule „Rex Franciae in regno suo princeps est.”*. Études d'histoire du droit comparé dédiées à Gabriel Le Bras, Vol. I-II. Paris, 1965. II. 885–895.; Boulet-Sautel, Margerite: *Jean de Blanoz et la conception du pouvoir royal au temps de Louis IX*. In: Septième centenaire de la mort de saint Louis, Actes du colloque de Royaumont et de Paris (1970). Ed. by Carolus-Barré, Louis. Paris, 1976. 57–68. Ercole, Francesco: *Sulla origine francese della formula „rex in regno suo est imperator”*. Rivista di storia del diritto italiano, vol. 73 (1930) No. 3. 213–259. Az anglikán egyház létrejöttével összefüggésben említi: Ullmann, Walter: *„This Realm of England is an Empire”*. Journal of Ecclesiastical History, vol. 30 (1979) 175–203.

⁶² A folyamatot a Francia Királyság és a Birodalom esetében többnyire a bouvines-i csatától számítják, melyben a francia seregek (II. Fülöp) legyőzték a császári (IV. Ottó) és angol királyi (Földnélküli János) seregeit 1214. július 27-én (Duby, Georges: *Le dimanche de Bouvines*. „Folio Histoire”. Paris, 1985.) és IV. (Szép) Fülöp uralkodásának végéig (illetve a Pápaság „avignoni fogságának” kezdetéig) szokás végigvezetni.

⁶³ Guenée: *L'Occident au XIVe et XVe siècle*, 63–64. Cutter, S. H.: *The Law of Treason and Treason Trials in Later Medieval France*. Cambridge–London, 1967. (repr. 2013). 10.; Krynen, Jacques: *Les légistes „idiots politiques”*. Sur l'hostilité des théologiens à l'égard des juristes en France au temps de Charles V. PEFR, Théologie et droit dans la science politique de l'État moderne. Actes de la table-ronde de Rome (12–14. Novembre. 1987), Rome, 1991. 171–198.

⁶⁴ A középkori angol politikai társadalom „trilingvis” (francia–angol–latin) civilizáció. Az angol nyelvűség igazi előretörése csak a 14. század második felében következik be. A politikai elit köznyelve a francia. Jól mutatja ezt a Magna Charta esete: a latin nyelvű szövegnek már 1215 júniusában készült francia nyelvű változata (Bibliothèque Municipale, Rouen, MS. Y 200. folio 81-87), angol változatára vonatkozóan I. Edward idejéből (1300) van egyértelmű adat. Jason C. Holt: *Vernacular-French Texte of Magna Carta, 1215*. English Historical Review, vol. 89 (351) (1974) 346–365. A kapcsolódásokra Petit-Dutallis, Charles: *La monarchie féodale en France et en Angleterre (X–XIIIe siècle)*. Évolution de l'Humanité. Paris, 1971. 7–11. (Préface et introduction) 61–69., 103–125., 154–175. A „kettős monarchia” itt mindenképp mentalitásbéli, civilizációs és nem politikai jelenség.

rivalizáltak, és rendre ádáz és véres háborúkat vívtak egymással a mai Franciaország nyugati felének birtoklásáért.⁶⁵

A francia királyi hatalom természete, a francia királyság nemzeti monarchiává fejlődése, mely II. Fülöptől IV. (Szép) Fülöp uralkodásáig terjedő és egyre gyorsuló folyamat volt, a királyi hatalom megerősödésével járt együtt, egyfajta modellként is szolgálhatott a korabeli uralkodók számára. A 15. század elején nagy nemzeti monarchiaként rohamléptekben fejlődő Angol Királyság szuverenitásának megfogalmazásához a Szent Lajos Franciaországában kidolgozott, majd sikeresen alkalmazott érvrendszer adaptálása logikus lépés volt, és nem is volt előzmény nélküli.⁶⁶ Annál is inkább, mert – mint láttuk – a fentiek alapján egészen nyilvánvaló, hogy a zsigmondi diplomáciában leplezetlenül jelen lévő császári univerzalista törekvések már Zsigmond franciaországi látogatása során (először Lyonban) megjelentek.

Az angol király környezetének nyilvánvalóan készülnie kellett egy ilyen helyzetre. Noha láttuk, hogy a francia királyi tanácsban helyet foglaló urak és főhivatalnokok nem vállaltak e kérdésben nyílt konfliktust a császárral, voltak, akik hangot adtak a királyság szuverenitásának megsértése miatti elégedetlenségüknek. Zsigmond univerzalista törekvései és a francia reakciók tehát az angolok előtt sem maradhattak titokban.

Eszerint okkal feltételezhető, hogy a franciaországi események Angliában katalizátorként működtek. Michaud – anélkül, hogy megadná forrását – idézi Gloucester hercegének szavait, melyek direkt párhuzamot vontak a kettő között.⁶⁷ Tudjuk, hogy Zsigmond addig is megragadott minden alkalmat arra, hogy uralkodói szupremáciájának elemeit (legyen az királyi, hűbérúri vagy császári), ha máshogy nem, szimbolikusan érvényesítse, hogy a császári univerzalizmus eszméjét e téren is átültesse a gyakorlatba, de legalábbis kinyilvánítsa. Ha ez így van, akkor az angliai látogatás a doveri „incidenstől” a canterbury-i egyezményig, illetve a burgundi herceggel létrejött calais-i találkozáig egy és ugyanazon logikai vonalra fűzhető föl.

Ha a Zsigmondot kísérő és fogadó angol főurak a császár személyiségét és szokásait valóban jól ismerték (s minden arra utal, hogy így volt), akkor ezt bármikor fel lehetett róla tételezni. A félelmek tehát egyáltalában nem voltak alaptalanok. Ennek a reális veszélynek az elhárítására pedig tálcán kínálkozott a korábbi francia példa és formula Angliára alkalmazása, hiszen egy nagy monarchia szuverenitásának kinyilvánítására ekkor valószínűleg ez volt a legmegfelelőbb és legvilágosabb megfogalmazás; olyan, amit mindenki érthetett.⁶⁸

A doveri jelenet megtörténtét kétségbe vonó kutatók alapvetően abból indulnak ki, hogy Anglia számára annyira fontos volt Zsigmond szövetsége, hogy azt ilyen súlyos diplomáciai

⁶⁵ Eközben az elsöprő angol katonai győzelmek – Crécy (1346), Poitiers (1356), Azincourt (1415) – következtében bekövetkezett francia emberveszteség fölért egy erőszakos francia elitváltással, hiszen generációkat tizedelt meg.

⁶⁶ John of Salisbury I. Henrik (1100–1135) angol királyról már kijelenti, hogy országában „*rex, legatus apostolicus, patriarcha, imperator*” volt. Idézi Guenée: *L'Occident au XIVe et XVe siècle*, 63–64.

⁶⁷ Eszerint nemcsak Gloucester hercege, hanem a kíséretében lévő urak is begázoltak lovaikkal Dovernél a vízbe, s a herceg a következő szavakat intézte Zsigmondhoz: „Ha azért jöttél hozzánk, hogy megsértsd királyunk jogait, mint ahogy azt tetted Franciaországban, ellenezzük, hogy partra szállj nálunk. Ha azonban barátként és közvetítőként jössz, megadjuk számodra a rangodhoz illő tiszteletet.” Michaud: *Biographie universelle... (Sigismond)*, 325.

⁶⁸ A szuverenitás kérdéskörére lásd: Krynen, Jacques: *Souveraineté*, in: DMA, 359–351.; uő: *L'Empire du roi. Idées et croyances politiques en France, XIIIe-XVe siècle*. Paris, 1993.; Ullmann, Walter: *The Development of the Medieval Idea of Sovereignty*. English Historical Review, vol. 64. (250) (1969) 1–33.

aktussal biztosan nem kívánhatták kockára tenni. Ez kétségtelenül lényeges szempont. Ugyanakkor, látva a közvetítési kísérlet ekkor már eléggé egyértelmű párizsi kudarcát, legalább ennyire feltételezhető az is, hogy ha Zsigmond nem akarta kockára tenni a zsinat összehívásával elért eredményeit, erősíteni kívánta konstanzi táborát, akkor tolerálnia kellett a potenciális szövetséges érzékenységének megnyilvánulásait. Mondhatnánk: diplomatikusnak kellett maradnia.

Sőt, akár tovább mehetünk: a párizsi kudarc után Zsigmond *egyetlen* lehetősége Anglia, az Angliával való szövetségekötés maradt. Nem térhetett vissza Konstanzba dolgovégezetlenül. Mivel a közvetítési kísérlet során, mint láttuk, Zsigmond a zsinat megbízásából járt el, a kudarc nemcsak a békeközvetítő császár, de egyben a zsinat kudarca is lett volna. Zsigmond pedig nem szokott hozzá, hogy ezen a területen sikertelenség érje. Vagyis Zsigmond ekkor már kényszerpályán mozgott. A siker reményét immár egyedül az angliai tárgyalások pozitív kimenetele őrizhette meg számára, tehát igen nagy volt azok tétje. Komoly befolyásuk lehetett (és lett is) a zsinaton zajló pártküzdelmek alakulására.⁶⁹

Ha a „doveri jelenet” megtörtént, akkor Zsigmond nem haragos és sértett, hanem inkább meglepett reagálása valójában gyors észjárásról, reálpolitikai szemléletéről és rutinjáról tanúskodott. A diplomáciában megsértődni is tudatosan és nem *emocionális* alapon kell, s Zsigmond volt annyira jó diplomata, hogy tudja: ez *nem a megsértődés* pillanata.

A továbbiakban viszont valójában *minden* Zsigmond elvárásai szerint történt – sőt, azokat messze meghaladó módon zajlott le. Zsigmondnak lehettek e téren korábbi tapasztalatai, de ilyen *valóban* császári fogadtatásban ritkán részesült. Fogadására szinte számolatlanul szórták a pénzt az udvarban és azon kívül is. A templomokban áldották a nevét, a megszervezett nemesek és a köznép ünnepelte, amerre járt. A Parlament ülését miatta (külön rendelettel) elnapolták, a császárt a legmagasabb kitüntetésben részesítették.⁷⁰ Mint „Anglia barátja” külsőségekben *mindent* megkapott, amit még talán a császári univerzalizmus alapján sem tudott volna kikövetelni magának. Akarva-akaratlanul (talán inkább akarva) Henrik és Angliája *elébe ment* minden olyan kísérletnek, ami császári szupremácia-kinyilvánítási akcióba torkollhatott volna, melyet ebben a helyzetben nehezen lehetett volna tolerálni és megmagyarázni. Így sikerült megoldani, hogy Zsigmond kihagyja a londoni parlamenti szereplés lehetőségét, hiszen annak során a császári szupremácia, illetve a császári és királyi hatalom egymáshoz való viszonyának a kérdése a protokollban nehezen lett volna megkerülhető. Arról nem is beszélve, hogy az angol parlament éppen nem a királyi hatalom *szuverenitásáról*, hanem annak alkotmányos *korlátozásáról* szól.⁷¹ Ugyanakkor Zsigmond e nélkül is mindent megkapott, amire vágyhatott: az angolok valóban *császárként* bántak vele, s ilyen helyzetben a szupremácia kinyilvánításának igénye és a jelentősége is elhalványult.

Ha tehát megtörtént a Walsingham által leírt esemény, akkor annak meglett az eredménye: nem tudunk olyan császári gesztusról, mely a látogatás során az angol királyság érzékenységét sérthette volna. Fennmarad még a kérdés, hogy ha a jelenetre sor került, akkor ez

⁶⁹ Bárány: *Magyar-angol*, AMKK II. 13–19.

⁷⁰ Bárány: *Zsigmond*, AMKK II. 77–79., 81–83., 88., 92. Megkapta és elfogadta a Térdszalagrendet, ami az Angol Királysággal való szövetségekötés egyértelmű bizonyítéka is.

⁷¹ Emlékezzünk a francia krónikás szavaira: „Mivel a császárt érdekelte a Parlament működése...”. Talán nem tévedünk nagyot, ha Zsigmond természete és addigi akciói alapján föltételezzük, hogy nemcsak a francia, hanem az attól funkciójában jelentősen eltérő angol parlament működése is érdekelte volna. Ez azonban, úgy tűnik, nem került szóba. A parlament működésének felfüggesztése tehát bölcsen átgondolt döntésnek tűnik.

az aktus a legfelsőbb szinten volt-e egyeztetve.⁷² Ha igen, akkor a helyzet egyértelmű: mindenki eljátszotta a szerepét. És ebben az esetben további magyarázatot kapunk arra a már-már irracionális mértékű és kivételesen pompázatos későbbi fogadtatásra, melyben Zsigmond részesült. Úgy vélem, kompenzálni kellett. El kellett feledtetni a császárral ezt az incidenst. Tudjuk, hogy a császár érkezésekor Henrik elébe ment Zsigmondnak, méghozzá szinte elé *zarándokolt*, ami valóban szokatlan.⁷³ Ha ezt a helyzetet összevetjük a korábbi francia királyi-császári találkozókkal – például IV. Luxemburgi Károly, vagy Zsigmond párizsi látogatásának menetével –, akkor valóban nagy az eltérés: emlékezzünk, az előbbi esetben a rituálé meghatározta, hogy hol találkozzanak, s még azt is, hogy ki milyen színű lovon ül.⁷⁴

Az a körülmény, hogy több korabeli forrás nem tesz említést erről az eseményről mindenképpen figyelemreméltó, de nem föltétlenül meglepő: ha a császári szupremácia és a francia királyi tekintély kérdésében immár több évszázada igen érzékenynek számító franciák (és történetíróik) nem nagyon akartak beszélni a kellemetlen incidensekről,⁷⁵ akkor talán föltételezhetjük – főleg az átütő siker fényében –, hogy az angolok sem jártak el másként. Ugyanakkor, ha a jelenet valóban megtörtént, akkor szinte bizonyos, hogy ezt a látogatás során káros következmények nélkül csak egyszer lehetett megjátszani, mint ahogy az is, hogy el kellett feledtetni. Nézetünk szerint a császár addigi föllépéseit ismerve éppen az lett volna a meglepő, ha Anglia lett volna az *egyetlen* olyan meglátogatott ország, ahol Zsigmond teljesen *önként* mond le a császári szupremácia érvényesítésének lehetőségéről.

Ha a Walsinghamnél szereplő történet fikció vagy későbbi betoldás,⁷⁶ akkor viszont előtérbe kerül az angol „nemzeti” szuverenitás hangsúlyozását előtérbe állító magyarázat. Ez esetben feltételezni lehet, hogy a Lancaster-dinasztia hatásos propagandafogásáról van szó, és a történetet a százéves háborúnak ebben a szakaszában nagyon erőteljesen fölfokozódott „nemzeti érzés” utólag teremtette meg.

Ha azonban a történet valós – amit nézetem szerint nem lehet elvetni –, a célt még inkább szolgálta, hiszen azt jelentette, hogy az „új nemzeti dinasztia” uralta Anglia szuverenitását éppen a kor legtekintélyesebb fejedelmével, Zsigmond császárral szemben sikerült érvényre juttatni és egyben egyenrangú szövetségesként megnyerni. A fenti esemény mindenképpen fontos pillanat a kora-újkor felé haladó Anglia politikai gondolkodásának történetében és az angol nemzettudat fejlődésében. Ha a doveri jelenet megtörtént, az annak jele, hogy a folyamat fölgyorsult, és bizonyítja azt is, hogy az Angol Királyság vezető elitje ezzel a jól megrendezett megelőző akcióval a császárnak jóval „*franciásabb*” választ adott, mint a Párizsban még csak „morgoló” franciák. Ez esetben Zsigmond angliai látogatásának meszteri lebonyolítása még nagyobb diplomáciai sikernek tekinthető. Zsigmond számára pedig olyan fordulatot hozott, melyhez a diplomácia terén addig nem volt hozzászokva: egy időre kicsúszott a kezéből a kezdeményezés.

⁷² Tekintettel a Pembroke gróf Humphrey of Lancaster (1390–1447) meglehetősen öntörvényű és izgága egyéniségére, aki maga is frissen lett Gloucester hercege (1414), ez nem föltétlenül történt így, bár a ránk maradt szövegben hivatkozás történik a királyra is. Bárány: *A Joint Effort... (Appendices)*, 101.

⁷³ Bárány, *Zsigmond*, AMKK 81.

⁷⁴ Károly azért kapott *ajándékba* egy fekete lovat, mert a fehér ló a hatalom felsőbbrendűségének a kifejeződését is jelentette. Guenée: *L'Occident au XIVe et XVe siècle*, 66.; Csernus: *Francia források*, 133.

⁷⁵ Des Ursins: *Histoire de Charles VI....*, 529.

⁷⁶ Ami nem volt idegen az angol királyoktól, akik – ha szükségét látták – egyszerűen instrukciókat adtak a történetíróknak, hogy mit kell krónikáikba beírniuk. Guenée, Bernard: *Histoire et culture historique dans l'Occident médiéval*. Collection historique. Paris, 1980. 339.

Bárhogy is legyen, Angliában Zsigmondot elsősorban „barátként” és kivételes értékű potenciális szövetségesként részesítették igazi császári fogadtatásban. Zsigmondnak pedig megadott, hogy aktív angol közreműködéssel, és a francia fél kényszerű marginalizálása árán létrehozzon egy átmeneti nyugat-európai hatalmi egyensúlyt a több kérdésben ellenérdekelt felek között. Eszerint a londoni tárgyalások sikere Zsigmondnak legalább annyira fontos volt, mint V. Henrik számára. A továbbiakban a császári látogatás fényes és eredményes lebonyolításától magával is minden bizonnyal nagyon elégedett V. Henrik utasítására a *natio anglicana* hatékonyan támogatta Zsigmond zsinati kezdeményezéseit.⁷⁷ S Zsigmond számára valójában ez volt a cél. Emellett pedig úgy tűnhetett, hogy Henrik legalább annyira nyertese volt az együttműködésnek, mint Zsigmond. Az angol király a nyugati kereszténység legtekintélyesebb fejedelme mellett jelenhetett meg, akivel szövetkezve maga is kivette a részét az egyház egységének megeremítéséből, és – ahogy ez a vezető szerepre törő nyugati uralkodók esetében szinte kötelező – ő maga is kereszties hadjárat indítását és Jeruzsálem fölszabadítását tervezhette, s érzékeltethette, hogy a legjobb az, ha a Francia Királyság fölötti hatalmat is ő szerzi meg. Henrik halála hatalmas és tekintélyes csúcsán következett be, s vele a személyére szabott Lancaster uralmi konstrukció is gyors erodálódásnak indult.⁷⁸

Zsigmond rendezési kísérlete tehát elfogadható eredményt hozott: a százéves háborúban ugyan nem hozta meg a kívánt békét, de Canterbury, Beauvais és Calais bázisán kialakult egy fontos, bár meglehetősen átmeneti egyensúly, melynek erejét kétségtelenül a Zsigmond és V. Henrik közötti együttműködés adta meg.⁷⁹ Ez az egyensúly azonban megehetősen törékeny volt, hiszen távlatos céljai nem valósultak meg, mindenki makacsul tovább haladt saját érdekei mentén.⁸⁰ Arra azonban mindenképpen alkalmas volt, hogy (legalábbis kezdetben) a békeszerző császár képét erősítse, és Zsigmond óhajának megfelelően hozzájáruljon a zsinat munkájának biztosításához. Ha Calais-ből visszatekintünk a narbonne-i egyezményig, olyan egyedülálló egyensúlyteremtési kísérletet látunk, mely példa nélküli az addigi Európa történetében.⁸¹ A százéves háború azonban a zsinati harctéren új fölállásban folytatódott tovább.⁸²

Mindenesetre megállapítható, hogy Zsigmond a közvetítési tárgyalásai során kivételes helyzetben volt: személyes rátermettsége és tehetsége igen hatásosan találkozott a császári

⁷⁷ Bárány: *Magyar-angol*, AMKK II. 9., 12.

⁷⁸ Henrik apósánál, VI. Károly királynál (1422. október 21.) alig két hónappal korábban halt meg (1422. augusztus 31.), tehát nem koronázhatták francia királlyá, amire minden bizonnyal nagyon vágyott. Autrand, Françoise: *Charles VI*. Paris, 1986. 590–591. Az angol fél a troyes-i egyezményben (1420. május 21.) politikailag „túlnyerte” magát. A megállapodás, mely soha nem volt működőképes, és amelynek szövege már a kortársakat is elképesztette, úgy tűnt, megpecsételi az armagnac – orléans-i párt és a francia nemzeti királyság sorsát, végül azonban mégis egy lassú építkezés kezdete lett. Favier, Jean: *La guerre de Cent-ans*. Paris, 1980. 437–456.; Champion, Pierre – De Toisy, Pierre: *Bourgogne, France-Angleterre au traité de Troyes*. Paris, 1943.; Allmand, Christopher T.: *Henry V*. Berkley – Los Angeles, New Edition by Yale Univ. Press, 1997.; Harris, Gerald L.: *Henry V. The practice of Kingship*. Stroud, Sutton, 1985 / 1993.

⁷⁹ Bárány: *A Joint effort*, 99–100.; Csernus: *A nemzetközi kapcsolatok rendszerének átalakulása*, 21.

⁸⁰ Csernus: *A nemzetközi kapcsolatok rendszerének átalakulása*, 20–21.; Jacob, E. F. (*The fifteenth Century (1399–1485) The Oxford History of England*. Ed. Clark, Sir G. VI. Vol. Oxford, 1961. 167.) egyenesen „naïv dokumentumnak” tekinti.

⁸¹ Csernus: *A nemzetközi kapcsolatok rendszerének átalakulása*, 22. Bárány: *Zsigmond*, AMKK II. 92.

⁸² Vallery-Radot, Sophie, *Les Français au Concile de Constance (1414–1418): entre résolution du schisme et construction d'une identité nationale*, Turhout, 2016. 333–378.

univerzalizmus elvével, mely a császárt nemzetközi területen *elméletileg* szinte mindenre feljogosíthatta.⁸³ Megszerzett tekintélyét kemény munkával, kifinomult diplomáciával érvényesíteni tudta a zsinati „belharcokban” később is. A „*terepen*” azonban, a hétköznapi akcióiban, ahol a magas szintű diplomácia szabályai már jóval kevésbé voltak érvényesek, néha kissé más volt a helyzet, s időnként elfogyott az erő: jó példa erre a Michel Pintoin saint-denis-i krónikás egyik (egyébként éppen a Canterburyben vállaltakhoz kötődő) anekdotikus története, mely császári intézkedésekkel szembeni populáris szembehelyezkedést mutat be.⁸⁴ Sőt, képletesen annál még egy kissé többet is: jelzi, hogy a zsinathoz kapcsolódóan oly magasra jutott szimbolikus császári diplomáciának is vannak korlátai – s talán azt is, hogy Zsigmond már említett verbális vagy éppen episztoláris hadviselésének néha nagyobb a füstje, mint a lángja. Ugyanakkor, amikor azt látjuk, hogy Zsigmond diplomáciájában jelen van a művészi szinten űzött hitegetés, a kardcsörtetés, a „blöff” és a dezinformáció, nem kell azt gondolnunk, hogy ez hatástalan lett volna. Ezeket az eszközöket viszont csak addig lehet hatékonyan érvényesíteni, ameddig alkalmazójuk meg tudja őrizni tekintélyét, és folyamatosan evidenssé tudja tenni kivételes uralkodói jogállását. Zsigmondnak pedig ezúttal is sikerült egyértelművé tennie, hogy a nemzetközi kapcsolatok irányításában övé maradt a főszerep.

Zsigmond császári univerzalizmusának két szintje volt: az egyik az *egyház* ügyeire vonatkozott, a másik a többi keresztény uralkodóhoz való viszonyát tükrözte. A zsinat összehívásával kapcsolatos intézkedéseit nem a szuverenitás kérdésével összefüggésben kell értelmezni: csupán arról van szó, hogy a két univerzális hatalom közül a császári időlegesen a pápai fölébe kerekedett.⁸⁵ Ennek az elméleti-ideológiai alapjai azonban csak addig lehettek érvényesek, ameddig a konstanzi zsinat el nem végezte a munkáját, amíg a fontosabb problémákat meg nem oldotta, s amíg pápát nem választott. Azzal ugyanis fordulat következik be, és *automatikusan* „visszaáll a rend”. Az egyetlen pápa fősege alatt álló megreformált egyház és a pápai hatalom (és a zsinat) nem tehetett mást, mint fokozatosan szembehelyezkedett a császári univerzalizmus korábbi értelmezésével. Zsigmond gyaníthatta, hogy a császári univerzalizmus elvének elfogadása (vagy tudomásul vétele) csupán időleges.

Más volt viszont a helyzet a nagy nemzeti monarchiákkal való konfliktus esetében, ahol már az állami szuverenitás megsértése, megóvása vagy érvényesítése volt a tét. Zsigmond kísérlete a császári szupremácia kinyilvánítására a sarokba szorított Francia Királyság

⁸³ Ennek megnyilvánulását vélem fölfedezni számos más akciójában, mint például amikor a Johannita Lovagrend tisztségviselőinek megválasztása esetében – teljesen hagyomány- és szabályellenesen – *prezentációs jogot* gyakorol, ahogy ezt Hunyadi Zsolt kifejtette a debreceni konferencián elhangzott előadásában. Munka-hipotézisként feltehető a kérdés: *miért ne prezentálhatna*, ha császárként *bármit* megtehet?

⁸⁴ A krónikás idézi a genovaiak reagálását arra a levélre, melyben Zsigmond – a canterbury-i szövetség értelmében – a francia király támogatásától igyekezett őket eltéríteni. A genovaiak szellemesen és látszólag udvariasan elhárítják a császár kérését, s jelzik, nem fogják teljesíteni. S mivel Zsigmond a levelében megfenyegette őket, erre is volt válaszuk, amit Pintoin mester alig leplezett meglepéssel ír le: „Ami pedig a kapott fenyegetést illeti, arra emblematisz módon válaszoltak, amennyiben a levelük aláírása után biggyesztettek egy kezecskét, melynek a hüvelykujját a mutató- és a középső ujj között ábrázolták: általában ez volt az a mód, ahogy több országban és királyságban a nemesek s az egyszerű népek a megvetésüket kifejezésre jutatták, egymás közötti csúfolódásaik alkalmával.” Pintoin: *Chronique*, 59.

⁸⁵ Hogy ez mindenki számára továbbra is világos legyen, Konstanzba való bevonulásakor ott foglalt helyet, ahol korábban XXIII. János pápa ült (1417. január 7.). Brandmüller, Walter: *Zsigmond római király, az egyházszakadás és a zsinatok*. In: *Rex et Imperator*, 431.

esetében átmeneti sikerrel járt, a lendületben lévő Anglia esetében viszont a kialakult erőviszonyok folytán nem működött. (Vagy azért, mert Zsigmondnak *expressis verbis* le kellett arról mondania, vagy azért, mert szóba sem került...) Az 1416-os közvetítés a császári hatalomnak a nemzeti monarchiák szuverenitását korlátozni kívánó utolsó látványos kísérlete volt, melynek éle döntően Franciaország, a korábbi európai francia hegemonia ellen irányult, s ebben átmeneti sikert is aratott. Ugyanakkor Zsigmond és a franciák szembekerülése nem csak a francia *zsinati* nemzet koherenciájára hatott, hanem hozzájárult a francia *nemzettudat* megerősödéséhez is.⁸⁶

Zsigmond diplomáciájának a császári univerzalizmus elvére építő vonulata azonban a zsinat sikerével természetes módon elhalványult, pontosabban hatékonysága csökkent. Helyébe a kialakult (s nem kis részben Zsigmond aktivitásának köszönhetően *kialakított*) sokszereplős nemzetközi kapcsolatrendszer munkaigényes működtetése lépett. A császári tekintély és hatalom megőrzéséért (a császári koronázásért, a cseh koronázásért) ekkor már egészen más feltételek között kellett fellépni és megküzdeni (sőt, a husziták ellen háborúzni). Nem állítjuk, hogy Zsigmond ebben az új helyzetben nem érezte jól magát, hiszen láthattuk, mindig is a diplomácia volt az ő igazi terepe. A tárgyalóasztalnál és a fejedelmi találkozók „frontján” továbbra is koncepciózus politikát folytatott. Ahhoz sem fér kétség, hogy a konstanzi zsinat utáni időszakban is Zsigmond maradt a legtekintélyesebb keresztény uralkodó. Az egyéni becsvágy és a császár további pozicionálására irányuló törekvés személyében szilárdan egymásra talált.

A szereplők és a prioritások a 15. század húszas éveitől kezdődően azonban fokozatosan megváltoztak, s Zsigmond diplomáciájában (és az európai diplomácia történetében) is új korszak kezdődött, melynek eredményeképp a megerősödő nemzeti monarchiák és új európai hatalmak, illetve fejedelmek kiemelkedésének az időszaka érkezett el. Zsigmond tevékenységének súlypontja a Birodalom, Itália és Közép-Európa felé helyeződött át, ahol a huszita háborúk, a török veszély, a közép-európai és balkáni hatalmak közötti konfliktusok új kontextusba helyezték a konstanzi zsinat időszakának problémáit. A császári univerzalizmus eszméje pedig – noha Zsigmond utódai (például III. Frigyes) is előszeretettel hivatkoztak rá – visszakerült a császári hatalom konkrét hatalmi jogköröket nem jelentő attribútumai közé.⁸⁷ Ezzel viszont végleg lezárult egy korszak a nemzetközi kapcsolatok történetében, melynek új periódusában a főszerepet immár a modern nemzeti monarchiák fogják játszani.

⁸⁶ Vallery-Radot, Sophie, *Les Français au Concile de Constance*, 299–331.

⁸⁷ Beaune: *Les monarchies médiévales*, 187.; Guenée: *L'Occident au XIVe et XVe siècle*, 75–76., 77–82.

SÁNDOR CSERNUS

Imperial universalism in Sigismund's diplomatic practice. The morals of the visits to France and England

Sigismund of Luxembourg was the longest reigning monarch in the history of the independent Kingdom of Hungary. During fifty-year reign, significant changes occurred in the history of Western Christianity, and by extension, Hungary. The Western dynasties (Anjou, Luxembourg, Habsburg) were living a period of successful expansion in Central-Eastern Europe during the Anjou reign in Hungary and the Luxembourg reign in Bohemia. It's becoming more and more obvious that several aspects of Sigismund's rule in Hungary can also be considered parts of this process. The Luxembourgs were aiming to establish strong positions in Central Europe, and to acquire the title of Emperor. The study examines Sigismund's international policy, which encompassed an uncharacteristically large area, as well as the methods of such policy.

The "crisis" of the medieval West brought several common problems to light, which were economic, societal, organizational, political, military and ideological in nature. One of the most obvious manifestations of the division of *Christianitas* and the waste of resources was the Hundred Years' War. The answer to the schism was *reformatio in capite et in membris*, in the case of the Hundred Years' War it was peace mediation, and the reaction to the outside threat was a new Crusade. Sigismund used the widespread notion of *conciliarism* to convoke the Council of Constance, and he was commissioned by the Council to launch a mediation mission during the Hundred Years' War as *Imperator Pacificus*. The aforementioned crisis brought about the renaissance of *imperial universalism*, as well as the general strengthening of the Emperor's position. Sigismund successfully solved some of these problems, even though his solutions were controversial. Sigismund strongly depended on the principle of *imperial supremacy*, that could be derived from *imperial universalism*. However, this obviously infringed the sovereignty of the big national monarchies. His endeavors sparked overt or covert opposition from his partners. This is clearly visible in the French and English stages of his mediation attempt, which included several symbolic events. These events were interpreted somewhat differently by English, French, Belgian, and German historiographies.

The study examines this process by comparing sources, and confirms that the alliances in Canterbury and Calais (1416), formed instead of peace mediation, ensured the undisturbed operation of the Council of Constance, and created a temporary balance between the rivaling Western powers. However, this balance was tainted by internal tension, and it foreshadowed the final, desperate struggles of the Hundred Years' War. The decline of *conciliarism* and *imperial universalism* also decreased the effectiveness of Sigismund's actions. This study considers the process to be the culmination of Sigismund's diplomacy based on universalism, and at the same time the confirmation of the national component in the big Western monarchies ("*the king is Emperor in his kingdom*") in a new context, which means the consolidation of the concept of sovereignty.

TUSOR PÉTER

Magyarország és Róma, 1628–1635

*J. B. Pallotto, C. Rocci és M. Baglioni bécsi nunciatúrájának magyar vonatkozásai**

Az európai és itáliai politika dominanciája

„Az ország leromlott állapota és hajdani dicsőségének messzesége annál százalomra méltóbbak, mennél közelebből látszanak. Nem kevésbé siralmas ugyancsak a személyes szemlélő számára látni a keresztény vallás növekedésének és az ország gyarapodásának kihasználatlan lehetőségeit, azon eszközökkel egyetemben, melyek a közös ellenséggel [az oszmánokkal] szemben kívántatnak, és amelyek még hangsúlyosabbá és észszerűbbé teszik azt a gondolatot, melyet Szentséges Urunk mély buzgósága hordoz. Itália ügyeinek jelen állása és a keresztény és katolikus uralkodók széthúzása igen nagy jónak zárja be kapuját.”¹

Giovanni Battista Pallotto nuncius Pozsonyból 1630. június 14-én Francesco Barberini bíboros *neposhoz* írt sorai érzékletesen fejezik ki azokat a koordinátákat, amelyek a magyar szent korona országai és az Apostoli Szentszék kapcsolatait meghatározták az 1630-as évek első felében. Bécsi küldetése végén Pallotto az ország feudális rendjeinek két vezetője – Pázmány

* A tanulmány a Római Német Történelmi Intézet felkérésére készült. Előadás formájában olasz nyelven elhangzott Rómában 2016. december 6-án a „*Der Papst und der Krieg. Kuriale Diplomatie am Kaiserhof 1628–1635. Die jüngsten Publikationen der 4. Abteilung der Nuntiaturberichte aus Deutschland: Eine Bilanz (Il papa e la guerra Diplomazia curiale alla corte imperiale 1628–1635. Le pubblicazioni recenti della 4 sezione delle »Nuntiaturberichte aus Deutschland«: Un bilancio*” című nemzetközi szimpóziumon. A császári udvar nunciusi jelentései IV., vagyis 17. századi osztályának 2004-től megjelent, a tanulmány bázisát képező kötetei: *Nuntiaturberichte aus Deutschland nebst ergänzenden Actenstücken* (a továbbiakban: NB) Bd. IV/4. Rotraud, Becker (Hg.): *Nuntiaturen des Giovanni Battista Pallotto und des Ciriaco Rocci (1630–1631)*. Tübingen, 2009.; NB IV/5. *Nuntiatur des Ciriaco Rocci. Ausserordentliche Nuntiatur des Girolamo Grimaldi (1631–1633)*. Berlin, 2013.; NB IV/6. *Nuntiatur des Ciriaco Rocci. Ausserordentliche Nuntiatur des Girolamo Grimaldi. Sendung des P. Alessandro D’Ales (1633–1634)*. Berlin, 2016.; NB IV/7. köt. *Nuntiaturen des Malatesta Baglioni, des Ciriaco Rocci und des Mario Filonardi. Sendung des P. Alessandro D’Ales (1634–1635)*. Tübingen, 2004. Ehhez lásd még: NB Bd. IV/1–2. Kiewing, Hans (hg. v.): *Nuntiatur des Pallotto (1628–1630)*. Berlin, 1895–1897.

¹ „*Il cattivo stato di questo regno e la lontananza di lui dall’antica sua gloria appariscono tanto più miserabili, quanto più da vicino si vedono, e non men deploranda fa la sua condizione, a chi parimente di presenza la vede, l’opportunità che quivi si rappresenta di procurar l’aumento della cristiana religione con quello della prosperità del regno e con gli acquisiti, che tanto giustamente si desiderano in danno del commune nemico, e tanto maggiore e più raggionevole si rende il sentimento che porta al sommo zelo di N.S. Il presente stato delle cose d’Italia e la disunione de principi christiani e cattolici che chiude la porta a sì gran bene.*” NB IV/4. n. 50.

Péter esztergomi érsek és Esterházy Miklós nádor – meghívására látogatott el Magyarországra.

A középkori *Archiregnum* részekre bomlása, az állandó török fenyegetettség és a vallási megosztottság éveiben (a trienti katolicizmus ekkor már erősödő, de még kisebbségi felekezet) a *Respublica Christiana* egységének helyreállítása jelentette a magyar politikai elit számára az évszázados *status quo* megváltoztatásának egyetlen járható útját. Ez magyarázza, hogy 1526 után mindig a Habsburg-ház tagjai közül választottak magyar királyt, s hogy a magyar és a császári korona 1556-tól a *Bruderzwist* évei kivételével folyamatosan perszonálunióban volt.² Ugyanez indokolja a mindenkori pápa iránt megnyilvánuló feltétlen tiszteletet – politikai szempontból olykor még a protestáns nemesség részéről is, amint ezt a magyar országgyűlés Rómába küldött, közös köszönőírata mutatja 1596 márciusából.³ VII. Kelemen, III. Pál és III. Gyula diplomáciai és anyagi segítségének emléke a 17. századra már elhalványodott. Mindennél élénkebben éltek ugyanakkor a köztudatban a *Lunga Guerra Turca* eseményei, VIII. Kelemen elszánt közreműködése, a pápai expedíciós seregek küzdelmei Esztergomnál és Kanizsánál.⁴

Magyarország és az Apostoli Szék kapcsolatainak vizsgálata a nunciatúrai levelezés alapján, ami a jelen tanulmány célja, többszörös kihívást jelent. A harmincéves háború fordulatai felváltva töltötték el aggodalommal és reménnyel a magyar rendek katolikus vezetőit. 1629–1630-ban éppen reménnyel. Abban bíztak, hogy a *Restitutionsedikt*tel hatalma csúcsára érő, ütőképes és harcedzett csapatok felett rendelkező II. Ferdinánd a győzelmes nyugati háború után végre kelet felé fordul. Beváltja 1618-as választási ígéretét és koronázási esküjét, s végre helyreállítja Magyarország állami és területi integritását (és nem mellesleg megteremti az ország vallási egységét). 1686-ig, Buda visszavívásáig a török kiűzése a teljes magyar elit számára magától értetődő politikai követelmény volt. „A pápa a bíborosi kollégiummal, Felségek az Ausztriai Ház összes fejedelmével Németországban, a spanyol és francia király, a velenceiek, a savoyai, firenzei, bajor, lotharingiai és más hercegek és fejedelmek szövetségre lépnének az eretnokség kiirtására és a török kiűzésére Európából” – fogalmazza meg végső elvárásait Pázmány II. Ferdinándnak 1632. február 10-én. Magyarországon minden egyházfőben VIII. Kelemen példája nyomán XI. Ince érkezését várták. És nemcsak várták, hanem lehetőségeikhez mérten így is igyekeztek politizálni.⁵

² Magyarország kora újkori történetére legújabban: Almási, Gábor – Brzeziński, Szymon – Horn, Ildikó – Teszlészky, Kees – Zarnóczki, Áron (eds.): *A Divided Hungary in Europe: Exchanges, Networks and Representations, 1541–1699. I: Study Tours and Intellectual-Religious Relationships. II: Diplomacy, Information Flow and Cultural Exchange. III: The Making and Uses of the Image of Hungary and Transylvania.* Newcastle upon Tyne, 2014.

³ Idézi és ismerteti: Fraknói Vilmos: *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szentszékekkel.* 3. köt. Budapest, 1903. 238–239., 527., 819. j. Szövege kiadva: Katona, Stephanus: *Historia critica regum Hungariae stirpis Austriacae. XXVII: 1595–1600.* Buda–Vác–Colocae, 1794. 255.

⁴ Vö. Bánfi, Florio: *Gianfrancesco Aldobrandini magyarországi hadivállalatai.* Hadtörténelmi Közlemények, 40. évf. (1939) 1–33., 213–228.; 41. évf. (1940) 143–156.

⁵ Pázmány és a korabeli magyar elit politikai gondolkodására: R. Várkonyi Ágnes: *Erdély és a török-kérdés Pázmány politikájában.* In: uő: *Europica varietas – Hungarica varietas. Tanulmányok.* Budapest, 1994. 37–61. Angolul: *Cardinal Peter Pazmany the Diplomat.* In: *Europica varietas – Hungarica varietas 1526–1762. Selected Studies.* Budapest, 2000. 55skk. A híres, Fraknói és mások által is többször idézett és értelmezett idézet kiadva: Hanuy Ferenc (kiad.): *Pázmány Péter... összegyűjtött levelei.* 1–2. köt. Budapest, 1910–1911. n. 712. Vö. Balanyi György: *Pázmány Péter népszövetségi tervezete.* *Katholikus Szemle*, 47. évf. (1933) 256–268.; Gángó Gábor – Müller László: *Előterjesztette-e Pázmány törökellenes tervezetét Rómában?* *Irodalomtörténeti Közlemények*, 96. évf.

Pázmány bíboros és a Barberinik

Ennek az aktív politizálásnak meggyőző és részletes bizonyítékai a Bécsbe 1628 folyamán rendkívüli nunciusként érkező Giovanni Battista Pallotto *dispaccijai*. Pallotto küldetésének célja, mint jól tudjuk, az volt, hogy megakadályozza II. Ferdinánd beavatkozását a mantovai örökösödési háborúba. El kellett hártania, hogy az Alpokon túl dúló vallásháború, mely mind szembeötlőbben a kontinens feletti hegemoniáért folyt, átcsapjon Itáliába, egyenesen a Pápai Állam határai mellé. Német zsoldosok újbóli megjelenésének lehetősége Olaszföldön, méghozzá Wallensteinéi, 1527 eseményei után érthető aggodalommal töltötte el Rómát. Pallotto a bécsi udvarban az uralkodó jezsuita gyóntatója, Wilhelm Lamormain mellett Pázmány Péter esztergomi érsekben találta meg missziója leghatékonyabb támogatóját. Pázmány a császári Titkos Tanács tagja volt. Leggyakrabban magyar vonatkozású ügyekben hívták pozsonyi, nagyszombati rezidenciájáról Bécsbe. Olykor birodalmi ügyekben is hallatta hangját.⁶ Például meglehetősen nagy zajt csapva ellenezte a mantovai hadjáratot, és lett a pápai érdekek egyik meghatározó képviselője a császári udvarban. Az esztergomi érsek fellépésének motivációja nyilvánvaló: a dán háború győzelmes befejezése után egy újabb, nyugati fronton való fellépés, méghozzá a pápa ellenében kilátástalanná tette volna az oszmán-ellenes front újrainyitását. Az elképzelést IV. Murad uralmának mind súlyosbodó válsága, a Mezopotámiában elért perzsa sikerek is ösztönözték.⁷

Pázmány Péter mint a pápai politika bécsi exponense kapta meg a bíbort 1629 novemberében, mondhatni, váratlanul. II. Ferdinánd 1625 decemberében fia, III. Ferdinánd sikeres magyar királlyá választása és koronázása nyomán ajánlotta először Magyarország primását a bíborra VIII. Orbánnak. Pázmány egy hosszú, évenként megújított nevezési lista leghátsó helyéről került az élre úgy, hogy a római császári diplomácia ekkor már kifejezetten a Titkos Tanács mind befolyásosabb tagja, Anton Wolfradt kremsmünsteri apát érdekében munkálkodott.⁸

A mantovai beavatkozást ugyan nem sikerült elhárítani, Pázmányra a Barberinik saját kreatúrájukként tekintettek a továbbiakban is. A bizalmi viszonyt példázza, hogy VIII. Orbán régebbi és újabb spirituális költeményei frissen megjelent kötetéből Ciriaco Rocci nuncius

(1992) 324–325. Véleményünk a kérdésben az, hogy tekintve kötött instrukcióit, kiváltképpen a liga-kérdésben adott február 14-ei utasítást (2013. évi kiadása a *Magyar Sionban* idézve alább), hivatalosan nem hozta elő az oszmán-ellenes ligatervet, azonban a hivatalos audienciá(ka)t követő magánbeszélgetésen nyilvánvalóan felvethette ezt VIII. Orbánnak, ha már II. Ferdinándtól római útja előtt írásban javasolta instrukciójába foglalását. Azt, hogy a Lorenzo Azzolini államtitkárral folytatott tárgyalásain előkerült-e a *crociata* kérdése, további kutatásnak kell tisztáznia.

⁶ Pázmányra és politikai szerepére lásd: Pázmány Irodalmi Műhely, Tanulmányok. 2. köt. *Pázmány Péter és kora*. Szerk.: Hargittay Emil. Piliscsaba, 2001.; Pázmány Irodalmi Műhely. Bibliográfiák – Katalógusok. *Pázmány Péter-bibliográfia 1598–2004*. Szerk.: Adonyi Judit – Maczák Ibolya. Piliscsaba, 2005.; Hargittay Emil – Maczák Ibolya: *Pótlások a Pázmány Péter-bibliográfiához*. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum Universitatis Szegediensis, 30. évf. (2011) (=Font Zsuzsa–Ötvös Péter [szerk.]: Balázs Mihály köszöntése. Szeged, 2011.) 160–183. Titkos tanácsosságára lásd még e kéziratomat: *Pázmány és a Titkos Tanács*. In: Judák Margit Emlékkönyv. Budapest, 2012. (ms.), http://institutumfraknoi.hu/sites/default/files/pazmany_es_a_titkos_tanacs.pdf (letöltve: 2017. május 3.).

⁷ Pallotto vonatkozó jelentéseinek adataival a NB IV/1–2. köt.-ből: *Collectanea Vaticana Hungariae* (a továbbiakban: CVH) I/3. köt. Tusor Péter: *Purpura Pannonica. Az esztergomi „bíborosi szék” kialakulásának előzményei a 17. században*. Budapest–Róma, 2005. 77–97.

⁸ Uo. és Pitschmann, Benedikt: *Kaiserliche Bemühungen um dem Purpur Für Abt Anton Wolfradt von Kremsmünster*, Römische Historische Mitteilungen, Bd. 11. (1969) 79–109.

mellett Pázmány és gyóntatója is kapott 1631 szeptemberében.⁹ Az esztergomi érsek közvetlenül informálta a bécsi nunciaturát a magyarországi válságos eseményekről, így 1630. október 7-én a „kálvinista és a katolikus vallással szemben kegyetlen” I. Rákóczi Györgynek „a török biztatására és közreműködésével, nagy sereggel történő” bevonulásáról és erdélyi hatalomátvétéléről. A levelet és mellékleteit Pallotto továbbküldte az Államtitkárságnak, s tartalmát részletesen ismertette újonnan Bécsbe érkezett kollégájával, Roccival.¹⁰ Az eset nyilván nem egyedüli, további kutatás Pallotto irathagyatékában akár Veroliban, akár Caldarolában újabb bizonyítékokkal szolgálhat a közvetlen és szoros együttműködésre.¹¹

Közvetlenül római útja előtt az esztergomi érsek a nuncius többszöri kérésére 1632. január 31-én felvetette Taddeo Barberini római prefektúrájának ügyét a Titkos Tanácsban, mely a pápa és a császár kapcsolatainak kényes, megoldatlan kérdése volt. Pázmány reményét fejezte ki Roccinak, hogy római küldetése meg fogja oldani a *Prefetto di Roma* címének a Barberinik itáliai presztízse szempontjából kulcsfontosságú kérdését. Vagyis az urbinói Montefeltro della Roverék kihalása után megkapják hozzá a császári investitúrát. Ezt a nuncius valószínűnek tartotta.¹² Egyúttal azt is közölte az Államtitkársággal, miszerint „Pázmány bíboros Rómába küldésének fő célja, hogy teljesen megnyerje a pápa szívét, hogy közbeavatkozzon és segítsen Ófelsége szorult helyzetén”.¹³

A nuncius sorai még csak szelíd előrejelzésnek sem tekinthetők azon vihar tekintetében, amit Pázmány „zajos római követjárása” (Georg Lutz szavai) keltett. Számos és fontos forrásának publikálása¹⁴ és külön tanulmányban alapos, modern – régóta várt – feldolgozása a *Nuntiaturberichte*-projekt keretében történt meg. Nem véletlen, hogy Rotraud Becker az 1630–1635 között kiadott óriási anyagból külön tanulmányt szentelt e témának. Egészen napjainkig példa nélkülinek mondható az ilyen mérvű nyilvános meghasonlás, konfliktus a katolikus egyház feje és bíborosa között.¹⁵ Pázmány még be sem lépett a *Porta del Popolón* az Örök Városba, máris elkezdődött a követi címe körüli, nyilvános protestálással kísért

⁹ NB IV/4. köt. n. 3.1. Rocci Barberinihez, 1631. szeptember 13. A kötet: *Maphaei S.R.E. Card. Barberini nunc Urbani PP. VIII. Poemata*. Romae, 1631.

¹⁰ „...calvinista e crudelissimo nemico della religione cattolica con calore et assistenza de Turchi e con grosso essercito.” NB IV/4. köt. n. 110. Pallotto Barberinihez, 1630. október 12. Vö. uo., 318. 2. j.

¹¹ Erre Veroliban nyílik több esély, vö. Felice, Tonetti: *Breve notizia sugli archivi e sulla biblioteca Giovardiana Comunale di Veroli*, Archivio della Società Romana di Storia di Patria, vol. 27. (1904) 25–249.; NB IV/4. x, 7. j. A család tulajdonában jószerevével nem maradt diplomáciai jellegű anyag. Lásd Simona Ciccotti kéziratot inventáriumát: *Archivio della famiglia dei conti Pallotta*, Castello Pallotta, Caldarola (MC). Példányáért Maria Adelaide Lorenzettinek tartozom köszönettel (*Soprintendenza archivistica dell'Umbria e le Marche*).

¹² „Dopo le mie molte istanze e gl'offizii fatti dal s. card. di Pazman hier mattina fu parlato di questo negotio nel Consiglio di Stato... per ancora non ha havuta la sua instruzione, mi ha però detto, che sperava buono esito del negotio della prefettura, et il simile per altri contrasegni pare a me di potere probabilmente credere.” Lásd a következő jegyzetet. A *prefettura di Roma* okozta problémákra: La corte dei papi 8. köt. Visceglia, Maria Antonietta: *La città rituale. Roma e le sue cerimonie in età moderna*. Roma, 2002. 119–190. Vö. Hanuy: *Pázmány... levelei*, II. n. 669 is.

¹³ „...il principale scopo di spingere di qua a Roma il s. card Pazman è per guadagnare intieramente l'animo di S.B., acciò che s'interponga paternamente con chi bisogna in pro di S.M.” NB IV/5. n. 43.2. Rocci Barberinihez, 1632. január 31.

¹⁴ NB IV/5. *ad indicem* (Pázmány), különösen 191–383.

¹⁵ Becker, Rotraud: *Der Skandal um den Rombesuch Kardinal Pázmáns im Spiegel der Nuntiaturberichte des Jahres 1632*. Quellen und Forschungen aus Italienischen Archiven und Bibliotheken (a továbbiakban: QFIAB), Bd. 92. (2012) 381–429.

huzavona.¹⁶ Júniusban még a bíborosi gyűrű átadását sem várva meg, csapat-papot hátrahagyva távozott Rómából. A pápai udvar gyakorlatilag diszkreditálta, amennyiben követjárása eredményét vele nem is közölték. A harmincéves háború során a VIII. Orbán által egy összegben valaha adott legnagyobb segélynek (mintegy 150 000 *scudo*) hírét a sietősen útnak indított Grimaldi nuncius vitte Bécsbe. Pázmány sem maradt adós, Anconából tulajdonképpen megüzente a Barberiniknek: követsége sikere a „Róma prefektusa” cím hón áhított császári elismerését hozta volna a családnak.¹⁷

A megszerzett segélyösszeg nagysága Pázmány viharos küldetését voltaképpen sikeressé tette. Követtársai közül sem Savelli, sem Harrach nem tudták volna ezt elérni. Hazaérkezésének pillanatától mind a madridi, mind a bécsi udvarban vissza-visszatért az elképzelés: követként, protektorként vagy csupán egyszerű bíborosként – akár érsekségéről is lemondva – térjen vissza az Örök Városba, és képviselje a Habsburg-érdekeket. A pápai diplomácia kiemelt feladata lett a visszatérés meghiúsítása. A diplomáciai iratokból különös és szokatlan ellenszenv árad személye iránt. Egyetlen más „ellenzéki” bíboros esetében sem találkozunk ilyenell, még a fő „lázázó”, Gaspard Borgia esetében sem!¹⁸ Francesco Barberini 1634. február 18-án egyenesen így ír Pázmányról magának Miksa bajor választófejedelemnek: „Az az igazság, hogy megtört emberként vált ismertté ebben az udvarban, aki kevés jót hoz a köznyugalomnak, és inkább óhajtottam távolról tisztelni őt, mintsem hogy az Őszentsége és Őfelsége közötti elégedetlenkedők szolgálatában lássam.”¹⁹ Mindeközben Pázmány Péter máig a magyarországi katolicizmus és művelődéstörténet emblematisz alakja, például az ő nevét viseli az első magyar katolikus egyetem, terek, utcák, szobrok stb. őrzik emlékét.

Kérdés, hogy mi magyarázza ezt az egyháztörténetben páratlan konfliktust, melynek részletes és izgalmas dokumentumai a *Nuntiaturberichte* IV/4–7. kötetének köszönhetően immár szinte teljességgel napvilágot láttak. Nem lebecsülendő, fontos érv, hogy Pázmánynak sikerült rákényszeríteni VIII. Orbánt, hogy szuverén államfői érdekei ellenében pusztán egyházfőként döntsön, és számottevő támogatást nyújtson a Katolikus Ligának. Vagyis az Egyházi Állam francia orientációt igényelni látszó geostratégiai érdekei ellenében a Habsburgokat támogassa. Mindez azonban nem magyarázza a kialakuló személyes ellenszenvet, ahogy Pázmánynak a diplomáciai levelezésben sokat emlegetett kolerikus alkata, önbizalma sem. A magunk részéről a legfontosabb indokot a fentebb boncolgatott körülményekben véljük megtalálni. Esztergom érseke azért kapta meg váratlanul és meglepetésként a bíbort bő két évvel korábban, hogy a pápai érdekeket képviselje a bécsi udvarban, nem pedig azért, hogy a Habsburgok erélyes és hatékony szószólója legyen az Örök Városban! Meglátásunk szerint a Barberinik „disszidens kreatúraként” tekintettek rá, egészen haláláig.²⁰ Csalódásukat

¹⁶ Gyakorlatilag nincs olyan jelentősebb kéziratára Európának, ahol *Intermittere non possum... kezdetű tiltakozó irata* ne lenne megtalálható. Vö. Hanuy: *Pázmány... levelei*, II. n. 728.

¹⁷ NB IV/5. n. 82/2. Barberini Roccihoz és Grimaldihoz, 1632. június 12. Francesco Barberini szerint a prefektúra kérdése végül elő sem került a tárgyalásokon (300). – *Az amulus cardinalitiae* végül egyik familiárisával küldette utána Magyarországra Rocci nuncius. NB IV/5. n. 94. Rocci Barberinihez. 1632. július 24.

¹⁸ Vö. Tusor, Péter: *Le origini della bolla "Sancta Synodus Tridentina"*. In: Colección "La Corte en Europa" Temas 5. La Dinastía de los Austria: Las relaciones entre la Monarquía Católica y el Imperio. Ed.: Millán, José Martínez – González Cuerva, Rubén. Madrid, 2011. 205–227.

¹⁹ „Vero é che, essendo stato riconosciuto da questa corte per huomo rotto e da poter apportar poco ben alla publica quiete, ho desiderato più tosto di riverirlo lontano che di vederlo ministro delle male sodisfazioni tra S. S.tà e S.M.C”. NB IV/7. 205. 3. j.

²⁰ Vö. Baglioni jelentését Francesco Barberininek (*ciffre*), 1637. augusztus 15.: „La puoco buona volontà e stravaganti capricci del già cardinale Pazman stimo molto ben'noti all'eminenza vostra et

fokozhatta, hogy Pázmány egyúttal a pápának különleges engedelmességet fogadó jezsuita szerzetes volt és maradt élete végéig. Mint ilyennek már érseki kinevezésére is azért került sor 1616-ban – V. Pál példa nélküli közreműködésével –, hogy az ország primásaként a Kúria elvárásai szerint működjön közre a Habsburg trónutódlásban a magyar királyválasztás megfelelő ütemezésében és sikerre vitelében II. Ferdinánd javára.²¹

Rómában már megérkezése előtt tudhattak arról, hogy Pázmány nemcsak „teljesen megnyerni Őszentsége szívét” érkezik, hanem a spanyol és osztrák Habsburgok között készülő liga kiteljesítésén fáradozik,²² hiszen nem véletlenül utazott végig Észak-Itálián. Buccariból az Adrián átkelve Anconán keresztül sokkal gyorsabban megérkezhetett volna az Örök Városba.²³ A március 8-ai konzisztóriumon tett Borgia-protestálás nyomán feszültté vált római atmoszféra mellett az útközben megkezdett ligatárgyalások magyarázhatják az első pillanattól kedvezőtlen fogadtatást.²⁴

Egy-két helyen felbukkan a diplomáciai levelezésben, hogy Pázmányt esetleg Gaspare Borgia – akivel követjárása idején órákra bezárkózott tárgyalni – és köre hálózta be s használta fel saját céljaira.²⁵ Szerintünk szó nincs erről. Pázmány, aki többször és nyíltan kifogásolta a pápa titkos francia kapcsolatait,²⁶ 1632 tavaszától tudatosan és következetesen

io, sebbene meco si affaticò una volta di persuadermi d'esser molto devoto et osservante verso nostro signore, andai però conoscendo sempre, che nel regno non nutriva bene gli animi della nazione verso la santa sede, mostrando, che costa era loro chiusa la porta di poter ricevere o grazia o giustizia con simili conceiti appassionati. Dopo la sua morte ho sentito ratificarmi tutto ciò da più parti, et ho procurato con l'ragioni che vi sono molto vive di render capaci quelli del regno che me ne hanno parlato della falsità di questi supposti...” Biblioteca Apostolica Vaticana (a továbbiakban: BAV), Barb. Lat., vol. 7002, fol. 124r.

²¹ CVH I/13. Tusor Péter: *Pázmány, a jezsuita érsek. Kinevezésének története 1615–1616 (Mikropolitikai tanulmány)*. Budapest–Róma, 2016.

²² Erre egy újabb előkerült külön instrukciót is kiállítottak számára 1632. február 14-én Bécsben. Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Spanien, Diplomatische Korrespondenz, Kart. 22., Map. 422., fol. 1–4. A fogalmazvány átírásomban kiadva: Martí Tibor – Monostori Tibor – Tusor Péter: *Pázmány Péter kiadatlan követi instrukciója (1632. február 14.)*. Új Magyar Sion, 7. évf. (49. évf.) (2013) 1. sz. 139–147.

²³ Vö. NB IV/5. n. 82.2.: „accìo non s'intoppasse in quello che è avvenuto all'altra recta da S. Em. [i.e. Pázmány] e dal Rabatta in Italia et altri ministri altrove”, valamint NB IV/5. n. 55.1. 56.1. 61.2. Lásd még Pázmány leveleit a toszkán nagyherceghez (Ferrara, 1632. március 13. és Róma, 1632. március 29., április 3.), a pármái és modenai hercegekhez (Róma, 1632. március 29. és április 3.), melyeket a kapcsolatfelvétel jeleként értékelhetünk. Hanuy: *Pázmány... levelei*, II. n. 717. 719. 720. 722. 723. 724.

²⁴ Borgia fellépésére legújabbban: Visceglia, Maria Antonietta: «*Congiurarono nelle degradazione dei papa per via di un concilio*»: la protesta del cardinale Gaspare Borgia contro la politica papale nelle Guerra dei Trent'Anni”. Roma Moderna e Contemporanea, vol. 11. (2003) 167–193.

²⁵ Például NB IV/5. n. 66.1. Barberini Rocchioz, 1632. április 17. (240).

²⁶ VIII. Orbán francia orientációjának nyílt kifogásolására: NB IV/5. n. 82.2.: „S.B. è partialissima dei Franzesi”. Pázmány 1635-ben hosszasan és mélyen kifejtette Baglioni nunciának franciaellenes kifogásait: „Con occasione della visita del s. card. Pasman entrò ancora S. Em. a parlare dello stato presente delle cose di Germania. Esaggerò contro i Franzesi, che senza causa disturbassero l'imperio, si servissero de gli heretici, e le cose loro pigliassero piede in pregiudizio della religione cattolica. E passò alle solite doglienze, che all'imperatore da S. B. non si dassettero agiuti e chi in stima appresso S. Stà fusse più il partito di Francia che della Germania... Si rendeva però pertince tuttavia più onde disse che, quando non vi fosse altro modo da trovare danari, v'erano quelli di Castello...” A nuncius kifogása, miszerint az Angyalvár kincsei kizárólag az Egyházi Állam végszükségére szolgálnak, nem helytálló, V. Sixtus rendelkezésére azok a katolicizmust fenyegető veszély

politizált a Barberinik ellen. Választása alattvalói lojalitása és bíborosi esküje között, melyet már 1630 elején vonakodva tett le, világos és egyértelmű.²⁷ Kifejezetten a bécsi udvar „hájái” közé tartozott. A spanyolokkal karöltve határozott fellépést sürgetett II. Ferdinánd részéről. Valóban kész volt érsekségéről is lemondani, hogy Rómába visszatérve eredményesebben tudjon politizálni. A szász különbékére készülő Bécsben azonban a főként Anton Wolfradt által képviselt mérsékeltabb, Rómával „*con dolcezza*” politizálni kívánó irányvonal követői kerekedtek felül. Annak ellenére, hogy a császárvárosban – miként Georg Lutz már kimutatta – szinte kezdettől fogva tudtak a Richelieu-vel folytatott titkos pápai diplomáciai együttműködésről.²⁸ Az itáliai visszatérés körüli tervezetések végleges lezárását az új bíboros protektori kinevezések publikálása jelentette. Németország protektora Franz Dietrichstein, komprotektora Giulio Savelli, Magyarországon és az örökös tartományok protektora Ippolito Aldobrandini lett. Pázmány meglehetősen csalódottsággal kommentálta a döntést: „Eő felsége olasz embernek adta titulum protectionis haereditarium provinciarum, mintha maga alattvalói között elégséges Kardinál ember nem találtatott volna” – írta magyarul bizalmasának, Lippay György veszprémi püspök, udvari magyar kancellárnak 1635. június 16-án.²⁹

Pázmány támogatta, hogy az új állandó római követ Niccolò Ludovisi legyen, és mellette az a Ludovico Ridolfi működjön rezidensként, aki 1616-ban fontos szerepet játszott érseki kinevezésében. Sikertelenül, Ridolfi helyett Cornelius Heinrich Motmann Rota-auditor igyekezett a megkoronázott magyar király, III. Ferdinánd római rezidensként magát pozícionálni. Motmann egyúttal Pázmány római ágense is lett 1632-től, megbízójával titkos

esetén is felhasználhatók voltak. Baglioni Barberinihez, 1635. május 5. NB IV/7. n. 50. 3. (Csupán egy részletét idézzük a hosszas jelentésnek.)

²⁷ Mária Magdolna főhercegnőnek és toszkán nagyhercegnének, II. Ferdinánd hűgának közvetlenül bíborosi kinevezését követően világosan megfogalmazta európai politikai *credóját*: „Én felnőttkoromtól fogva az Ausztriai Ház alázasatos szolgája voltam, s most, hogy legkegyelmesebb uram, a császári felség ajánlása révén erre a méltóságra emelkedtem, semmi sincs mélyebben bennem, mint hogy engedelmis szolgálatommal az egész dinasztia előtt kedvessé tegyem magam”. Nagyszombat, 1630. január 3. Hanuy: *Pázmány... levelei*, II. n. 572. (itt a latin eredeti fordítása szerepel). Bíborosi esküje: Tusor Péter: *Petri Pázmány epistulae, acta notationesque inedita*. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok – Regnum, 9. évf. (1997) 1–2. sz. 115–118, n. 15. (http://institutumfraknoi.hu/sites/default/files/petri_pazmany_epistulae_acta_notationesque_inedita.pdf) letöltve: 2017. május 3.).

²⁸ Rocci 1634. március közepén hosszasan beszámol Wolfradtal folytatott beszélgetéséről, melyben kifejtette a Pázmány visszatérésével szembeni római érveket, a bécsi püspök pedig hosszan szólt a Szentszékkal szembeni konfrontatív politika ellenében, és hogy az esztergomi érseket sem a feszültség növelése végett küldenék vissza: „*mentre S. M. avesse mandato a Roma il s. cardinale [Pázmány], S. Em. non haverebbe havuto titolo di ambasciatore, né saria stato inviato con altro fine che di dare gusto a S. B. e a V. Em. e con ordine di operare che cotesi ministri spagnoli caminassero col dovuto rispetto con N. S....*” A nuncius végkövetkeztetése az, hogy nem fogják Pázmányt visszaküldeni: „*non vi è fin' hora risoluzione di mandare a Roma il s. card. Pazman, et io credo, che non se ne farà altro*”. Jelentése Barberinihez, 1634. március 18. NB IV/6. n. 84. Vö. Lutz, Georg: *Glaubwürdigkeit und Gehalt von Nuntiaturreberichten*. QFIAB, Bd. 53. (1973) 228–275., 245–253.; uő: *Roma e il mondo germanico nel periodo della guerra dei Trent'Anni*. In: Biblioteca del Cinquecento 84. köt. La corte di Roma tra Cinque e Seicento. »Teatro« della politica Europea. Atti del Convegno Internazionale di Studi (Roma, 22–23 marzo 1996). A cura di: Gianvittorio Signorotto – Maria Antonietta Visceglia. Roma, 1998. 425–460., 438–439.

²⁹ Pázmány levelének fogalmazványa: Primási Levéltár, Archivum Ecclesiasticum Vetus, n. 174, fol. 8. Kiadva: Tusor Péter: *Pázmány állandó római követségének terve*. In: Hargittay (szerk.): *Pázmány Péter és kora, 151–175.*, 175. n. 3. A protektori kinevezésekre: NB IV/6. n. 54.1 és IV/7. n. 12.9. Lásd még: NB IV/5. n. 72.

levelezést is folytatott. Egyelőre csupán feltételezés, de élünk a gyanúval, hogy Motmann talán „kettős ügynök” lehetett. Nyíltan a Barberinik ellenzékéhez tartozott (akik nem voltak hajlandók elismerni rezidensként, és a nunciaturai levelezésben elég negatív a megítélése),³⁰ egyúttal azonban bizalmas információkat adhatott ki magyar megbízójáról. A *Segreteria dei Brevi* ugyanis több bullát őriz a neki juttatott pápai penziókról, ami merőben szokatlan mozzanatnak tűnik egy a pápai klientúrához nem tartozó, sőt az ellenzéknek dolgozó prelátus esetében.³¹ Íme, a Pázmánnyal szemben mutatott ellenérzések újabb, egyelőre hipotetikus magyarázata. (Motmann eredetileg a Creszenziék kliense volt, talán e család – egyelőre sajnos még az illetékes *Soprintendenza Archivistica*n nem regisztrált – magánlevéltárában maradtatott fenn valami tőle.)³²

Pázmány bíboros a látszat ellenére nem a barokk kori politikai intrika európai szintű nagymestere volt, hanem a magyar politikai elit előljáróban vázolt maximáit képviselte következetesen. Az 1631. őszi breitenfeldi vereség és az azt követő diplomáciai mozgások a *Casa Austriaca* bukásának rémképét vetítették előre. Ez Magyarország számára egyet jelentett volna az oszmán terjeszkedésnek való totális kiszolgáltatottsággal. Az osztrák Habsburgok bukásával a Pázmány vezényletével épp kibontakozó trienti katolicizmus helyzete is reménytelenné vált volna – hozunk elő még egy fontos szempontot. Mindezek alapján a következő tézist fogalmazhatjuk meg: Pázmány Péter ugyanazon politikai célok mentén haladt a magyar rendi hagyomány mentén, amikor 1629-ben megkapta a bíbort, és amikor 1632-től haláláig heves konfliktusba került a pápával. A magyarázatot az európai hadi és politikai helyzetnek a svéd támadást követő radikális megváltozása szolgáltatja a harmincéves háború összefüggésében.

A Habsburg Királyság és az Erdélyi Fejedelemség

Nem alaptalanul szenteltünk Pázmány és a Barberinik kapcsolatának ekkora teret. Az 1630–1635 közötti, az elmúlt tizenkét évben megjelent nunciaturai kiadványok magyar vonatkozásainak döntő hányadát e viszony dokumentumai teszik ki. Magyarország és annak egyik első számú rendi vezetője elsődlegesen mint a Habsburg uralmi rendszer exponense, mint császári miniszter, a Titkos Tanács tagja tűnik fel az iratokban 1630–1635 között. Magyarország és primása előfordulásának a mindinkább formálódó Habsburg dunai monarchia adja a kereteit.³³

A már említettek mellett további bizonyíték erre, hogy 1634. január 14-én Ciriaco Rocci még Alessandro Bichi párizsi nunciust is szükségesnek látta tájékoztatni Pázmánnyal folytatott diskurzusáról, melyben az kifejtette kétségeit a XIII. Lajos és II. Ferdinánd közötti pápai mediáció sikere felől, tekintve, hogy a franciák Pinerolo és Metz (Moynevic) kapcsán „ésszerűtlen követelésekkel fognak fellépni, és folytatják machinációikat”.³⁴ Ugyanígy Pázmány

³⁰ Barberini Roccihoz, 1632. július 31., NB IV/5. n. 97.1; továbbá NB IV/7., különösen n. 3.1 (Barberini Roccihoz, 1634. november 18.) és *ad indicem*.

³¹ Archivio Segreto Vaticano (a továbbiakban: ASV), Segreteria dei Brevi, Registra, vol. 966, fol. 271r–272v és 485rv; vol. 969, fol. 469rv.

³² Vö. <http://siusa.archivi.beniculturali.it/reg-laz/> (letöltve: 2017. május 3.).

³³ Mely monarchia „alapító okmányát”, II. Ferdinánd 1621-es végrendeletét első helyen Pázmány írta alá. Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar Történet*. 1–5. köt. Budapest, 1941–1943. 4. köt. 25.

³⁴ „*Aggiungo in cofirmazione di questo, che essendomi io veduto hier sera col s. card. Pazman, col quale è stata comunicata l'apertura che io procuravo fare per l'unione. S. Em. mi disse «Ancorché per questa parte si voglia cedere al punto di Pinarolo e Moienvich, contuttociò vedrà V. Em.*

császári miniszteri szerepéről, a bécsi udvarban elfoglalt pozíciójáról kaphatunk képet azokból a jelentésekből, amelyek kiemelten foglalkoznak a szász választóval tervezett prágai béke előkészítésében játszott szerepével. Az esztergomi bíboros a béke mellett kardoskodó „*lega occulta*” tagjaként tűnik elő.³⁵ Egészségi állapotának romlása is inkább politikai szerepvállalása miatt, semmint a trienti reform magyarországi folytatása miatt táplált aggodalom nyomán tarthatott számot a pápai diplomácia érdeklődésére.³⁶

Végig a 16. században, sőt még a Borghese-pontifikátus első felében is más a helyzet. Magyarország önmagában is érdekes és fontos Róma számára, és előfordulása sokkal gyakoribb és sokszínűbb a pápai diplomáciai levelezésben, ahogy ez a *Nuntiaturberichte* I. (1533–1559), II. (1560–1572) és III. (1572–1585) *Abteilungjének*³⁷ kötetében vagy például Stefano Ferreri, Antonio Caetano és kiváltképpen Placido de Mara (aki 1608–1612 között II. Mátyáshoz mint magyar királyhoz akkreditált nuncius volt) jelentéseiben tükröződik is.³⁸ A

che questa negoziazione non si stringerà, perché i Francesi procureranno scapparne con dimande irraggionevoli e vorranno tirare avanti le loro machine». NB IV/6. n. 6.66 (303–304. 1. j.)

³⁵ Ennek tagjai még Dietrichstein bíboros, valamint Quiroga és Valeriano Magno atyák voltak, a különbékét ellenzők élén a császári gyóntató Lamormain állt. Rocci, Baglioni, és D’Ales levelezése Barberinivel, 1634. december 30. – 1635. június 9. NB IV/7. n. 14. 7. 30.6. 32.8. 44.1. 60.4. 9*. 13.3*. Pázmány nemcsak a Titkos Tanács ülésein vett részt, hanem a teológusi bizottság munkájában is („*Consilium Conscientiae*”), és megjelent az olyan operatív egyeztetéseken is, mint például a Stralendorf palotájában tartott megbeszélés.

³⁶ NB IV/7. n. 14.7. Rocci Barberinihez, 1634. december 30. „*Il signor cardinale Pazman in questi giorni è stato con qualche pericolo della vita per una gran flussione di catarro cadutagli sopra il petto, ma nora e fuori di pericolo e sta meglio.*” Motmann e titkosított jelentés nyomán (kiszivárgás?, bennfentes értesülés?) írhatta Rómából 1635. január 27-én magyar megbízójának, hogy örömmel értesült felépüléséről. Vö. Tusor: *Pázmány állandó római követségének terve*, 172. 95. j. – „*Il s. card. Pasman è giunto qui di nuovo pochi giorni sono, dice per occasione di curarsi delle sue infermità di asma e di catarro (con dubbio di hidropisia), come mi ha conferito havendolo io visitato. La cera non è buona. Ha viso quasi di morto e molto difficilmente camina e si sostenta che credevo per rispetto di podagra, ma si può attribuire allo stato nel quale si trova, poco buono, come sopra.*” NB IV/7. n. 50.2. Baglioni Barberinihez, 1635. május 5.

³⁷ Lásd felsorolásukat: <http://dhi-roma.it/nuntiaturberichte.html> (letöltve: 2017. május 3.) és különösen a legutolsó megjelent kötetet: Koller, Alexander (Hg.): *Nuntiaturen des Orazio Malaspina und des Ottavio Santacroce. Interim des Cesare dell’Arena (1578–1581)*. Berlin–Boston, 2012. Ugyanez áll a gráci nunciatura anyagára. Vö. <http://www.oehirom.it/it/publicazioni> (letöltve: 2017. május 3.). Az eddig utolsó kötet: Grazer Nuntiatur Bd. 5. *Nuntiatur des Girolamo Portia 1599–1602*. Hg. v.: Zingerle, Elisabeth. Wien, 2012. (QFIAB, Bd. 93. [2013] 508–509).

³⁸ NB IV/3. *Die Prager Nuntiatur des Giovanni Stefano Ferreri und die Wiener Nuntiatur des Giacomo Serra (1603–1606)*. Hrsg. v.: Meyer, Arnold Oskar. Berlin, 1915.; Kristen, Zdeněk (ed.): *Joannis Stephani Ferrerii nuntii apostolici apud imperatorem epistulae et acta. I/1: 1604 Ian.–Iul.* (Epistulae et acta nuntiorum apostolicorum apud imperatorem [Epistulae et acta] 1592–1628/3). Praeae, 1944.; Caetano iratai: Linhartova, Elena (ed.): *Epistulae et acta 1592–1628/4, Pars I. II. III/1–2 (1607–1608 Aug.)*. Praeae, 1932–1946.; Černušák, Tomáš (ed.): *Pars IV (1608. Sept.–1609 aug.)*. Praeae, 2013. Vö. QFIAB, Bd. 93. (2013) 509–510. Placido de Mara diplomáciai levelezésének adatai: Giordano, Silvano O.C.D. (a cura di): *Le istruzioni generali di Paolo V ai diplomatici pontifici 1605–1621*. 1–3. (Instructiones Pontificum Romanorum [Istituto Storico Germanico di Roma]). Tübingen, 2003. 586–587; valamint Archivio di Stato Massa, Archivio Cybo-Malaspina, Archivio Alderano Cybo, vol. 93. (vö. Samerski, Stefan: *Akten aus dem Staatssekretariat Paul V. und Gregors XV. im Archiv des Kardinals Alderano Cybo [1613–1700] in Massa*. Archivum Historiae Pontificiae (a továbbiakban: AHP) 33. [1995] 303–314. A nuncius jelentéseinek magyar forrásértékére és korai hasznosítására: Károlyi Árpád: *Az ellenreformáció kezdetei és Thurzó György nádorrá választása*. Századok, 53. évf. (1919) 1–28., 124–163. Károlyi Árpád másolatai az anyagról (főként a

magyar vonatkozások háttérbe szorulása a nunciusi jelentésekben egyfelől a pápai politika horizontjának Itáliára szűkülésével magyarázható, másfelől a Habsburgok meginduló centralizációs törekvéseivel, melyek Magyarországot mind erőteljesebben igyekeztek az örökös tartományok sorában kezelni.³⁹ A közvetlen magyar adatok csökkenését a nunciusi jelentésekben (Csehország előfordulása például rendre kétszeres)⁴⁰ e tendenciák mellett az ország korábbi jelentősége elvesztésének tulajdoníthatjuk, lásd Pallotto már idézett sorait. Nem árt ugyanakkor megjegyezni, hogy országaik közül a Habsburgoknak Magyarországról származott a legtöbb bevételük a korszakban. Igaz, ez is igényelte a legtöbb kiadást a török elleni védelmi rendszer kiépítésének, majd fenntartásának irtózatossága miatt.⁴¹

Az országnak a primás mellett – saját igényei szerint előtt – első számú rendi vezetője, Esterházy Miklós nádor alig-alig szerepel a nunciaturai anyagban, csupán a török hódoltságban kiépített hírszolgálatára kapcsán tűnik fel.⁴² Saját ügynökei révén ugyanis ő informálta a bécsi udvart a hódoltság fejleményeiről, a várható török mozgásokról. Erdély kapcsán olvashatunk róla: kiegyezéséről az új fejedelemmel, I. Rákóczi Györggyel. (Esterházy maga is szeretett volna Bethlen Gábor örökébe lépni.)⁴³ Emellett magyar vonatkozásban elhangzott politikai bölcsessége bukkan még elő. Rocci az itáliai viszonyokra alkalmazza a nádor következő mondását: „*Sinite quaeso, ut isti se invicem percutiant*” – mely eredetileg Bethlen és török szövetségesei kapcsán hangzott el.⁴⁴

Politikai szempontból nézve a Habsburg-uralom alatt álló Királyságnál jelentősebb figyelmet kap a nunciusi jelentésekben és az államtitkársági utasításokban a keleti magyar államalakulat, a kényszerű török vazallus, ám egyúttal magyar királyi (a gyakorlatban császári) legitimitációt is igénylő Fejedelemség, melynek névadó központi területe Erdély.⁴⁵ Pallotto vonatkozó tudósításai konfesszionális erőterben mozognak: Bethlen özvegye és átmeneti utóda, Brandenburgi Katalin katolizálásával és annak várható előnyeivel foglalkoznak. A tervezeteknek az özvegy nyilvános reprotantizálása, majd letétele vetett végett.⁴⁶ Ugyancsak a Bethlen-utódlás problémáinak köszönhető Pallotto azon értékes jelentése,

Magyar Országgyűlési Emlékek számára): Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár, Kézirattár, ms. 759/1. 760. 5000. Részletesebben CVH I/1. exc., CXXVII.

³⁹ Prodi, Paolo: *The Papal Prince: One Body and Two Souls. The Papal Monarchy in Early Modern Europe*. Cambridge, 1987. 157–181.; Aldea, Quintín: *La neutralidad de Urbano VIII en los años decisivos de la Guerra de los Treinta años (1628–1632)*. Hispania Sacra, vol. 21. (1968) 155–178.; Lutz, Georg: *Rom und Europa während des Pontifikats Urbans VIII. Politik und Diplomatie. Wirtschaft und Finanzen. Kultur und Religion*. In: Elze, Reinhard – Schmidinger, Heinrich – Schulte Nordholt, Hendrik (Hrsg.): *Rom in der Neuzeit. Politische, kirchliche und kulturelle Aspekte*. Wien–Rom, 1976. 72–167., 74–78., 85–90. Magyarország története tíz kötetben 3/1–2. köt. R. Várkonyi Ágnes (szerk.): *Magyarország története 1526–1686*. Budapest, 1987. 775skk.

⁴⁰ NB IV/4–7. Ungarn és Böhmen címszavak *ad indicem*.

⁴¹ R. Várkonyi: *Magyarország története 1526–1686*, 937skk. A földbirtokok iránt ugyanakkor a török veszély miatt alig volt külföldi kereslet, a rendkívüli nuncius maga sem ajánlja a magyarországi investíciót a bíboros *nepos*nak. Vö. NB IV/6. n. 1.3. Grimaldi Barberinihez, 1633. június 4.

⁴² NB IV/6, 98.2. Rocci Barberinihez, 1634. május 1.

⁴³ NB IV/4. n. 18.1. Rocci Barberinihez, 1631. május 3.

⁴⁴ NB IV/5. n. 162.1. Rocci Barberinihez, 1633. március 5.

⁴⁵ Erdély történetének szintézise angol nyelven: Köpeczi, Béla – Makkai, László – Szász, Zoltán – Barta, Gábor et al. (eds.): *History of Transilvania*. 1–3. köt. Budapest – Toronto – New York, 2001. (<http://mek.oszk.hu/03400/03407/html/letolte>; 2017. május 3.).

⁴⁶ NB IV/4. n. 20.1. 23.2. 30.4. Pallotto Barberinihez, 1630. március 2., április 6.; a Propaganda Fide Kongregáció Pallottóhoz, 1630. március 9.

amely Pázmány és Esterházy vezetésével a magyar rendi intézmény *Consilium Hungaricum* és a császári Titkos Tanács – ritka, nem példa nélkül álló – együttes üléséről tájékoztat.⁴⁷

Az uralomváltás problémái mellett a Fejedelemség szintén az európai háború összefüggésében kap nagyobb teret az Államtitkárság és a bécsi Nunciatúra levelezésében. Francesco Barberini hol szembetűnő aggodalommal, hol még szembetűnőbb szenvtelenséggel latolgatta, hogy a svédek oldalán a kálvinista I. Rákóczi György Bethlen nyomdokaiban járva új frontot nyit-e II. Ferdinánd ellen. A római nézőpont szerint a fejedelem esetleges hadjárata „colpo mortale” lett volna a németországi katolikusok számára. A pápai udvar, miközben igyekezett cáfolni azon vádakot, hogy a francia diplomácia az oszmánok hadba lépésén munkálkodik,⁴⁸ többször is azon az állásponton volt, miszerint sem Rákóczi, sem a törökök nem hagyják majd ki a kínálókozó lehetőséget. Saját belpolitikai problémáik miatt mégsem került sor sem erdélyi, sem oszmán beavatkozásra.⁴⁹ Az uralma konszolidálásával elfoglalt – egyébiránt a Királyság területén nagybirtokos – Rákóczi végül 1633. szeptember 28-án számottevő kedvezmények fejében Eperjesen egyezséget kötött II. Ferdinánddal, ami jó tíz évre távol tartotta őt a Királyság elleni hadjárattól. Az eseményt a pápai diplomácia örömmel fogadta, kiváltképpen, hogy az egyezés a katolikus vallás védelméről is szót ejtett.⁵⁰ Sajátos életkép, és jól mutatja, hogy Bécsben mennyire tartottak időnként a török támadástól, hogy amikor híret vették Gusztáv Adolf halálának, 1632. november végén nem csak a bécsi bástyákra vontatták ki az arzenálból az ágyúkat és adtak le üdvölvéseket. A Haditanács ugyanezt a magyar végvárakban is elrendelte, hogy az oszmánok mielőbb és méltó módon értesüljenek az örvendetes fejleményről.⁵¹

A magyar országgyűlések

Egészen különös, hogy míg például Placido de Mara vagy akár Ascanio Gesualdo és Carlo Caraffa jelentéseiben még kiemelt figyelmet kapnak,⁵² ezúttal a magyar országgyűléseket alig említik. Jegyezzük meg, hogy Malatesta Baglioni 1638-ban ugyanakkor már újra nagyobb teret szentel a magyar diétának,⁵³ nem is beszélve Francesco Buonvisiről 1681-ben⁵⁴ vagy akár már Camillo Melziről 1646/1647-ben.⁵⁵ Igaz, az utóbbi esemény sem a Barberini-pontifikátus idejére esett, és a harmincéves háború erőterében kötött linzi béke végrehajtása állt a tárgyalások középpontjában.⁵⁶

⁴⁷ „...Convenne in questi giorni la nobiltà di Ungheria, e domani in Possonio con l'em.mo s. card. Pazman e s. palatino del regno dovevano per il medesimo effetto [i moti di Transilvania] convenire li più principali e li ministri”. NB IV/4. n. 105. 1. Pallotto Barberinihez, 1630. október 5.

⁴⁸ NB IV/5. n. 67.2 és 74. Rocci Barberinihez, 1632. április 24. és Barberini Roccihoz 1632. május 15.

⁴⁹ NB IV/5. n. 90.1. 114.2. 117.2. 123.1; IV/6. köt. n. 1.2. 8.2. 14.1. Rocci, Grimaldi és Barberini iratai 1632. június 19. és 1633. június 4. között (avvisi is).

⁵⁰ NB IV/6. köt. n. 48.2. Barberini Roccihoz, 1633. 11. 12. Az eperjesi békére: *Fraknoi Vilmos: Az eperjesi béke 1633-ban*. Századok, 5. évf. (1871) 188–201., 248–255.

⁵¹ NB IV/5. n. 133.3. Grimaldi Barberinihez, 1632. november 29.

⁵² De Mara: például Károlyi: *Az ellenreformáció kezdetei*, id. mű; BAV Barb. Lat., vol. 6920 – Gesualdo: BAV Barb. Lat., vol. 6924; ASV Fondo Borghese, Serie III, vol. 127.e; Serie II, vol. 156.; Serie I, vol. 947.; Carafa: ASV Segr. Stato, Germania, vol. 115.; BAV Barb. Lat., 6936–6939., 6948.

⁵³ BAV Barb. Lat., vol. 6985–6986, *passim* (in piano; avvisi); vol. 7004–7005 (ciffre).

⁵⁴ Vö. Vanyó Tihamér: *A bécsi nunciások jelentései Magyarországról 1666–1683*. Pannonhalma, 1935.

⁵⁵ ASV Segr. Stato, Germania, vol. 142–144 (in piano; ciffre).

⁵⁶ Vö. A Magyar Protestáns Irodalmi Társulat kiadványai. Zsilinszky Mihály: *A linzi békekötés és az 1647-ki vallásügyi törvénycikknek története*. Budapest, 1890.

1630-ban Pallotto nem is kísérte el az udvart Pozsonyba.⁵⁷ 1634/1635-ben Baglioni ugyan követte azt, és a közeli Bécsújrhelyből írta jelentéseit a soproni országgyűlés alatt, ám jószerevével megelégedett a megnyitási ceremónia leírásával és a királyi propozíciók megküldésével.⁵⁸ Az 1635. január 13-án összeállított *avvisói* ugyanakkor szenzációsnak tűnő hírt tartalmaznak. Eszerint a diétán a magyar rendek törvényt hoztak a birodalmi „*cuius regio eius et religio*” elv magyarországi bevezetésére: „Úgy hírlük, hogy határozatot fogadtak el arról, miszerint a parasztek kötelesek követni földesuraik vallását. Ez nagy következménnyel és eredménnyel járna a katolikus hitre nézve, nem lévén több három eretnek főúrnál az országban, és ezek birtokait leszámítva az összes többinek a mi szent hitünket kell majd követnie” – olvashatjuk.⁵⁹ Meg kell jegyeznünk, hogy a Rómába küldött hír klasszikus „*Non Testatum*” (NT). Ilyen törvény ugyanis nem született, és Magyarországon meghatározóan a kegyuri jog (*ius patronatus*) maradt a jobbágyok vallási orientációja befolyásolásának legális eszköze a földesurak részéről. A nuncius emellett tökéletes tájékozatlanságról tesz tanúságot a magyar viszonyok terén: a köznemesek és jobbágyaik túlnyomó része ekkor még protestáns volt. Ők alkották a számszerű és politikai többséget, nem a valóban jórészt már katolikus arisztokrácia.⁶⁰ A Bethlen alatt eladományozott egyházi javak rendezése és az anabaptisták kitiltása ügyében a diéta alkalmából küldött pápai bréve mindazonáltal különleges mozzanat a korabeli szentszéki–magyar kapcsolatok történetében.⁶¹

Egyházkormányzat, vallási ügyek

Az európai politika tágabb és a Kárpát-medencei belviszonyok jóval szűkebb horizontja mellett a publikált iratanyagban a politikai kérdések a meghatározók, míg a vallási témák másodlagos szerepet játszanak. Ez a megállapítás nemcsak Pallotto, Rocci és Baglioni nunciatúrájára, hanem sajátos jellegénél fogva – a küldetés egy uralkodóhoz, de több országhoz és a birodalomhoz szól – a bécsi (olykor prágai) nunciatúra egészére érvényes végig a kora újkorban és az újkorban is, kezdve Antonio Burgio intézményi előzményül szolgáló budai követségétől Francesco Buonvisi misszióján át egészen Teodoro Valfrè di Bonzo 1918/1920-ban lezáruló missziójáig.⁶²

E megállapítás akkor is igaz, ha tudjuk, hogy a bécsi nunciatúra egyházkormányzati működésének nem minden vetülete került be a jelentésekbe. A rutinügyletnek számító kánoni kivizsgálásokról csupán néhány magyar vonatkozású említést találunk a levelezésanyagban,

⁵⁷ NB IV/4. n. 39.2. Pallotto Barberinihez, 1630. május 4.

⁵⁸ NB IV/7. n. 12.3. 1634. 12. 23. (*avvisi*).

⁵⁹ „*Si sente anche essersi risoluto che li paesani debbano essere astretti seguire la religione de loro padroni, che pure è di grandissima conseguenza et frutta alla fede cattolica, non essendo nel regno che 3 principali heretici, onde hora dalli stati di quelli in fuori tutti gli altri sono cattolici et dovranno seguire la nostra santa fede.*” NB IV/7. 167. 2. j.

⁶⁰ A 17. századi rendiség vallási viszonyaira: A Ráday Gyűjtemény tanulmányai 8. köt. Péter Katalin: *Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*. Budapest, 1995. Kiváltképpen: *A katolikus megújulás és a protestáns reformáció (5–14.)*; *Az 1608. évi törvény és a jobbágyok vallásszabadsága (129–151., 246–249)*.

⁶¹ NB IV/7. n. 25.1. Barberini Baglionihoz, 1635. február 3.

⁶² *Magyarországi pápai követek jelentései 1524–1526*. Budapest, 1884.; *Monumenta Vaticana Hungariae II/1–2. köt. Buonvisi bíbornok bécsi nuntius jelentései. Budavár fölszabadításának kétszázados emlék-ünnepe alkalmából közrebocsátva*. Budapestini, 1886.; Kovács, Elisabeth: *Österreich-Ungarn aus der Sicht des Vatikans: Die Instruktion für den apostolischen Nuntius in Wien, Teodoro Valfrè di Bonzo, vom Sommer 1916*. AHP, 33. (1995) 275–298.

miközben tudjuk, hogy ennél több jegyzőkönyv készült az időszakban.⁶³ A szép számmal zajló nunciatúrai perek, egyéb egyházi jogi cselekmények elő sem kerülnek.⁶⁴ Azt is figyelembe kell vennünk, hogy a nunciások az Államtitkárság mellett nemcsak a Propaganda Kongregációval leveleztek önállóan, hanem a *Dataria Apostolica*val is, melynek vonatkozó anyaga egyelőre rendezetlen és nem kutatható. A magyar királyi főkegyúri jog kiterjedt volta miatt a hivatalnak a kora újkorban már nem nyílt tere joghatóságának gyakorlására Magyarországon, így innen aligha várhatunk magyar adatokat. A későbbi évekből viszont például a Rezidencia Kongregációból igen, ahol több, Baglionihoz intézett levelet, dekrétumot találunk.⁶⁵

Ugyancsak rutinügyletnek számítanak a házassági felmentések, jelen esetben két főnemesi diszpenzáció. Ezek kapcsán feltétlen meg kell említeni azt a magyar sajátosságot, hogy az érvényben lévő középkori állami törvények értelmében a protestánsoknak is Rómától kellett kérni felmentést a rokonsági fok alól, ha nem akartak hátrányos jogkövetkezményeket, mely felmentést katolizálásuk reményében rendre meg is kapták. (A protestáns egyházi bírósági rendszer még nem épült ki megfelelően a korszakban.)⁶⁶ Itt kell megemlítenünk, hogy az ekkor még nem ritka arisztokrata felekezeti váltásokra is találunk példát, méghozzá a 2003-ban boldoggá avatott Batthyány-Strattmann László herceg őse, Batthyány Ádám esetében. Palotto nuncius nem hallgatja el Pázmány kulcsszerepét sem az eseményben.⁶⁷ Üdítő színfolt továbbá a Szent István kanonizációjára irányuló Habsburg és magyar törekvések megjelenése a nunciatúrai levelezésben.⁶⁸ Páratlan információ, hogy a jezsuitisszák

⁶³ NB IV/4. n. 196 (Veszprém, 1631, Dávid Pál); NB IV/5. n. 39 (Pécs, 1632. Vinkovich Benedek); NB. IV/6. n. 76.1 (331) (Eger, 1634. Lósy Imre); Tusor Péter: *Magyar püspökök kánoni kivizsgálási jegyzőkönyvei (1605–1711). Historiográfia és projektterv*. In: CVH I/15.; úó: *Magyarország és a római Szentszék. Vatikáni magyar kutatások a 21. században*. Budapest–Róma, 2017.

⁶⁴ Vö. például (a vizsgált időszaknál szélesebb spektrumból): CVH I/14. *Gli archivi della Santa Sede e il regno d'Ungheria (secc. 15–20)*. A cura di: Platania, Gaetano – Sanfilippo, Matteo – Tusor, Péter. Budapest–Roma, 2008. 74–75.; ASV, Archivio della Nunziatura in Vienna, Cause Civili, n. 22. 23. 24. 33. 44. 60; Controversie n. 2. 79. 83.; Criminali n. 83; Regolari n. 28. 67; d'Immunità, n. 22; *Fontes Historiae Hungaricae Aevi Recentioris*. Vanyó Tihamér: *A bécsi pápai követség levéltárának iratai Magyarországról 1611–1786*. Budapest, 1986. helyenként.

⁶⁵ ASV Congregazioni Romane, Concilio, Regesta Litterarum super Residentia, vol. 1, fol. 57v. 64v. 68v. 76v. 78v.

⁶⁶ Batthyány Ádám személyesen kérte Illésházy Katával kötendő házasságához a 3. és 4. fokú rokonság alóli diszpenzációt a nunciustól, „*non occorrere li pregiudizi che secondo le leggi del regno porta seco casar ne gradi prohibiti senza dispensa di cotesta santa sede*”. Pallotto Barberinihez, 1630. március 30., NB IV/4, n. 28.2. A házasság nem jött létre, mert a diszpenzációs bulla megkívánta Illésházy Kata katolizálását is. A másik, elnyert diszpenzáció: NB IV/4. n. 147., 160. Rocci Barberinihez és Barberini Roccihoz, 1631. január 10., február 22. Vö. Fazekas István – Iványi Béla – Koltai András: *Pázmány Péter és a Batthyányak*. Budapest, 2008. 20–24.; Roszner Ervin: *Régi magyar házassági jog*. Budapest, 1887.

⁶⁷ NB IV/4. n. 7.3 és 28.2. Pallotto Barberinihez, 1630. január 19., március 30. A nuncius mintegy 50 000 jobbágy katolizálására számított Batthyány áttérése után. Vö. Fazekas, István: *Die Rekatholisierung Adam Batthyánys im Jahr 1629*. In: Reingrabner, Gustav – Schlag, Gerald (Hg.): *Reformation und Gegenreformation im pannonischen Raum – Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland*. Eisenstadt, 1999. 26–29.

⁶⁸ Pallotto és Rocci Barberinéhez, 1630. január 19., 1631. április 2. NB IV/4. n. 7.3 és 174.2. Vö. Tusor, Péter: *Riforma, Liturgia, Canonizzazione nell'età della confessionalizzazione (La Congregazione dei Riti e il Cattolicesimo in Ungheria 1588–1689)*. In: Dall'Archivio Segreto Vaticano. Miscellanea di testi, saggi e inventari II. Città del Vaticano, 2007. 463–485., 473–476.

(ismertebb, de kevésbé kifejező nevükön angolkisasszonyok) Pázmány által alapított pozsonyi leánynevelő intézete a korábbi római rosszállások ellenére még 1631 nyarán is működött.⁶⁹

Az, hogy a vallási tematika mindezeknél némileg mégis tágabb teret kap, a Barberinikorszakban központi szerepbe kerülő és Közép-Európát is elérő, a *Propaganda Fide* által irányított missziószervezésnek köszönhető. A missziók koordinálásában, mint tudjuk, a nunciatúráknak hivatalos kompetenciájuk volt. Ez jelenik meg a Felső-Magyarországra érkező lengyel és főként olasz misszionáriusok küldetésének felügyeletében, Erdélybe jutásuk végül sikertelen támogatásában, varannói kolostor-szerzésükben.⁷⁰ Michael Adolf Althan és egzotikus lovagrendjét, a *Militia Christiana* komáromi pasztorális vállalkozását, illetve hódoltság missziós terveit is megemlíti a jelentésekben.⁷¹

Historiográfia

A közreadott anyag áttekintése után változtassunk megközelítésünkön, és az analizáló/szintetizáló módszer helyett helyezzük a középpontba a historiográfiai szempontot. A források kiadása több esetben is nagyban hozzájárul ahhoz, hogy a korábbi történelmi narratívákat kiegészítsük, színesítsük, netalán mélyítsük. E vonatkozásban csupán egyetlen mintapéldát szeretnénk bemutatni, ami azt bizonyítja, hogy a források kiadását nem pótolja feldolgozásuk. Kiváltképpen a sokszor máig nehezen hozzáférhető vatikáni forrásokét nem, hiszen a római tartózkodás mindig időhöz, ösztöndíjhoz kötött, legalábbis a nem Rómában élő kutatók számára mindenképpen.

A magyar történettudomány számára új volt a felfedezés, miszerint a magyar történelmi tudat máig és egyre inkább kultikus alakja, Pázmány Péter – mint korábban már hosszasan ismertettem – élete végén nemcsak kegyvesztett lett a pápa és környezete előtt, hanem gyakorlatilag az Egyházi Állam területére sem kívánták beengedni, jöllehet ő, és ez számunkra az igazi szenzáció, kész lett volna még az esztergomi érsekségről és Magyarország prímási címéről is lemondani ennek érdekében. A vonatkozó forrásokat PhD értekezésünkben 2000-

⁶⁹ NB IV/4. n. 212.1 Rocci Barberinenez, 1631. augusztus 16. A bécsi nunciatúra joghatósági területén csupán Bécsben, Münchenben és Pozsonyban működtek női jezsuiták. A nuncius mindhárom helyre elküldte a felfüggesztő bullát. A bulla nem feltétlenül jelentette az intézetek működésének (azonnali) megszűnését. A bécsi előjáró (*prepositessa*) és társai például azonnal habitust cseréltek, hogy kimutassák engedelmességüket a pápai rendelkezésnek, amit Rocci elismerőleg tudatott a pápai udvarral. Pázmány érveit az *Institutum Matrum Societatis Iesu* mellett sokkal inkább Francesco Ingolinak, a Propaganda ez ügyben eljáró titkárának fejtette ki Pozsonyból 1629. július 28-án, mintsem saját római ágensének, Camillo Cattaneónak. A közreadó Hanuy Ferenc tévesen feltételezi ezt. Mind a lelőhely (a kongregáció levéltára), mind a szöveg stílusa (egy utalás sincs benne, hogy mit mondjon, tegyen Pázmány nevében) határozottan erre utal. Hanuy: *Pázmány... levelei*, II. n. 546. A 686. sz. levél címzettje is inkább Ingoli, mintsem Marnavich Tomkó János. A rend teljesen indokolatlan felfüggesztésére és Ingoli szerencsétlen szerepére ebben: *Miscellanea Historiae Pontificiae* 27. köt. Grisar, Joseph: *Maria Wards Institut vor römischen Kongregationen (1616–1630)*. Rom, 1966.

⁷⁰ Például NB IV/4, n. 97.2. 109.3; NB IV/5. n. 137.1. 153. 4; NB IV/6. n. 16.2; NB IV/7. n. 1 (*Istruzione Baglioni*). 16.1. 54.17 (II. Ferdinánd: vajon tudnak-e a misszionáriusok magyarul?). 66–67. 96.1 („*Istruzioni per la conversione degli eretici*”) 117.5 118.3. Egy sikertelen kismartoni megtelepedési kísérlet a minoriták részéről Nyugat-Magyarországon: NB IV/4, n. 7.4. A hódoltságra: NB IV/7. n. 93.3.

⁷¹ Például NB IV/7. n. 38.2 és 90.1. Baglioni Barberinihez, 1635. március 24., szeptember 22.

ben közzé is tettük, és 2001-ben magyar nyelven tanulmányt is publikáltunk erről.⁷² Egy rövidített olasz nyelvű változat 2011-ben látott napvilágot.⁷³

A nunciatúra-kötetek azonban több olyan értékes forrást is tartalmaznak, amelyek annak idején elkerülték a figyelmünket, illetve be sem vontuk őket a kutatás körébe. Több ilyen adatot már említettünk, például Pázmány „*huomo rotto*”-nak minősítését a bajor választófejedelem előtt. De ugyanide sorolható például Francesco Barberini már 1632. április 17-én kendőzetlenül megfogalmazott panasza a Pázmánnyal együtt bíborossá kreált és barát Palotto számára, melyben a *nepos* az esztergomi érsek római fellépését *expressis verbis* Borgiáé mellé helyezi: „igaz, hogy nem a pápa szeme láttára mutatott, nyílt engedetlenség a cselekedete, mint Borgiáé, mégis édestestvére annak...” – olvashatjuk.⁷⁴ A kiadott anyagból válik nyomon követhetővé, hogy milyen kiemelt figyelmet szenteltek Rómában a későbbiekben is a neuralgikus, meglátásunk szerint *ab ovo* Pázmány kegyvesztettségéhez vezető (és végül meg nem valósult) ligaterveknek.⁷⁵ A titkos diplomáciai küldött Alessandro D’Ales levelei pedig megerősítik, hogy Pázmánynak határozott szándéka volt lemondani az érseki székről.⁷⁶ Ugyaninnen értesülhetünk szoros kapcsolatáról a VIII. Orbán politikai irányvonala nyílt ellenfelének számító Basilio D’Aire atyával, akivel hosszú hetekre magyarországi fürdőkbe is elvonult tárgyalni, ami további nyomós érv mellett, hogy Pázmány 1632 után is a

⁷² Tusor Péter: *A magyar egyházi elit és Róma kapcsolatainak ismeretlen fejezetei (1607–1685)*. Budapest, 2000. (ELTE, Doktori disszertáció). 179–195. (http://www.institutumfraknoi.hu/sites/default/files/phd-dissertatio_tp.pdf (letöltve: 2017. május 3.)); Tusor: *Pázmány állandó római követéségének terve*, id. mű.

⁷³ Tusor: *Le origini della bolla “Sancta Synodus Tridentina”*, id. mű (az NB IV/4–6. köt.-ben hasznosítva).

⁷⁴ „*e vero non è azione fatta avanti al papa e con inobediencia formale come quella di Borgia, ma in effetto è sorella di quella...*” NB IV/5. n. 5*.

⁷⁵ „*Trovo, che l’anno passato non fu stipulata lega alcuna fra l’imperatore e Spagna, come costì è stato supposto, che seguisse nel febraro, ma che solo fusse trattato senza concludersi quel che portò il cardinale Pázmány.*” Grimaldi Barberinihez, 1633. 06. 18. NB IV/5. köt. n. 5.2. Lásd még: NB IV/6. n. 16.3, Barberini Grimaldihoz, 1633. július 23.; NB IV/6. n. 142, Rocci Barberinihez, 1634. szeptember 30.

⁷⁶ „*Non replicò altro [Eggenberg], se non alcune parole in lode di V. Em. e desiderio di veder ottima intelligenza tra S. S.tà e l’imperatore, disapprovando il modo tenuto di strepitar col papa et assicurando, che non si manderebbe il cardinale Pazman che, se pure S. Em. venisse a Roma, sarebbe perché egli rinunciando il suo arcivescovado, risolverebbe di habitar in Roma, ma non con carico alcuno di S.M. C [...] Però Verdembergh, approvando il medesimo sentimento di procedere con dolcezza, essendo spiaciuto all’imperatore et a tutti lo strepitar de Spagnuoli, disse che, se bene Pazman per stimolo di [...] era sul trattato di andar a Roma e persona di molta sperienza, tuttavia che io mi stassi, perché non si manderà il card. Pazman, ma più tosto il card. d’Harrach, come ho fatto...*” Alessandro D’Ales cífrája Barberinihez, 1634. április 8. NB IV/6. n. 2.1* (545). – „*Il card. Pazman scrive qua al p. Basilio, con che mostra, come la sua venuta a Roma non sia esclusa. Però qui non se ne parla più, se non che Stralendorf mi voleva mostrare come il cardinale sarebbe utile a Roma. Scrive di più Pazman, che non vi verrà mai se non protettore di Germania, onde si vede, che l’imperatore non ha altrimenti impegnata per questo la parola, come mi disse quel consigliere di Baviera, sì come scrissi di là a vostra eminenza.*” Alessandro D’Ales cífrája Barberinihez, 1634. április 22. NB IV/6. n. 4.2* (550). Figyelemreméltó Rocci 1634. január 21-ei jelentése, miszerint Pázmány kezdetben protektorként sem akart visszatérni: „*Mi è stato detto, che qui si habbia qualche pensiero di mandare a Roma il s. card. Pazman con la protezione di Germania per dar calore agli affari di Cesare in cotesta corte, ma che il cardinal non inclini a venire.*” NB IV/6. n. 68.

pápai politika aktív ellenzékéhez tartozott,⁷⁷ ugyanakkor a római spanyol párt sem várta őt egységesen vissza, például Sandoval bíboros ellenezte visszatérését.⁷⁸

A kiadott forrásokból még plasztikusabbá válik a *Sancta Synodus Tridentina* kezdetű rezidencia-bulla politikai célzata, tudniillik a kúriai ellenzék eltávolítása Rómából. Baglioni nuncius 1635 első hónapjaiban feltűnő részletességgel számolt be a pápai konstitúció bécsi fogadtatásáról, afelőli igyekezetéről, hogy meggyőzze az udvart: a bullát nem Borgia ellen hozták. Egyedül Slavata grófot tudta meggyőzni,⁷⁹ a többi császári minisztert azonban nem. Pázmányt sem, aki nemcsak nyíltan közölte kifogásait,⁸⁰ hanem heves vitába is bonyolódott a nunciussal, aki ismét elősorolta kifogásait VIII. Orbán politikájával szemben, akinek felszínes közvetítési kísérleteit a katolikus államok között – ezekre utal Pallotto a tanulmány bevezető idézetében – egyenesen „*rimedii freddi*”-nek nevezte. A másik célpont Borgia mellett, ne feledjük, a magyar prímás volt. A bulla tervének első említése vele kapcsolatos. Baglioni az évszázados hagyomány alapján Bécsben működő udvari magyar kancellárnak, a Pázmány-kreatúra Lippay György veszprémi püspöknek is azon nyomban melegen ajánlotta a bulla szövegének tanulmányozását.⁸¹

Az eddig elősoroltak mellett különösen értékes még és a Szent Kollégium 20. századig tartó erős italianizációjának konkrét kulcsát nyújtja Mario Filonardi Bécsből 1635. december 23-án Antonio Ferragallihoz írott levele, melyben az fejtegeti, hogy nincs szükség „*cardinali nazionali*”-ra, mivel csak zavart okoznak, miként Borgia és Pázmány.⁸²

Ha a nunciusi jelentések kiadásának historiográfiai aspektusát vizsgáljuk, külön ki kell emelnünk azt az elképesztően mély archivisztikai és bibliográfiai apparátust, amely a vaskos kötetekben rendre mozgósításra került. Ráadásul nem több fős *team*-munkáról van szó, hanem Rotraud Becker egyszemélyes, emberfeletti vállalkozásáról. Véleményünk szerint az apparátus messze túlszárnyalja az elengedhetetlenül szükséges mértéket. Amikor most mégis pár észrevételt teszünk a magyar vonatkozások kapcsán, kizárólag a szakmai diskurzus céljából cselekedjük ezt. Igyekszünk még inkább tágítani a kötetetek egyébiránt beláthatatlan bibliográfiai horizontján. Egyértelműen a magyar történettudománynak felróható hiányosság, hogy számos eredményét csupán magyar nyelven teszi közé, még azokat is, amelyek a nemzetközi történetírás számára legalább összegző jelleggel érdekesek, netalán fontosak

⁷⁷ Alessandro D'Ales *ciffrái* Barberinihez, 1635. május 12., június 2. NB IV/7. n. 25* és 28*. Lásd még Barberini jegyzékeit Baglionihoz, 1635. május 26. NB IV/7. 57.3 és 5. Pázmány 1635. május második felében végig a postyéní fürdőben időzött. Hanuy: *Pázmány... levelei*, II. n. 956.

⁷⁸ „*Ho procurato di scoprir destramente dal medesimo padre [Quiroga], chi fosse stato quello che gli avesse scritto di Roma, che sarebbe stato bene mandar per ambasciador cesareo il s. card. Pazman, et egli sinceramente mi ha detto che il s. card. Sandoval gli haveva scritto queste formali parole: «Qui sono alcuni di parere, che l'imperatore mandi a questa corte per ambasciador residente il s. card. Pazman, ma io sono di contrario senso.» Ho lodato al padre il buon zelo del s. card. Sandoval, sì come all'incontro ho biasimato quello degli altri che credo possino esser stati cardinali nazionali o adherenti.*” Rocci Barberinihez, 1632. október 30. NB IV/5. n. 122.1.

⁷⁹ NB IV/7. n. 18.4 és 20.7. Baglioni Barberinihez, 1635. január 13., 20.

⁸⁰ Gyakorlatilag visszamondva Motmann 1634. december 23-ai titkos jelentését a spanyol bíboros eltávolításának szándékáról. Kiadva Tusor Péter: *Pázmány bíboros olasz rejtjelkulcsa. C.H. Motmann „Residente d'Ungheria”. (A római magyar agenzia történetéhez)*. Hadtörténelmi Közlemények, 116. évf. (2003) 535–581., 559–562.

⁸¹ NB IV/7. n. 50.2 és 50.3. Baglioni jelentései Barberinihez, 1635. május 5. A bécsi udvari magyar kancellárságban 1642-ig megmaradó, időközben Egerre áthelyezett Lippay ügye végül hosszasan forgott a Rezidencia Kongregáció előtt. ASV Congr. Concilio, Reg. Litt. Resid., vol. 1, fol. 81v–82r. 89v. 152rv. 156rv.

⁸² NB IV/7. n. 116.4.

lennének. Sőt azok a munkák sem érhetők el vagy ismertek külföldön, amelyek idegen nyelven jelentek meg. Ezért is különösen hasznos az új nunciatúra történeti köteteket tárgyaló konferencia és kötet, mert az egyes helyi („nemzeti”) műhelyek is bekapcsolódhatnak a munkálatokba, és ha járulékosan is, némi tudástöbblettel szolgálhatnak mind a tudományos recepció és interpretáció, mind pedig a bibliográfiai apparátus bővítése terén.

Csupán pár cseppet hordunk a tengerbe, amikor megemlítjük, hogy a Pázmány 1632. évi követjárásával kapcsolatos diplomáciai levelezést jóval a vatikáni levéltár megnyitása előtt Fraknói Vilmos már használta (még a *Palazzo Barberini*-ben kutatta őket), két monográfiájában is feldolgozta. Természetesen nem közöl minden részletet, és narratívájában igyekszik tompítani a konfliktus élet.⁸³ Használja Pázmány és Lorenzo Azzolini államtitkár római tárgyalásainak jegyzőkönyveit is, melyek kiadását megfontolandó kihívásnak tartom.⁸⁴ Pázmány és Rocci heves összeszólalkozását – ahol a magyar főpap jószerevével bíborosi méltósága elé helyezi primási rangját – Galla Ferenc publikálta 1936-ban.⁸⁵ Galla alapos monográfiájában dolgozta fel a felső-magyarországi és erdélyi apostoli missziók történetét is.⁸⁶ Ugyanő írt

⁸³ Frankl (Fraknói) Vilmos: *Pázmány Péter és kora*. 1–3. köt. Pest, 1868–1872. 3. köt. 3skk. A következő, az NB IV/5. kötetben publikált forrásokat használta. A) Barberini jegyzékei: 1632. március 20. (p. 8.); 1632. március 13. (p. 12.); 1632. április 10., 17., 24. (p. 19skk és 26skk); 1632. május 24. (p. 31.); 1632. június 5. (p. 44.); 1632. június 4. (p. 46.); 1632. július 31. (p. 48.). B) Rocci (és Grimaldi) jelentései: 1632. április 3. (p. 13.); 1632. május 8. (p. 29.); 1632. július 10., augusztus 14. (p. 47–48.); továbbá ugyancsak Magyar Történeti Életrajzok. Fraknói Vilmos: *Pázmány Péter 1570–1637*. Budapest, 1886. 237skk. Fraknói emellett kimerítően hasznosított számos római *avvisit*, valamint Velence és Firenze római és bécsi követeinek jelentéseit, sőt titkos tanácsi jegyzőkönyveket is. Néhány példa: „A florenczi követ május 8-án Bécsből írja, hogy az udvar nézete szerint a pápa »per liberarsi della molestia delle sue richieste et farlo ritornare quanto prima« idézett elő Pázmánynak nehézségeket. Pázmány is e nézeten volt, miként ezt egy nyilatkozatából tudjuk, melyet a florenczi követ Rómából május 1-én írt meg. A velencei szerint pedig (máj. 15. Bécsből) a cs. udvarnál többen hirdették, hogy a pápát a Velenczével létrejött béke és a francia király ígéretei s buzdításai tették elbizakodottá.” – „A florenczi követ május 30-án írja: *S'è detto che a Palazzo habbia dubitato, ch'èl medesimo Cardinale fusse per far in Consistorio qualche simile azione a quella del Borgia.*” (III. 31.) A florenczi követ Rómából június 5-én írja kormányának: „*Il Cardinale Pázmán se incaminato verso Ancona sodisfatto, per quanto sento da un suo amico, più dell'uscirsene di quà, che da ogni favor ricevuto.*” (III. 45.) A velencei követ többet tudott. „*Pressento – írja július 10-én – da un confidente, che ha fatto pessima relatione da inclinazione del Pontefice, dichiarandolo come aperto inimico della Casa d'Austria.*” (III. 47.)

⁸⁴ *Memoriale del discorso tenuto dal S. Card P. col Vescovo di Ripa, 9 aprile 1632; 12 Aprile; 26 Aprile; Risposte date da me da parte di Sua Santità al S. C. Pazman a bocca, Roma a 10 maggio.* Frankl: *Pázmány Péter és kora*, III. 21., 23., 35., 38. Lorenzo Azzolini Pázmánnyal folytatott tárgyalásairól készített feljegyzéseinek kurrens lelőhelye (Fraknói csupán „Barberini levéltár”-at említ): BAV Barb. Lat., vol. 2629.

⁸⁵ Olaszországi Magyar Oklevéltár. Galla Ferenc: *Harmínkilenc kiadatlan Pázmány-levél*. Vác, 1936. 30*–33*, n. 46. (NB IV/5. n. 89.1. Rocci Barberinihez, 1632. július 10.)

⁸⁶ CVH I/2. Galla Ferenc: *Ferences misszionáriusok Magyarországon: a Királyságban és Erdélyben a 17–18. században*. S. a. r.: Fazekas István. Budapest–Róma, 2005. Rákóczy Pál és a Propaganda Kongregáció kapcsolatára (vö. NB IV/5. n. 28.1 31.3 48.3. 53.3) például uo. 56., 59., 61., 122.; Regnum-Könyvek. I: Egyháztörténeti források 1. uő: *Magyar tárgyú pápai felhatalmazások, felmentések és kiváltságok a katolikus megújulás korából I* (Klly. Levéltári Közlemények, 24–25. évf. [1946–1947]). Budapest, 1947. 32. [a folyóiratban 100] (e munkával vö. NB IV/5. n. 97.2 is); uő: *Harmínkilenc kiadatlan Pázmány-levél*, 12. Althan grófra (NB IV/7. n. 38.2 és 90.1.) CVH I/2. 25. 42. 43. 131; Molnár Antal: *Althan Mihály Adolf és a katolikus restauráció kezdetei Komáromban*. In: *Strigonium Antiquum* 5. köt. Mater et magistra. Szerk.: Csombor Erzsébet – Hegedűs András. Esztergom, 2003. 91–106.

részletesen a pálos reform történetéről.⁸⁷ A Propaganda Kongregáció által irányított miszsiók forrásaiból a közelmúltban a tragikusan fiatalon elhunyt Tóth István György publikált több kötetnyi, terjedelmes válogatást.⁸⁸

Befejezésül jegyezzük meg, hogy – jellemzően az elődöktől átvett – hibával mindössze két-három alkalommal találkoztunk a több ezer oldalon, s szintén csupán két-három esetben tudtunk további azonosítást elvégezni. Simándi István erdélyi püspök világi papként ismeretes, sohasem tett ferences szerzetesi fogadalmat, ellentétben elődjével, Szentandrassy-Csiky Istvánnal.⁸⁹ Kollonich Zsigmondnak nem volt köze Erdélyhez, az ottani katolikusok élén Kornis Zsigmond állt.⁹⁰ Lippay György udvari magyar kancellárként és nem annak tagjaként látogatta a Titkos Tanács üléseit, hiába állítja ennek ellenkezőjét az 1636. évi bécsi *Status particularis regiminis* (csak majd esztergomi érsekként lett titkos tanácsos).⁹¹ Ő volt viszont az a „prépost”, aki kézbesítette Barberininek Rómában Pázmány elhíresült *Intermittere non possum...* kezdetű tiltakozóiratát.⁹² A Grimaldi 1633. szeptember 10-ei titkosított jelentésében nem desiffrózott N. szigla ifj. Székely Mózeset takarja, aki egykor fejedelem apja (id. Székely Mózes, 1603) jogán igyekezett török segítséggel I. Rákóczi György helyébe kerülni, hiába.⁹³ A II. Ferdinándot 1634. december 23-án Sopronban üdvözlő főpap pedig az

⁸⁷ Galla Ferenc: *A pálosrend reformálása a 17. században*. Regnum Egyháztörténeti Évkönyv, 1940–1941. 123–223. Vö. NB IV/5. n. 44. 107.1. 116.2.

⁸⁸ Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma. Fontes 1. köt. Tóth, István György: *Relationes Missionariorum de Hungaria et Transylvania (1627–1707)*. Budapest–Roma, 1994.; Bibliotheca Academiae Hungariae – Roma. Fontes 4. köt. *Litterae missionariorum de Hungaria et Transylvania (1572–1717)*. 1–5. köt. Roma–Budapest, 2002–2008.; bibliográfiája számos tanulmányával: Platania, Gaetano (ed.): *Ab imo pectore. In memoria di István György Tóth*. Viterbo, 2005. Közülük külön említjük: *Hittérítés vallásszabadság nélkül. Olasz misszionáriusok és magyar nemesurak a 17. századi Magyarországon*. Századok, 135. évf. (2001) 1313–1347.; továbbá a hódoltsági missziós püspökökről, a középpontban Boncarpi Jakabról írott tanulmányát: *Koszovóból vagy Mezopotámiából? Missziópüspökök a magyarországi török hódoltságban*. Történelmi Szemle, 41. évf. (1999) 279–330. Vö. a Hitterjesztési Kongregáció információkérését Boncarpiról Baglionitól: NB IV/7. n. 67.4.

⁸⁹ NB IV/6. n. 76.1. Vö. Galla Ferenc: *Simándi István választott erdélyi püspök pápai kinevezésének ügye*. In: Angyal Pál – Baranyay Jusztin – Móra Mihály (szerk.): *Notter Antal Emlékkönyv*. Dolgozatok az egyházi jogból és a vele kapcsolatos jogterületekről. Budapest, 1941. 561–587.

⁹⁰ Pallotto 1630. július 27-ei jelentésében az erősen torzult „Cononici/Coronici” névalak áll. NB IV/4. 661. Kornis Zsigmondra például Tóth: *Litterae missionariorum*, II. 1020–1021.

⁹¹ NB IV/7. 50.2 Vö. Schwarz, Henry Frederick: *The Imperial Privy Council in the Seventeenth Century*. Cambridge, 1943. 288. A cáfolatra lásd Gaspere Mattei nuncius 1640. július 24-ei jelentését, BAV Barb. lat., vol. 7040, fol. 31v.

⁹² Lippay nem volt tisztában az irat tartalmával: „Alli 14 del corrente il giorno il s. card. Pazman m'invio per mano del prevosto un piego, dentro al quale vi era una scrittura in forma di biglietto, senza però sottoscrizione di sua eminanza... Ne lessi una parte e dissi al prevosto, che havrei data risposta a lui, ma perché conobbi che egli non era consapevole di quello che portava la scrittura, me ne astenni...”. Barberini Roccihoz, 1632. április 17. NB IV/5. n. 66.2. Pázmány kíséretében két egyházi volt, Lippay György esztergomi-szentistváni prépost és Püsky János, aki csupán kanonoki címmel rendelkezett.

⁹³ NB IV/6, n. 29.2. Grimaldi Barberinihez, Bécs, 1633. szeptember 10. (156, 'c' jz.). A trónkövetelőre: Horn Ildikó: *Iffabb Székely Mózes (1603–1658?)*. In: Körmendi Tamás – Thoroczkay Gábor (szerk.): *Auxilium historiae. Tanulmányok a hetvenesztendő Bertényi Iván tiszteletére*. Budapest, 2009. 143–148.

a Draskovich György lehetett,⁹⁴ akiről a Propaganda Kongregáció nem sokkal korábban megdöbbenve kapta a hírt, hogy a török uralom alatt élő pécsi híveitől katonai erővel szedte be a tizedet.⁹⁵

*

Végző összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy a korszakban (is) a bécsi nem reform, hanem meghatározóan politikai nunciatúra, mely a térségre, nemcsak Magyarországra, hanem egész Közép-Európára alapvetően az európai, itáliai politika szemszögéből tekint. A *Nuntiaturberichte* IV. osztályában a 21. században kiadott óriási iratanyagából ez igazolható elképesztően gazdag és értékes adatsorokkal. És ez árnyalható is némiképp, például az 1634 nyarán Lengyelországnak küldött 40 000 tallér törökellenes segéllyel, mely ritka kivételnek számít a Barberini-érában.⁹⁶ A Római Német Történelmi Intézet hatalmas vállalkozása, az elmúlt másfél évtizedben Rotraud Becker munkája nyomán megjelent négy impozáns kötet a magyar vonatkozású adatokon keresztül (is) még plasztikusabbá teszi Georg Lutznak a Barberini-korszakra tett megállapítását „vallás és politika sajátos interferenciájáról” az előbbi rovasára. Egyúttal tovább adatozza a pápaság és a Szent Kollégium italianizációjáról megfogalmazott reinhardi tézis okait.⁹⁷ Szinte teljes mélységében áll előttünk a Kúria és Pázmány konfliktusa. A konfliktus sajátos következménye lett, hogy Pázmány formába öntötte a 15. századig visszanyúló magyar államegyházi ideológiát, melynek alapján 1918-ig a *ius supremi patronatus*ra hivatkozva az (apostoli) magyar királyok sok tekintetben erőteljesebben kontrollálták a magyar egyházat, mintsem a római pápák.⁹⁸

Ha fentiekben a magyar szent korona országai közül csupán a királyi Magyarország és az Erdélyi Fejedelemség került terítékre, míg Horvátország és Dalmácia kevésbé,⁹⁹ annak első sorban az az oka, hogy e területeket korábban a gráci nunciatúra felügyelte, és egyházi ügyeik – beleértve a balkáni apostoli missziókat is – sokkal inkább a velencei nunciatúrához kerültek át, mintsem a bécsihez.¹⁰⁰

⁹⁴ NB IV/7. n. 12.3. Baglioni Barberinihez, Bécsújhelyből; *Collectanea Studiorum et Textuum* I/1. köt. Tusor Péter: „Írom kegyelmednek, mint igaz magyar igaz magyarnak”. Lippay György veszprémi és egri püspök, esztergomi érsek levelei magyar arisztokratákhoz, nemesekhez (1635–1665). Budapest, 2015. n. 415.

⁹⁵ A Propaganda Roccihoz és annak válasza, 1632. szeptember 20., október 7. NB IV/4. n. 97.2 és 109.3

⁹⁶ NB IV/6. n. 121.1 és 126.2. Barberini Roccihoz és Rocci Barberinihez, 1634. július 22., augusztus 12.

⁹⁷ Lutz: *Rom und Europa*, különösen 142–143.; uő: *Rom im 17. Jahrhundert. Bemerkungen zu einer Neuerscheinung*, QFIAB, Bd. 54. (1974) (=Massimo Petrocchi: Roma nel Seicento [Storia di Roma 14]. Bologna, 1970.) 539–555., 542.; Reinhard, Wolfgang: *Le carriere papali e cardinalizie. Contributo alla storia sociale del papato*. In: Storia d'Italia. Annali 16. köt. Roma, la città del papa. Vita civile e religiosa dal giubileo di Bonifacio VIII al giubileo di papa Wojtyła. A cura di Luigi Fiorani – Adriano Prosperi. Torino, 2000. 263–290.

⁹⁸ További irodalommal: Értekezések a történelmi tudományok köréből 9. köt. Mályusz Elemér: *A konstanzi zsinat és a magyar főkegyúri jog*. Budapest, 1958.

⁹⁹ Leginkább csak a 18. században a kőrösi püspökség megalakulásához vezető unió ügye kerül elő. Vö. NB IV/4, n. 35.1 és IV/6. n. 81. Pallotto Barberinihez és Barberini Roccihoz, 1630. április 20., 1633. június 5.

¹⁰⁰ Készült az MTA-PPKE Fraknoi Vilmos Római Történelmi Kutatócsoportban.

PÉTER TUSOR

The Kingdom of Hungary and Rome, 1628–1635. Hungarian relations with the nunciatures of J.B. Pallotto, C. Rocci and M. Baglioni

The paper examines in detail the Hungarian relations with the IVth *Abteilung* of the *Nuntiaturberichte*, from the extraordinary nunciature of Giovanni Battista Pallotto to the mission of Malatesta Baglioni. The analysis focuses on the volumes published by Rotraud Becker in the 21st century. It also discusses the Roman legation of Pázmány and the planning of his return that is the *nucleum* of the Hungarian projection of the source material. Compared to this, the occurrence of data related to the Habsburg Empire and the Principality of Transylvania, including data related to the succession to the throne and the Hungarian diet, is secondary. The religious matters rather fade into the background, only the support of the missions of the Propaganda Fide makes the picture more nuanced.

There were no reforms in the age of the nunciature of Vienna, but the nunciature was decisively political, that looked at Hungary, as well as Central Europe from the point of view of the European, Italian policy. This can be proved with a rich and valuable series of data from the enormous documentary material of the IVth *Abteilung* of the *Nuntiaturberichte*, issued in the 21st century. The four imposing volumes of the enormous enterprise of the German Historical Institute in Rome make – partially through Hungarian-related data – the statement of *Georg Lutz* concerning the Barberini era about “the specific interference of religion and policy” at the expense of the former even more plastic. At the same time, they further detail the reasons given in the Reinhard thesis about the Italianisation of the Papacy and the Holy College. As a result, now we know the collision between the Barberini Pope and Cardinal Pázmány almost in its whole depth. A particular consequence of this conflict was that Pázmány formalized the Hungarian church-state ideology dating back in the 15th century, on the basis of which the Hungarian (apostolic) kings, referring to the *ius supremi patronatus*, had more control over the Hungarian church than the Roman Pontiffs in many respects.

In the paper, out of the countries of the Hungarian Holy Crown only the Kingdom of Hungary and the Principality of Transylvania are mentioned in detail, while Croatia and Dalmatia only marginally. Namely, these later territories had been controlled by the nunciature of Graz, and most of their ecclesiastic matters, including the apostolic missions in the Balkans, were transferred to the nunciature of Venice rather than to that of Vienna.

KATONA CSETE

Orgyilkosok, kémek, rajtaütés

A hadviselés alternatív módszerei az izlandi sagákban

A viking hadművészet elsősorban a 8. század végén meginduló portyák révén vált híressé. A támadások a logisztikai szervezésben, a taktikai mobilitásban és a hosszúhajók nyújtotta technológiai fölényben jelentettek újdonságot az európai hadviselés számára, és abban a stratégiai újításban tetőztek, hogy a vikingek ellenséges hadművelési területen is ki tudtak telelni, amire a korabeli európai haderők képtelenek voltak.¹ A kontinenst ért támadásokon túl azonban egy másfajta viking hadművészet is létezett, mely a skandináv világon belül, viking-viking ellen zajlott. A sokszor egymással is torzsalkodó skandinávok közül különösen érdekes a korabeli világ periferiáján élő izlandiak „hadviselése”. A szigetlakók közül ugyan többen részt vehettek az európai szárazföld különböző pontjai ellen vezetett portyákban, maga Izland sohasem állt senkivel háborúban, nem volt hadserege vagy védművei. A 9. század utolsó évtizedeiben a skandináv területekről – főként Norvégiából – kirajzó telepések a szigeten sajátos, a korabeli Európához képest valamivel egalitáriusabb társadalmi rendet hoztak létre, mely fölött nem állt sem szuverén uralkodó, sem testület.² A bíraskodási és törvényhozási jogkört a germán szokásjog szerint a „*bíngék*”, vagyis a szabad parasztok (nép)gyűlései birtokolták.³ Noha jogilag a szabad paraszti réteg minden tagja egyenrangúnak számított, a vagyoni különbségek révén kialakult nemzetségfői és nagygazdálkodó réteg bírt a legnagyobb befolyással. Az egyének és nemzetségfők, valamint azok támogatói közötti konfliktusokat a központi hatalom nélküli területen az íratlan szabályok szerint zajló viszályok és vérbosszúk intézményei szabályozták.⁴ Az Európában elterjedt rettenthetetlen és hősi viking harcos sztereotip képe bizonyos szempontból ezeknél az izlandi belső konfliktusoknál is jelen volt.

¹ Williams, Gareth: *Raiding and Warfare*. In: Brink, Stefan – Price, Neil (eds.): *The Viking World*. London – New York, 2008. 193–204.

² Gunnar Karlsson: *The History of Iceland*. Minneapolis, 2000. 20–27.; Jón Viðar Sigurðsson: *Iceland*. In: Brink, Stefan – Price, Neil (eds.): *The Viking World*. London – New York, 2008. 571–578.; Helgi Þorláksson: *Historical Background: Iceland 870–1400*. In: McTurk, Rory (ed.): *A Companion to Old Norse Literature and Culture*. Oxford, 2005. 136–154.; Bárány Attila: *Britek, angol-szászok, vikingek*. Máriabesnyő, 2008. 133–134.

³ Stefánsson, M.: *Ding. §16. Island*. In: Beck, H. – Jankuhn, H. – Ranke, K. – Wenskus, R. (hrsg.): *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*. Vol. 5. Berlin – New York, 1984. 461–464.; Heusler, Andreas: *Das Strafrecht der Isländersagas*. Leipzig, 1911. 124–190.

⁴ Byock, L. Jesse: *Feud in the Icelandic Saga*. Berkeley – Los Angeles – London, 1993.; Miller, I. William: *Bloodtaking and Peacemaking. Feud, Law, and Society in Saga Iceland*. Chicago–London, 1999.

Az 1220–1240 között lejegyzett, ám a viking korszakban játszódó izlandi *Valla-Ljóts saga*⁵ egyik figyelemre méltó jelenete például, amikor Ljótr nemzetségfő és csapata rajtaüt Ljótr egyik ellenfelén. A célpont a Ljótr körzetébe engedély nélkül letelepedő és az ő uralmát alacsonyabb rangja ellenére sokszor megkérdőjelező Halli, aki ezúttal magányosan utazik. Ahelyett azonban, hogy a támadó csapat számbeli fölényének előnyt szerezne, Ljótr egy az egy elleni párbajba bonyolódik Hallival, aki szerint ez az egyetlen lehetőség arra, hogy Ljótr ne hozzon szégyent saját fejére. Ljótr elfogadja a kihívást mondván: „Mást nem is vettem számításba, és így is kell hogy történjen”.⁶ Ahogy azonban látni fogjuk, a Ljótr által „számításba sem vett” alternatív módszerek igenis helyet kaptak az izlandi hadviselés repertoárjában, és Ljótr vonakodása a túlerő kihasználására, még ha lovagias is, egyértelműen a kivételek közé tartozik. A viking hősiesség formái, úgymint a szigorú szabályok szerint zajló párviadal, a *hólmganga*, valamint a halálig vívott egyszerű párbaj, az *einvígi*⁷ mellett az izlandi fegyveres összecsapásoknak voltak sokkal kevésbé dicső momentumai is. A viking kor eseményeit megörökítő, az izlandi nemzetségek történetével foglalkozó, 13–14. században lejegyzett saga irodalomból – mely a korszakhoz köthető írásos forrásanyagunk zömét adja⁸ –

⁵ A saga legkorábbi kézírata a 17. századból maradt csak ránk. Vésteinn Ólason: *Family Sagas*. In: McTurk, Rory (ed.): *A Companion to Old Norse-Icelandic Literature*. Malden–Oxford–Victoria, 2007. 115.

⁶ „*Eigi er á þat at líta, enda skal ok svá vera*”. *Valla-Ljóts saga*. In: Jónas Kristjánsson (ed.): *Eyfirdinga Sögur*. Reykjavík, 1956. 245. A tanulmányban szereplő összes idegen nyelvű fordítás a sajátom.

⁷ A *hólmganga* szó szerinti fordításban „szigetre vonulás”, egy rituális párbajforma volt a középkori skandináv világban, melyet főként a sagák leírásaiból és 13. századi törvénykönyvekből ismerünk. Annak ellenére, hogy forrásaink a párbajok gyakorlásánál régebbiek, a leírások autentikusnak tűnnek. Lásd: Falk, Oren: *Bystanders and Hearsayers First: Reassessing the Role of the Audience in Dueling*. In: Meyerson, D. Mark – Thiery, Daniel – Falk, Oren (eds.): ‘A Great Effusion of Blood’? Interpreting Medieval Violence. Toronto–Buffalo–London, 2004. 98–130.; Vö.: Bø, Olav: *Hólmganga and Einvígi: Scandinavian Forms of the Duel*. *Medieval Scandinavia*, vol. 2. (1969) 132–148. A harc helyszíne a névből és néhány leírásból adódóan valószínűleg egy sziget lehetett vagy egy mesterségesen körülhatárolt hely, a modern ringekhez hasonlóan. Nemcsak a párbajtér, hanem a támadófegyverek (egy vagy több kard) és a védőfegyverek (egy vagy három pajzs, illetve pajzstartó segéd alkalmazása), valamint a harc mikéntje (első vérig, a küzdőtérrel való kiesésig, halálig) is szabályozva volt. Az *einvígi* és a *hólmganga* fogalmáról és a *hólmganga* különböző forrásokban található ellentmondásos leírásairól lásd: Byock, L. Jesse: *Hólmganga*. In: Pulsiano, Philipp – Wolf, Kirsten (eds.): *Medieval Scandinavia: An Encyclopedia*. New York – London, 1993. 289–290. A két párviadal pogány rituális jellegéről: Jones, Gwyn: *The Religious Elements of the Icelandic Holmganga*. *Modern Language Review*, vol. 27. (1932) No. 3. 307–313.; jogi szempontból: Radford, R.S.: *Going to the Island: A Legal and Economic Analysis of the Medieval Icelandic Duel*. *Southern California Law Review*, vol. 62 (1989) 615–644. Az említett összes aspektussal foglalkozik: Jones, Gwyn: *Some Characteristics of the Icelandic Holmganga*. *Journal of English and Germanic Philology*, vol. 32. (1933) 203–224.; és Ciklamini, Marlene: *The Old Icelandic Duel*. *Scandinavian Studies*, vol. 35. (1963) No. 3. 175–194.

⁸ A sagák történelmi forrásként való felhasználásáról és az ezzel kapcsolatos vitákról tömör összefoglalásként lásd: Gísli Sigurðsson: *The Medieval Icelandic Saga and Oral Tradition*. Cambridge, 2004. 123–250., 305–309. Szűkebben a hadviselésre vonatkoztatva: Judith Jesch meggyőzően bizonyította, hogy a viking korból származtatott szkaldikus költészet pontosan őrizte meg a korabeli fegyverek leírásait, melyek a régészeti leletanyaggal összevetve az apró részletekig egyezéseket mutatnak: Jesch, Judith: *Some Viking Weapons in Sigvatr’s verse*. In: Reynolds, Andrew – Webster, Leslie (eds.): *Early Medieval Art and Archaeology in the Northern World*. Studies in Honour of James Graham-Campbell. Leiden–Boston, 2013. 341–359. Van példa hasonló törekvésekre a jóval anakronisztikusabbnak vélt Nemzetségi sagákkal (*Íslendingasögur*), a Király sagákkal (*konunga-*

sokkal árnyaltabb kép rajzolódik ki a hadviselést illetően. Az izlandi szabad parasztok a nyílt, egyenlő küzdelem helyett gyakran folyamodtak kevésbé tiszteletreméltó eszközökhöz is ellenfeleik legyőzése érdekében; úgymint a kémkedés, a bérgyilkosok felfogadása vagy a megfélemlítéseszerű támadás. Bár a három tevékenység sokszor egymásból következik (például kémkedés a rajtaütés előtt), vagy átfedésben van (például kémek, akik orgyilkosi feladatokat is ellátnak), a terminológia szerint mindhárom világosan elkülönül egymástól a forrásokban. A tanulmányban az izlandi viking kortól a Sturlunga-kor kezdetéig tartó időszak (kb. 870–1220) alternatív hadviselési módszereit elemzem, összehasonlítva a kivitelezés módját a korabeli Norvég Királyság és az Orkney-grófság hasonló jelenségeivel. A kronológiai keretet a Sturlunga-korral érkező változások indokolják.⁹ A hatalom néhány kivételes nemzetségfő kezében való 13. századi összpontosulása ugyanis teret adott a hadművészet átalakulásának is, és a korábbi kis létszámú csatározások helyett a hangsúly a viszonylag nagyobb seregek közötti nyílt ütközetekre – vagy még inkább az azok általi fenyegetésekre – tevődött át.¹⁰

A vizsgálat a hadtörténeti összehasonlításon túl az alternatív módszerek morális aspektusaival is foglalkozik, és megpróbál választ keresni arra a kérdésre: okozott-e morális dilemmát a korabeli izlandiak számára a hadviselés hősi normáitól való eltérés?

Orgyilkosok

Az orgyilkosság mint hivatás a 12. századi arab világból származik (innen a szó angol megfelelője az *‘assassin’*), ahol először használtak professzionális harcosokat orvul végrehajtott gyilkosságok kivitelezésére.¹¹ A tevékenység azóta ennél sokkal általánosabb értelmet nyert, és immár a 12. századi megjelenését megelőző időkre visszavetítve is használatos.

Szeretnék rámutatni a jelenség izlandi variánsaira, melyek a közgondolkodásban élt általános definíciótól eltérve rávilágítanak fontos társadalmi kérdésekre is. Ilyen általánosan

sögur) és a Legendás sagákkal (*fornaldarsögur*) kapcsolatban is. Lásd: Falk, Hjalmar: *Altnordische Waffenkunde*. Kristiania, 1914. Újabb kísérletekhez lásd: McMullen, K. James: *War-Worlds and Battle-Spears. Kesja and Kesjulag in Old Norse Literature*. *Journal of Medieval Military History*, vol. 12. (2014), 39–50. A tanulmányban az Izland benépesítése (kb. 870) és a Sturlunga-kor kezdete (kb. 1220) közötti időintervallumot dolgozom fel. A fentebbi gondolatmenetre és munkákra hivatkozva úgy vélem, hogy a Nemzetségi sagák autentikus források a viking kor (és az azt követő időszak) hadviselésére vonatkozóan, mert a cselekményük és a lejegyzésük közötti időszakban a társadalmi berendezkedés és konfliktuskezelés jellege (a nemzetségek közötti viszálykodás) változatlan maradt. Erre vonatkozólag lásd: Helgi Þorláksson: *Hvað er blóðhefnd?* In: Gísli Sigurðsson – Guðrun Kvaran – Sigurgeir Steingrímsson (eds.): *Sagnaþing. Helgað Jónasi Kristjánssyni*. Reykjavík, 1994. 389–414.

⁹ A korábban a körülbelül 40 izlandi nemzetségfő és követőik közötti kölcsönös együttműködésen nyugvó társadalmi rend a 13. század közepétől felborulni látszott. Az egyházi bevételek szekularizálásának, a norvég korona izlandi belpolitikába való beavatkozásának és a vagyon, illetve a földterület koncentrálódásának hála, a politikai irányítás a szabad parasztok kezéből mindösszesen hat megerősödött, és egymással rivalizáló ügynevezett „nagy család” kezébe ment át. A „nagy családok” – melyek közül a korszak elnevezést adó Sturlunga család volt a legbefolyásosabb – a középkori Európa más részein megszokott területi hatalmat igyekeztek létrehozni, és a korábban a népgyűlés által birtokolt jogokat, valamint a végrehajtói hatalmat megpróbálták kisajátítani. A Sturlunga-korra általánosan: Gunnar Karlsson: *The History of Iceland*, 72–83.

¹⁰ Sverrir Jakobsson: *Process of State Formation in Medieval Iceland*. *Viator. Journal of Medieval and Renaissance Studies*, vol. 40. (2009) No. 2. 151–170.; Birgir Loftsson: *Hernaðarsaga Íslands: 1170–1581*. Reykjavík, 2006. 39–65.

¹¹ Az aszaszinok történetére lásd: Daftary, Farhad: *Aszaszin legendák*. Budapest, 2000.; uő: *Az iszmá’ iliták rövid története*. Budapest, 2006. 27–29.

elterjedt felfogás az, hogy az orgyilkosságok célpontjai fontos közéleti személyiségek, és hogy ezek az eltervezett támadások általában politikai vagy ideológiai indíték miatt történnek és profi gyilkosok által hajtatnak végre. A középkori izlandi forrásokban ezek a szempontok nem mindig jellemzőek.

A róla elnevezett, valószínűleg a 14. század elején keletkezett, az 1020–1030-as évek történéseit feldolgozó *Grettis saga* főhőse Grettir Ásmundarson (ragadványnevén „sterki”, azaz „Erős” Grettir) például több orgyilkosság célpontja is volt, annak ellenére, hogy a társadalomból kitaszítottként bujdosott a szigeten. A népgyűlésen a társadalmi döntés által kitaszított egyéneket a vadonba száműzték, és megfosztották jogaiktól, valamint ha volt, akkor politikai címeiktől is.¹² A kitaszításra ítélt és száműzésben legtovább – több mint 20 évig – életben maradt Grettir tehát semmiképpen sem tekinthető „fontos közéleti személyiségnek”. Noha az ellene végrehajtott támadások valóban „eltervezettek” voltak, mögöttük nem álltak politikai vagy ideológiai célok; többnyire korábbi sérelmek által felszított személyes bosszúszomj volt az indíték.

A végrehajtó személyek kiléte még színesebbé teszi a képet. A Grettir kitaszítását keveslő és Grettir legádázabb ellenfelének számító Garði Þórir nemzetségfő például az alábbi módon választ orgyilkost:

„Garði Þórir rájött hol rejtőzik Grettir, és kigondolt egy tervet a meggyilkolására. Volt egy ember, akit Vörösszakállú Þórirnak neveztek, és aki nagy gyilkos hírében állt, de országszerte törvényen kívülinek bélyegezték. Garði Þórir üzenetet küldött neki, majd mikor találkozott felkérte a Vörösszakállút egy küldetésre: hogy az érdekében végezzen Erős Grettirrel.”¹³

Vörösszakállú Þórir először vonakodik végrehajtani a küldetést Grettir mindent felülmúló erejére és éberségére hivatkozva, de Garði Þórir végül sikeresen meggyőzi őt. Felajánlja, hogy felmenti Vörösszakállút a kitaszítottság alól, és busás jutalmat fizet neki.¹⁴ Egyértelmű, hogy Vörösszakállú Þórir nem professzionális bérgyilkos, másként nem vonakodna elfogadni egy megbízást. Erre hozhatunk egy párhuzamot a 13. század első harmadában papírra vetett (*Valla-Ljóts sagával* párhuzamosan játszódó) *Ljósvetninga sagából* is, mikor Guðmundr nemzetségfő bérgyilkost keres, és a tanácsadói által ajánlott személyről megjegyzi: „talán sosem láttam még ennél alkalmasabb embert, hogy orgyilkos legyen”.¹⁵ A nemzetségfő megjegyzése arra utal, hogy a kiválasztott férfinak az orgyilkosság nem foglalkozása, csupán abban a pillanatban (valószínűleg testi adottságai és eltökéltsége) alapján került kiválasztásra. A tény tehát, hogy Vörösszakállú Þórir „nagy gyilkos” (*vígamaðr mikill*) hírében állt, aligha jelenthetett többet annál, hogy Þórir erőszakos természetű, ami pontosan elmenté a hidegvérű, megfontolt és precíz professzionális orgyilkosságnak. A „gyilkosjelölt” motiválásában is sokkal nagyobb szerepet játszik a politikai jogok visszanyerésének ígérete,

¹² Összefoglalásként erre: Byock, L. Jesse: *Outlawry*. In: Pulsiano, Philipp – Wolf, Kirsten (eds.): *Medieval Scandinavia: An Encyclopedia*. New York – London, 1993. 461–462.

¹³ „Þórir i Garði spyrr nú, hvar Grettir er niðr kominn, ok vildi setja til eithvert ráð, at hann yrði drepinn. Maðr hét Þórir rauðskeggr; hann var manna gildastr ok vígamaðr mikill, ok fyrir þat var hann sekr görr um allt landit. Þórir i Garði sendi honum orð, ok er þeir fundusk, beiddi hann Rauðskegg fara sendiferð sína ok drepa Gretti inn sterka.“ *Grettis saga Ásmundarsonar*. In: Guðni Jónsson (ed.): *Grettis saga*. Reykjavík, 1936. 180.

¹⁴ *Grettis saga*, 180.

¹⁵ „Eigi hefi ek sét þann mann, er betr sé fallinn til flugumanns en sjá.” *Ljósvetninga saga*. In: Björn Sigfússon (ed.): *Ljósvetninga saga*. Reykjavík, 1940. 44.

mint maga a pénz. Vörösszakállú megbízója, Garði Þórir pedig tipikus esete annak, amikor egy személy nem képes elvégezni maga a feladatot (Grettir jóval erősebb és képzetlenebb harcos nála), vagy nem kíván nyílt konfliktust kezdeményezni, ezért egy törvényen kívülit használnál fel céljai elérésére; ez esetben egy másik törvényen kívüli meggyilkolására. A középkori Izlandon az ilyen akcióknál a nyereség kecsegtető, míg a kockázat kicsi volt, hiszen a „gyilkosjelölt” – lévén maga is törvényen kívüli – senkinek sem hiányzott volna kudarca esetén. Ugyanebből a megfontolásból volt kényelmes az ország másik végéből származókat vagy külföldieket, főként az országba kereskedni vagy szerencsét próbálni érkező norvégokat elfogadni bérgyilkosnak.¹⁶ A katasztrofáltak és a külföldiek ráadásul semmilyen rokonságban vagy baráti kapcsolatban nem álltak a megbízóval, biztosítva ezzel annak anonimitását, és hogy ne kelljen verbosizni állnia az orgyilkos halála esetén. Az ilyen típusú – Fredric Amory szavaival – *‘hit-or-miss’* akciók szinte kizárólag sikertelenek az izlandi forrásokban, és összesen egyetlen törvényen kívülről tudunk, akinek orgyilkos létére sikerült túlélnie a vállalkozást.¹⁷ A motívum gyakorisága¹⁸ és állandó sikertelensége azt sejteti, hogy az ilyen jellegű vállalkozásokat a társadalom nagy többsége elítélte, még akkor is, ha egy számukra nem kívánatos személy volt a célpont, nem beszélve arról, amikor nemzetségek teljes jogállású politikai ellenfeleiket próbálták meg eltenni láb alól.¹⁹

Az orgyilkosság egy másik formája volt, amikor a megbízó saját vérségi vagy baráti köréből választotta ki a merénylőt. Így tesz a *Grettis saga* egy másik szereplője, Flósi is, aki az egyik tanyáján dolgozó munkását, Þorfinnr-t küldi el a körzetben szerinte jogtalanul földet birtokló Þorgeirr fejéért. Þorfinnr a csónakházban búj meg, ahol a hajnal beálltáig rejtőzik, majd alkalomadtán ráveti magát a korán halászni induló Þorgeirre. Þorgeirr azonban szerencsésen megmenekül, köszönhetően a hátán cipelt hordónak, melyet az orgyilkos baltája telibetalál, és amit a sötét miatt a támadó a célpont lapockájának hisz.²⁰ A támadás sikertelensége általában súlyos következményekkel járt a merénylőre és a megbízóra nézve is; utóbbira azért, mert formális kapcsolatban állt az orgyilkossal. Ebben a példában is; Þorgeirr keményen visszavág, és a későbbiekben megöli Þorfinnr-t „visszadván neki a baltáját”,²¹ majd nagyobb támogatottságának köszönhetően sikerül Flósiékat katasztrofáltatnia a népgyűlésen.²²

Alkalmazottak orgyilkosságra való felbujtásának vagyunk tanúi az izlandi saga irodalom legjobban sikerült darabjának számító, 1275–1285 között keletkezett *Njáls sagában* is a Bergþóra és Hallgerðr között zajló konfliktus során. Az említett – az ezredforduló körül élt – asszonyok két, egymással egyébként szoros baráti kapcsolatban álló nemzetség vezetőinek feleségei. Személyes ellentétük azonban felszítja az ellenségeskedés lángját, és saját

¹⁶ Sverrir Jakobsson: *Strangers in Icelandic society 1100–1400*. Viking and Medieval Scandinavia, vol. 3 (2007), 153–154.

¹⁷ Amory, Frederic: *The medieval Icelandic outlaw: life-style, saga and legend*. In: Gísli Pálsson (ed.): *From Sagas to Society. Comparative Approaches to Early Iceland*. Chippenham, 1992. 200–202.

¹⁸ Egyéb előfordulásokról lásd: Andersson, M. Theodore – Miller, I. William: *Law and Literature in Medieval Iceland*. Stanford, 1989. 188.

¹⁹ A körzet vezetői elítélik az orgyilkosságot a Valla-Ljóts sagában is. *Valla-Ljóts saga*, 247.

²⁰ *Grettis saga*, 26–27.

²¹ „Þar færi ek þér ǫxi þína.“ *Grettis saga*, 30–31.

²² A népgyűlésen a közösség által választott ideiglenes bíra szabta ki a végső ítéletet egy adott ügyben. Többnyire a több politikai támogatót felvonultatni képes fél nyerte a pert (sokszor a történések igazától függetlenül), ám az ítélet az erőszak féken tartása végett általában teljesíthető mértékűre szorított. A legdurvább ítéletnek az ideiglenes és a végleges katasztrofálás számított. A népgyűlés felállításáról és működéséről lásd: Stefánsson: *Ding*, id. mű.

nemzettségükből vagy az alkalmazásukban álló dolgozókból²³ válogatott orgyilkosai által elkezdi tizedelni egymás nemzetiségét.²⁴ Az izlandi viszályok íratlan szabályainak megfelelően azonban nem kívánnak totális háborút; a „szemet szemért, fogat fogért” elv alapján mindig fokozatosan vesznek revánsot a másikon.²⁵ Az orgyilkosoknak mindig az előzőleg felbérelt ellenséges orgyilkossal kell végezniük, a későbbi bosszú biztos tudatában, többnyire semmiféle jutalmat nem várva tettükért. A felbéreltek között egyre magasabb státuszú személyeket találunk (szolga, majd felszabadított szolga, végül teljes jogú rokon), akiknek a halála esetén mindig nagyobb és nagyobb kompenzálásra és bosszúra van szükség. Az orgyilkosságért itt tehát nem jár fizetség (se jogi, se anyagi értelemben), és a merénylők most nem az akciók során vallanak kudarcot, hanem később megtorlás áldozatai lesznek. A támadás megítélése szintén nagyban különbözik az előzőleg tárgyalt esetektől, és sokszor nemhogy nem elítélendő, hanem egyenesen elvárt cselekvésformaként van bemutatva. A két asszony szempontjából ez egy szükséges rossz, ami a nemzetiség becsületének megőrzését szolgálja. Bár a társadalomban a béke volt az ideális állapot, Bergþóra és Hallgerðr viszálya mindenképpen a konfliktuskezelés „normál” keretei között zajlott, így tulajdonképpen egymás nyílt megtámadása helyett az orgyilkosok felfogadása volt a „legbecsületesebb” alternatíva.

Természetesen az is lehetséges volt, hogy nem történt egyértelmű kapcsolatfelvétel a megbízó és az orgyilkos között, és az utóbbi önszántából cselekedett. Visszakanyarodva az első példához, Erös Grettir fejére jelentős vérdíjat tűznek ki, ami annak a jele, hogy legalábbis sokaknak nem lett volna ellenére holtan látni őt.²⁶ Az őt végül meggyilkoló fejdáoszok tettük bizonyítékként magukkal viszik Grettir levágott, sóban tartósított fejét a fő megbízóhoz, Garði Þórirhoz, hogy követelhessék a vérdíjat. Meglepetésre azonban Garði Þórir megtagadja a jutalmat a fejdáoszoktól azok becsstelen magatartására hivatkozva:

„Gyakran szenvedtem sérelmet tőle [ti. Grettirtől], de sosem kívántam életét venni, úgy hogy magamból örültet vagy boszorkányt csináljak, ahogy te tetted. Fizetség helyett inkább úgy tűnik, halált érdemelsz boszorkányságaidért.”²⁷

Fejdáoszoknak, bérgyilkosoknak, orgyilkosoknak lenni tehát nem volt túl kifizetődő, legalábbis, ami a sagák által festett képet illeti. Az azonban, hogy még siker esetén is elítélendő tetteiről van szó, talán csak annak a kivetülése, amivel a saga írnokok igyekeztek formálni a közvéleményt, és ezzel kordában tartani a bérgyilkosok alkalmazását, ami az azt övező figyelmet tekintve valószínűleg súlyos és gyakori problémának számított a középkori Izlandon. Ezt tanúsítja a norvégok által a sziget tényleges hatalomba vételét követően kiadott 13. század végi törvényrendelet-gyűjtemény, a *Jónsbók* is, mely teljes vagyonekborzással bün-

²³ A rabszolgákon kívül gyakori volt ideiglenes dolgozókat is felfogadni olyan idénymunkákra például, mint a betakarítás.

²⁴ *Brennu-Njáls saga*. In: Einar Ól. Sveinsson (ed.): *Brennu-Njáls saga*. Reykjavík, 1965. 93–109.

²⁵ A viking kori Izlandon a 13. század második feléig nem volt tényleges uralkodó, így végrehajtói hatalom hiányában az izlandi „viszályrendszer” feladata volt, hogy kordában tartsa az erőszakot. A konfliktuskezelés eszközei között a vérbosszú csak addig volt elfogadott, amíg korlátozott keretek között zajlott, és nem torkollott nyílt csatákba és vérontásba. A viszály működéséről lásd: Byock: *Feud in the Icelandic Saga*, id. mű, valamint: Miller: *Bloodtaking and Peacemaking*, id. mű.

²⁶ *Grettis saga*, 165.

²⁷ „Hefi ek ok opt fengit hart af honum, en ekki vilda ek þat til lífs hans vinna, at gera mik at ódáðamanni eða fordæðu, sem þú hefir gört; mun ek síðr leggja þér fé, at mér sýnisk þú ólífismaðr vera fyrir galdr ok fjölkynngi.” *Grettis saga*, 264.

tette a *flugumenn*, azaz orgyilkosok felfogadását.²⁸ A *flugumenn* (ÓÉ. sing. *flugumaðr* = ‘man of flies’)²⁹ kifejezés etimológiája ismeretlen, és legjobb esetben is csak találgathatunk, hogyan lehet a „repülő ember” kapcsolatban az orgyilkossággal. Amory szerint talán könnyen becsaphatók voltak, vagy úgy küldték őket veszélyes küldetéseikre, ahogyan a varázslók bűbájaikat: gyorsan és halált hozóan.³⁰ Az orgyilkosság elítélésére utalhat az is, hogy az óészaki forrásokban az egyébként nagyon gyakorinak számító hátba támadást vagy az alvó ellenség megtámadását sok hős elutasítja, amikor alkalom adódik rá.³¹

Az orgyilkosság természetesen más, vikingek lakta területeken sem volt ismeretlen. A szintén Izlandon (1230 körül) lejegyzett, az Orkney-szigetek történetét feldolgozó *Orkneyinga sagá*ban egy Hallvarðr nevű egyén áll bosszút ellenlábásán, a testvérét egy ittas veszekedés miatt meggyilkoló Brynjólfrön. Hallvarðr a szokásos módon elrejtőzik egy félreeső helyen – ezúttal a pajtában –, majd onnan rajtaüt a gyanútlan célponton. A gyilkosság végrehajtása után Hallvarðr visszabújik istállóbeli rejtékébe, így a gyilkost keresők nem lelik nyomát. Noha ez az eset inkább személyesen végrehajtott megtorló akció, a végrehajtás profizmusa miatt (a merénylet utáni eltűnés) a helyiek úgy vélték, csakis egy *flugumaðr* lehetett a tettes.³² Bár az epizód Norvégiában játszódik, maga a forrás Orkney történetével foglalkozik, és a Hallvarðr akcióját támogató Kali lesz majd a szigetek grófja. A *flugumaðr* mint külön megnevezés egy specifikus tevékenységet űző emberek csoportját jelzi, ami a bér/orgyilkosság talán hivatásszerű meglétére utalhat, amit a később az Orkney-szigeteket uralmába vevő Kali akár ott is alkalmazásba léptethetett.

Ennél jóval szörnyűbb volt a tisztán politikai indokból elkövetett testvérgyilkosság, amire a halott Hákon jarl lánya, a szigetek uralmáért rokoni szálai lévén küzdő Margrét vetemedett. Az *Orkneyinga saga* Sveinn Ásleifarson, egy az 1110-es és 1170-es évek között tevékenykedő, több jarl szolgálatában is felbukkanó viking „szerencsevadász” elmondására támaszkodik, ám megjegyzi, hogy „sok ember szerint talán még ennél is szörnyűbben”³³ játszódtak le az események:

„Margrét felfogadta Sveinn Ásleifarson, hogy vakítsa meg testvérét, Pál jarl, és vesse tömlöcbe, de később felfogadott egy másik embert is, hogy életét vegye.”³⁴

Érdekes módon a Norvégiával kapcsolatos forrásokban³⁵ maga a *flugumaðr* kifejezés összesen egyszer fordul elő: Szent Óláfr király (1015–1028) nagy sagájának egyetlen kéz-

²⁸ Ólafur Halldórsson (ed.): *Jónsbók. Kong Magnus Hakonssons Lovbog for Island vedtaget paa Altinget 1281 og Réttarbætr: De for Island givne Retterbøder af 1294, 1305 og 1314*. København, 1904. 38.

²⁹ A *flugumaðr* kifejezés jelentéseiről és egyéb előfordulásairól az izlandi forrásokban lásd: Cleasby, Richard – Vigfusson, Gudbrand: *An Icelandic-English Dictionary*. Oxford, 1874, 162.; és online a *Dictionary of Old Norse Prose*-t, mely az óészaki forrásokban a kifejezés 30 előfordulásáról dob ki találatot (kézirat variánsokkal együtt): <http://dataonp.ad.sc.ku.dk/webart/f/fl/22141ckron.htm>.

³⁰ Amory: *The medieval Icelandic outlaw*, 200.

³¹ Az alábbi címszavak előfordulásáról lásd Boberg tárgymutatóját: gyilkosság hátbatámadással, alvó célpont meggyilkolása, hős vonakodása, hogy alvó embert öljön. Boberg, M. Inger: *Motif-Index of Early Icelandic Literature*. Munksgaard–Hafnile, 1966. 175.

³² Finnbogi Guðmundsson (ed.): *Orkneyinga saga*. Reykjavík, 1965. 137–138.

³³ „Þat er sögn sumra manna, er verr samir.” *Orkneyinga saga*, 170.

³⁴ „Margrét hafí ráðit til Sveinn Ásleifarson at blinda Pál jarl, bróður sinn, ok setja í myrkvastofu, en síðan réði hon til mann annan at veita honum þar líflát.” *Orkneyinga saga*, 170.

³⁵ Az *Old Norse Prose Dictionary* online katalógusa alapján.

iratában.³⁶ A véres politikai harcokat figyelembe véve ez kissé szokatlan, ám a királyi trónért versengők számára azért nem volt ismeretlen a bérgyilkosok felfogadása, még ha az Izlandon megszokott kifejezést ritkán használták is. Az Izlandon Snorri Sturluson nemzetségfő által 1230 körül írt, norvég királyok történetét összegyűjtő *Heimskringla* érdekes adalékokkal szolgál a kérdéshez. Amikor Keménykezű („Harðráði”) Haraldr norvég király (1045–1066) összekülönbözik szövetségeseivel, Sveinn jarllal, merénylettől tartva az éjszakát nem megszokott ágyában tölti, és ennek köszönhetően meg is menekül; a vélhetően Sveinn által küldött orgyilkos baltája Haraldr koponyája helyett a kitömött ágyban landol.³⁷ Orgyilkost fogad Szent Óláfr király legyőzött ellenfele, a király által megvakíttatott Hrœrekr (a heidmörki területek ura) is, aki végső elkeseredésében megpróbálja meggyőzni cellájának őrét, a hozzá rokoni szálakkal kötődő Sveinnt, hogy végezzen a királlyal annak reményében, hogy Hrœrekr majd jarlt csinál belőle:

„A terv az volt, hogy mikor a király készülődik, és az esti misére tart, Sveinn útját állja a keringőn egy saxszal³⁸ a kabátja alatt. De a király oly hirtelen érkezett a csarnokból, hogy Sveinn ezt nem várta. A király szemébe nézve menten elsápadt, és leengedte karját. A király észrevette zavarát, és így szólt: 'És most mi lesz Sveinn? Hát elárulsz engem?' Sveinn ledobta magáról a kabátját, eldobta a saxot, és a király lába elé borulva így szólt: 'Minden hatalom Istené és a tiéd, Uram!'"³⁹

Hrœrekr azonban nem csügged az orvtámadás kudarca miatt, és tervet eszel ki saját megszöktetésére. Egy különösen képzett embert választ a feladatra:

„Volt egy ember, aki úgy neveztek, Kis Fiðr. Fiðr lapp volt, bár egyesek szerint a finnektől származott. Ő volt az egyik legkisebb ember, de ugyanakkor a leggyorsabb is; oly sebes volt, hogy még a ló sem érte utol. Kiváló síelő és íjász is volt, és régóta állt Hrœrekr király szolgálatában, aki gyakran küldte őt hűséget követelő megbízatásokra.”⁴⁰

Fiðr beépül Szent Óláfr kíséretébe, majd a megfelelő pillanatban szabotázszt hajt végre, és orvul levágja a király két emberét, hogy Hrœrekr megszöktethesse.⁴¹ Miután ez a terv is megghiúsul, és Hrœrekr újra elfogják, az ex-trónkövetelő személyesen is megpróbálkozik az

³⁶ Johnsen, Oscar Albert – Jón Helgason (eds.): *Saga Óláfs konungs hins helga: Den store saga om Olav den hellige efter pergamenthåndskrift i Kungliga Biblioteket i Stockholm nr. 2 4to...(1-2)*. Oslo, 1941. 814.; *Old Norse Prose Dictionary*: http://dataonp.ad.sc.ku.dk/wordlist_e_adv.html

³⁷ *Haralds saga Sigurðarsonar*. In: Bjarni Aðalbjarnarson (ed.): Snorri Sturluson: *Heimskringla*. Vol. III. Reykjavík, 2002. 97.

³⁸ Egyélű, a kardnál rövidebb szúrófégyver, melyet kényelmesen el lehetett rejtteni egy hosszú kabát alatt.

³⁹ „Svá var ætlat ráðit, at þá er konungr bjósk at ganga til aptansöngs, stóð Sveinn úti í svölunum fyrir honum ok hafði brugðit sax undir yfirhöfninni. En er konungr gekk út ór stofunni, þá bar hann skjótara at en Svein varði, ok sá hann í andlit konunginum. Þá bliknaði hann ok varð fölr sem nár, ok fellusk honum hendr. Konungr fann á honum hræzlu ok mælti: »Hvat er nú, Sveinn? Viltu svíkja mik?« Sveinn kastaði yfirhöfninni frá sér ok saxinu ok fell til fóta konungi ok mælti: »Allt á guðs valdi ok yðru, herra.«” *Saga Óláfs konungs hins helga*, 119.

⁴⁰ „Maðr er nefndr Fiðr litli, upplenzkr maðr, en sumir segja, at hann væri finnskr at ætt. Hann var allra manna minnstr ok allra manna fóhvatastr, svá a tengi hestr tók hann á rás. Hann kunnir manna bezt við skið ok boga. Hann hafði lengi verit þjónostumaðr Hrœreks konungs ok farit opt ørenda hans, þeira er trúnaðar þurfti við.“ *Saga Óláfs konungs hins helga*, 120.

⁴¹ *Saga Óláfs konungs hins helga*, 120–123.

orgyilkossággal, és egy késsel megdöfi a templomban mellette ülő Szent Óláfrt, aki azonban a merénylő vakságának és saját szerencsésének köszönhetően (éppen lehajolt a dőfés pillanatában) sérülés nélkül megússza ezt az orvtámadást is.⁴²

Bár a norvég merényleteket elítélendőnek tarthatnánk, a saga szerző Snorri Sturluson nem fűz hozzájuk különösebb etikai kommentárt. Bár az itt ismertetett egyes jelenetek valószínűleg nem vagy nem pontosan így történtek meg, a források valós tendenciákat tükröznek, és a valóságban is létező merénylők kiválasztásánál Norvégiában nem az ismeretlenség dominált. A király sagákban a hűségességnek tartott (Sveinn) és/vagy magasan képzett alattvalókat (Fiðr) küldték ezekre a kényes akciókra. Norvégiában az izlandi mintától eltérve a bérnyilkosi feladatokat az előkelők közvetlen kíséretének tagjai hajtották végre, nem a társadalom alsó rétegeiből származó bajkeverők. Ez a kémekre is igaz volt. Hákon *jarl* például Þórir Klakkát küldi politikai ellenlábasa, a külhonban bujkáló (későbbi norvég király) Óláfr Tryggvason kikémlelésére, mert Þórir már számos portyán és kereskedő úton vett részt külföldön, és sokfelé ismerős volt.⁴³ Mint a következő alfejezetből kiderül, ez alól a király sem volt kivétel, akinek az orgyilkosságra speciálisan kiképzett katonák álltak rendelkezésére.⁴⁴ A merénylők magasabb társadalmi státusza és szakmai tudása lehet az egyik oka annak, hogy a források jóval szűkszavúbbak a norvég orgyilkosok tetteinek erkölcsi megítélését illetően.

Kémkedés

Amikor a már sokat emlegetett Garði Þórir egy újabb bérgyilkost fogad fel Erós Grettir megölésére, tervei hamar kitudódnak, amit a saga egy közmondással magyaráz: „ahogy a mondás tartja, az erdőben gyakran a fülelő is közel”, utalva arra, hogy a beszélgetést kihallgatták.⁴⁵

A kémkedés fontos előkészítője volt a gyilkosságoknak, rajtaütéseknek és katonai támadásoknak vagy, ahogy a fenti példából láttuk, azok megelőzésének. Sok esetben a hírszerzés és az orgyilkosság talán egy kalap alá is tartható, ha a modern kémszervezetek működését vesszük alapul. Mindkét tevékenységhez türelmes, pontos és megbízható emberekre van szükség, hogy olajozottan működjenek. Mint azonban illusztráltam, a középkori Izlandon az orvtámadás korántsem volt professzionális, és a felbérelt merénylők gyakran egyszerű gonosztevők voltak. Ez talán alkalmassá tehetné őket valaki meggyilkolására, de az információszerezés finom művészetéhez olykor egyéb kvalitásokra volt szükség. A sagákban a kémkedést végző egyének – talán épp ezért – gyakran békés emberek, de legalábbis nem harcos típusok, esetleg gyávák; tehát pontosan ellentétei az agresszív orgyilkosoknak. A *Ljósvetninga saga* szerint az északi-izlandi Guðmundr nemzetségfő által ellensége, Þorkell tanyájára kémkedni küldött Þorbjörn például konkrétan kiköti, hogy a kémkedést véghez viszi, ha ez Guðmundr parancsa, de „egy ujját sem fogja Þorkellre emelni”.⁴⁶ Az, hogy valaki nem akart *flugumaðr* lenni, nem volt egyedi eset.⁴⁷

Az információszerezés feladatát gyakran a katonai vagy háborús szférán teljesen kívül eső egyének, a vidéket jól ismerő házaló kereskedők vagy csavargók végezték el. Néhány kéregetésből élő asszony szóbeszédére hallgat a fentebb már bemutatott Hallgerðr is, amikor

⁴² *Saga Óláfs konungs hins helga*, 124–125.

⁴³ *Óláfs saga Tryggvasonar*. In: Bjarni Aðalbjarnarson (ed.): Snorri Sturluson: Heimskringla. Vol. I. Reykjavík, 2002. 291.

⁴⁴ Lásd bővebben a „Kémkedés” fejezetben.

⁴⁵ Magyarosabban: „a falnak is füle van”. „*Sem mælt er, at opt er í holti heyrandi nær.*” *Grettis saga*, 189.

⁴⁶ „*En eigi rétti ek hendr mína ti lat vinna á Þorkatli.*” *Ljósvetninga saga*, 47.

⁴⁷ *Reykðæla saga ok Víga-Skútu*. In: Björn Sigfússon (ed.): *Ljósvetninga saga*. Reykjavík, 1940. 156.

megtudja, hogy riválisának (Bergbórának) férje, Njáll és annak fiai épp földet trágványznak a közelben. A Hallgerðr és társasága által ezzel kapcsolatosan szerzett csúfkölteményekről ugyanezek a csavargó asszonyok adnak hírt Bergbórának, kiszolgálva információval két, egymással ellentétes oldalon álló felet is.⁴⁸ A csavargók úgy viselkednek akár a kettős ügynökök, azzal a különbséggel, hogy a hivatásszerűségnek – csakúgy, mint a bérgyilkosoknál – itt sem leljük nyomát, és a kémkedés itt is *ad hoc* módon működik.

Ártatlan szolgák, juhászfiúk vagy a tanyákon dolgozó munkások is szemtanúi lehetnek az ellenség mozgásának, és jelenthették azt feljebb valóiknak.⁴⁹ A hírszerzés ezért sokkal semlegesebb morális megítélés alá esett, mint az orgyilkosság. A kémeket, őrszemeket, információval bíró szemtanúkat csak akkor tüntetik fel rossz színben a források, ha ezzel valamilyen rossz dolgot idéznek elő, vagy éppen nem gátolnak meg vele egyet. Az 1200-as évek derekán szerzett, több generáció történetét feldolgozó *Laxdæla sagá*ban az 1000-es évek körüli történeteszlő főszereplője, Kjartan Ólafsson kerül bajba. Az ellene rajtaütésre készül – korábban Kjartan által megalázott – Ósvírfiakat észrevevő pásztorfiút apja ugyanis visszatartja attól, hogy figyelmeztesse a kelepcebe sétáló főhőst és társait.⁵⁰ A valaki meggyilkolására készülő egyének tervét előkészítő kémek is többnyire „rossz fiúk”, mint a *Njáls saga* hőséneke, az Izlandon páratlan harcosként ismert Hlíðarendi Gunnarnak a mozgását kikémlelő (egyébként mellékszereplő) Varacskos Sigurðr.⁵¹ Érdekes annak a *Harðar sagá*ban⁵² szereplő szintén Kjartannak⁵³ nevezett ír származású kémnek a megítélése is, akinek az a feladata, hogy a Hólmr szigetén védállásokat kialakított közel 200 törvényen kívülit amnesztia ajánlatával kis csapatokban kicsalja, hogy a parton a lesben állók lemészárolhassák őket.⁵⁴ Noha ez a taktikai megtévesztés az álinformáció elhintésével beválik, és a környezetet végül megszabadítják a törvényen kívüliektől, az olvasóban mégis szimpátia ébred a lemészárolt kutasítottak iránt, és véleményem szerint nem véletlen, hogy a saga író egy más etnikumú kémét választott erre a hálátlan feladatra.

Az izlandi információszerzéssel szemben az Orkney-szigeteken egyértelműen megkülönböztették az őrszemeket (ÓÉ. sing. *varðmaðr*) a kémektől (ÓÉ. sing. *njósnarmaðr*). Míg az utóbbiak a gyakorlati munkát látták el, addig az előbbieknél a passzív hírszerzés volt a feladata, tudniillik hogy egy helyben állva éberrel figyelve adjanak hírt az ellenség hadmozdulatairól. Az Orkney-szigetek őrszemei azonban nem hasonlítottak az izlandi sagák vándoraira, akik véletlenül pont a helyszínre vetődtek; tevékenységük ennél jóval professzionálisabb keretek között zajlott. Ezt nemcsak az őket jelölő külön megnevezés, a *varðmaðr* sejteti, hanem hogy gyakran külön apparátus állt a rendelkezésükre, mint például a jelzőtüzek előre kiépített rendszere.⁵⁵ A jelzőtüzek az ország különböző pontjain egymástól látótávolságra elhelyezve biztosították, hogy a főhadiszállás azonnal hírt kapjon egy akármilyen irányból

⁴⁸ *Njáls saga*, 112–114.

⁴⁹ Például: *Njáls saga*, 169–171. Lásd szintén: Heinemann, J. Fredrik: *Hrafnkels saga Freysgoða and Type-scene Analysis*. Scandinavian Studies, vol. 46 (1974) No. 2. 104.

⁵⁰ *Laxdæla saga*. In: Einar Ól. Sveinsson (ed.): *Laxdæla saga*. Reykjavík, 1934. 151–152.

⁵¹ Szó szerinti fordításban „disznófejű” („svínhöfði”). *Njáls saga*, 153.

⁵² A szintén 10. századi történetet megörökítő saga egy törvényen kívüli testvérpár történetét dolgozza fel. Maga a saga valamikor a 13. század vége és a 14. század eleje körül keletkezett, legkorábbi kézírata az 1400-as évek tájáról ismert.

⁵³ Nem egyezik meg azzal a Kjartan Ólafssonnal, akiről pár sorral fentebb volt szó.

⁵⁴ *Harðar saga Grímkelssonar*. In: Þórhallur Vilmondarson – Bjarni Vilhjálmson (eds.): *Harðar saga*. Reykjavík, 1991. 82–85.

⁵⁵ *Orkneyinga saga*, 149.

érkező támadásról. Ilyen esetben a környék lakossága rögtön fegyvert fogott és összesereglett.⁵⁶ Ez természetesen Norvégiában is működött, ahol állítólag a jelzótűz a legdélebbi ponttól a legészakabbi pontig hét éjszaka alatt ért el.⁵⁷ Talán a rendszer skandináv jellegét erősíti, hogy a 9. századi keleti skandináv katonai telepen, Novgorodban is jelzötűzek nyomaira leltek a régészek.⁵⁸

Az aktív információszerezés, vagyis a kifejezett kémkedés is jóval nagyobb szerepet kapott Orkneyn. Csak az *Orkneyninga saga*ban kilenc olyan jelenetet találtam, ahol a kémkedést szó szerint említik,⁵⁹ és még az izlandi cselekményű *Njáls saga* is megjegyzi egyszer, hogy Orkneyn a déli területek felügyelője, Arnljótr „embereket küldött délre a Pétland fjordba, hogy ott kémkedjenek”.⁶⁰ A jelenség gyakorisága és az izlandi megfelelőjéhez viszonyított kifinomultsága talán nem annyira meglepő, ha figyelembe vesszük az Orkney-szigetek kaotikus politikai viszonyait. A sziget Széphajú („Hárfagri”) Harald uralkodása óta (kb. 872–932) a norvég korona alávetettje volt, és a sziget csoport felett uralkodó *jarlok* mind a norvég királynak tartoztak hűséggel, aki saját norvégiai embereit nevezte ki a sziget élére. A *jarl* címéért tehát versengtek a norvég előkelők, de akadtak követelők később magán Orkneyn és az északi skót területeken is. Ebben a feszített és gyorsan változó politikai és hadi versengésben nagyobb szükség volt az információra, köszönhetően a helyi riválisok, a skótok és a norvégok beavatkozásainak. A viszonylag békésnek számító Izlandon ezzel ellentétben külső ellenségtől nem kellett tartani.⁶¹ Orkneyn a folyamatos belső háborúk elengedhetlenné tették, hogy a befolyásosabb vezetők képzetesebb és többé-kevésbé mindig rendelkezésre álló kém- és őrszemhálózatot üzemeltessenek. A professzionalizmusra utal az alábbi jelenet is, ahol egy lakoma alkalmával az éppen szövetséget kötött, ám egymásban korántsem bízó két vezér Einar (*jarl*, aki 1014-től 1020-ig Orkney egyharmadát birtokolta) és Þorkell (helyi előljáró Caithnessről) kerül konfliktusba. Einar ugyanis tervet sző Þorkell meggyilkolására:

„Egy nap a *jarl*nak [ti. Einar] készülődnie kellett az indulásra és Þorkellnek vele kellett volna tartania egy lakomára. Þorkell embereket küldött, hogy kikémleljék az utat, melyen haladniuk kellett volna. Amikor a kémek visszatértek, jelentették Þorkellnek, hogy három helyen is lesben álló fegyveresekre bukkantak.”⁶²

Þorkell és kémei azonban profikhoz méltóan titokban tartják felfedezésüket és hogy mit sejtenek Einar tervéből, hogy majd egy alkalmasabb pillanatban forduljanak ellene. A tény, hogy Þorkell ilyen gondosan előre tervez, hogy emberei hiba nélkül teljesítik a feladatot, és hogy ez nem jut az ellenség tudtára, mind annak a jele, hogy egy jól szervezett kémcsoportról van szó, akik valószínűleg nem először végzik el ezt a munkát.

⁵⁶ *Orkneyninga saga*, 161.

⁵⁷ *Hákonar saga Góða*. In: Bjarni Aðalbjarnarson (ed.): Snorri Sturluson: Heimskringla. Vol. I. Reykjavík, 2002. 176.

⁵⁸ Davidson, H. R. Ellis: *The Viking Road to Byzantium*. London, 1976. 77.

⁵⁹ *Orkneyninga saga*, 33, 139; 164–166; 177, 246, 255–256, 262, 291.

⁶⁰ „...sendi Arnljótr menn suðr yfir Pétlandsfjörð, ok tóku þar njósnir.” *Njáls saga*, 206.

⁶¹ A védelmet szolgáló erődszerű építmények megjelenése is főként a viking korszakot követő polgárháborús időszaknak (Sturlunga-kor) tulajdonítható. Ez alatt mintegy 21 kisebb erődtípus épült Izlandon. Birgir Loftsson: *Hernaðarsaga Íslands*, 76.

⁶² „Þann dag, er jarl skyldi brott fara ok búask, þá skyldi Þorkell far með honum til veizlu. Þorkell sendi menn á njósn fram á leiðina, þá er þeir skyldu fara um daginn. En er þeir kómu aptr, sögðu þeir Þorkatli, at þeir fundu þar þrennar sátr ok vápnada menn.” *Orkneyninga saga*, 33.

Ami kicsiben igaz az Orkney-szigetekre, az nagyban valósult meg az anyaországban, Norvégiában. Az itteni központositásnak köszönhetően a norvég uralkodónak természetesen nagyobb hatalma volt, és saját, speciálisan kiképzett kémhálózattal rendelkezett, amit az 1250-ben írt *Konungs skuggsjá* („A Király Tükre”) nevű *Speculum regale* konkrétan be is mutat.⁶³ Ők voltak az úgynevezett ‘*Gestir*’ vagy „vendégek” (ÓÉ. sing. *gestr*), akiket Hermann Pálsson egy lábjegyzetben találóan „egyfajta középkori FBI”-nak nevezett.⁶⁴ Nevüket onnan kapták, hogy a vendégekhez hasonlóan ők is folyamatosan „látogatták” az ország különböző pontjait; csakhogy ők királyellenes felkelők, összeesküvők és más kémek után kutattak, akiket aztán likvidálniuk kellett.⁶⁵ A király személyes védelmét is sokszor ők látták el,⁶⁶ és az ellenség csatában való legyőzése után az ő feladatuk volt a királyság teljes megtisztítása és az ellenség kiszórása. Fizetésük csupán fele volt a király személyes kíséretében (ÓÉ. sing. *hirð*) szolgáló harcosoknak, és nem étkeztek együtt a kíséret többi tagjával (ez alól csak a karácsony és a húsvét képezett kivételt). Foglalkozásuk tehát kevésbé számított előkelőnek a kíséret többi tagjához képest. Korántsem valószínű azonban, hogy lebecsülték volna jelentőségüket, ugyanis haláluk esetén a király ugyanannyi „*wergild*”-et (vérdíjként szolgáló váltságot) szedett értük, mint akármelyik másik *hirð* tagért, és amikor kiküldetésre mentek, siker esetén a zsákmányból – az aranyat kivéve – mindent megtarhattak maguknak járulékfizetés nélkül.⁶⁷ Arányuk talán egy a háromhoz vagy négyhez lehetett a kíséret egészéhez viszonyítva; Szent Óláfr királynak ugyanis állítólag 30 *Gestir* állt rendelkezésére a 120 fős kíséretében.⁶⁸

Feladatuk titkosságából és a királyhoz fűződő kapcsolatukból azt gondolnánk, hogy személyesen csak az uralkodó rendelkezhetett a *Gestir* felett, a *Njáls saga* tanúsága szerint azonban a 900-as évek második felében Gunnhildr anyakirálynő még a király megkérdezése előtt szeretője, a Norvégiában vendégeskedő izlandi előkelő, Hrútr segítségével bocsájtja a *Gestir* vezetőjét, hogy Hrútr Dániában üldözhesse tovább örökségének elrablóját.⁶⁹ Hogy ez csupán Gunnhildr szokatlanul nagy befolyásának vagy egy általánosan bevett gyakorlatnak tulajdonítható, az bizonytalan. A *Gestir* eredetére és korabeli párhuzamaira nem nagyon tudunk példát, és egyesek szerint furcsa, hogy egy ilyen „titkosszolgálat” létezhetett egy olyan törvénykezésre és helyi bíróságokra sokat adó királyságban, mint a norvég.⁷⁰ Véleményem szerint azonban a *Gestir* működése tökéletesen illeszkedik a hadviselésről és a becsületességéről vallott és ez idáig taglalt skandináv kettős etikai kódexbe: egy tett megítélése a körülmények függvénye volt, és ugyanaz a cselekedet különböző szituációkban más-más megítélés alá is eshetett.

Rajtaütés

Túlerőben becstelenül törbe csalni az ellenfelet bevett taktikának számított a viking világ különböző pontjain. Elég, ha Oleg [Helgi] (882–912) fejedelemre gondolunk, aki harcosait

⁶³ Finnur Jónsson (ed.): *Konungs skuggsjá. Speculum regale. Udgivet efter håndskrifterne af Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab*. København, 1920. 103–104.

⁶⁴ Magnus Magnusson – Hermann Pálsson (eds.): *Njal's saga*. London, 1987. 46.

⁶⁵ *Konungs skuggsjá*, 103–104.

⁶⁶ Csak a testőri posztok némelyikét és a legfontosabbat (a király hálószobája előtt álló őrszót) sohasem. Larson, M. Laurence: *The Household of the Norwegian King in the Thirteenth Century*. *American Historical Review*, vol. 13. (1908) No. 3. 462–463.

⁶⁷ *Konungs skuggsjá*, 103–104.

⁶⁸ *Saga Óláfs konungs hins helga*, 103.

⁶⁹ *Njáls saga*, 16.

⁷⁰ Larson: *The Household of the Norwegian King*, 471.

csónakokba rejtve keltette azt a látszatot, hogy békés kereskedő, mielőtt levágta a (hagyomány szerint 882-ben szervezett) találkozóra érkező Aszkold [Höskuldr] és Dir [Dyri] skandináv származású kijevi vezéreket, akik az *Óorosz Őskronika* szerint a várost ekkor birtokolták.⁷¹ Izlondon is a rajtaütés (ÓÉ. sing. *sátr*) volt az egyik legbiztosabb módja annak, hogy a támadók valakivel végezzenek, itt ráadásul nem is volt biztos, hogy nagy társadalmi megvetés kísérte a tettet. A rejtekből, túlerőben való, meglepetésszerű támadás az elítélendő és a morálisan elfogadható kategóriák határmezsgyéjén mozgott. Csakúgy, mint az orgyilkosság és a kémkedés esetében, itt is voltak társadalmilag elítélt és el nem ítélt vállalkozások és szereplők; minden a körülmények függvénye volt.

A rajtaütéseknek a saga irodalom alapján való történelmi rekonstruálásához fokozottan kell a forráskritika szempontját követni. A rajtaütések ugyanis egy bejáratott irodalmi narratív séma szerint konstruálódnak a forrásokban, és kisebb eltérésektől eltekintve egy jól meghatározott struktúra szerint épülnek fel: (1) a stratégia megtervezése, (2) a földrajzi környezet leírása, (3) felderítés, az ellenség mozgásának kikémlelése, (4) egy kívülálló (feleség, szolga) általi felbujtás, (5) a lesben állók észlelése, (6) a kísérők elküldése, majd a visszafordulás hős általi megtagadása, végül (7) halállal végződő bátor helytállás.⁷² A sémától eltérő változtatásokat a saga szerzők arra használták, hogy befolyásolják vele az olvasó- vagy hallgatóközönség véleményét egy-egy szereplővel vagy magával az eseménnyel kapcsolatban.⁷³ A leírások irodalmi befolyásoltsága ezért megkérdőjelezi az események hitelét. Noha abban nincs okunk kételkedni, hogy általában a stratégiát előre kieszelték (1), a földrajzi adottságokat kihasználták (2), és az ellenség mozgásán rajta tartották a szemüket (3), az elég valószínűtlennek tűnik, hogy mindig egy külső személy buzdítására volt szükség a cselekvéshez (4), vagy hogy a célszemély többnyire észrevette a támadókat idő előtt (5), és hogy ennek tudatában sem futamodott meg az összecsapás előtt (6). Az utóbbiakat tehát nincs értelme készpénznek venni, de a sagák etikai értékrendje tükröződik a rajtaütések leírásaiban.

Az olyan kivételek, mint a tanulmány elején idézett Ljótr-Halli párviadal rávilágíthatnak bizonyos tényezőkre mentalitástörténeti szempontból. A Ljótr általi rajtaütés egyértelműen azt szeretné közvetíteni felénk, hogy Ljótr egy tiszteletreméltó személy, aki nem használja ki a számbeli erőfölényt csak azért, hogy legyőzze ellenfelét. Ez a túlerőben végrehajtott rajtaütés morális deficitet okozna, ezért változtatja meg Ljótr a harcmodort az ellenfél által is javasolt párviadalra. A rajtaütés, ha hősi formában folytatják le (itt másik harci módot választva), tehát korántsem volt elítélendő. A meglepetésszerűség és a túlerő kihasználása erkölcsileg megvetendő volt, de ha a rajtaütést mindössze arra használták, hogy harcra kényszerítsék az ellenfelet, vagy hogy alkalmat biztosítsanak egy rég várt összecsapásnak, abban az esetben nem érhetne vád a támadót. Amikor Ljótr megjegyzi, hogy „mást nem is vett számításba”, akkor arról biztosítja Hallit, hogy a rajtaütéssel eleve csak annyi szándéka volt, hogy lehetőséget teremtsen vele a kettejük közötti számla rendezésére. Ettől természetesen Ljótr eredeti szándéka kétséges marad: vajon azért mondja ezt Hallinak, mert valóban eleve így tervezte a dolgot, vagy ellenfele szavai szították fel benne a becsületesség lángját, és a pillanat hevében határozott úgy, hogy a hősi lehetőséget választja? Ezt nehéz eldönteni a saga alapján, és esetünkben egyébként is inkább a harcmodorhoz kötődő morális olvasat a lényeges: ha rajtaütsz valakin, annak megítélése a körülmények és a végrehajtás módjának függvénye. Hasonlóan lovagias a *Njál's saga* hőse Skarphédinn is (Njáll fia), aki testvéreivel

⁷¹ Balogh László – Kovács Szilvia (szerk.): *Régmúlt idők elbeszélése. A Kijevi Rusz első krónikája.* Ford. Ferincz István. Budapest, 2015. 33.

⁷² Heinemann: *Hrafnkels saga Freysgoða*, 102–103.

⁷³ Heinemann: *Hrafnkels saga Freysgoða*, 113–115.

együtt megvárja, hogy meglepett célpontjaik előbb felfegyverkezzenek.⁷⁴ A nagy túlerőben való támadás azonban a hős ellenállásának függvényében általában „szörnyű gaztett” volt, mint a *Laxdæla sagában*, ahol az Ósvírfiak rajtaütnek Kjartanon és kísérein a Hafragil-szorosban,⁷⁵ de csupán „pyrrhusi győzelmet” aratnak.⁷⁶ Amikor azonban a támadóknak még hatalmas túlerő ellenére sem sikerült diadalmaskodniuk, az hatalmas szégyennek számított. A támadókat ért szégyen ellenére azonban a 18 embert legyőző Hlíðarendi Gunnarr (a támadást elszenvető alany) a népgyűlés előtt kell hogy feleljen tettéért, és csak jogi trükköknek köszönhetően (például a támadók hulláinak posztumusz törvényen kívülé nyilvánításával) menekül meg a büntetéstől.⁷⁷ Az itt felsoroltak azonban a kivételek voltak, és a *Njáls saga* kései eseményeinek egyik főszereplője, a Njáll tanya felperzselőin bosszút álló Kari Sölmundarson is rávilágít egy alkalommal a bevett gyakorlatra, vagyis a túlerő kihasználására: „A legtöbbben nem szeretnének olyan esélyek mellett támadni, mint mi: ők nyolcan vannak, mi pedig csak öten”.⁷⁸

A rajtaütéseket többnyire a támadók saját területükön hajtották végre, ami arra utal, hogy sokszor talán provokációval van dolgunk, amikor az áldozatok nem kerülnek ki az ellenség közelében lévő útvonalat, vagy így egyszerűen könnyű prédaként kínálják fel magukat a közelben könnyen összeseregglő ellenségeiknek.⁷⁹ A saját nemzeti földjén megölni valakit egyébként morálisan is kockázatos vállalkozás volt, hiszen a helyszín választása azt feltételezi, hogy a célpont ártatlan, és totálisan felkészületlenül éri a támadás. Így amikor Skarphéðinn és testvérei (Njáll fiai) egy rosszindulatú összeesküvő által indokolatlanul felszítva egy kerítés mögül előugorva levágják Höskuldr-t (saját mostohatestvérüket) annak tanyája közelében, tettüket országszerte megvetés kíséri.⁸⁰

A rajtaütések talán legismertebb válfaja volt, amikor egyenesen az ellenség tanyáját támadták meg. A sagákban ezek a részek is a rajtaütés toposzának megfelelően működnek.⁸¹ Morális megítélésük szélsőséges érzelmekeket váltott ki, annak megfelelően, hogy a támadóknak hareban sikerült-e felülkerekedniük a védőkön, vagy egyszerűen rájuk gyűjtötták a tanyát. A legismertebb „tanyaostromok” a *Njáls sagában* játszódnak le, ahol a szereplők dialógusai is rávilágítanak a lelkiismereti kérdésekre. A Hlíðarendi Gunnarr otthonát megtámadni készülők először elrejtőznek egy kerítés mögött, amíg néhányan „elintézik” a birtokot őrző kutyát, ami azonban végső nyűszítésével felébreszti Gunnarrt, aki így felkészülhet a védelemre. A támadók súlyos veszteségeket szenvednek, annak ellenére, hogy Gunnarr egyedül harcol ellenük, ezért egyikük felveti, hogy gyűjtsák fel a tanyát, és égessék el Gunnarrt eleve. A támadást vezető nemzetségfő, Gizurr válasza azonban mindent elmond a terv erkölcsi

⁷⁴ *Njáls saga*, 116.

⁷⁵ A „Kémkedés” fejezetben említett jelenet. Lásd fentebb.

⁷⁶ *Laxdæla saga*, 153–154.

⁷⁷ *Njáls saga*, 160–166.

⁷⁸ „Margir munu fyrir sitja ok hafa eigi þann veg liðsmun sem vér: eru þeir átta, en vér fimm.” *Njáls saga*, 232.

⁷⁹ Például: *Grettis saga*, 139–141.; szintén: Heinemann: *Hrafnkels saga Freysgoða*, 110–112.

⁸⁰ Természetesen tettüket nem amiatt kíséri megvetés, mert a célpont területén hajtották végre a rajtaütést, de a baljóslatú helyszín összefüggni látszik azzal a ténnyel, hogy a célpont abszolút felkészületlen a támadásra és emiatt ártatlan. *Njáls saga*, 280–281.; vö. Miller, I. William: *Justifying Skarphéðinn: Of Pretext and Politics in the Icelandic Bloodfeud*. Scandinavian Studies, vol. 55. (1983) No. 4. 316–344.

⁸¹ Tirosh, Yoav: *And It Burns, Burns, Burns – Burnings in the Farmhouse Space as Saga Type-Scenes*. In: Glauser, J. – Müller-Wille, K. – Richter, A. K. – Rösl, L. (eds.): 16th International Saga Conference Preprint Papers. Zürich, 2015. 282.

megítéléséről: „Ez akkor sem történne meg, mondja Gizurr, ha tudnám, a saját életem függ tőle”.⁸² Gizurr „nemesi” karakterét később is megerősítik a sagában, amikor egy újabb támadás várható, és Njáll azt javasolja embereinek, hogy ne a ház előtt, hanem bentről várják a támadást, mert Gunnarr is sokáig kitartott bentről védekezve. Ekkor fia Skarphéðinn vitába száll vele, mondván, hogy „a Gunnarrt támadók, olyan nemzetségfők voltak, akik inkább visszafordultak volna, semmint hogy bent elégecsék őt”.⁸³ Skarphéðinnnek igaza is lesz, és végül mind bennégnék a házban, de a gyújtogatók sem lesznek mentesek a lelkiismereti problémáktól, és vezérük, Flósi szavaiban visszacsengenek a sagák lejegyzésének korából származó, 13. századi keresztény értékek:

„Két választásunk van, és egyik sem jó: az egyik, hogy visszavonulunk, és ez végzetes lenne ránk nézve, a másik az, hogy tüzet gyújtunk, és bent elégetjük őket, és ez ugyan borzasztó bűn Isten színe előtt, mert magunk is keresztények vagyunk, de mégis ezt kell, hogy tegyük.”⁸⁴

A rajtaütések elítélésében felfedezni véljük a kereszténység hatását, ami problematikussá teszi a forrásokból levont következtetéseket a viking korra vonatkozóan. Az bizonyosan kiderül, hogy a sagák megírásának időszakában az orgyilkosság, a kémkedés és a rajtaütés egyes formái súlyos morális vétségnek számítottak, és hogy ezek valóban széles körben bevett módjai voltak a hadviselésnek mind a viking korszakban, mind a 13. században. Abban azonban nem lehetünk biztosak, hogy a viking korszakban is ugyanúgy elítélték ezeket a cselekedeteket, bár annyit feltételezhetünk, hogy a szájhagyomány – melyből a saga irodalom kifejlődött – nem véletlenül őrizhette meg ezeket az eseményeket.

Jóval kevesebb morális dilemmát tükröznek a rajtaütések Orkneyen, viszont annál színeesebb leírásokat kapunk az akciók végrehajtásának módjairól. Modernkori kommandósokat megszegyenítő emberrablást hajtanak végre például a Hebridákról származó Anakol (Erlendr Haraldsson *jarl* [1151–1154] tanácsadója) és egy a sagában korábban őrszemként szereplő harcos, Þorsteinn Rögnuson emberei. Anakoléknak összesen húsz emberrel sikerül elrabolniuk az áldozatot, a megbízó (Erlendr *jarl*) egyik ellenlábását, Eiríkr, aki egy erődben rejtőzik. Miután éjszaka a helyszínre érkeznek, figyelemelterelésként lehorgonyzott csónakjaikba kitömött bábukat helyeznek, hogy azok ne keltsenek feltűnést, majd egész éjszaka meglapulnak egy közeli csalitban. Másnap reggel az erődből kirajzók elindulnak megnézni a csónakokat, míg a célpont Eiríkr nyugodtan kilovagol egy másik irányba. Anakol ekkor kétfelé osztja csapatát: az egyiket a csónakok biztosítására küldi, míg a másikkal fogságba ejti a gyanútlan Eiríkr.⁸⁵ A türelem (egész éjszaka várakozás), a figyelemelterelés (bábuk), a gyors problémamegoldás (a csapat kettéosztása), a fegyvelmezettségek (parancsok kérdés nélküli végrehajtása a csapat kettéosztásakor), az előrelátás (a csónakok védelme által a visszaút biztosítása) és a precizitás (tökéletes végrehajtás) jellemzi ezt az akciót. Ha nem is gondosan kiképzett, professzionális katonákról van szó, a terv bonyolultsága és a végrehajtás gördülékenysége abba az irányba mutat, hogy nem újoncokkal vagy véletlenszerűen összeválogatott fegyveresekkel van dolgunk, hanem egy jól szervezett csapattal, akik nem először harcolnak

⁸² „Þat skal verða aldri, segir Gizurr, þó at ek vita, at lí mitt liggi við.“ *Njáls saga*, 188.

⁸³ „Gunnarr sóttu heim þeir höfðingjar, er svá váru vel at sér, at heldr vildu frá hverfa en brenna hann inni.“ *Njáls saga*, 326.

⁸⁴ „Eru nú tvier kostir, ok er hvárrgi góðr: sá annarr at hverfa frá, ok er þat várr bani, en hinn annarr at bera at eld ok brenna þá inni, ok er þat þó stór ábyrgð fyrir guði, er vér erum kristnir sjálfir. En þó munu vér þat bragðs taka.“ *Njáls saga*, 328.

⁸⁵ *Orkneyinga saga*, 248–249.

együtt. Arra sem találunk példát az izlandi saga korpuszban, hogy a rajtaütésnél valódi csapatokat is állítottak volna, mint Orkneyn, ahol tudunk olyan esetekről, hogy a lesben állók árkokat ásnak, melyeket utána megfelelően álcáznak, hogy az arra járó ellenség beléjük esve tehetetlen legyen a támadással szemben.⁸⁶

A norvég urbanizáció és a földrajzi környezet újabb rajtaütésekre alkalmas helyszíneket tett lehetővé. A városok kialakulásával immár a városkapokban⁸⁷ vagy a tavernákban⁸⁸ sem lehettek biztonságban azok, akiket valamilyen oknál fogva meglepetésszerűen és túlerőben kívántak legyőzni. A nagyobb szervezethez köthetően azonban a rajtaütések elleni védekezés is magasabb szinten állott. Fekete („Svarti“) Hálfdanr király (kb. 810–860) például elkerüli, hogy lakoma közben rajta üssenek a tanyán, ahol épp vendégeskedik, mert egyik előre kiállított lovas őrszeme figyelmezteti őt az éj leple alatt közelítő ellenségről.⁸⁹ Az izlandiaknál nem szükségszerűen létezett hasonló munkamegosztás, ezt tanúsíthatja a *Harðar saga* jelenete, amikor a Norvégiában partraszálló Geirren⁹⁰ és csapatán még aznap az éj leple alatt saját sátraikban ütnek rajta Gunnhildr norvég királynő emberei.⁹¹ Az izlandi rajtaütésekhez viszonyított legnagyobb különbségek azonban a rajtaütések tengeri válfajához kötődtek. A fjordok és sziklás kiszögellések kiváló alkalmat biztosítottak arra, hogy egy flottát rejtve tartsanak az ellenség szeméi elől a támadás pillanatáig,⁹² vagy hogy az ellenség hajóit egy szorosba becsalva a szirtokról kő- és nyílzáport zúdítsanak rájuk.⁹³ A rajtaütések nemcsak hazájukban, hanem külhonban is fenyegették a norvég harcosokat, és Csupasz lábú („Berfœttr“) Magnús király (1093–1103) is egy rajtaütésben veszti életét, mikor ír földön törbeccsalják csapatát egy erdőben.⁹⁴

Következtetések

Az izlandi orgyilkosságok, kémkedések és rajtaütések összehasonlítása az Orkney-szigetek és Norvégia analóg eseményeivel, nyilvánvaló fejlettségi különbséget tárt fel a három ország katonai kultúrájában. Az izlandi hadviselés amatőrizmusával szemben a források Norvégiával kapcsolatban egy kézben tartott, fegyvelmezett, valamint gondosan válogatott és irányított katonai apparátusról tesznek tanúbizonyságot, ahol az orgyilkosok és kémek kiválogatása nem *ad hoc* módon, hanem a megfelelő képességek alapján történt. Ezek a harcosok állandó foglalkoztatásban voltak, és az izlandi szabad paraszttal szemben profi elfoglaltságuk volt a gyilkolás és a felderítés. Az Orkney-szigetek csakúgy, mint államformában, katonailag is egyfajta átmenetet képviselt: a források leírásai az említett katonai akciókról bonyolultságot és az izlandinál magasabb szintű felkészültséget tükröznek, olykor némi állandóságot is, de

⁸⁶ *Orkneyinga saga*, 287–289.

⁸⁷ *Grettis saga*, 81.

⁸⁸ *Grettis saga*, 83.

⁸⁹ *Hálfdanar saga svarta*. In: Bjarni Aðalbjarnarson (ed.): Snorri Sturluson: Heimskringla. Vol. I. Reykjavík, 2002. 87. Vö. Széphajú Harald történetével, ahol az erdőn át éjjel lopózó hadsereg még az őrszemek riadója előtt képes rajtaütni a tanyán. *Haralds saga ins Hárfagra*. In: Bjarni Aðalbjarnarson (ed.): Snorri Sturluson: Heimskringla. Vol. I. Reykjavík, 2002. 95.

⁹⁰ A saga főszereplőit posztját betöltő törvényen kívüli testvérpár egyik tagja, a középkori Izlandon valaha létezett legnagyobb rablóbanda egyik vezére.

⁹¹ *Harðar saga*, 49.

⁹² *Saga Óláfs konungs hins helga*, 313–314.

⁹³ *Grettis saga*, 10–12.

⁹⁴ *Magnúss saga Berfœtts*. In: Bjarni Aðalbjarnarson (ed.): Snorri Sturluson: Heimskringla. Vol. III. Reykjavík, 2002. 235–237.

kémszervezetek vagy az orgyilkosság mint hivatás létezésére nem találtam meggyőző bizonyítékot. A rajtaütések szervezése és helyszíneinek változatossága is viszonylag limitált keretek között zajlott Izlandon (a rajtaütők saját területén vagy szélsőséges esetben az ellenség tanyáján); szemben az Orkney-szigetek sziklaszirteket megmászó és csalitosban lapuló alakulataival és a norvég tengericsaták fjordokban megbúvó hosszúhajóival.

Az összehasonlítás mentalitástörténeti adalékokat is a felszínre hozott, és úgy tűnik, hogy az orgyilkosokhoz, kémekhez és túlerőben támadókhöz való erkölcsi hozzáállás még Izlandon belül sem volt egységes, nem beszélve a két másik országban fellelhető különbségekről. Az *Orkneyninga saga* sajnos hallgatag a morális aspektusban, de az izlandi forrásanyag rengeteg információval szolgál. Az általam a hadviselés alternatív módjaiként felcímkezett három tárgyalt tevékenység többnyire erkölcsi elítés alá esett, de ennek mértéke teljesen a körülmények függvénye volt, ahol a kivitelező személye (például törvényt kívüli, kémkedésnél ártatlan szolgál), az akció sikere (például rajtaütési veszteségek, kémkedésnél a baj előkészítése/megelőzése) és brutalitása (például a tanya felgyújtása) határozta meg, hogy mennyire kísérté társadalmi megvetés a gyilkosokat és kémeket. A nagyobb katonai forrásokkal rendelkező Norvég Királyság főállású kémekkel és orgyilkosokkal riogathatta belső és külső ellenfeleit, és itt ráadásul ezek az emberek a király (vagy más előkelők) legközelebbi elit köréből, a kíséret legkiválóbb tagjai közül kerültek ki. Az itteni gyilkosok és kémek magas jutásokban és társadalmi presztízsből részesültek: ami tehát bűnnek számított Izlandon, azt sokszor busásan jutalmazták Norvégiában.

HARASZTI SZABÓ PÉTER

Párhuzamos életrajzok?

*Kúriai és kancelláriai jegyzők egyetemjárása és karrierlehetőségei a Zsigmond-korban**

Az egyetemjárás és az udvari írásbeliség kapcsolatának vizsgálata a korai magyar értelmiség kutatásának egy olyan szelete, mellyel régóta adós a szakma. Magyarországon az utóbbi években ugyan rendkívüli módon felélénkültek az egyes káptalanokra vonatkozó archontológiai és prozopográfiai kutatások,¹ ám ugyanezen vizsgálatok a királyi udvarra vonatkozóan Bónis György² vagy Kumorovitz Lajos Bernát³ óta elmaradtak. A kúriai bíróságok és a kancellária szervezetével foglalkozó kutatások szerencsére több esetben kaptak új impulzusokat, így ma már többet tudunk a birodalmi és a magyar kancelláriák kapcsolatáról Kondor Márta munkáiból,⁴ de Szócs Tibornak a nádori tisztség és iroda korai történetéről írott monográfiája⁵ vagy C. Tóth Norbert kutatásai⁶ is nem egy esetben egészítették ki korábbi tudásunkat a témával kapcsolatban. Mindezzel és a nyugat-európai folyamatokkal ellentétben azonban

* Készült az MTA-ELTE Egyetemtörténeti kutatócsoportjának támogatásával (213TKI753).

¹ Fedeles Tamás: *A pécsi székeskáptalan személyi összetétele a késő középkorban (1354–1526)*. Pécs, 2005.; C. Tóth Norbert: *A székes- és társaskáptalanok prépostjainak archontológiája (1387–1437)*. Budapest, 2013.; G. Tóth Péter: *A csanádi székeskáptalan személyi összetétele a késő középkorban (1354–1526)*. (PhD disszertáció), Szeged, 2014.; Kristóf Ilona: *Egyházi közélet a késő középkori Váradon (1440–1526)*. Pécs, 2014.; C. Tóth Norbert: *Az egri káptalan archontológiája (1387–1437)*. Turul, 88. évf. (2015) 2. sz. 48–72.; C. Tóth Norbert: *Az esztergomi székeskáptalan a 15. században*. 1-2. köt. Budapest, 2015.

² Bónis György: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Budapest, 1971.; Bónis György: *A kúriai irodák munkája a XIV. és XV. században*. Levéltári Közlemények, 34. évf. (1963) 2. sz. 197–246.

³ Kumorovitz Lajos Bernát: *A budai várkapolna és a Szent Zsigmond-prépostság történetéhez*. In: *Tanulmányok Budapest múltjából*. 15 (1963). 109–151.; uő: *Tótsolymosi Apród János mester küllői főesperes kancelláriai működése*. Levéltári Közlemények, 51-52. évf. (1980) 1-2. sz. 5–29.

⁴ Kondor Márta: *A királyi kúria bíróságaitól a kancelláriáig: A központi kormányzat és adminisztráció Zsigmond-kori történetéhez*. Századok, 142. évf. (2008) 2. sz. 403–436.; uő: *Magyar király a német trónon. Luxemburgi Zsigmond birodalmi kancelláriája és a királyi tanács (1410–1419)*. In: *Causa unionis, causa fidei, causa reformationis in capite et membris*. Tanulmányok a konstanzi zsinat 600. évfordulója alkalmából. Debrecen, 2014. 83–101.

⁵ Szócs Tibor: *A nádori intézmény korai története 1000–1342*. Budapest, 2014.

⁶ C. Tóth Norbert: *Dorogházi László ítélőmester pályaképe*. In: *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica*. Piti Ferenc – Veszprémy László (szerk.). Szeged, 2015. 95–108.; uő: *A király helyettesítése a konstanzi zsinat idején. Az ország ügyeinek intézői 1413–1419 között*. In: *Causa unionis*, 289–313. Vö. 1. lábjegyzet.

nálunk szinte még el sem kezdődött az egyetemet járt értelmiség helyének a meghatározása a királyi udvarban.⁷

Korábbi kutatásaim során a prágai egyetem és a magyar királyi udvar kapcsolódási pontjait vizsgáltam,⁸ továbbá azt, hogy az egyetemi tanulmányoknak köszönhetően a hallgatók mennyire érvényesültek a hazai közegben. Ezekhez az eredményekhez szeretnék újabb ki-egészítésekkel szolgálni egy udvari réteg, a jegyzői kar áttekintésével. Fő célom, hogy az egyetemi tanulmányok kifutásának és hasznosulásának lehetséges irányait bemutassam, más szóval azt, mennyiben segített egy adott személyt az, hogy egyetemi tanulmányokat folytatott. Nem vizsgálom ugyanakkor a jegyzői karnak mint testületnek a műveltségi színvonalát és tanultságát, az egyetemet járt jegyzők száma ugyanis jelentősen eltörpült a csupán deák-műveltséggel rendelkező írások arányához képest. Írásom egyúttal egy nagyobb vállalkozás része, melyben az udvari rétegeken végighaladva ezek egyetemjárását és elhelyezkedési lehetőségeit vizsgálom, amiből már le lehet vonni e csoportok műveltségi színvonalára utaló következtetéseket (is). Fontosnak tartom azt is leszögezni, hogy mivel a jegyzők tanultsági szintjének vizsgálata nem célom, a vizsgálandó csoport meghatározásánál nem a Zsigmond király uralkodása alatt jegyzőként dolgozó egykori peregrinusokat vettem alapul, hanem azokat, akik Zsigmond uralkodása idején iratkoztak be valamely univerzitásra, és karrierjüket jegyzőként kezdték. Így nemcsak azt lehet megfigyelni, hogy a Zsigmond-korban mire tartották alkalmasnak ezeket az embereket, hanem azt is, hogy a teljes életükre vetítve mennyit értek tanulmányaik a jövőre nézve. Természetesen bizonyos esetekben kivételt kellett tennem, így például Uski János esetében, akinek, noha nem volt magyar, és csak 1382-ben tűnt fel a prágai egyetemen, élete teljes egészében Zsigmond személyéhez kötődött, így indokolt volt őt is bevonni a kutatásokba.

Nyilvánvaló, hogy a hallgatók tanulmányai hasznosulásának, egyben az egyetem hasznának a bemutatása is csak a karrierpályákon keresztül lehetséges. Terjedelmi korlátok miatt azonban nem vállalkozhattam a teljes csoport vizsgálatára, csupán azokéra, akiknél a tanulmányokba fektetett energia megtérült. Az egyetemi tanulmányok megtérülését Peter Moraw is többször vizsgálta, aki szerint e tanulmányok több területen is hatással voltak egy adott személy életére, olykor a tradicionális előrelépési lehetőségek szintjén, amelyek a családi háttér, az anyagi helyzet, a familiaritás és a katonai érdemek terén kínáltak.⁹ Másrészt Rainer Christoph Schwinges mutatott rá, hogy más csoportokhoz hasonlóan az egyetemi hallgatókat is egy kapcsolati háló részeként, nem pedig egyénekként kell vizsgálni.¹⁰

⁷ Vö. Schwinges, Rainer Christoph: *Karriermuster. Zur sozialen Rolle der Gelehrten im Reich des 14. bis 16. Jahrhunderts. Eine Einführung*. In: uó (Hg.): *Studenten und Gelehrte: Studien zur Sozial- und Kulturgeschichte deutscher Universitäten im Mittelalter*. Leiden–Boston, 2008. 516–517.

⁸ Haraszi Szabó Péter: *A prágai egyetem 14. századi hallgatói és a királyi udvar kapcsolatrendszer*. In: Gál Judit – Kádas István – Rózsa Márton – Tarján Eszter (szerk.): *Micae Mediaevales IV. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról*. Budapest, 2015. 77–93.; uó: *A prágai egyetem hallgatói Luxemburgi Zsigmond magyar királyi udvarában*. In: Fábán Laura – Gál Judit – Haraszi Szabó Péter – Uhrin Dorottya (szerk.): *Micae Mediaevales V. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról*. Budapest, 2016. 69–91.

⁹ Moraw, Peter: *Careers of Graduates*. In: uó (Hg.): *Gesammelte Beiträge zur deutschen und europäischen Universitäts-geschichte*. Leiden–Boston, 2008. 413. Ugyanakkor fontos hangsúlyozni, hogy a karrier alapvetően egy személyes választás által determinált döntés.

¹⁰ Schwinges: *Karriermuster*, 524.

Egyetemi tanulmányok „itthon” és külföldön

Az eddigiek fényében elmondható, hogy Zsigmond uralkodása idején 17 olyan személy beiratkozására sikerült adatot találni, akik karrierjük legalább egy szakaszában jegyzőként dolgoztak az udvari bíróságoknál és a kancellárián. Társadalmi helyzetüket tekintve szinte mindannyian ugyanahhoz a réteghez tartoztak, a kis- és középbirtokos nemességhez. Ettől mindössze három fő tér el, egy bárói, egy polgári és egy prediális nemes származású jegyző. Mielőtt életük, kapcsolatrendszerük és karrierjük vizsgálatába belekezdenék, szükséges, hogy tanulmányaikra is kitérjek.

Mint az régóta ismert, a magyar peregrináció döntően, mintegy 2/3–1/3 arányban a szabad művészeti karra irányult, így a vizsgált csoportból valamennyi jegyző ezen a fakultáson tanult. Ha szemügyre vesszük a régió más területeinek egyetemjárását, hasonló adatokkal találkozhatunk. A német birodalom egyetemi hallgatóinak mintegy 70–80%-a az *artes* kart részesítette előnyben a 15. században,¹¹ de Prágában a hallgatók jó része, mintegy 2/3-a szintén az *artes* karra járt,¹² s amennyire a szűkös forrásadottságból kideríthető, ugyanilyen arányokkal kell számolnunk Bécsben¹³ és talán Krakkóban is.¹⁴

Szintén ismert körülmény, hogy a magyarországi diákok kis része szerzett fokozatot tanulmányai során, ami viszont mégsem tekinthető oly mértékben a magyar peregrináció „sajátosságának”, mint ahogy azt korábban gondolták. Klaus Wriedt mutatott rá, hogy a középkorban a birodalomból érkező hallgatóknak mintegy 60–70%-a fokozat megszerzése nélkül hagyta ott az egyetemet.¹⁵ Christian Hesse szerint még a fokozatot szerzettek döntő többsége is megelégedett a *baccalaureatus* elérésével, és nem lépett tovább a magasabb grádusok és fakultások szintjére.¹⁶ Egyébként is nehéz feladat felmérni, hogy a fokozatszerzést és annak hasznát hogyan ítélték meg az egyetemen kívüli közegben. Elsősorban azért, mert a fokozatok az egyetemi előmenetelben és a hallgatók kvalifikációjában játszottak szerepet,¹⁷ így értékük a társadalomban nehezen volt megfogható. Talán ezzel is magyarázható, hogy hazatérve a magyarországi diákok egy jelentős része miért nem használta kemény munkával

¹¹ Kölnben például a 15. század első felében a diákok mintegy 73%-a *artes* hallgató volt, s közülük csupán 20%-uk jutott addig, hogy vizsgára bocsássák őket. Erfurtban mind a *baccalaureusok*, mind a *magisterek* aránya alig haladta meg a 10%-ot 1420-ig, s csak ezután volt tapasztalható látványos emelkedés, míg Lipcsében a *magisterek* aránya 1427–1550 között is 15% körül mozgott. Wriedt, Klaus: *Studium und Tätigkeitsfelder der Artisten im später Mittelalter*. In: Schwinges, Rainer Christoph (ed.): *Artisten und Philosophen. Wissenschafts- und Wirkungsgeschichte einer Fakultät vom 13. bis zum 19. Jahrhundert*. Basel, 1999. 10–12.

¹² Svatoš, Michal: *The Studium Generale 1347/8–1419*. In: Čornejová, Ivana – Svatoš, Michal – Svobodný, Petr (eds.): *A History of Charles University*. Prague, 2001. 73.

¹³ Moraw, Peter: *Gelehrte Juristen im Dienst der deutschen Könige des späten Mittelalters*. In: Moraw (ed.): *Gesammelte Beiträge zur deutschen und europäischen Universitätsgeschichte*, 447–448.

¹⁴ Gasiórowski, Antoni: *Die Graduierten der Krakauer Universität im 15. Jahrhundert im Lichte des Liber promotionum Facultatis Artium in Universitate Cracoviensi*. In: Adamska, Anna – Mostert, Marco (eds.): *The development of literate mentalities in East Central Europe*. Turnhout, 2004. 247–248.

¹⁵ Wriedt: *Studium und Tätigkeitsfelder*, 12.

¹⁶ Hesse, Christian: *Acta Promotionum II. Die Promovierten der Universitäten im spätmittelalterlichen Reich. Bemerkungen zu Quantität und Qualität*. In: Schwinges, Rainer Christoph – Schöpfer, Marie-Claude Pfaffen (Hg.): *Examen, Titel, Promotionen. Akademisches und staatliches Qualifikationswesen vom 13. bis zum 21. Jahrhundert*. Basel, 2007. 232.

¹⁷ Fuchs, Christoph: *Dives, pauper, nobilis, magister, frater, clericus. Sozialgeschichtliche Untersuchungen über Heidelberger Universitätsbesucher des Spätmittelalters (1386–1450)*. Leiden, 1994. 95–96.

megszerzett egyetemi titulását. Másfelől Christoph Fuchs a heidelbergi egyetem tanulóit vizsgálva hívta fel a figyelmet arra, hogy a fokozatszerzés a szegény diákok karrierjében nagyobb szerepet játszhatott, mint tehetősebb társaik előmenetelében.¹⁸ Mindezek alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy a hallgatók egy jelentős része számára a fokozatszerzés elhanyagolható tényező volt a karrier szempontjából. Erre mutatnak a jelenleg is vizsgált életpályák, ugyanis noha a tizenhét főből kilencen sikeres vizsgával hagyták el az egyetemet, életük alakulásában ez mégis csupán két esetben játszhatott szerepet.

Ezt erősíti meg Csapi László karrierjének vizsgálata. Csapi, mint ismeretes, a Baksa nemzetség Eszenyi ágából, Ung megyéből származott. A család ezen ága alig lépte túl a megyei kereteket, ellenben összeköttetésük az udvarral László bátyja, Tamás udvari familiáris révén korábban nyúlhat vissza.¹⁹ László nem ezt az utat követte, s 1407-ben beiratkozott a krakkói egyetemre,²⁰ ahol nem tölthetett sok időt, ugyanis 1409-ben már a prágai egyetemen avatták *artium baccalaureussá*,²¹ majd egy évvel később a *licentiatus* megszerzésével zárult egyetemi pályafutása.²² Tekintve, hogy a *licentiatus*ság elnyerése a *magisteriumot* megelőző lépcsőfok volt, több mint valószínű, hogy Csapi is erre törekedett, ám a Kutná Horai dekrétumok 1409. évi kiadása ebben megakadályozta, inkább elhagyta a várost, abbahagyva tanulmányait. Csak hazatérése után hat évvel, 1416-ban tűnt fel a nádori jegyzők sorában,²³ amiből arra következtethetünk, hogy testvére udvari kapcsolatait nem tudta kihasználni. Más jellegű kötelékei azonban befolyással bírtak karrierjére. A nádori irodában ekkortájt működött szintén jegyzőként az a Csitári Lőrinc, akivel Csapi együtt tanult Prágában, s aki történetesen Kóvári Pál nádori ítélmesternek volt az unokaöccse. Feltehetően Csitári járt közben Csapi érdekében nagybátyjánál. Csapi itt három évig szolgált, majd tulajdonképpen átugorva az ítélmesteri szintet, s kilépve a kúriai bíróságok keretei közül, a titkos kancellárián lett alkancellár 1419-ben Pálóci Mátýus és Imre alatt. A korábbi szakirodalom logikusan feltételezte, hogy Csapi és a Pálóciak között már korábban familiáris kapcsolat állt fent, ám ennek ellentmond, hogy Csapi nem a Pálóciak környezetében kezdi meg szolgálatát, s hogy családtagjai sem hozhatók kapcsolatba a Pálóciakkal. Mindkét család Ung megyei volt, ám nagyjából a 15. század első évtizedének végéig a két familia szinte ugyanazon réteghez tartozott, s a Pálóciak csak ezután kezdtek el gyorsan emelkedni a ranglétrán.²⁴ Csapi karrierjét az 1410-es évek végén segíthették ismét korábbi egyetemi tanulmányai. Nem lehetetlen, hogy a Pálóciak elhunyt elődjük, Perényi Imre leköszönő alkancellárjához, Késmárki Györgyhez hasonló kvalitásokkal rendelkező személyt szerettek volna irodájuk élére. Késmárki ugyanis szintén egyetemet végzett személy volt.²⁵ A Pálóciak familiáját végignézve találunk egy másik peregrinust, aki alkalmas lehetett volna az alkancellárságra, Csicseri Orosz Miklóst. Ő 1412-

¹⁸ Fuchs: *Dives, pauper*, 96.

¹⁹ Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*. 1-2. köt. Budapest, 1996. I. 493.

²⁰ *Album Studiosorum Universitatis Cracoviensis I–II*. Ed. by Adam Chmiel. Cracoviae, 1887–1892. I. 25.; Haraszi Szabó Péter – Kelényi Borbála – Szögi László: *Magyarországi diákok a prágai és a krakkói egyetemeken (1348–1525)*. 2. kötet. Budapest, 2017. 59–60.

²¹ *Liber Decanorum Decanorum Facultatis Philosophicae Universitatis Pragensis, ab anno 1367 usque ad annum 1585 E Codice membranaceo illius Aetatis nunc primum luce donatum*. I–II. Ed. by Johannes Nep. Gerzabek. Pragae, 1830–1832. I. 406.

²² *Liber Decanorum*, I. 408.

²³ Zsigmondkori Oklevéltár I–XII. Szerk. Mályusz Elemér – Borsa Iván – C. Tóth Norbert – Lakatos Bálint – Neumann Tibor. Budapest, 1951–2014. V. 1845. sz. (a továbbiakban: ZsO).

²⁴ Engel Pál: *A nemesi társadalom a középkori Ung megyében*. Budapest, 1998. 102.

²⁵ Haraszi Szabó Péter – Kelényi Borbála – Szögi László: *Magyarországi diákok a prágai és a krakkói egyetemeken (1348–1525)*. 2. kötet. Budapest, 2017. 54.

ben iratkozott be a bécsi egyetemre,²⁶ s tudjuk, hogy *dominusai*, a Pálóciak mennyit fáradoztak, hogy megszerezzék számára a leleszi prépostságot.²⁷ Csapi és közte a különbség csupán a megszerzett fokozat volt, hiszen Csicseri fokozatszerzés nélkül hagyta ott az egyetemet. Ugyanakkor nem hagyhatók figyelmen kívül a Pálóciakkal fennálló területi kapcsolatok sem, akik Ung megyeiként nyilván ismerték Csapit,²⁸ de alkalmasságáról az udvarban is meggyőződhetek. Egyetemi kapcsolatai, fokozatszerzése, udvari szolgálata és regionális kapcsolatai segítettek tehát karrierje beindításában.²⁹

Csapi életpályájából jól látszik, hogy a fokozatszerzés mennyit számíthatott, ám ha figyelembe vesszük a graduálásnál elmondottakat és a diákok esetleges anyagi nehézségeit, akkor felmerül a kérdés, hogy miért érte meg a hallgatók nagy tömegeinek egyetemre menni. Wriedt két motivációs tényezőt említ, egyfelől az anyagi helyzet legalább időleges javításának, másrészt a kapcsolatépítésnek a lehetőségét.³⁰ Moraw ehhez a külföldi tapasztalatszerzést teszi hozzá, melyekre egyébként (bár főleg az egyháziak és a polgárság kapcsán) már Kubinyi András³¹ és Fedeles Tamás³² is felhívta a figyelmet. Esetünkben a kapcsolatépítés fontos tényezőnek minősül.

Más személyeket is ismerünk, akik egyetemjárás nélkül valószínűleg soha nem kerültek volna kapcsolatba egymással, ám tanulmányaiknak köszönhetően erre több lehetőségük is nyílt. Ilyen volt például Aszúvölgyi Benedek Zala megyei kisnemes.³³ Családjánál³⁴ sem megyei, sem királyi szolgálatot vagy tisztség viselését nem tudtam kimutatni. Szülei 1427-ben írárták be a bécsi egyetemre,³⁵ ahol olyan személyekkel tanult együtt, mint Pálóci Péter. Pálóci már 1426-tól Bécsben volt,³⁶ s a *baccalaureatus* megszerzése után a jogi karra is beiratkozott, majd 1431-ben tért haza. Aszúvölgyi szempontjából ez különösen jelentős út volt, hiszen Péter hazaérkezése után két évvel éppen Péter apjának, Pálóci Mátyus országbírónak az

²⁶ Schrauf Károly: *Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen*. Budapest, 1892. 35.

²⁷ Dvořáková, Daniela: *A lovag és királya. Stiborici Stibor és Luxemburgi Zsigmond – Képek és történetek egy középkori magyar nemes életéből*. Pozsony, 2009. 314.

²⁸ Fedeles: *A pécsi székeskáptalan*, 113. Egy arisztokrata diák vagy jurista még saját társadalmi csoportjában is ritka, ami maga után vonja, hogy a fontos posztokra a regionális szövetséges családokat („family alliance”) kell helyezni. Moraw: *Careers of Graduates*, 411.

²⁹ Karrierjére lásd: Bónis: *A jogtudó értelmiség*, 107., 109., 205.; Mályusz Elemér: *Zsigmond király uralma Magyarországon*. Budapest, 1984. 231., 233.; E. Kovács Péter: *Emperor Sigismund's coronation in Rome*. In: E. Kovács, Péter – Szovák, Kornél (eds.): *Infima Aetas Pannonica. Studies in Late Medieval Hungarian History*. Budapest, 2009. 140., 142.; Engel: *Magyarország világi archontológiája*, II. 49. Vö. DL 57683, 13334, 37242.

³⁰ Wriedt: *Studium und Tätigkeitsfelder*, 13.

³¹ Kubinyi András: *Polgári értelmiség és hivatalnokréteg Budán és Pesten a Hunyadi és a Jagelló korban*. Levéltári Közlemények, 39. évf. (1968) 2. sz. 209.

³² Fedeles: *A pécsi székeskáptalan*, 107.

³³ Aszúvölgy a mai Zalaegerszeg környékén feküdhett (vö. DL 13777), noha Csánki szerint inkább a Balaton közelében kell keresni a települést: Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. 1–3., 5. köt. (Fekete Nagy Antal: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. Trencsén vármegye*. Budapest, 1941.) Budapest, 1890–1913. III. 30.

³⁴ ZsO XII. 301. sz.; vö. ZsO VIII. 20. sz.; ZsO V. 1806. sz.

³⁵ Schrauf: *Magyarországi tanulók*, 65.; vö. Tüskés Anna: *Magyarországi diákok a bécsi egyetemen 1365–1526*. Budapest, 2008. 126.; Bónis: *A jogtudó értelmiség*, 208.

³⁶ Schrauf: *Magyarországi tanulók*, 63.

irodájában kezdett el dolgozni. Jegyzői működését 1433–1438 között lehet kimutatni,³⁷ ám nem kizárt, hogy már 1431–1433 között megkezdte munkáját. Szolgálati elismerésül Benedek és a testvérei, valamint apjuk, továbbá unokatestvére, András fia István címet kaptak Zsigmond királytól 1437. április 27-én.³⁸ Életéről ezt követően igen keveset tudunk, 1455-ben még életben volt,³⁹ ám feleségét, Ilonát egy évtizeddel később már özvegyként említik.⁴⁰ Az egyetlen kapocs a zalai jegyző és az ungi országbíró között tehát a bécsi egyetem volt.

Asszonyfalvi Bálint családja előkelő felmenőkkel büszkélkedhetett, dédnagyapja I. Károly és Nagy Lajos macsói bánja, Ostfi Domokos volt, ám a család ezen ága már sokat veszített jelentőségéből a Zsigmond-korra. Bálintot apja, Benedek valószínűleg a család anyagi helyzetének javítása érdekében küldhette egyetemre, fia ismerkedési lehetőségeit is nyilvánvalóan szem előtt tartva. 1437-ben kezdte meg tanulmányait, s valószínűleg nem sokkal ezután haza is tért, fokozat nélkül.⁴¹ Hét évvel később tűnik fel a nagyobb kancellária jegyzőinek a sorában,⁴² Rozgonyi Simon veszprémi püspök és kancellár idején. Nem biztos, hogy szolgálatát is ekkor kezdte, ám ha mégis, akkor felvethető, hogy a Bécsben vele egy időben tanuló Rozgonyi Osvát⁴³ szólhatott az érdekében a család másik ágába tartozó kancellárnak. Mindenesetre nem dolgozhatott sokáig kancelláriai jegyzőként, ugyanis 1444 után nem szerepel ilyen minőségben. Az 1440-es években ráadásul családja⁴⁴ egy másik birtokról, Tardról kezdi nevezni magát.⁴⁵ Ezután nem került többé közel az udvari munkához, 1464-ben királyi ember,⁴⁶ 1470-ben pedig fogott bíró volt,⁴⁷ ami mindenképpen megyei tekintélyére mutat. 1489-ben felesége azonban már Bálint özvegyeként szerepel.⁴⁸

Ugyanígy kapcsolati tőkéről beszélhetünk két másik diák, Tordai András és Enyedi Szász János esetében is. Tordai Bihar megyéből került a bécsi egyetemre. Szerencsére nagyjából tudjuk, hogy mennyi időt tölthetett az egyetemen, ugyanis 1432. október 10-én iratkozott be,⁴⁹ de legkésőbb 1435. szeptember 9-én már újra Magyarországon tartózkodott.⁵⁰ Családja talán várjobbágyi eredetű lehetett, legalábbis Torda még várbirtok volt a 13. században,⁵¹ így a familia nem tartozott Bihar előkelő családjai közé. Bónis György szerint a megyei

³⁷ 1433: DL 106381; 1434: Nagy Imre: *Sopron vármegye története*. 1-2. köt. Sopron, 1889–1891. 130.; DL 106387, 106408; 1435: Bónis: *A jogtudó értelmiség*, 208.; 1436: DL 86359; 1437: Bónis: *A jogtudó értelmiség*, 208.; 1438: DL 66631.

³⁸ DL 50528.

³⁹ DL 44769.

⁴⁰ DL 68454.

⁴¹ Schrauf: *Magyarországi tanulók*, 82.; vö. Tüskés: *Magyarországi diákok*, 149. Ez már csak azért is valószínű, mert apja ebben az évben halhatott meg. Engel Pál: *Középkori magyar genealógia*. 2001. CD-ROM, Oslis nem 3. tábla: Ostfi (Asszonyfalvi)

⁴² Bónis: *A jogtudó értelmiség*, 160

⁴³ Schrauf: *Magyarországi tanulók*, 1892. 83.

⁴⁴ Felesége Mihályi Ugron János özvegye, Veronika, akit 1453–1458 között vehetett el. Gyermekeikről hallgatnak a források. Nagy: *Sopron vármegye*, II. 223.; DL 61675

⁴⁵ Belitzky János: *Sopron vármegye története*. 1. köt. Budapest, 1938. 992.; vö. DL 44816.

⁴⁶ DL 61709.

⁴⁷ DL 16958.

⁴⁸ DL 61870.

⁴⁹ Schrauf: *Magyarországi tanulók*, 76.

⁵⁰ DL 30434.

⁵¹ Jakó Zsigmond: *Bihar megye a török pusztítás előtt*. Budapest, 1940. 368–369.

középbirtokos réteg alsó rétegébe kerültek be a 15. század elején, első harmadában,⁵² a birtokállomány gyarapítása pedig éppen András nevéhez fűződik majd.⁵³ Nem sokkal hazatérése után, 1437-ben, Hédervári Lőrinc nádorsága idején említik először a nádori jegyzők között.⁵⁴ Karrierje indulásában nagy valószínűséggel a Bécsben megismert Hédervári László veszprémi őrkanonok lehetett segítségére.⁵⁵ Noha a nádor és az őrkanonok a család két külön ágából származott, a kapcsolat valószínűleg erős volt közöttük, ha feltesszük, hogy Lőrinc nádor támogatásával sikerült Lászlónak az egri püspöki széket megszereznie.⁵⁶ Wriedt is felhívta arra a figyelmet, hogy a hallgatók bevett módszere volt, hogy az egyetemen csatlakoztak valamely befolyásos személy családjához.⁵⁷ Ugyanakkor az biztos, hogy Tordai később a Hunyadiak pártfogását élvezte,⁵⁸ s a szintén bihari (és Hunyadi familiáris) Fülöpösi Albert segítségével jutott feljebb.⁵⁹ Szintén érdekes, hogy a Héderváriak is a Hunyadi által támogatott Ulászlóhoz húztak, s később maguk is a Hunyadi párthoz tartoztak.⁶⁰ Engel Pál szerint Tordai 1444-ben a Sáros megyei Rihón várnagya lett,⁶¹ ami azonban nehezen helyezhető el életpályáján, ezért valószínűleg egy hasonló nevű személyről lehet szó.⁶² Legközelebb 1449-ben még csak a kúria kormányzói kiküldöttje,⁶³ 1458-ban viszont már a hat választott nemesi ülnök között találjuk az udvarban.⁶⁴ 1461. március 24-én kijelölt királyi ember,⁶⁵ május 11-én már a személyes jelenlét jegyzője.⁶⁶ Néhány nappal később egy királyi oklevél a különös jelenlét ítélőmesterének nevezi,⁶⁷ 1464. április 7-től 1486 elejéig pedig személynöki ítélőmesterként szerepel.⁶⁸ Tanulmányait valószínűleg maga András is megtérült befektetésnek

⁵² Bónis: *A jogtudó értelmiség*, 267. Feleséget azonban már az Ákos nemzetségből választott, Marjai Lukács lányát, Ágotát. DL 38315

⁵³ Jakó: *Bihar megye*, 190., 216., 217–218., 233., 256., 282., 289., 293., 308., 320., 328., 349., 389. DL 70881.

⁵⁴ DL 70881.

⁵⁵ Schrauf: *Magyarországi tanulók*, 134.; vö. Tüskés: *Magyarországi diákok*, 141.

⁵⁶ Kubinyi András: *A kaposújvári uradalom és a Somogy megyei familiárisok szerepe Újlaki Miklós birtokpolitikájában*. In: Kanyar József (szerk.): *Somogy Megye Múltjából*. Kaposvár, 1973. 21.

⁵⁷ Wriedt: *Studium und Tätigkeitsfelder*, 13.

⁵⁸ 1486-ban valószínűleg e régre visszanyúló kapcsolatra is utal, amikor Mátyás királyi familiárisnak nevezi fiaival és fivérével együtt. DL 19103.

⁵⁹ DL 26613.

⁶⁰ Tringli István: *Az újkor hajnala. Magyarország története 1440–1541*. Budapest. 2003. 19., 30.; Fügedi Erik: *Uram, királyom...A XV. századi Magyarország hatalmasai*. Budapest, 1974. 185.

⁶¹ Engel: *Magyarország világi archontológiája*, II. 245.

⁶² Valószínűleg ebbe a sárosi Tordai családba tartozott az az András is 1482-ben, akit Mátyás király oklevele eperjesi polgárnak nevez. Iványi Béla: *Eperjes szabad királyi város levéltára 1245–1526*. Szeged, 1932. 596. sz.

⁶³ DL 38839.

⁶⁴ Bónis: *A jogtudó értelmiség*, 249.

⁶⁵ DL 15557.

⁶⁶ *A zichi és vásonkeői gróf Zichy család idősb ágának okmánytára I–XII*. Szerk. Nagy Imre – Nagy Iván – Véghely Dezső – Barabás Samu – Kammerer Ernő – Dóry Ferenc – Lukcsics Pál. Budapest, 1871–1931. X. 122. sz.

⁶⁷ *Oklevéltár a Tomaj nemzetségbéli losonczy Bánffy család történetéhez I–II*. Szerk. Varjú Elemér – Iványi Béla. Budapest, 1908–1928. II. 39. sz.; Zichy X. 125. sz.

⁶⁸ C. Tóth Norbert – Horvát Richárd – Neumann Tibor – Pálosfalvi Tamás: *Magyarország világi archontológiája 1458–1526 I. Főpapok és bárók*. Budapest, 2016. 73–74.

tartotta, hiszen egyik fiát, Lászlót később Krakkóba küldte tanulni, aki a *baccalaureatus* is megszerezte,⁶⁹ s azután az egyházi pályát választotta.⁷⁰

Ilyen közeli kapcsolódási pont ugyan nem található Enyedi Szász János és az udvar között, de néhány szempont megfontolandó életével kapcsolatban. Enyedi, aki az egyetlen polgári származású a vizsgált csoporton belül, 1423-ban iratkozott be a bécsi egyetemre, ahonnan fokozat nélkül távozott.⁷¹ Tíz évvel később mint a kancellária jegyzője tűnik fel,⁷² nem sokkal azután, hogy Albeni János zágrábi püspököt utoljára említik a kancellári tisztségben,⁷³ akinek ítélmestere, Fábián zágrábi és pécsi kanonok viszont még 1439-ig *prothonotarius* marad.⁷⁴ Tíz év hosszú idő, a késés okát tanulótársai személyében kereshetjük. Ugyanis két zágrábi kanonokkal: Zágrábi Márton fiánossal⁷⁵ és Bachenstein Jánossal⁷⁶ is együtt tanult, akik mindketten a kánonjogi doktorátusig vitték Bécsben. Közös bennük az is, hogy 1432-ben fejezték be az egyetemet, s tértek haza. A két kanonok szólhatott Enyedi érdekében Fábiánnak. Feladatait az oklevelek tanúsága szerint 1433–1439 között látta el, a császárkoronázáson, 1433 májusában már ott volt a királlyal,⁷⁷ vagyis korábban, mint hogy először jegyzőként említene. Így viszont nem zárható ki, hogy még Albeni idején kezdte meg jegyzői működését, s egyúttal még valószínűbb, hogy tanulótársai 1432. évi hazatérését követően az ő segítségükkel került be a kancelláriára. 1439-ben egy ízben kancelláriai ítélmesternek is nevezik.⁷⁸ Nemesítése során a magtalanul elhunyt János fia András szebeni bíró Szentjánoshegy nevű birtokát kapta Fehér megyében, s birtokgyarapításai is erre a megyére korlátozódtak.⁷⁹ Ezután visszavonult az udvari szolgálattól, és előbb Sebes széki, majd szebeni királybíró lesz, V. László uralkodása végéről egy adat azonban ismét ítélmesterként említi,⁸⁰ majd nem szólnak róla többé az oklevelek.⁸¹

⁶⁹ *Album Studiosorum*, I. 162.; Muczowski, Joseph (ed.): *Statuta nec non Liber Promotionum philosophorum ordinis in universitate studiorum Jagellonica ab anno 1402 ad annum 1849*. Cracoviae, 1849. 57.; Gašiorowski, Antoni – Tomasz, Jurek – Skierska, Izabela (eds.): *Najstarsza księga promocji Wydziału Sztuk Uniwersytetu Krakowskiego z lat 1402–1541*. Warszawa, 2011. 226.

⁷⁰ Kristóf: *Egyházi középréteg*, 51., 67., 74., 92., 253–254., 284.

⁷¹ Schrauf: *Magyarországi tanulók*, 57.

⁷² 1433. július 31-én. Lukcsics Pál (szerk.): *XV. századi pápák oklevelei*. 1-2. köt. Budapest, 1931–1938. II. 284.

⁷³ Engel: *Magyarország világi archontológiája*, I. 89.

⁷⁴ Fedeles Tamás: *Egyházi kapcsolatok Pécs és Zágráb között (Pécsi kanonokok a zágrábi székeskáptalanban, 1345–1526)*. Egyháztörténeti Szemle, 6. évf. (2005.) 2. sz. 70.

⁷⁵ Schrauf: *Magyarországi tanulók*, 54., 59., 69.

⁷⁶ Schrauf: *Magyarországi tanulók*, 127., 130., 132.

⁷⁷ E. Kovács: *Emperor Sigismunds coronation*, 145.; Csukovits Enikő: *Egy nagy utazás résztvevői (Zsigmond király római kísérete)*. In: uő (szerk.): *Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére*. Budapest, 1998. 33–34.

⁷⁸ Zimmermann, Franz – Werner, Carl – Müller, Georg – Gündisch, Gustav – Gündisch, Herta – Gündisch, Konrad – Nussbacher, Gernot (eds.): *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. Bd. 1–7. Hermannstadt–Köln–Bukarest, 1892–1991. V 2359. sz. (a továbbiakban: UGDS)

⁷⁹ Bónis: *A jogtudó értelmiség*, 150.; UGDS V. 2329. sz.; DL 29287.; Barabás Samu (szerk.): *A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára I–II*. Budapest, 1895. X. 31.

⁸⁰ UGDS V. 3064. sz.; ekkor az *egregius* jelző is kijárt neki. Életére összefoglalóan lásd: Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*. Bukarest, 1979. 252–253.

⁸¹ Feleségéről és gyermekeiről nincsenek információink. Testvéreire lásd: Veress Endre 38, Veress Endre 1915, 8.; Körmendy Kinga: *Studentes Extra Regnum 1183–1543*. Budapest, 2007. 87, 113.; UGDS V. 2329. sz.; Lukcsics: *XV. századi pápák*, II. 203.

Egy speciális esetet képez Büki Basó fia István karrierje. Apja, Basó kőrösi ispán volt az 1380-as években, fia, István pedig 1417-ben iratkozott be a bécsi egyetemre, s 1425-ben lett *licentiatu artium*.⁸² Innentől kezdve öt évig nem hallunk felőle, amikor is 1430. szeptember 19-én egy nádori oklevélen szerepel egy feljegyzés: „*ordo maior magistri Stephanus de Byk*”.⁸³ Ennek alapján felvethető, hogy 1430-ban Büki a nádori kúrián dolgozott jegyzőként, ahova esetleg a vele egy időben Bécsben tanult Haraszi Tapán Kelemen⁸⁴ vagy Csajági Balázs⁸⁵ révén kerülhetett. Ezt követően 1433-ban már kancelláriai ítélmester,⁸⁶ noha minden bizonnyal jegyzőként kezdte meg munkáját a kancellárián, ismeretlen időpontban. 1424-ben már császári kanonok volt, s ez akár a család korábbi szlavóniai kapcsolatainak is betudható. Mindenesetre ez és későbbi kancelláriai munkája felveti annak a gyanúját, hogy akár csak Enyedit, őt is Zágrábi Márton fia János támogathatta, legalábbis Zágrábi 1432. évi hazatérése körül Büki már biztosan a kancellárián dolgozott. Az ellenben bizonyos, hogy az itt megismert Fábíán és Gatalóci ítélmesterek sokat segítettek őt a továbbiakban, az utóbbi ráadásul Büki *dominusa* is volt, s ő lehetett az, aki pécsi prépostságához is hozzásegítette. 1433-1439 között ítélmester volt, 1437-ben emellett zágrábi főesperes (mely tisztségét egyébként szintén egy korábbi tanuló társával, Monoslói Csupor Demeterrel elcserélte egy erdélyi kanonokságért és a gyulafehérvári főesperességért), s 1433 óta a névadó Bük falu plébánosa is.⁸⁷ 1436-ban egy ízben az alkancellári teendőket is rábízta az uralkodó, majd élete végén, 1441-ben a székesfehérvári prépostságot kapta meg. E társaskáptalan élén fejezte be életét 1443-ban.⁸⁸

Mint látható tehát, a kapcsolatépítésen keresztül sokaknak megtérülhettek tanulmányaik, ám Csapi László példája arra is rámutat, hogy egyes esetekben a fokozatszerzés is fontos lehetett. Nem hagyhatunk azonban figyelmen kívül más tényezőket sem, mint például a leadott tananyagot vagy az egyetemen megszerezhető készségeket. Az *artes* kar tananyagát, még ha inkább csak felkészítő jelleggel, de el lehetett sajátítani a jobb káptalani iskolákban is. Épp ezért fontos a fent megfogalmazott kérdésekhez hozzátenni azt is, hogy mennyivel ért többet az egyetemi képzés, mint a hazai városi vagy káptalani iskolák nyújtotta oktatás.

Egyetemi és alsóbb szintű oktatás

Az egyetemi oktatásban Alan Cobban⁸⁹ és Klaus Wriedt⁹⁰ kutatásai szerint speciális többletet jelentett az *ars dictaminis* vagy *ars notaria*. A levélírás és az oklevélszerkesztés művészetének az európai írásktatás elterjesztésében játszott szerepére már Hajnal István is felhívta a figyelmet.⁹¹ Ezt a mesterséget a hét szabad művészetben belül a *trivium*, s azon belül is a retorika keretében oktatták, noha a képzés gyakorlati része már független volt az egyetemtől,

⁸² *Acta Facultatis Artium II. 1416–1447*. Ed. by Maisel, Thomas – Matschinegg, Ingrid. Wien, 2007. 25.: 51.

⁸³ DL 92792.

⁸⁴ Schrauf: *Magyarországi tanulók*, 39.

⁸⁵ Schrauf: *Magyarországi tanulók*, 45.; 1426-ban már nádori jegyző: DL 67770.

⁸⁶ Bónis: *A jogtudó értelmiség*, 110.

⁸⁷ Lukcsics: *XV. századi pápák*, II. 198.

⁸⁸ Fedeles: *A pécsi székeskáptalan*, 338–339.

⁸⁹ Cobban, Alan B.: *Reflections on the role of the medieval universities in contemporary societies*. In: Smith, Lesley Janette – Ward, Benedicta (eds.): *Intellectual Life in the Middle Ages: Essays presented to Margaret Gibson*. London, 1991. 239.

⁹⁰ Wriedt: *Studium und Tätigkeitsfelder*, 17–18.

⁹¹ Hajnal István: *Írásktatás a középkori egyetemeken*. Budapest, 2008. 24–27.

nagyon is szoros volt ellenben a kapcsolat az egyetemek professzoraival.⁹² A 15. század ráadásul a retorikai oktatás megújulásának, mintegy „újráfelfedezésének” is az időszaka.⁹³ Ezzel vágnak egybe Mészáros István kutatásai, aki 1390 és 1399 között elemezte a bécsi egyetem *artes* karának tananyagát. Munkájából kitűnik, hogy a kötelező logikai és fizikai szerzők, illetve művek mellett voltak olyan auktorok, akik főleg grammatikai–irodalmi–poétikai szövegekkel szerepeltek a leadott művek között.⁹⁴ Érdemes figyelembe venni, miként James Murphy rámutatott, hogy a retorikát szinte lehetetlen különválasztani a grammatikától vagy a dialektikától.⁹⁵ Vagyis ezek a grammatikai vagy poétikai művek nemegyszer szorosan kötődtek a retorikai képzéshez. A Mészáros által vizsgált művek az 1390-es évek második felében kezdenek megjelenni a tananyagban, ami előrevetíti a retorikához való hozzáállás 15. századi változását is. Magyar szempontból egyik korai előfutára ennek a változásnak a bécsi egyetemen retorikát is oktató Lugosi Caesar János a 15. század elejéről.⁹⁶

Nem maradt el ettől, sőt korban megelőzi a bécsi retorikai oktatás virágzását a másik nagy közép-európai egyetem, a prágai retorikai képzése. Itt itáliai mintákra már a 13. században retorikai iskola alakult Henricus de Isernia révén, amelyet a 14. században Nicolaus Tibinus, Claretus vagy Johannes de Novo Forensis,⁹⁷ IV. Károly egyik kancellárja képviselt. Josef Tříška a *Laborinthus* mellett Alexander de Villa Dei és Geoffrey de Vinsauf retorikai műveit említi, mint amelyek a retorikai tananyagot alkották, s amelyeket szintén a grammatikához soroltak.⁹⁸ Tibinus ugyan 1369 körül elhagyta Prágát, és Drezdába távozott, hogy ott tanítson, azonban munkásságának számos követője akadt az egyetemi diákok és magisterek között. Johannes de Sitbor például a 15. század elején írt *ars dictamen*jével már az anyanyelviség felé is tett egy lépést, amikor műve nemcsak latinul, de csehül is hozzáférhetővé vált.⁹⁹ Meg kell azonban jegyezni azt is, hogy a retorikai tananyag a triviumon belül a legkisebbnek minősült, és oktatása elsősorban a személyes érdeklődésen alapult,¹⁰⁰ jöllehet, ha igaz, hogy

⁹² Hajnal: *Írásoktatás*, 174–175.

⁹³ Leff, Gordon: *The Trivium and the Three Philosophies*. In: de Rydder-Symoens, Hilde (ed.): *A History of Universities in Europe I*. Cambridge, 1992. 315.

⁹⁴ Ilyen volt Donatus, Alexander de Villa Dei, Boethius, Gafridus Anglicus, Brémai Eberhardus vagy Magister Jovis. Közöttük nem egy retorikai tárgyú munka is található, Magister Jovis munkája pedig éppenséggel az *ars dictaminis*re vonatkozott. Mészáros István: *Ars, litteratura, philosophia. Tudomány- és tananyagrendszerek Alkuintól Erasmusig*. Filológiai Közölny, 28. évf. (1982.) 1. sz. 27.

⁹⁵ Murphy, James J.: *Rhetoric in the Middle Ages. A history of rhetorical theory from Saint Augustine to the Renaissance*. Berkley, 1974. 235–237., 267. Ebben a kontextusban kezelendő Brémai Eberhard műve, a *Laborinthus* is, mely a retorikát grammatikai és poétikai oldalról közelítette meg. Sarnowsky, Jürgen: *Die artes im Lehrplan der Universitäten*. In: Schäfer, Ursula (Hg.): *Artes im Mittelalter*. Berlin, 1999. 73. Vö. Murphy: *Rhetoric*, 180.

⁹⁶ Schrauf: *Magyarországi tanulók*, 17., 159., 284.; N. Tahin Emma: *Az orvosi pályára készülő magyar diákok egyetemjárása a Zsigmond-korban*. In: Forrai Judit – Gazda István – Kapronczay Károly – Magyar László András – Varga Benedek – Vízi E. Szilveszter (szerk.): *Ditor ut Ditem. Tanulmányok Schultheisz Emil professzor 85. születésnapjára*. Budapest, 2008. 384.

⁹⁷ Tříška, Josef: *Príspevky k stredoveké literární universite III*. Acta Universitatis Carolinae – Historia Universitatis Carolinae, vol. 10. (1969) 1. 21. *Summa cancellarii* címmel írt egy retorikai művet, amelynek egyes részei megtalálhatók a Cseh Nemzeti Könyvtár Kézirat és Régi nyomtatvány tárában: Cseh Nemzeti Könyvtár VIII A 19 6r-14v.

⁹⁸ Tříška, Josef: *Prague rhetoric and the Epistolare dictamen of Henricus de Isernia*. Rhetorica, vol. 3. (1985) 3. 189.

⁹⁹ Tříška: *Prague rhetoric*, 191.

¹⁰⁰ Šmahel, František: *The Faculty of Liberal Arts*. In: *A History of Charles University*. Ed. by Čornejová, Ivana – Svatoš, Michal – Svobodný, Petr. Prague, 2001. 104.

nem egy esetben a grammatikához sorolták, akkor nem lehetett parciális része az oktatásnak. Mint az látható tehát, mind a prágai, mind a bécsi egyetemen hozzáférhetőek voltak a retorikai műveltség elsajátításához szükséges művek és tanárok, ami itthon inkább esetlegesen fordulhatott elő.

Bónis György fejtette ki Uzsa János *Ars Notaria* című művéről írva, hogy az oklevélírást az egyetemeken megtanították és begyakoroltatták a hallgatókkal, ami könnyen igazolható, ha figyelembe vesszük, hogy Uzsa maga is egyetemi tanuló volt Bolognában, ahol a kánonjog *baccalaureusa* is lett. Munkáját Uzsa, nyilván a hazai tanulási lehetőségek hiányát is észelve, nemcsak gyakorlati, de oktatási céllal is állította össze. Az *ars dictaminis* foglalkozó vagy azt részben érintő szerzők mind kitérnek arra, hogy a képzés nemcsak a hagyományos *artest* és a gyakorlati képzést foglalta magában, de bizonyos jogi képzettséget is jelentett.¹⁰¹ Tarnai Andor egyenesen kijelentette, hogy az iskolában elsajátított *ars notaria* épp ezekben a jogi alapvetésekben különbözött a gyakorlati képzéstől, továbbá abban, hogy a „tankönyvek” elején stilisztikai, retorikai és grammatikai bevezető is álltak.¹⁰² Mindezt a hazai iskolarendszerben nem lehetett megtanulni. Szintén Mészáros vizsgálta meg és rendszerezte a városi és plébániai iskolák nyújtotta készségeket, melyeknél hármasszoros rendszert mutatott ki. Az első szinten az írás és az olvasás alapjait sajátították el a tanulók, ezt követte a tágran értelmezett grammatika, s végül a személyes igényektől és a tanárok felkészültségétől függően egyes diákok speciális tananyagot is választhattak maguknak.¹⁰³ Más szóval Magyarországon a városi polgárok közül is csak azok szerezhettek mélyebb szintű tudást, akiknek sikerült megfelelően képzett tanárt találniuk. A káptalani és a hiteleshelyek iskolái közül sem volt mindegyikben egyforma az oktatás mértéke, dacára annak, hogy Békefi Remig például valamennyi káptalani iskolát egyöntetűen középfokú oktatási intézménynek tekintett.¹⁰⁴ Így Magyarországon a jegyzői képzés nagymértékben függött az érdeklődő diákoktól és főként a képzett tanároktól, ami igen esetlegessé tette a megszerzhető tudást. Az egyetemeken ellenben a tananyag összetettsége, a hozzá kapcsolt alapszintű jogi képzés és az olykor a művekhez hozzáillesztett elméleti bevezető, illetve a 15. századra fellendülő retorikai képzés lehetővé tette e hiány kiküszöbölését. Természetesen azonban nem mindenki engedhette meg magának ezt a fajta oktatást, s nem is mindenki volt érdekelt, hogy részt vegyen benne: ez is jelentősen függött a hallgatói akarattól.

Az egyetemi tanulmányok gyakorlatias oldala és a karrierben játszott szerepe

Cobban és Verger, noha véleményük bizonyos szempontból eltér az egyetemek gyakorlati hasznát illetően, abban megegyeznek, hogy a kancelláriai stílus, az alaposan begyakorolt stilisztika, a precíz fogalomalkotás képességének elsajátítása és a vitákban szerzett tapasztalat (egyetemi disputációk, *quodlibet* viták, melyeken a hallgatóknak kötelezően meghatározott számban meg kellett jelenniük) az *ars dictaminis* felül mind az egyetemi

¹⁰¹ Bónis György: *Az Ars notaria mint retorikai és jogi tankönyv*. Filológiai Közöny 9. (1963.) 3-4. sz. 373-374.

¹⁰² Tarnai Andor: „A magyar nyelvet írni kezdik.” *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*. Budapest, 1984. 63. Tarnai az *ars notaria* elterjedésében egyébként a bécsi és a krakkói egyetemek szerepét emeli ki a 15. században. Uo. 52. (30. lábjegyzet)

¹⁰³ Mészáros István: *Középkor végi városi iskoláink és a polgári rétegek tananyagigényei*. In: Székely György (szerk.): *Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Budapest, 1984. 53.

¹⁰⁴ Miklósy Zoltán: *Hiteles hely és iskola a középkorban*. Levéltári Közlemények, 18-19. évf. (1940-1941) 175.; vö. Mészáros: *Ars, litteratura*, 27-28.

tanulmányok előnyei között említhetők. Verger szerint e képességek alkalmassá tették a hallgatókat, hogy egy adott területen, de azon túl is többféle társadalmi szerepet töltsenek be. Ezeket a készségeket a leghatékonyabban gyakorlati képzésen keresztül, megfelelően kvalifikált professzorok és intézmények közreműködésével szerezhették meg azok a diákok, akik erőt éreztek magukban ahhoz, hogy tanulmányaikat ezen a szinten folytassák.¹⁰⁵ Vagyis a jól képzett professzori testület – a hazai oktatási intézményektől eltérően – az egyetemeken mindig rendelkezésre állt. A jegyzői mesterség elsajátítása és e gyakorlatban is jól hasznosítható készségek megszerzése a vizsgált csoportból is hasznot hozott egyeseknek.

Közéjük tartozott Vági Miklós, aki jómódú Vas megyei középbirtokos családból származott.¹⁰⁶ Birtokaik két megyében, Vasban és Sopronban terültek el, a család korábban nem állt királyi szolgálatban. Miklós 1414-ben iratkozott be a bécsi egyetemre,¹⁰⁷ Haraszi Tapán Kelemennel együtt, de csak Miklós tért vissza sikeres *baccalaureusi* vizsgát követően.¹⁰⁸ Hazatérte után Vági 1426-ban mint győri egyházmegyei klerikus és császári közjegyző tűnik fel,¹⁰⁹ 1438-ban azonban már feleségét és leányát, Dorottyát is említik.¹¹⁰ Közjegyzői képesítést az egyetemeken is lehetett szerezni, így tanulmányai megtérültek számára, de közjegyzői működése jó ajánlólevél lehetett az udvari munkához is. Először 1437-ben említik a nádori jegyzők sorában.¹¹¹ Feltehetően Haraszi lehetett a közvetítő Bokodi György ítélőmester és Vági között. A *tempora disturbiorum* alatt a kúriai bíróságok rendes munkája szinte lehetetlenné vált, így nem meglepő, hogy legközelebb 1447-ben csak Sopron megye országgyűlési követeként említik ismét.¹¹² Valószínűleg itt vehette fel újra a kapcsolatot korábbi tanuló- és jegyzőtársával, Kelemennel, aki ekkor már néhány éve az országbíró ítélőmestere volt, s a következő évben Vági már az országbíró jegyzői között található.¹¹³ Tevékenységét az országbíró irodájában 1453-ig folytatta, vagyis Haraszi 1451-es halála után is a kúrián maradt. Legközelebb csak 1459-ben hallunk róla, amikor Gutí Ország Mihály nádor ítélőmesterévé tette, bár nagyon valószínű, hogy már egy évvel korábban is az volt, ugyanis a nádor három oklevele 1458-ban már Vágon kelt.¹¹⁴ Az iroda élén 1466-ig lehet kimutatni, ezt követően Bónis György szerint birtokaira vonult vissza, s utóljára 1470-ben említik a valószínűleg már rendkívül idős szakembert.¹¹⁵

¹⁰⁵ Hajnal István azonban arra is felhívta a figyelmet, hogy adott esetben az egyetemeknek magukra kellett vállalniuk az alapozó képzések lefolytatását is a latin nyelv, az írás és az olvasás terén. Hajnal: *Írásoktatás*, 85., 90.; vö. 85. lábjegyzet.

¹⁰⁶ A család Ostfi familiáris volt. Engel: *Magyarország világi archontológiája*, I. 228.;

¹⁰⁷ Schrauf: *Magyarországi tanulók*, 39.

¹⁰⁸ AFA II. 5.

¹⁰⁹ DF 278164. Vö. Csukovits Enikő: *Közjegyzők a középkori Magyarországon*. In: Rokolya Gábor (szerk.): 700 éves a közjegyzőség Magyarországon. Budapest, 2008. 63–64.

¹¹⁰ DL 58094.

¹¹¹ Ugyanakkor 1437-ben Hédervári Lőrinc nádor és Bátor István országbíró közösen ítélték egy birtokügyben, amelyben vizsgálatot is elrendeltek, s ekkor Harasztit és Vágit együtt sorolják fel a lehetséges királyi emberek között. Nagy: *Sopron vármegye*, II. 154.

¹¹² Engel: *Magyarország világi archontológiája*, I. 525.

¹¹³ Nemcsak régi ismeretségük, de Vági egyetemi fokozatából következő tanultsága is vonzó lehetett ekkoriban, hiszen Haraszi nemcsak Vágit, de a prágai *baccalaureus artiumot*, Csitári Lőrincet is ekkoriban hívta át a nádori kúriáról magához dolgozni. Vö.: Haraszi Szabó Péter: Egy értelmiségi karrier a kúrián. Csitári Lőrinc nádori jegyző és családja. (Megjelenés alatt)

¹¹⁴ DL 61679, 15295, 15301.

¹¹⁵ Bónis: *A jogtudó értelmiség*, 272–273.

Novai Péter esetében bár nem ennyire egyértelműen, de hasonló tényezőket lehet megállapítani. Minden bizonnyal a veszprémi püspökök prediális falváról, Nováról származott.¹¹⁶ Tanulmányait, melyeket feltehetően egy a veszprémi káptalanhoz kötődő személy finanszírozott, 1416-ban kezdte Bécsben *pauper*ként.¹¹⁷ Nem zárhatjuk ki, hogy Bécsben találkozott először Rozgonyi Simonnal, aki ugyan előbb tanult ott, mint Novai, ám itthon sokáig nem hallani róla. Elképzelhető, hogy ekkor kerülhetett közel a Rozgonyi családhoz. Rozgonyi Péter veszprémi püspöksége alatt, 1424-ben tűnik fel a kancellária jegyzőinek a sorában, ám feltehetően korábban kezdte szolgálatát, mivel Novai – Albert király nemesítő oklevelé szerint – már ifjú korától kezdve elkísérte Zsigmondot külföldi útjaira.¹¹⁸ A kancelláriára nem véletlenül kerülhetett, társadalmi állásához képest ez nagy ugrás volt számára, amire egyedül tanulmányai predesztinálták. Itt ismerkedett meg kancelláriabeli főnökével, Fábián ítélmesterrel, habár ha 1424 előtt is itt szolgált, akkor Gatalóci ítélmestersége alatt kezdte pályafutását. Mindenesetre az biztosnak tűnik, hogy Fábián szerezte Novai első javadalmát, a zágrábi káptalan egyik kanonokságát. Ehhez a csupán 1439-ben említett javadalomhoz ugyanis csak akkor juthatott, amikor Albeni János zágrábi püspökhöz és kancellárhoz (1420–1433)¹¹⁹ még viszonylag közel állt. Ebben pedig valószínűleg a szintén zágrábi kanonok Fábián ítélmester segíthette. Veszprémben Rozgonyi Simon püspök támogatásával és ajánlásával juthatott az olvasókanonoki javadalomhoz 1430-ban,¹²⁰ amely tisztségben 1439-ig lehet kimutatni.¹²¹ Mint már szó esett róla, Albert király 1439-ben magyar kancelláriája ítélmesterének is nevezte, ám *prothonotariusságára* ez az egyetlen adat. Élete innentől homályba vész, feltehetően 1439 és 1447 között halt meg. Karrierjéből arra következtethetünk, hogy egyetemi tanulmányai alatt szerzett tudása alkalmassá tette Rozgonyi Péter püspök szemében arra, hogy beajánlja a kancelláriába, bár nem zárható ki, hogy a család másik tagjával, Simonnal már Bécsben összeismerkedett. A kancellárián megismert Fábián és Gatalóci ettől kezdve jelentős hatással volt életére, tanulmányai mindazonáltal alkalmassá tették arra, hogy a kancellárián szolgált, és olvasókanonokként a veszprémi káptalani iskola és a hiteleshely vezetését is ellássa.

A vizsgált csoport egyetlen nem magyar származású tagja, Uski János esetében szintén a tanulmányok fontosságát kell kiemelni. 1417-ben ugyan 40 év körülnek (*etatis sue XL annorum vel circiter*) mondják, ám ez nem mond ellent annak, hogy 1382-ben már az egyetemen lett volna, hiszen a „*vel circiter*” kitétel megengedi a feltételezést, hogy ennél idősebb is lehetett.¹²² Uskit 1382-ben javasolták *baccalaureusi* fokozatra Prágában,¹²³ s tudjuk, hogy ekkor tanult ugyanitt Upori István későbbi erdélyi püspök, titkos kancellár is.¹²⁴ Upori 1390-

¹¹⁶ Bónis: *A jogtudó értelmiség*, 151.; vö: Holub József: *Az egyházi nemesek jogállása a középkorban*. Regnum – Egyháztörténeti Évkönyv 6. (1944–1946) 201.

¹¹⁷ Schrauf: *Magyarországi tanulók*, 44.

¹¹⁸ Bónis: *A jogtudó értelmiség*, 151.

¹¹⁹ Engel: *Magyarország világi archontológiája*, I. 89.

¹²⁰ DF 207705.

¹²¹ DF 207748.; DL 72251/ugyanerről: DL 102060.; DF 201269.; DL 100512/ugyanerről: DL 103577.; DL 12932.; Nagy Imre – Páur Iván – Ráth Károly – Véghely Dezső – Ipolyi Arnold (szerk.): *Hazai Okmánytár I–VIII*. Győr–Budapest, 1865–1891. IV. 234.

¹²² Fedeles: *A pécsi székeskáptalan*, 461–463.; Haraszi Szabó Péter – Kelényi Borbála – Szögi László: *Magyarországi diákok a prágai és a krakkói egyetemeken (1348–1525)*. II. kötet. Budapest, 2017. 67.

¹²³ *Liber Decanorum*, I 208.

¹²⁴ *Liber Decanorum*, I. 190, 191, 203, 204.; vö. Haraszi Szabó: *A prágai egyetem 14. századi hallgatói*, 87–88.

tól a titeli, vagyis egy királyi alapítású egyház prépostja volt,¹²⁵ így bejáratos lehetett az uralkodóhoz is. Mindez azonban nem ad magyarázatot arra, hogy a prágai egyházmegyéből származó Uski hogyan kerülhetett a magyar Délvidéken tevékenykedő Upori közelébe. Sokkal valószínűbb, hogy akkor ismerkedett meg a király és Uski, amikor Zsigmondnak 1385–1386-ban kényszerűen távoznia kellett Magyarországról, és Prágába ment bátyjához, IV. Vencelhez.¹²⁶ Ez megmagyarázza azt is, hogy Uski miért tűnik fel a király közvetlen közelében mint jegyzője és familiárisa már 1392-ben,¹²⁷ mindenféle előzetes magyarországi tevékenység nélkül. Zsigmond megbízásából több diplomáciai küldetést hajtott végre, elkísérte a királyt a konstanzi zsinatra is, majd életét 1427-ben mint pécsi nagyprépost fejezte be.¹²⁸ Az is amellett szól, hogy Zsigmond hozhatta magával Prágából Magyarországra, hogy még 1392-ben is csupán prágai egyházmegyei klerikusként említik, s csak ezután szerez erdélyi kanonokságot, majd a budai plébániát.¹²⁹ Mindez azt jelentheti, hogy az egyetem után nem tért haza és nem próbált meg elhelyezkedni, inkább a városban maradt. Ebben az esetben felmerülhet a kérdés, hogy ki ajánlotta őt Zsigmond figyelmébe. Erről semmilyen információval nem rendelkezünk, Uski családi háttere ismeretlen, az egyetemről esetleg valamely híresebb professzor vagy a dékánok egyike hívhatta föl rá a figyelmet, ám a velük való feltehető kapcsolatai szintén ismeretlenek. Az ő esetében is feltételezhető azonban, hogy az ismeretlen közvetítő mellett tanulmányai „meggyőző erejének” tudhatjuk be, hogy a király közelébe került.

Még egy további hallgatónál merülhet fel, hogy tanulmányai hasznot hoztak számára, ez pedig a már említett Csitári Lőrinc volt. A Hont megyei kismemes, akinek családi kapcsolatai az országos politikáig nyúltak,¹³⁰ 1411-ben fejezte be tanulmányait Prágában mint *baccalaureus artium*. Korábbi társának, Csapinak ő, illetve nagybátyja, Kóvári nádori ítélőmester segíthetett a kúriába kerülni, ahogy Lőrinc tanulmányait is nagybátyja állhatta. Hosszúra nyúlt karrierje során azonban nem az ő támogatása volt az, ami előre vitte Csitárit. Közel négy évtizedes szolgálata során a nádori és az országbírói irodákban ugyanis mindvégig jegyzőként dolgozott, amely azonban nem érinthette negatívan. Karrierje és kapcsolatai feltérképezése során tűnt fel, hogy bármennyire is eltávolodott az udvari munkától, mindig visszatért oda, mintha csak a jegyzői „hivatástudat” hajtotta volna. Ennek köszönhetően mindig el tudott helyezkedni, ami jegyzőtársai többségéről már nem mondható el.

Röviden arra is választ kell adnunk, hogy vajon a jegyzői állások nyitva voltak-e az egyetemet látogatottak előtt, vagyis milyenek voltak az elhelyezkedési lehetőségek. Ahogy fentebb már említettem, az egyetemek ebben az értelemben vett hasznáról megoszlanak a vélemények. Legmarkánsabban Alan Cobban képviseli azt az álláspontot, hogy a középkori egyetemek pénzért értéket adó intézmények voltak, idomulva a társadalmi szükségletekhez.¹³¹ Némiképp szkeptikusabb véleményt fogalmazott meg Jacques Verger, aki szerint az egyetemen begyakoroltatott tudás és ismerethalmaz alig illeszkedett a társadalmi igényekhez.¹³² Az egyetemen megszerezhető képességek, készségek és tudás alapján azonban a

¹²⁵ C. Tóth: *A székes- és társaskáptalanok*, 64.

¹²⁶ Engel Pál – C. Tóth Norbert: *Itineraria regum et reginarum (1382–1438)*. Budapest, 2005. 56.

¹²⁷ ZsO I. 2557. sz.

¹²⁸ Karrierjére lásd: C. Tóth: *A székes- és társaskáptalanok*, 90.

¹²⁹ Mályusz Elemér: *A konstanzi zsinat és a magyar főkegyúri jog*. Máriabesnyő-Gödöllő, 2005. 95.

¹³⁰ Karrierjére részletesen lásd: Haraszi Szabó Péter: *Egy értelmiségi karrier a kúrián. Csitári Lőrinc nádori jegyző és családja*. (Megjelenés alatt)

¹³¹ Cobban: *Reflections*, 228.

¹³² Verger, Jacques: *Men of learning in Europe at the end of the Middle Ages*. Notre Dame, Indiana, 2000. 32.

társadalomban is pozitívan értékelték a peregrinusokat. A hallgatók olyan személyeknek látták magukat, mint akik alkalmasak és képesek olyan feladatok ellátására, melyek politikailag és társadalmilag hasznosak.¹³³ Bónis György fogalmazta meg talán leghelyesebben a hallgatók igényeit, akár egyetemi, akár alsóbb szintű oktatásról beszélünk: a diákok a jól jövedelmező, emelkedést jelentő és akár a jogi életben is megnyíló gyakorlati pályák felé törtek, melyre az oktatás képessé tette őket.¹³⁴ Az *artes* hallgatói számára azonban a legjellemzőbb elhelyezkedési lehetőségek az egyetemi oktatásban vagy a városi, káptalani, plébániai iskolákban nyíltak, de régiókban sok esetben az egyház is egy ilyen „elhelyezkedési lehetőséget” kínált. További pályát jelentettek például a német területeken, éppen a 14–15. század fordulójától a városi és állami igazgatási szervek. Noha a jegyzői állásokhoz sehol nem volt előfeltétel az egyetemi végzettség, az egyetemet járt jegyzők száma e területeken mégis folyamatosan nőtt a 15. század során.¹³⁵ Ezekből az állásokból már nehezebb volt előre lépni: ahogy Peter Moraw rámutatott, az alsóbb írószervi posztoknál ritkán vezetett feljebb az *artes* hallgatók pályája.¹³⁶ Ez az általam vizsgált csoportnál is megfigyelhető, ahol az előrejutást már nem a tanulmányok, hanem a megszerzett tapasztalatok és újabb ismeretségek segítették elő.

Röviden egy olyan jegyzőről is szót kell ejteni, akit a szakirodalomban eddig egy másik személlyel kötöttek össze, mivel problémát okozott neve alapján származási helyét meghatározni. A bécsi egyetem anyakönyvében az 1424. évnél szerepel Jacobus de Papucz,¹³⁷ akit Bónis György a Vas megyei Pápocrról származtatott, azonban szóba jöhet még a Gömör megyei Pápocs is. 1415-ből ismerünk egy *lecta* jelet, melyet Bónis György Pápoci Jakab jegyével azonosított,¹³⁸ akiben feltehetően a bécsi diákévei után feltűnő Jakabot látta. Azonban nagyon furcsa, hogy épp a kúriai bíróságok állandósulásának idején, 1415 után igen nagy kihagyással, csak 1429-ben említik legközelebb az országbíró irodájában Jakabot.¹³⁹ A kétségeket csak növeli, hogy 1429-ből is ismerjük Jakab *lecta* jeleit, amelyek azonban teljesen mások, mint az 1415. évié.¹⁴⁰ A nagy időbeli hiátus és a *lecta* jelek feltűnő eltérése mellett (mely az írásképből is tükröződik, elsősorban a „P” betűknél) az oklevelek területi ügyköre (az oklevelek Torna, Sáros, Borsod és Bars megyei ügyekkel kapcsolatosak)¹⁴¹ is igen eltérő. Ennyire messze és több ízben alkalmazni Jakabot az általa vélhetően jobban ismert Vas megyei községtől¹⁴² arra enged következtetni, hogy a jegyző nem a Vas megyei Pápocrról, hanem a

¹³³ Verger: *Men of learning*, 33.

¹³⁴ Bónis: *A jogtudó értelmiség*, 386.

¹³⁵ Fuchs: *Dives, pauper*, 97.

¹³⁶ Moraw: *Career of Graduates*, 428.

¹³⁷ Schrauf: *Magyarországi tanulók*, 58.

¹³⁸ Bónis György: *A kúriai irodák munkája a XIV. és XV. században*. Levéltári Közlemények, 34. évf. (1963) 2. sz. 210. 20. kép, 211.

¹³⁹ Noha 1423-ből ismerünk egy JP jelű jegyzőt. ZsO X. 405. sz.

¹⁴⁰ Míg 1415-ben csupán a „Pap” jelet találjuk az oklevélen, addig 1429-ben két külön ügyben, de ugyanazon napon kiadott okleveleken a „papuch habet”, illetve a „papocz habet” *lecta* jelek szerepelnek. 1415-ből azonban van még egy másik *lecta* jele is a „Pap” jelű jegyzőnek, ugyanezzel a szignóval. DL 63746. 66688., 89902., 75859.

¹⁴¹ DL 12098., 103197.

¹⁴² Engel Pál szerinti ugyanis a királyi embereket a kérelmező fél nevezte meg, akik többnyire megyebeli nemesek voltak. Engel Pál: *Királyi emberek Valkó megyében*. In: Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok. Szerk. Csukovits Enikő. Budapest, 2003. 592–593.

Gömör megyei Pápocsról származott.¹⁴³ Azonban az 1415. évi *lecta* jelek arra is rámutatnak, hogy az ekkor és a majd tizenöt évvel később működő jegyző feltehetően nem egyazon személy. Az 1415-ben szereplő *notarius* tehát vagy egy eddig ismeretlen írnok, vagy pedig azonos valakivel a már ismert személyzetből. Ehelyütt erre nem fogok kitérni, azonban érdemes összegyűjteni azt, amit a Pápocsi családról tudunk. A család minden bizonnyal Kompolti familiáris lehetett, Pápocsi László 1363 és 1365 között legalábbis Kompolti István gömői alispánja volt.¹⁴⁴ Jakabról 1412-ben hallunk először, amikor perben áll a Derencsényiekkel.¹⁴⁵ Ezt követően 1424-ben tűnik fel a bécsi egyetemen, ahova többek között épp a Kompolti család egyik tagjával, Miklós patai főesperessel együtt iratkozott be.¹⁴⁶ Miklós apja ekkor az országbírói méltóságot betöltő Nánai Kompolti István volt.¹⁴⁷ Elképzelhető, hogy az országbíró Jakabot Miklós fia szolgálatára rendelte, s vele együtt küldte ki Bécsbe. Sajnos nem tudni, meddig maradtak ott, de 1427-ben alkalmasint már itthon lehetett, hiszen akkor Gömör megye kamarahaszna összeírásában és a megye birtokosainak a felmérése során már őt is említették.¹⁴⁸ Két évvel később már Pálóci Mátyus országbíró jegyzői között szerepel. Ezen a ponton válik fontossá, hogy meddig maradhatott Bécsben: ugyanis ha még ott tartózkodott, amikor 1426-ban Pálóci Mátyus fia, Péter beiratkozott az egyetemre, akkor Pápocsi életében is előrelépést hozhattak az egyetemi tanulmányok. Bővebb információk híján azonban ezt nem tudom alátámasztani. Karrierjét is csupán 1431-ig lehet nyomon követni, az országbíró további oklevelei nem tesznek róla említést, egyéb adatok híján így feltehetjük, hogy ekkortájt halhatott meg.¹⁴⁹

Összegzés

Az eddigiekből levonhatjuk azt a következtetést, hogy a vizsgált csoport többségének (17/12) megtérültek egyetemi tanulmányai. Jól látható, hogy esetükben a fokozatszerzés valóban elhanyagolható jelentőségű volt. Ez egyedül Csapi Lászlónak segíthetett az előrelépésben jegyzői minőségéből az alkancellári pozícióba, de még az ő karrierjének elindulásában is elsősorban egyetemi ismeretségei, elsősorban Csitári Lőrinc játszott szerepet. Egyébként párhuzamosan azzal, amit a német területek egyeteménél megfigyelhettünk, ezen a tizenhét főn belül is azok alkották a legnépesebb csoportot, akiknek karrierjére egyetemi kapcsolataik gyakoroltak hatást. Három személy (Uski, Csitári és Novai) esetében vethető fel, hogy – legalább részben – tanulmányaik alatt szerzett tapasztalataik segítették őket pályájukon. Pályájuk ismeretében azonban jól kirajzolódik, hogy az egyetem elsősorban a karrier beindítására, nem pedig az előrelépésre volt hatással. A feljebb jutást már a hagyományos előrelépési lehetőségek befolyásolták.

Érdeemes röviden részekre bontva is kitérni az udvari írószervek közötti érvényesülési lehetőségekre. A tizenhét vizsgált személyből a nádori irodán három fő helyezkedett el, az

¹⁴³ Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. 1–4. köt. Budapest, 1963–1998. II. 532.; Ila Bálint: *Gömör megye. A megye története 1773-ig*. 1–4. köt. Budapest, 1944–1976. III. 164–165.

¹⁴⁴ Engel: *Magyarország világi archontológiája*, I. 130.

¹⁴⁵ ZsO III. 2352, 2669. sz.

¹⁴⁶ Schrauf: *Magyarországi tanulók*, 58.; C. Tóth: *Az egri káptalan*, 57.; vö. uo. 459. lábjegyzet.

¹⁴⁷ Engel: *Középkori magyar genealógia*, Aba nem 7. Kompolt ága, 3. tábla Kompolti (nánai, körüi)

¹⁴⁸ Engel Pál: *Kamarahaszna összeírások 1427*. Budapest, 1989. 63.

¹⁴⁹ Török Márta ugyan ír egy Pápoczi Jakab nevű szepesi kanonokról 1429-ből, ám a hivatkozás elmaradása miatt az információt nehéz visszakövetni. Török Márta: *Az egyházi középréteg mobilitása a szepesi káptalanban*. PhD disszertáció, ELTE BTK, 2008. 184.

országbírói kúriához szintén három fő köthető (további két személy mind a kettőben szolgált), míg az egyes kancelláriai ágakhoz összesen kilenc jegyzőt lehet kapcsolni (közülük egy feltehetően a nádori irodán is dolgozott). Noha számszerűen a kúriai bíróságok és a kancelláriai irodák egyetemet járt jegyzőinek száma szinte megegyezik, a kancelláriáknak megvan a maguk jellegzetessége. Míg a kúrián dolgozó jegyzők közül valamennyi az egyetemi és a családi, familiárisi protekciónak köszönhetően került be az udvarba, addig a kancellárián az egyetemi kapcsolatok mellett a megszerzett tudásnak is nagyobb jelentősége volt. Ebből a szempontból a jövőben érdemes lehet vizsgálni azoknak a kancelláriai felső vezetőknél a szerepét, mint például Gatalóci vagy Fábíán ítélőmester, akik befolyással bírtak a felvételekre. Többen ugyanis kettejük segítségével kezdték pályájukat, s ez felveti patrónusságuk kérdését. Mindez segíthet megérteni a *notariusok* életének részleteit, emellett azokat a folyamatokat, amelyek révén az egyetemet járt értelmiségiek utat találtak a kancelláriákra, s azt is, hogy ott milyen szerepet tölthettek be.

Származásuk miatt ugyan egyikük sem emelkedett ki a sorból, de ahogy Christoph Fuchs megjegyezte, a szegényebb társadalmi állású hallgatók életére az egyetem hatást gyakorolt, noha fokozatot nem szereztek. Minden bizonnyal ezt látjuk Novai Péter, Enyedi Szász János és a fokozatot nem szerzett Uski János esetében is. A jegyzők körében végzett kutatások eddig arra mutatnak, hogy ennek a rétegnek a peregrinációja párhuzamba állítható a német területeken megfigyelt jelenségekkel: elhelyezkedési lehetőségeik, fokozatszerzésük és remélt karrierlehetőségeik szinte ugyanazok voltak, mint az ottani diákoknak.

HORVÁTH ILLÉS

Szent László kultusza Luxemburgi Zsigmond uralkodói reprezentációjában*

Luxemburgi Zsigmond 1387-es magyar királlyá koronázásától kezdve az okleveleiből kimutatható egyfajta bensőséges devóció Szent László iránt, mely az egész uralkodását végigkísérte.¹ Ez a személyes vonzalom, amely a szent király emlékének tudatos ápolásával párosult, már a korábbi évtizedekben is megfigyelhető volt az Anjou királyok dinasztikus politikájának kísérőjelenségeként.² Szent László városának grandiózus fejlesztése mellett a szent sírjának liturgikus vagy zárandoklatszerű felkeresése a királyi család bevett, propagandaszerű szokása volt legitimitásuk érdekében.³ Ám Zsigmond korára a fennmaradt források tanúsága szerint Szent László kultuszának legitimációs aktualitása jelentős változásokon ment keresztül. Noha 1307-ben az interregnum időszaka alatt a Rákos-mezőre összehívott országgyűlésen a Károly Róbertet támogató Gazottus Ágoston zágrábi püspök orációjában még úgy érvelt Vencel és bajor Ottó jogcímének vitatása kapcsán, hogy „Károly jogai azon alapulnak az ég tanúsága szerint, hogy családfája a [mi] szent királyainktól származik”,⁴ Zsigmond Árpádoktól való származását már egyáltalán nem használta fel hivatkozási alapként uralkodói reprezentációjában, habár Árpád-házi Boldog Jolánon keresztül maga is rokona volt a magyar dinasztíának. Tanulmányomban azt kívánom megvizsgálni, hogy Zsigmond hogyan építette be Szent László kultuszát uralkodói reprezentációjába, s milyen szerepet játszott a szent király váradi kultuszának terjesztésében. A tanulmány második felében pedig abból a művészettörténeti megállapításból kiindulva, amely szerint Zsigmond gyakran élt művészeti reprezentáció eszközeivel politikai céljainak érvényre juttatása érdekében, azt kívánom elemezni, hogy a király milyen hatást gyakorolt a kor Szent Lászlót ábrázoló műalkotásaira, különösképpen a szent király legendáját feldolgozó freskóciklusokra.

Zsigmond uralkodásának első éveiben, 1390. május 20-án készült el Szent László váradi lovas szobra.⁵ A források alapján ismeretes, hogy a bronzból készült hatalmas műalkotást

* Jelen kutatás a NTP-NFTÖ-17-B-0073 Nemzeti Tehetség Program keretében és finanszírozásával valósult meg. Emellett köszönettel tartozom: F. Romhányi Beatrixnak, Fedeles Tamásnak, Sarnyai Csaba Máténak és Bubnó Hedvignek.

¹ Kerny Terézia: *Zsigmond király temetése és temetkezőhelye*. In: Takács Imre (szerk.): *Sigismundus Rex et Imperator – Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában*. Budapest, 2006. 475.

² Klaniczay Gábor: *Az uralkodók szentsége a középkorban. Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek*. Budapest, 2000. 240–266.

³ Mályusz Elemér: *Zsigmond király uralma Magyarországon*. Budapest, 1984. 41.

⁴ „Sed Caroli iuribus illud quoque [...] quod ipsius stemma, Coelo teste, ex Sanctissimis Regibus nostris profluere comprobatur...” *Oratio S. Augustini Gazotti. Dicta in Campo Rakos pro Carolo*. In: Balthasar Kereselich, Adam: *Historia cathedralis Ecclesiae Zagrabienensis*. I. Zagrabiae, 1776. 111.

⁵ Miskolczy István 1609. június 27-i feljegyzésében megörökítette a szobor táblájának feliratát, amelyen az állt: „...anno M390 die XX mensis May rege Sigismundo et Maria regina feliciter regnan-

még Cudar János váradi püspök rendelte meg a Kolozsvári testvérektől, és 1390. szeptember 8-án, Kisboldogasszony ünnepnapján avatták fel Mária királyné, Zsigmond király és a főpápok jelenlétében.⁶ Az ünnepséget követően Zsigmond elismerése jeléül számos birtokadóományban részesítette a püspököt.⁷ Néhány évvel később, 1395-ben tragédia sújtotta a királyi családot és az országot, ugyanis a gyermeket váró Mária királyné május 17-én a budai hegyekben lovasbalesetet szenvedett, és az esés következtében megindult szülésbe belehalt. Zsigmond, hasonlóan Károly Róberthez, feleségét Váradon temette el Szent László sírja mellett.⁸ Zsigmond és Mária királyné házassága korántsem volt felhőtlen. Mályusz Elemér szerint, noha a király elkísérte Mária testét Váradra, a korabeli szokással ellentétben semmiféle misealapítványt nem tett a királynő lelki üdvéért.⁹ Ennek az állításnak azonban némileg ellentmond Zsigmond 1429. december 18-án V. Márton pápának írt levele, amelyben a király éppen azt sérelmezte, hogy a váradi kanonokok nem teljesítették alapítványának feltételeit, és többek közt az elhunyt Mária királynő emlékére elrendelt miséket sem celebrálták, ezért azt kérvenyezte a pápától, hogy erre a feladatra küldjön egy másik egyházi személyt.¹⁰ A források arra engednek következtetni, hogy ez a probléma a későbbiekben is fennállhatott, hiszen Zsigmond 1430. június 7-én a pápának küldött levelében ismét azt olvashatjuk, hogy a váradi kanonokok továbbra is vonakodtak teljesíteni a király akaratát, ezért Zsigmond ismét kérvenyezte V. Mártontól, hogy küldjön egy megfelelő papot, továbbá engedélyezze, hogy a korábban a káptalantól nekik adományozott javakat visszavonhassa, és azokat a kápolnaispánnak adományozhassa.¹¹ Noha láthatóan Zsigmond valamiféle misealapítványt mégiscsak tett Mária királyné lelki üdvéért, az 1390-es évek második felében szinte egyetlen alkalmat sem ismerünk, melynek során felkereste volna a várost. Ennek oka szorosán összefügg azzal, hogy Zsigmond ebben az időben egy kisebb koalíció élén hadjáratot vezetett a török ellen. 1396-ban pedig a súlyos vereséggel végződő nikápolyi csata után a király figyelmét nagyrészt a havasalföldi szövetségi viszonyok rendezése, valamint a belpolitikai harcok költötték le.¹²

Az 1400-as évektől Várad városának említése egyre gyakoribbá válik a diplomáciai iratokban. Zsigmond ekkoriban számos levelet váltott IX. Bonifáccal, melynek következtében feltételezhető, hogy a római pápa a király közbenjárása végett adományozott búcsúengedélyt

tibus hoc opus fieri fecit Reverendus in Christo pater d. Ioannes Episcopus Varadiensis per magistros Martinum et Georgium de Colosvar in honorem S. Ladislai regis... Scheidus Lajos: *Zeitschrift von und für Ungern*. 1804. 89. l.

⁶ † Engel Pál – C. Tóth Norbert: *Itineraria regum et reginarum*. (1382–1438). (Subsidia ad historiam mediaevi Hungariae inquirendam 1) Budapest, 2005. 63.

⁷ A püspöknek adományozott birtokok: Olaszi Mária-Magdolna, Ér, Ragáld, Gyulvész. Bunyitay Vincze: *A Váradi püspökség története alapításától a jelenkorig*. Nagyvárad, 1883. 221.; Keresztúry Alajos József: *Historia Episcopatus M. Varadiensis*. 1806. II, 193–194.

⁸ „...Az Úr 1328-ik évében vette el a király úr Beatrix úr-asszonyt, a római király leányát, a cseh király húgát, aki luxemburgi volt, de még ugyanazon év forgása alatt elszenderült az Úrban; a Váradi székesegyházban temették el...” *Képes Krónika*. Budapest, 1964. 198.

⁹ Mályusz: *Zsigmond király uralma Magyarországon*, 46.; C. Tóth Nobert: *Királynőből királyné. Mária és Zsigmond viszonya a források tükrében*. In: *Acta Universitatis Szegediensis Acta Historica*. CXXXII (2011). 59–70.

¹⁰ Lukcsics Pál: *XV. századi pápák oklevelei*. Budapest, 1931–1938. (Monumenta Hungariae Italica 1–2). 1328. sz.

¹¹ Lukcsics: *XV. századi pápák oklevelei*. 1338. sz.

¹² Veszprémi László: *A Nikápolyi hadjárat értékelése az újabb hadtörténetírásban*. In: *Memoria Rerum Sigismundi Regis*. Hadtörténeti Közlemények, 111. évf. (1998) 3. sz. 57–62.

1400. május 25-én azok számára, akik Szűz Mária oltárát és Szent László sírját felkeresik,¹³ egy évvel később, 1401. augusztus 5-én pedig azok számára, akik bizonyos ünnepnapokon felkeresik a váradi székesegyházat, és augusztus 25-én azon híveknek, akik Szent László sírját látogatják.¹⁴ Ez utóbbi búcsúengedély érdekessége, hogy IX. Bonifác pápa olyan búcsúkiváltságban részesítette a váradi székesegyházat, amellyel korábban csak a velencei Szent Márk-bazilika, illetve az Assisiben lévő Santa Maria degli Angeli (Portiuncula) rendelkezett.¹⁵ IX. Bonifác utódja, VII. Ince is helyt adott a *supplicatiók*nak, ezért 1405. augusztus 27-én búcsút engedélyezett azok számára, akik a Szent László királyról elnevezett hévíz körül fekvő szegények ispotályának kápolnáját felkeresik és ájtatosan imádkoznak.¹⁶ E búcsúengedélyek különös jelentőséggel bírnak Szent László kultuszának reprezentációja szempontjából, hiszen a váradi székesegyház korábban nem rendelkezett hasonló kiváltságokkal.¹⁷ Azáltal, hogy Zsigmond közbenjárására a Szentszék búcsúkiváltságot adományozott a székesegyháznak, Szent László kultusza elérhetővé vált az alattvalók számára, ezért kifejezetten ettől az időszaktól nevezhetjük Váradot a „magyar Compostelának”.

Érdekes adalék, hogy 1402-ben Zsigmond kifejezetten Mária királyné aranyforintjai mintájára új magyar forintot veretett, amelyen Szent Lászlót ábrázoltatta csatabárddal és országalmával a kezében.¹⁸ Horváth Henrik korábban rámutatott arra, hogy ez a numizmatikai emlék nem csupán a Szent László legenda elterjedtségére és kedveltségére szolgált kiváló példát. A kézből-kézbe vándorló, szó szerint „guruló” aranyak ugyanis különösen alkalmasak voltak a hagyományok intenzitását fokozni, és a szent király képét mind szélesebb rétegek részére ismertté tenni, annál is inkább, minthogy ezen a területen két hatalmas hatóerő érintkezett állandóan: a gazdaság és a művészet.¹⁹

1402 fordulóján a Kanizsai-liga és a király közti ellentét olyannyira elmélyült, hogy a bárók és főpapok egy csoportja Váradon Szent László sírjánál kezüket a szent király fejerekléjére téve megfogadta, hogy Zsigmondot nem tekintik többé királyuknak, és helyébe Nápolyi Lászlót segítik trónra.²⁰ 1403. augusztus 5-én Kanizsai János egy ideiglenes koronát tett

¹³ „...altare maius beate Marie Virginis in corpore ecclesie Waradiensis prope sepulchrum sancti Ladislai regis...” *Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Vatikáni Magyar Okirattár. Series I, tom. I–VI. Budapestini, 1887–1891. I/4. 214.*

¹⁴ „...in qua [...] corpus sancti Ladislai regis diversis miraculis corruscans, requiescit...” Uo. 347–348.

¹⁵ Sümegi József: *Adatok a penitencia és a búcsúk történetéhez a középkori Magyarországon.* In: Hermann Egyed Emlékkönyv. METEM, Budapest, 1998. 122.; Kerny Terézia: *Szent László-kultusz a Zsigmond-korban.* In: Marosi Ernő – Wehli Tünde (szerk.): *Művészet Zsigmond király korában.* Budapest, 1987. 353.

¹⁶ „...capella sanctea crucis hospitalis pauperum circa aquas calidas balneum sancti Ladislai regis nuncupatas” Zsigmondkori Oklevéltár (a továbbiakban: ZsO) II. 4118. sz.

¹⁷ Korábról csupán egy búcsúengedély ismert, melyet Csanád váradi prépost kérvényezett XXII. János pápától. A pápa pedig 1320. június 20-án a híveknek bizonyos feltételekkel 60, illetve 40 napi búcsút engedélyezett. Augustin Theiner: *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia.* I. Roma, 1859. 467–468.

¹⁸ Tóth Csaba: *Luxemburgi Zsigmond magyar pénzverése.* In: Takács Imre (szerk.): *Sigismundus Rex et Imperator – Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában.* Budapest, 2006. 170.

¹⁹ Horváth: *Zsigmond király és kora, 193–194.*

²⁰ „...dum in [...] Regnum Bohemie in subsidium [...] Venceslai fratris nostri [...] quidam prelati et barones, necnon proceres maior scilicet pars dicti regni nostri Hungarie in opprobrium nostre celsitudinis in quo freti consilio in unum conspirantes Waradinum convenerunt ubi prestito iuramento super capite sancti regis Ladislai corporaliter facto nos dyademate Regnisque Hungarie, Dalmacie Croacie nostris regiis pretitulatis que fere annis sedecim gubernavimus more regio in

László fejére, azonban a nápolyi párt hamarosan elveszítette a játszmát, hiszen jelöltjük visszariadt a rá váró veszélyektől. Október 8-án Zsigmond megbízottja, Garai Miklós nádor, felismerve, hogy feltétel nélküli megadásról nem lehet szó, a „béke és egyetértés” jelszavával kétéhes fegyverszünetet kötött a felkelőkkel, majd Zsigmonddal egyetértésben a hűségre visszatérők számára amnesztiát biztosított, így a béke komolyabb vérontások nélkül állt helyre. Zsigmond hosszú idő után, amikor már hatalma valamelyest stabilizálódott, 1406-ban ismét felkereste Várad városát. Látogatásának körülményeiről és céljáról 1406. október 18-án kiadott oklevelében részletesen beszámolt: „Továbbá miután ezért a magunk és híveink számos városát, várát és helységét országunk »klímái« szerint bejártuk, és igen szorgos rendezéssel elintéztük a sok ügyeket, melyeknek megismerésére más kielégítő mód nem kínálkozván, személyes jelenlétünk volt szükséges, majd néhány napon át a vadászat vigaszát élveztük, bensőnk üdvös és gyümölcsöző indulatától hajtva személyesen Váradra jöttünk a legszentebb László király sírjának és ereklyéinek meglátogatására, hogy az ott eltöltendő időben az örök boldogság jutalmának lehetőségét minél gyorsabban elnyerni törekedvén, ugyanezen szentséges király közbenjárása által, a legbensőségesebb imák áradásával kérjük az üdvösség írját; valamint, hogy egyéb szándékok mellett látogatásunkban részeltetve azt a helyet, mely az oly dicső test állandó jelenlététől sugárzik, és sok más szent ereklye révén kelt tiszteletet, szívünk régi vágyát megfogadva kinyilvánítuk, hogy tudniillik temetkezésünk helyéül a váradi székesegyházat választottuk, és a királyi bőkezűséghez illően méltó ajándékokkal, adományokkal, és rendezésekkel tisztességesen elláttuk, miként ez különféle más okleveleinkből is világosan kitetszik.”²¹

Az uralkodó látogatása szorosan összefüggött a még mindig fenyegető tiszai állapotokkal. Ludányi Tamás egri püspök és hívei, Debrői István, valamint a Jánosi testvérek az ország keleti területein továbbra is Nápolyi László zászlait hordozták körbe, ezért az uralkodó azt, amit 1403-ban a budai általános amnesztiával nem tudott elérni, most személyes jelenlétével és kegyességével kívánta biztosítani. Nem csupán ajándékaival, hanem azzal is, hogy leendő nyughelyét a szent király sírja mellett jelölte ki. Zsigmond beszámolójából ugyancsak fontos kiemelni a vadászat toposzát. Noha önmagában nem meglepő és ismeretes tény, hogy a királyok szerettek vadászni, mégis szembetűnő a hasonlóság a Képes Krónika legendás vadász-jelenetével: „Ezután Bihar vármegyében a Körös folyó mellett vadászat közben talált egy helyet, ahol angyali intelemre elhatározta, hogy monostort épít Szűz Mária tiszteletére, s ezt a helyet Váradnak nevezte.”²² Noha Zsigmond esetében teljesen új alapítással nem számolha-

eisdem Imperantes privare de eisdemque regnis nostris excludere, ac ignotum eis alium regem scilicet predictum Ladislaum filium condam Karoli de Duracio inducere, pro eorumque domino eligere et assumptere conati extiterunt...” *Hazai Okmánytár*. VII. Ipolyi Arnold – Nagy Imre – Véghely Dezső. Budapest, 1880. 439–440.; Bunyitay: *A Várad püspökség története alapításától a jelenkorig*, 227.; Fedeles Tamás: „*Ad visitandumque sepulchrum sanctissimi regis Ladislai*”. Várad kegyhelye a késő középkorban. In: Bagi Dániel – Fedeles Tamás – Kiss Gergely (szerk.): „Köztes-Európa” vonzásában. Ünnepi tanulmányok Font Márta tiszteletére. Pécs, 2012. 176.; Mályusz: *Zsigmond király uralma Magyarországon*, 5574.; ZsO. II. 2628, 2641, 2677. sz.; 1403. X. 08. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (a továbbiakban: MNL OL) DL-DF 8900.

²¹ Gy. Ruitz Izabella fordítása. Georgius Fejér: *Codex Diplomaticus Hungariae Ecclesiasticus ac Civilis*. 1831, X/4. 519.; *Hazai Okmánytár* VII. 204–205.; Fedeles: „*Ad visitandumque sepulchrum sanctissimi regis Ladislai*”, 178. Kurcz Ágnes (szerk.): *László király emlékezete*. Magyar Helikon Könyvkiadó, 67.

²² Figyelemreméltó az idézet folytatása is: „László király gyarapodott lelki javakban, és virtusról virtusra haladt: nemcsak Magyarországon, de a kereszténység minden országában elterjedt kellemes illata. Ezért a római császár halála után a német hercegek és fejedelmek, mind bárók és főrangúak, egy szívvel és lélekkel arra kérték, hogy fogadja el a császárságot.” *Képes Krónika*, 92.

tunk, a vadászat toposzának emlegetése és a város felkeresése komoly utalásként értelmezhető a székesegyház legendás alapításának szempontjából. A látogatás reprezentatív mivoltát és a szent király legendájával való párhuzamát még inkább szemléletesebbé teszi az a körülmény, hogy ez idő alatt a váradi székesegyház püspöki széke betöltetlen volt. Ennek következtében Zsigmondot a káptalan tagjai éppen úgy fogadták, mint hajdan Szent Lászlót.²³ A király levelének folytatása ugyancsak figyelemreméltó: „... néhány évvel ezelőtt ugyanennek a váradi egyháznak sekrestyéjében, illetve őrzőhelyén, ahol a dicsőséges Szent László király tiszteletre méltó ereklyéit az egyház kincseivel, tudniillik keresztekkel, kelyhekkel arany és ezüst ereklyetartókkal, könyvekkel, képekkel, drágakövekkel és oltári készlettel, miseruhákkal és ékszerekkel együtt elhelyezték, s ahol az említett káptalannak az adományokról, szabadságokról, javadalmakról, mentességekről és a jogairól kibocsájtott régi privilégiumait a legbiztonságosabb helyre letéve őrizték, egy váratlan eset, tudniillik a sekrestyében égve felejtett gyertya miatt a ruhaneműk és a fatáblák lángot fogtak, [...] a tűz alattomos növekedéssel elharapózott, anélkül, hogy bárki is tudott volna róla, bizonyos éghető tárgyakat elpusztított, a legszentebb király fejének és ereklyéinek tartóját is felolvasztotta, mégis olyannyira elvesztette természetének sajátosságát, hogy tulajdon erejét meghazudtolva nemcsak az elégéstől kímélte meg sértetlenül az ereklyét, hanem messze elkerülve még csak füsttel sem illette, érintetlenül hagyta, ahogy egykor Mózesnek a lángoló csipkebokor mintegy megtisztítva Isten műve által – aki nemcsak önmagában, hanem az ő szentjeiben is csodálatos módon működik –, a halandó szemek előtt el nem égve jelent meg. Az előrebozsájtott rendelkezésekre tehát nem érdemtelenül szántuk el lelkünket, hanem főleg abból a reményből és alázatból fakadóan, amellyel az üdvösség, az örök jutalom elnyerésében bízva a mi Megváltónk legdicsőségesebb szülőanyja, országunk gyámola és egyedüli szószólója iránt viseltetünk, akinek nevében maga a váradi egyház szenteltetett, és amelyet legboldogabb László király iránt táplálunk, akinek dicső teste és tiszteletre méltó ereklyéi ugyanabban az egyházban boldogan nyugszanak és különféle csodákkal tűnnek ki, amiben mi magunk is, mint előrebozsájtottuk, ugyanezt az egyházat választottuk ki, hogy benne ezen élet bevégeztével testünket és föld ölének átadjuk; nem a magunk érdeméből, hanem a legdicsőségesebb Istenanya imáinak támogatása által, melyeknek segítségével a múlandó uralom gyepőlőt igazgatjuk, az örök birodalom boldogságához eljutni igyekezve.”²⁴

Miután Zsigmond tudomást szerzett a székesegyház sekrestyéjét pusztító tűzről, kínálkozott számára a lehetőség, hogy kegyességét gyakorolja, és további alapítványokat tegyen leendő nyughelye számára. Noha Szent László ereklyéit a tűz egy isteni csodának köszönhetően nem pusztította el, a szent király fejereklyetartója súlyosan megsérült, ezért ennek rekonstrukcióját a Kolozsvári testvérekre bízta. Az oklevelek tanúsága szerint a király még ebben az évben a székesegyház püspöki székének a helyzetét is rendezni kívánta, ezért egyik megbízható hívét, Eberhardot nevezte ki a váradi püspökség élére. Eberhard személyére minden bizonnyal azért esett a választás, mert Zsigmond így könnyebben szemmel tarthatta Nápolyi László megmaradt párthíveit.²⁵ A következő években a király továbbra is kitüntetett figyelemmel fordult Szent László városa felé. 1407. július 13-án elrendelte, hogy az általa alapított új főoltárnál naponta három misét mondjanak: két csendeset és egy énekest, továbbá úgy határozott, hogy a káptalan nem kevesebb, mint tizennyolc papot jelöljön ki arra,

²³ Elöl Vetési Tamás prépost állt, őt követte Babindali János olvasó, Jakab éneklő és Domonkos örkanonok.

²⁴ HO. VII. 209.; Kurcz: *László király emlékezete*, 69–70.

²⁵ Fedeles Tamás: *Az Albeniek a pécsi egyházmegye élén*. In: Magyar Egyháztörténeti Vázlatok. 2009. 1–4. 117–118.

hogy váltakozó hangon a templom közepén Dávid zsoltárait énekeljék.²⁶ Egyúttal úgy rendelkezett, hogy a váradi káptalannak adományozza Aszaló, Szalacs és Zsolcza birtokokat – melyek korábban Szemere bán halála miatt rászáltak – azért, hogy ne csak lelkieken, hanem vagyonukban is gazdagodjanak, akik Szent László egyházában Istennek szolgálnak.²⁷

Eberhard váradi püspök tevékenységéről meglepően kevés forrás maradt fenn, viszont fontos megjegyezni, hogy ő volt az, aki az 1408. december 12-én, Szent György napján Zsigmond király és Borbála királyné által alapított Sárkányos társaság alapítólevelét megszövegezte.²⁸ A társaság tagjai közé tartozott többek között Ozorai Pipó temesi bán, akinek nevéhez a székesfehérvári bazilika északkeleti tornyának építése, valamint a bazilika Szent László kápolnájának alapítása köthető,²⁹ illetve Stiborici Stibor vajda, aki 1403-ban csejtei templomának patrónusául ugyancsak a lovagkirályt választotta.³⁰ Eberhard püspöksége rendkívül rövid idejű volt, hiszen 1409-től már a zágrábi püspöki széket birtokolta, azonban távozása előtt, 1408. június 26-án utolsó intézkedésével a várad-velencei Szent Klára apácáknak adományozta püspök elődjei lelki üdvéért annak a teleknek minden jövedelmét, mely az apácák Körös-parti fürdője mellett található.³¹

1409-ben Zsigmond Ozorai Pipo unokatestvérét, Andrea Sclarit nevezte ki váradi püspökké. András püspök új alapítások helyett a meglévő intézményeket igyekezett fenntartani. 1412-ben az ő püspöksége alatt zarándokolt el II. Ulászló lengyel király Váradra, aki a korabeli szokásnak megfelelően Debrecenből Váradig gyalog tette meg az utat. Őt követte Zsigmond is lóháton. A két uralkodó tizenöt napot töltött a városban, és itt ünnepelték a húsvétot is.³² Feltételezhető, hogy ekkorra Szent László hermája már újra tökéletes állapotában ragyogott, hiszen a zarándokút emlékére a székesegyház egy relikviadarabot adományozott II. Ulászlónak, melynek őrzésére a lengyel király később saját fejedelmeket állított fel.³³

²⁶ „...Statuimus et disponimus, et prefati capitulum et canonici cunctis diebus seculi in altari sub nomine Praeelsae Dei Genitricis Virginis Marie in eadem Ecclesia ex novo constructo ac per nos pie ac celebriter fundato horis debetis et congruentibus unam Missam pro peccatis et aliam pro fundato Defunctis dicere et legere, tertiam vero de die occurrenti pulchre et sincera devotione decantare teneantur et debent, postquam autem divina officia peracta fuerint. Psalterium seu Psalmi Davidis alternatis vocibus in medio ecclesie predictae per decem et octo clericos... per prefatos capitulum et canonicos ad id deputatos et substitutos sine interruptione et intermissione aliquali [...] decantentur...” Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Fényképgyűjtemény. 1407. VII. 21. MOL-DF 278 607

²⁷ „...olim per gloriosissimum principem sanctum Ladislaum Regem [...] pie et Laudabiliter fundata, inter ceteras regni nostri Ecclesias delectabili splendore corruscat, ardentiori Zelo nostra spirat intentio, dum eitam cumalata dulcedine ad eius exaltationem desideria nostra porrigimus...” Uo.

²⁸ Baranyai Béla: *Zsigmond király ú.n. Sárkány-rendje. Adalék a magyar trónöröklési kérdés történetéhez.* Századok, 59–60. (1926) 7–8. sz.; az eredeti oklevél: 1408. XII. 12. DF 65 843

²⁹ Fedeles Tamás – Prajda Katalin: „Olyan vallásosan, szokásaiban és életmódjában olyan mérték-tartóan élt” *Adalékok Filippo Scolari és családja vallásosságához.* Történelmi Szemle, 56.évf. (2014) 3. sz. 357–382.

³⁰ Jedlicska Pál: *Csejte történeti emlékei.* Magyar Sion IV. 1866. 432.; Wenczel Gusztáv: *Stibor vajda. Életrajzi tanulmány.* Értekezések a történeti tanulmányok köréből. IV. 2. Budapest, 1874. 196.

³¹ 1408. VI. 26. MNL OL DL-DF 9324.

³² „...feria 5 post Dominicam Pamarum Wladislaus rex Poloniae limina S. Wladislai Hungariae Regis, cuius corpus in Varadino requiesciti honoraturus pedibus iter conficiebat, Sigismundo Rege Hungariae eum itinere equestri praecedente. Quindecim diebus reges ambo apud Varadinum morati, pascha Domini illic agunt...” Długoss, Johannes: *Historiae Poloniae Libri XII.* Lipsiae, 1711. I. 326.

³³ Karácsonyi János: *Szent László király élete.* Szent István könyvek. Budapest, 1926.

Eberhardhoz hasonlóan András püspök rendelkezéseiről is kevés írásos emlék maradt fenn. Annyit azonban biztosan elmondhatunk, hogy püspöksége alatt nagy hangsúlyt fektetett a város gazdaságának megerősítésére. A pálosok Mária kápolnájának szőlőt adományozott (1421),³⁴ a várad környéki sertés-és méhgazdaságokat kedvezményben részesítette (1422),³⁵ valamint 1426-ban szintén szőlőt adományozott a pálosok Szent Apollónia-oltárának, amelyet korábban ő alapított.³⁶ Mecénási tevékenységét kiválóan igazolja 1426. január 24-én keltezett végrendelete is, amelyben a váradi Szent Mihály egyház felújítására háromszáz forintot adományozott, a kápolnai pálosokra pedig a nagy értékű Szent Apollóniát ábrázoló kárpitját hagyta. Mindezek mellett további pénzadományokban részesítette a ferenceseket, az Ágoston rendieket, a Szent Erzsébet ispotályt és a klarisszákat. Unokatestvérét, Ozorai Pipót pedig azzal bízta meg, hogy építsen egy új oltárt a székesegyházban, és ott temesse el őt.³⁷ Az, hogy Ozorai Pipo épített-e oltárt, nem ismeretes. Pipo Andrea halálát követően csupán egyetlen alkalommal kereste fel Váradot, amikor Zsigmond 1426. április 20-án azzal bízta meg, hogy vizsgálja ki a várad-velencei klarisszák panaszát, akik azt sérelmezték, hogy az elhunyt András püspök korábban a Hévíj folyását más mederbe terelte, és így tönkretette az apácák malmát.³⁸ Az ügy további részletei nem ismertek, azonban az az apácák szempontjából minden bizonnyal kedvezőtlenül alakulhatott, hiszen a meleg vízű Hévíj hosszú ideig a város védelmi rendszerének fontos részét képezte.

1410-től Zsigmond király figyelmét elsősorban az európai politika, valamint az egyházszakadás megszüntetése kötötte le. A király konstanzi fellépése jól dokumentált,³⁹ azonban kevésbé ismeretes, hogy 1417-ben a város Ágoston-rendi kolostorának egy Szent Lászlót és Szent Zsigmondot ábrázoló freskót adományozott hálából azért, mert a zsinat ideje alatt a szerzetesek szállást nyújtottak számára. Az uralkodó e freskók elkészítésével Kaspar Sündert, Johan Ledeshosert és Heinrich Grübelt bízta meg. A műalkotás különös érdekessége, hogy a király burgundi Szent Zsigmond arcképébe saját képét rejtette el.⁴⁰

1419-től a király látogatásai ismét gyakorivá váltak Váradon. Ebben az évben történt, hogy a főrendek elhitették Zsigmonddal, hogy Borbála királyné hűtlen volt hozzá, ezért a király kötelezte feleségét, hogy Szent László sírjánál tegye le a hűségesküt. Mivel Zsigmond nem bízott többé a királynéban, házi őrizetbe helyezte Andrea Scolari püspöknél, és vagonát

³⁴ ZsO IX. 598.

³⁵ ZsO IX. 1012.

³⁶ „...Philippus de Sclaribus de Florencia donavit quoddam pratum in territorio prati Rontho ad altare Sanctae Apolloniae, quo din hoc monasterio fundavit Andreas, episcopus Waradiensis...” Gyéressy Béla: *Documenta artis paulinorum*. Budapest, 1975. I. 192.

³⁷ Prajda Katalin: *Andrea Di Filippo Scolari Váradi püspök és a Firenzeiek a Zsigmond-kori Erdélyben*. In: Kovács Zsolt – Orbán János (szerk.): *Táguló Horizont – Tanulmányok a fiatal művészettörténészek marosvásárhelyi konferenciájának előadásaiból*. Marosvásárhely–Kolozsvár, 2013. 22.

³⁸ 1426. IV. 20. MNL OL DL-DF 11 783

³⁹ Bárány Attila – Pósz László: *Causa unionis, causa fidei, causa reformationis in capite et membris. Tanulmányok a konstanzi zsinat 600. évfordulója alkalmából*. Debrecen, 2014.; Gárdonyi Máté: *A Konstanzi és a Bázeli zsinat*. Vigilia, 66. évf. (2001) 2. sz. 96–104.; Walter Brandmüller: *Das Konzil von Konstanz 1414–1418*. Paderborn, 1991–1998.; *Das Konstanzer Konzil 1414–1418. Weltereignis des Mittelalters. Katalog. Herausgegeben vom Badischen Landesmuseum*. Darmstadt, 2014.

⁴⁰ Horváth Henrik: *Zsigmond király és kora*. 152.; Altgraf zu Salm: *Die Wandgemälde der Augustinenkirche in Konstanz*. Studien zur Kunst des Oberrheins, Festschrift für Werner Noack. Konstanz–Freiburg, 1958.

elkobozta.⁴¹ 1420-ban a király a huszita felkelés miatt udvarát Pozsonyba helyezte át. Ezzel egy időben az építőmestereit arra utasította, hogy Pozsonyban kezdjék meg a királyi rezidencia építését. Zsigmond átköltözése kapcsán különösen jól megfigyelhető, ahogy a város polgárai másolni kezdték a királyi reprezentációt. 1421-ben az Unger-házként ismert épület homlokzatán található Szent László szobrot a közösség védőszentjéül választotta, majd nem sokkal később az átépített városháza kápolnájában megfestették a szent király egészalakos freskóját. Egy 1440-ben keltezett városi oklevél beszámol arról, hogy a Szent Márton-dómban, valamint a Szent Mihály-templomban is oltárt emeltek Szent László tiszteletére.⁴² Ehhez hasonló városi reprezentáció tanúi lehetünk Lőcsén is, ahol a száz etnikumú közösség kifejezetten a királyi reprezentációját utánozva készíttette el a Szent Istvánt és Szent Lászlót ábrázoló freskóit a Szent Jakab-templomban. Kifejezetten érdekes adalék, hogy Zsigmond itineráriuma szerint a király 1392-től folyamatosan látogatta Lőcsét, valamint maga is tagja volt a város kalandos társaságának.⁴³

1424-ben, amikor a cseh huszita felkelés kezdett fenyegetővé válni, Zsigmond kimenekítette Prágából dinasztikus szentjének, burgundi Szent Zsigmondnak az ereklyéit, és Váradon helyezte a relikviákat biztonságba.⁴⁴ A forrásokból ismeretes, hogy ez alkalommal a király oltárt alapított Szent Zsigmond tiszteletére, valamint ismét megerősítette korábbi óhaját, hogy Szent László sírja mellett kíván temetkezni. Kézenfekvő lenne feltételezni, hogy ezzel az volt a célja, hogy Szent László és Szent Zsigmond kultuszának tiszteletét összekapcsolja leendő nyughelyén, azonban ezt a források nem támasztják alá. Pray György Szent László nagyváradi ereklyéiről megjegyezte, ha „előkerülnének, nagyon kell vigyázni, nehogy összekeveredjenek Szent Zsigmond Váradra hozott ereklyéivel, melyekről Arnpekhius is beszél”.⁴⁵ Az ereklyék további sorsáról a hazai források hallgatnak. Pray György feltételezte, hogy a burgund szent király ereklyéi Váradon maradtak, azonban valószínűbb, hogy a források azért hallgatnak róluk, mert ezeket később visszaszállították Prágába, onnét pedig Lengyelországba kerültek, ahol később III. Zsigmond lengyel király bazilikát építtetett a tiszteletükre.⁴⁶

Zsigmond utolsó reprezentatív intézkedései közvetlenül a halála előtti időszakra datálhatók. 1433-ban császárrá koronázását követően búcsúengedélyt kért IV. Jenő pápától a váradi székesegyház számára, a pápa pedig 1434. január 21-én⁴⁷ és szeptember 22-én teljesítette a császár kérését, és búcsút engedélyezett azok számára, akik Szent László ünnepén

⁴¹ Wenczel Gusztáv: *Okmánytár Borbála és Erzsébet királynék birtokáról*. Magyar Történelmi Tár. 1863. XII. 282.; DI. 39 284. Hasonló istenítélet ismeretes 1403-ból, amikor Zsigmond Lukács váradi püspököt kötelezte, hogy Bajoni György vádjai miatt Szent László sírjánál tegye le a tisztító esküt „*in sua ecclesia Waradiensis et in suo stallo indutus vestibis suis pontificalibus*.” ZsO. II.1. 2172.

⁴² Rupp Jakab: *Magyarország helyrajzi története fő tekintettel az egyházi intézetekre*. Pest, 1870. I. 62.

⁴³ Majláth Béla: *Kalandos Társulatok. Századok*, 19. évf. (1885) 577.

⁴⁴ „...Postea anno Christi 1424 Sigismundus Romanus rex et Hungariae filius eius [sc. Caroli] ob Hussitarum metum in Hungariam in civitatem Baradiensem deferri fecit, ubi ipse Imperator postea sepultus est...” Georg Leidinger. Veit Arnpeck. *Sämtliche Chroniken*. München 1915. IV. Lib. Cap. 7., 200.

⁴⁵ „...Si aliquando has, propitio Deo, repenn contingeret, diligenter esset cavendum, ne cum reliquis S. Sigismundi regis et martyris confundantur; de quibus Arnpekhius in Chron. Bajoar. Lib. IV cap. 7...” Georgius Pray: *Epistolae exegeticae*. Pestini, 1784. 116.

⁴⁶ Napjainkban itt található Szent Zsigmond fejereklyéje. Putanicz, Joannes: *Vita Sancti Sigismundi*. Tyrnaviae, 1711. 35., 66., 73–74., 79–80.

⁴⁷ „...concedit indulgentiam ecclesiam Waradiensem in festo S. Ladislai regis, quando corpus eiusdem Sancti ostendatur, visitantibus...” Lukescics: *XV. századi pápák oklevelei*. II. 333. sz.

felkeresik a székesegyházat, amikor a szent ereklyéit bemutatják.⁴⁸ 1437. december 9-én Zsigmond Znojmban elhunyt. Noha a király temetéséről nincs információnk, érdemes megemlíteni a király udvari történetírója, Eberhard Windecke beszámolóját utolsó napjairól. Művének utolsó soraiban fontosnak tartotta megjegyezni, hogy Zsigmond testét halála után „egy kocsira helyezték, és Morvaországból Magyarországra, Pozsonyba, onnan Komáromba, onnan Esztergomba, onnan Visegrádra, onnan Vácra, onnan Budára, onnan pedig Váradra vitték. Itt helyezték végső nyugalomra első felesége, Mária királynő mellé a dicső uralkodó, Szent László templomában, akit a fent nevezett császár minden időben tisztelt, és szívesen szolgált.”⁴⁹

Tanulmányom hátralevő részében a Szent László-ábrázolásokon korszakunkban megfigyelhető ikonográfiai változásokat vizsgálom. E változások szerves részét alkották a Zsigmond-kori Szent László-kultusz fejlődésének és átalakulásának. Az elmúlt néhány évben itáliai műalkotások sorát lehetett megismerni, amelyeken Zsigmond rejtett profilját sikerült azonosítani. A képek tematikáját illetően a kutatások során igazolást nyert, hogy saját legitimációjának növelése és a nyilvános reprezentáció érdekében Zsigmond szívesen élt a rejtett portré kínálta lehetőségekkel, melyek már apja, IV. Károly német-római császár idejéből ismertek voltak számára.⁵⁰ Ezt különösen jól szemlélteti Masolino da Panicale Szent János evangélista és Szent Márton oltárképe, valamint a szintén általa készített Alexandriai Szent Katalin hitvitája című freskóképe.⁵¹ De az uralkodó reprezentációja kétségtelenül személyes patrónusainak ábrázolásaira gyakorolt nagy hatást. Noha a burgundi szent király reprezentációja nem volt annyira hangsúlyos, mint Szent Lászlóé, a műalkotások terén Zsigmond alakja komoly ikonográfiai változásokon ment keresztül. Zsigmond alapvetően szakított a burgundi szent király korábbi ábrázolás típusaival, és apjához, IV. Károlyhoz hasonlóan patrónusa képmásaiban saját profilját ábrázoltatta. Ezen Szent Zsigmond ábrázolások 1417-től olyannyira elterjedté váltak Itáliában és a német-római birodalomban, hogy idővel a burgundi szent királyt ábrázoló műalkotásokon kimutathatóvá vált Zsigmond arcának fiziológiai változása is. E különös jelenség, mely Zsigmond haláláig nyomon követhető a Szent Zsigmond ábrázolásokon, hosszú távon a szent megítélésén is sokat változtatott. A szent király korábban ismert erős, karizmatikus, harcos szent alakja lassan átalakult a Szent Istvánhoz hasonló *rex iustus* szent típusú, amit különösen jól szemléltet Pierro della Francesca: Sigismondo Pandolfo Malatesta Szent Zsigmond előtt című, 1451-ben készült falképe, melyen a donátor Zsigmond királyt kucsmával a fején, Szent Zsigmond alakjában ábrázolta.⁵²

Az első olyan műalkotás, amelyen Zsigmondot Szent László ikonográfiája szerint ábrázolták, egy 1390 körül készült cseh tollrajz, mely a Két királyszent címet viseli. Noha a kép nem tartozik magyar műalkotások közé, Zsigmond uralkodói reprezentációjának szempontjából megkerülhetetlen műretek. A tollrajz készítőjéről semmilyen információnk nem maradt fenn, azonban annyit biztosan tudunk, hogy az alkotó Zsigmondot és IV. Vencel cseh

⁴⁸ „...concedit indulgetiam cathedralem Waradeiensem, ubi corpus S. Ladislai requiescit visitantibus. Ad hanc multitudo populi magna peregrinationis causa confluat...” Uo. 347.

⁴⁹ Eberhard Windecke emlékiratai Zsigmond királyról és koráról. Ford. Skorka Renáta. História könyvtár. Elbeszélő források. Budapest, 2008. 335–337.

⁵⁰ Mályusz: Zsigmond uralma, 36.

⁵¹ Tátrai Vilmos: Luxemburgi Zsigmond alakja korának itáliai művészetében. In: Takács Imre (szerk.): Sigismundus Rex et Imperator – Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában. Budapest, 2006. 159–160.

⁵² Aronberg, Lavin: Pierro della Francesca's Fresco of Sigismondo Pandolfo Malatesta before St. Sigismund. The Art Bulletin, vol. 56. (1974) 354–356.

királyt kívánta megörökíteni. A két uralkodó felismerhetőségét a műalkotás készítője a figurák alá írt „S. Sigismundus”, illetve „S. Wenczeslawus” névalakokkal kívánta biztosítani.⁵³ A két szent király attribútumait megvizsgálva észrevehető, hogy a kép közvetlen mintáját minden bizonnyal a három magyar szent király ábrázolástípusa ihlette. A műalkotáson Vencel király hercegi koronát visel, kezében lándzsa és pajzs látható. Mellette Zsigmond szintén koronát visel, kezében pedig alabárdot tart, ami szokatlannak tűnik, de egyértelműen Szent László ikonográfiáját tükrözi. A két figura alatt a talapzat láthatóan megszakad, így feltételezhető, hogy valaha egy harmadik alak is a rajz részét alkotta, aki vélhetően Szent Imre herceg lehetett, ő azonban nyilvánvalóan nem illett bele a kép koncepciójába, ezért alkotója eltávolíthatta a képről.⁵⁴

Tárgyalt korszakunk legjellegzetesebb magyar művészeti alkotásai, amelyek kifejezetten az Anjou-, illetve a Zsigmond-kort fémjelzik, Szent László patrónus jellegű ábrázolásai, valamint a szent király legendájának freskóciklusai. A középkori magyar falképfestészet fennmaradt emlékei között a Szent László legenda az egyetlen olyan falképciklus, amelynek ikonográfiája nem kapcsolódik az Európában elterjedt legendaábrázolásokhoz, így Szent László legendájának freskóciklusa a magyar falképfestészet egyetlen önálló ikonográfiai alkotásának tekinthető.⁵⁵ A freskók többnyire a krónikából ismert kerlési csatához kapcsolódó leánymentés történetét jelenítik meg, amelyet írott történeti forrásaink többféleképpen tárnak elénk.⁵⁶ A szent király legendájának képi ábrázolásai feltehetően már néhány évtizeddel a király elevációját követően megjelentek Erdély és Felvidék templomaiban,⁵⁷ azonban a falképek elterjedésének első nagy hulláma dokumentálhatóan csak Károly Róbert uralkodásának kezdetétől figyelhető meg. Károly regnálása alatt Szent László alakja elsősorban a személyében megjelenő *idoneitas*-elv hordozójaként, valamint az Anjouk dinasztikus szentkultuszának reprezentációjaként jelent meg. Nyilvánvalóan ez nem zárja ki annak lehetőségét, hogy Szent László alakja a lovagi kultúrával is összefüggő jelentések hordozója lett volna,⁵⁸ ám a szent király kultuszának fejlődése szempontjából ezt tekinthetjük a második lépcsőfoknak, amely először Nagy Lajos uralkodása alatt figyelhető meg. Károllyal ellentétben uralkodói reprezentációjában Lajos már nemcsak a Szent Lászlóban megjelenő *idoneitas*-elvet hangsúlyozta, hanem a benne rejlő lovagi eszményképet is. E változást jelzi a falképciklusok tematikájának és jelenetsorainak bővülése is. Lajos váradi építkezései nagy szerepet játszottak

⁵³ Benesch, Otto: *Österreichische Handzeichnungen des XV. und XVI. Jahrhunderts*. Freiburg i. Breisgau, 1936. 30.

⁵⁴ Kéry Bertalan: *Kaiser Sigismund Ikonographie*. Wien, 1972. 42–43.

⁵⁵ Lukács Zsuzsa: *A Szent László legenda a középkori magyar falképfestészetben*. In: *Athleta patriae*. 1980. 163.

⁵⁶ Font Márta: *Az óorosz évkönyvek első szerkesztése és forrásai*. In: Györffy György (szerk.): *A honfoglaláskor írott forrásai. A Honfoglalásról sok szemmel. II.* Budapest, 1996. 119–129.; *Hodinka Antal: Az Orosz Évkönyvek magyar vonatkozásai*. Budapest, 1916. 471–481.; *Képes Krónika*, 90–99. (a továbbiakban: *Képes Krónika*) 1964. II. 124–125.; *Magyar Anjou Legendárium*. Budapest, 1973. 82–83.; a képek sorrendjében eltérést mutat Mügel Henric krónikája. SRH II. 177. *Chronicon Henrici de Mügel*.

⁵⁷ László Gyula: *A Szent László-legenda középkori falképei*. Budapest, 1993. 54.

⁵⁸ A necpáli Szent László templomban található legenda töredék alapján erre gondolhatunk. A szláv lakosságú falu birtokosa a Necpál család volt, akik még IV. Lászlótól kapták a falut az Ottokár, majd a kunok ellen vívott hód tavi csatában tanúsított hősiességükért. A család minden bizonnyal az ősi birtokszerzés emlékére festette meg a 14. század elején a kerlési csata jeleneteit, ezzel utalva a lovagősök pogányok ellen vívott hősies küzdelmére. Radocsay Dénes: *A középkori Magyarország falképei*. Budapest, 1954. 188–189.

tak az új típusú legendaábrázolás elterjesztésében. Elődeihez hasonlóan az 1342-es fehérvári koronázását követően maga is Váradra zarándokolt, ahol szokás szerint megerősítette a székesegyházat javaiban, továbbá az egyháznak adományozta Zaránd, Bihar és Békás vármegyék vámjának maradék egyharmadát. Báthory András váradi püspök ebből az adományból látott hozzá a székesegyház bővítéséhez.⁵⁹ Ekkor készült el a kor divatjának megfelelő, oszlopos-baldachinos, körüljárható, márvány sírépítmény a főoltárral szemközt.⁶⁰ Feltehetően az átépítés befejeztével egy időben már a Niccolò di Tomaso da Madenának tulajdonított Szent László-legenda freskója is elkészült, mely a későbbi legendaciklusok archetípusává vált. A szent király legendájának képi ábrázolása a következő években további két nagy művel bővült. 1340-ben készült el a Vatikáni vagy más néven *Magyar Anjou Legendárium*, illetve az 1360-as évek elején a *Képes Krónika*. A Magyar Anjou Legendáriumban Szent László mirákulumai közül a szarvasok és bölények csodáját, az ördöggel való találkozást, az imádság közbeni lebegést, a magától meginduló halottaskocsit, a hátracsavarodott állú kétkedőt, az ezüstartól történetét és a cserhalmi ütközetet dolgozta fel a miniátor. A *Képes Krónika* pedig még inkább kiemelte az ábrázolások hagiografikus jellegét, aminek során nagyobb hangsúlyt kaptak a csodás jelenetek, például a püspöki és mennyei investitúra, a szent feje fölött lángpallossal megjelenő angyal, a csodaszarvas-látomás, valamint a kun vitézzel való küzdelem.⁶¹

A Szent László falképek és freskóciklusok keletkezése terén a második gyűjtőpontnak a Zsigmond-kor tekinthető. A századfordulótól kezdve kifejezetten Zsigmond reprezentációjának köszönhetően robbanásszerűen jelentek meg a szent király patrónus jellegű ábrázolásai, illetve a Szent László legenda kerlési csatajelenetét bemutató freskóciklusok. Ezen ábrázolások megalkotásához a készítőik alapvetően a szent király hermáját, valamint Zsigmond profilját vették alapul. Horváth Henrik már 1938-ban felhívta a figyelmet arra, hogy Zsigmond profilja és a Szent László herma közötti hasonlóság olyan erős, hogy nehéz megállapítani azt, hogy a király igazította-e a saját profilját a díszes ereklyetartóhoz, vagy a sekrestye leégését követően a Kolozsvári testvérek rekonstruálták Zsigmond arcvonásai nyomán a szent király relikviáriumát.⁶² Szent László patrónusjellegű ábrázolásainak megjelenései szoros kapcsolatot mutatnak Zsigmond birtokadományozásaival. 1404. augusztus 14-én Ștefan Bălea kenéznek ajándékozta a Hunyad megyei Kristyórt. Ezért ő hálából megfestette a három magyar szent király képét a Szűz Mária-templom déli falán.⁶³ A reprezentáció egy érdekes megnyilvánulása, hogy a kenéz magát Szent Imre herceg alakjában, Zsigmondot pedig Szent László, illetve Szent István alakjában ábrázoltatta. Noha a három magyar szent király portréi közül napjainkra Szent László képe már elkopott, a templom falán Zsigmond figurája még egyszer feltűnik önálló freskóként Szent László alakjában, csatabárddal a kezében. Tekintve, hogy a két ábrázolás alakjaiban és arcvonásaiban hasonló, nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy a megkopott három magyar szent király Szent László alakja Zsigmond arcvonásait viselte. Szent Imre és Ștefan Bălea azonosítását szintén megkönnyíti, hogy a donátor

⁵⁹ „...*Erat autem eadem ecclesia ex prisca fundatione sui speciosa stas, tandem fecit eam ampliore in longitudine Andreas episcopus et multipliciter decoravit sicut patet intuentibus. Novissimis vero deibus idem anno Domino millesimo tricentesimo sexagesimo secundo inchoavit aliam Ecclesiam que priorem sua magnitudine circumcinxit et pulchritudine exuperat, et consummavit omnes cellas circa chorum preter testudines...*” Bunyitay Vincze: *A váradi káptalan legrégebbi statútumai*. Nagyvárad, 1886. 7–8.

⁶⁰ Fedeles: „*Ad visitandumque sepulchrum sanctissimi regis Ladislai*”, id. mű.

⁶¹ Klaniczay: *Az uralkodók szentsége a középkorban*, 284.

⁶² Horváth: *Zsigmond király és kora*, 38–59.

⁶³ Téglás Gábor: *Hunyad megyei kalauz*. Kolozsvár, 1902. 64.

saját magát egy különálló falképen is megörökíttette.⁶⁴ A templom és a freskó egyaránt különös jelentőséggel bír, ugyanis az ortodox kegytemplom falain megfestett magyar szenteket a 15. században a görögkeleti egyházban még nem övezte tisztelet. Bălea kenéz megfestetésükkel nyilván nem a kultuszukat kívánta előmozdítani az ortodox kereszténységben, hanem ily módon kívánta kifejezni a király iránti hűségét. Ugyancsak birtokadományozást követően készült egy hasonló donátorábrázolás a Zólyom megyei cserényi templom déli falára, melyen a freskó készíttetője magát a szent király fegyverhordozójaként, Zsigmondot pedig Szent Lászlóként ábrázoltatta.⁶⁵ A templom főhajójának festményei valószínűleg a 15. század elején készültek. A festő a *Trecento* hatására elterjedt sakktáblás keretben ábrázolta Szent Lászlót kettős szakállal, glóriás fővel, jobb kezében az országalmával, baljában pedig a jogarral.⁶⁶ Ehhez az ábrázoláshoz kiválóan illeszkedik a Gömör megyében található csetneki templom falkép-sorozata. Az 1420 körül készített falképeket Csetneki László⁶⁷ esztergomi prépost a király kápolnaispánjának megbízásából rendelte meg.⁶⁸ A falképek tematikáját minden bizonnyal az esztergomi prépost határozta meg, így ennek köszönhetően Zsigmondot több műalkotáson is megörökítették. A főhajóhoz kapcsolódó keleti félköríves hevederív bélletében található Szent István, Szent Imre és Szent László alakja. A lovagkirályt kisebb ikonográfiai változással, rendhagyó módon, jobb kezében pajzzsal, baljában pedig lándzsával ábrázolták, profiljában pedig ugyancsak Zsigmond vonásai ismerhetők fel. A három magyar szent király figurája alatt egy negyedik királyszent is helyet kapott szintén Zsigmond vonásaival, aki nem más, mint az uralkodó patrónusa, burgundi Szent Zsigmond. A képen a burgundi szent király bal kezében országalmát, jobbában pedig jogart tart. A falkép érdekessége, hogy szinte tökéletes másolata a fentebb említett freskónak, amelyet Zsigmond Kaspar Sünderrel, Johan Ledeshoserrel és Heinrich Grübelel készíttetett a konstanzi Ágoston-rendi kolostortemplomban (1417).

A Gömör megyében található karaszközi templom falfestményei közül több műalkotáson is feltűnik Zsigmond profilja. A Három királyok imádása című freskón a gyermekét ölében tartó Szűz Mária előtt jelennek meg a magyar szent királyok. A Mária előtt térdelő Szent István alakja az idő múlásával szinte már teljesen elkopott, azonban Szent Imre herceg és a mellette álló Szent László alakja épségben maradt. Zsigmond profilját itt is Szent László figurájában lehet felismerni, azonban a szent király megszokott attribútumai nélkül a háttérben megjelenő angyal alakjára mutat. A képen egy hatodik személy is feltűnik, akit minden bizonnyal a donátorral azonosíthatunk, hiszen ő az egyetlen személy, aki nem kapott glóriát. A karaszközi freskó koncepciójához igen hasonló a Zólyom megyei Pónik templomában található Háromkirályok imádása című falkép, melyet szintén a 15. század elején készítettek.⁶⁹ A képen a trónon ülő, gyermekét ölében tartó Szűzanya előtt térdelnek ajándékaikkal Szent István és Szent László királyok. Mellettük baloldalt Szent Imre herceg állva nyújtja át

⁶⁴ Ștefănescu Ion: *L'art byzantin et l'art lombard en Transylvanie: peintures murales de Valachie et de Moldavie*. Paris, 1938. 46.

⁶⁵ Marosi Ernő: *A reprezentáció kérdése a XIV–XV. századi magyar művészetben*. Történelmi Szemle, 27. évf. (1984) 4. sz. 517.; Ipolyi Arnold: *Schemastimus historicus diocesis Neosoliensis*. Neosolii, 1876. 99.

⁶⁶ Kovács László – Görfői Jenő: *A magyar szentek ábrázolása Szlovákia középkori templomaiban*. Dunaszerdahely, 2014. 39.

⁶⁷ C. Tóth Nobert: *A székes-és társaskáptalanok prépostjainak archontológiája 1387–1437* (Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 4.) Budapest, 2013. 39.

⁶⁸ A tisztséget ekkor Alcsebi Miklós felhévizi gubernátor töltötte be. ZsO. IV. 487

⁶⁹ Radocsay Dénes: *A középkori Magyarország falképei*. Budapest, 1954. 197.

ajándékait Szűz Máriának. A lovagkirály arcképében ismét Zsigmond profilja figyelhető meg a rá jellemző kettős szakállal, valamint császári hajviselettel. A kép jobb szélén sajátos módon a templom névadó szentje, Assisi Szent Ferenc is feltűnik. A műalkotáson ugyancsak helyet kapott a donátor személye, akit a szent királyok lovát őrző alakként ábrázoltak. Zsigmond Szent Lászlóként történő ábrázolására a Háromkirályok imádása című falképeken kívül más hazai műalkotás nem ismert. Jóllehet a Magyarország középkori falképeit bemutató adattáraink mára már rendkívül elavultak, illetve hiányosak, továbbá a török háborúk és az idő múlása sem bánt kegyesen az országban található templomi falképekkel, írott forrásainkban számos említés található a már elpusztult vagy elfeledett Háromkirályok imádása témáját feldolgozó freskók fellelhetőségéről, melyek többé-kevésbé azt is alátámasztják, hogy a királyt gyakran ábrázolták Szent László alakjában. Eberhard Windecke emlékirataiban például igen szűkszavúan a következőképpen számol be az országban található, Zsigmondot ábrázoló műalkotásokról: „Szép arca miatt több helyen megfestették, a Lépcsős Boldogasszony-templomunk kereszthajójában a három királyok egyikeként látható, a karmelita templom kereszthajójában pedig Dávid királyként ábrázolták, amint a balga Sémeit elé hozzák.”⁷⁰

A leírás folytatásában Zsigmond történetírója megjegyezte, hogy Mainz városában szintén hasonló, az uralkodó profilját őrző képek készültek, azonban e műalkotások vizsgálata további kutatásokat igényelne. Különösen érdekes adalék, hogy a Háromkirályok imádása és Jézus gyermekségtörténetének ehhez hasonló művészi megjelenítése a korabeli Itáliában is rendkívül elterjedt volt, ami szintén Zsigmond reprezentációjával hozható összefüggésbe. E műalkotások közül Gentile da Fabriano 1423-ban készített *Háromkirályok imádása* című oltárképét emelném ki.⁷¹ Hasonlóan a magyar műalkotásokhoz Fabriano képen a három magyar szent király látható Szűz Mária és Szent József előtt. Szent István és Szent Imre herceg állva nyújtják át ajándékaikat a szent családnak, míg a képen Szent László alakjában Zsigmond koronáját maga mellé helyezve a gyermek Jézus előtt térdel, aki kezével a szent király fejét érinti. A kép különlegessége, hogy a háttérben jól láthatók a magyar szentek lovai, mellettük fegyverhordozóként pedig ismét a donátor személye ismerhető fel, amint az uralkodó kardját, valamint a szent királyok lovait őrzi. A donátor mögött Zsigmond magyar kíséretét lehet felismerni, melynek tagjai között Ozorai Pipó és Garai Miklós alakja is feltűnik. A kíséret megjelenése nem egyedi eset. Jan van Eyck 1430 körül készült *Keresztvitel* című képen Zsigmond király mögött a művész szintén megörökítette az uralkodó kíséretét.⁷² A képen itt is felismerhető Ozorai Pipó és Garai Miklós alakja, amelyek tökéletes hasonlóságot mutatnak a Fabriano oltárképén látható alakokkal. További párhuzam mutatható ki Jan van Eyck 1422-ben készített *Szent Ilona megtalálja a Szent Keresztet* című képen, amelyen a művész Zsigmondot jól felismerhető kucsmájában központi karakterként helyezte el, ami azt a benyomást kelti, mintha az uralkodó találta volna meg a Szent Keresztet. Mellette jobb oldalt látható Szent Ilona is, mögötte pedig a magyar kíséret szintén ugyanazokkal az alakokkal, amelyek már a *Keresztvitel*ről, illetve Fabriano *Háromkirályok imádása* című oltárképről ismeretesek számunkra. E hasonlóságok figyelembevételével nem lehet kétségünk afelől, hogy Gentile da Fabriano valóban a király kíséretét örökítette meg az általa készített oltárképen. E figyelemreméltó műalkotások nem csupán Zsigmond hatalmi reprezentációja kapcsán érdemelnek kitüntetett figyelmet, hanem a főúri reprezentáció szempontjából is kü-

⁷⁰ Eberhard Windecke emlékiratai Zsigmond királyról és koráról, 314.

⁷¹ Götz Pochat: *A portré születéséről*. In: Takács Imre (szerk.): Sigismundus Rex Et Imperator – Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában. Budapest, 2006. 140.

⁷² Pigler Andor: *Das Problem der Budapester Kreuztragung*. Phoebus, vol. 3. (1951) 12–24.

lönös jelentőséggel bírnak, hiszen rajtuk keresztül vizsgálhatóvá válnak a magyar főurak profiljai.

A Zsigmond-kori Szent László ábrázolások egy másik nagy csoportját a már említett Szent László-legenda falképciklusai alkotják, amelyek Zsigmond törökellenes hadjárataival egy időben jelentek meg Erdély és a Felvidék templomaiban. E két terület kapcsán érdemes megjegyezni, hogy napjainkra szinte csak itt maradtak fenn nagy számban olyan ábrázolások, amelyek a legenda kerlési csatajelenetét mutatják be. Túlzónak tekinthetők viszont azok az állítások, amelyek a területi lehatároltság miatt kizárólag határvédelmi szerepet tulajdonítanak a freskóknak, hiszen forrásainkból ismertek további ábrázolások az Alföld különböző területeiről, valamint a Délvidékről.⁷³ A freskóciklusok kutathatóságát megnehezíti, hogy gyakran egyáltalán nem áll rendelkezésünkre írott forrás, amelynek segítségével egyértelműen meg lehetne határozni, hogy ki, mikor s milyen céllal készítette a műalkotásokat. Kutatásaim során elsősorban Zsigmond hitelesnek mondható profiljait, illetve a már publikált Zsigmond-képmások forrásait használtam fel a fennmaradt freskók azonosításához.

A Gömör megyében található gömörirákosi Szentháromság-templom a 15. század elején a Bebek család tulajdona volt.⁷⁴ A templom Szent László legenda freskóciklusa rendhagyó, hiszen jelenetsorozata készítésétől fogva hiányos. Az indító képsor a várból való kivonulást ábrázolja, a jelenet háttérében pedig egy magas templomtorony látszik. A következő képen Szent László tűnik fel vértben, feje körül dicsfényel, előtte pedig a kun vitéz, akinek fejét kezével megragadja. A soron következő jelenet a csatát ábrázolja, azt követi a birkózás és minden bizonnyal a pihenés jelenete, bár ez utóbbi annyira rossz állapotban van, hogy alakjai szinte felismerhetetlenek. A szent király világos színű almásderes ménen lovagol balra fordulva. Haja vállig ér, szakálla két ágba fésült. Testét ezüstvértzet borítja, övén egy kard látható, jobb kezében pedig csatabárdot tart. A ló és a király alakja a már bemutatott *Háromkirályok* Szent László ábrázolását követi. Hornyák László 1993-ban készített tusrájza kiemeli a szent király arcának vonalait, amelyek láthatóan Zsigmond vonásait tükrözik vissza.⁷⁵ Ugyancsak Gömör vármegyében található a már említett karaszközi Szent László-templom, amelyet a *Háromkirályok* falképe kapcsán már tárgyaltam. Az említett falkép mellett a templomban található egy Szent László freskóciklus is. A források szerint a birtok és a templom kegyura a 15. század elején Szécsényi Simon, királyi főajtónálló és a Sárkányos rend bárája volt.⁷⁶ E műalkotások vélhetően az ő megrendelésére készültek.⁷⁷ A Szent László-legenda jelenetei a templom északi falán találhatóak. A freskóciklust a vár ablakából kikandikáló két női fej indítja. A következő jelenetben egy buzogányos lovas tűnik elénk, könnyű lovagi viseletben. A ciklus csatajelenete a lándzsáját maga elé szegező szent királlyal kezdődik, mögötte pedig ott zsúfolódik serege is. Szent Lászlón csüngős, drágaköves korona, láncing, karvált és rákos páncélkesztyű, pajzsán kettős kereszt látható. A képsorozaton a király elhajított lándzsája nyakon találja a kun vitézt, majd a birkózás jelenetén a kun szájából vér vagy lángcsóva csap fel. Görföl Jenő és Kovács László szintén arra a megállapításra jutottak,

⁷³ Pipó várkapolnájával kapcsolatban: Fedeles – Prajda: „Olyan vallásosan, szokásaiban és életmódjában olyan mértéktartóan élt”, 366.

⁷⁴ Engel Pál: *A királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387–1437)*. Budapest, 1977. 210.

⁷⁵ László Gyula: *A Szent László-legenda középkori falképei*. Budapest, 1993. 155–158.

⁷⁶ Engel: *A királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban*, 33.

⁷⁷ Kovács László és Görföl Jenő szerint a megrendelő Szécsényi Frank volt, Szécsényi Simon testvére, akinek alakja László király mellett látható a képen. Kovács–Görföl: *A magyar szentek ábrázolása Szlovákia középkori templomaiban*, 88.

hogy a szent király portréjában Zsigmondra emlékeztető vonások figyelhetők meg. Ugyancsak a Szécsényi család kegyurasága alá tartozott Rimabánya temploma, amelynek északi falán helyezkedik el Szent László király legendájának freskóciklusa. A műalkotás kezdő jelenetein Várad városát láthatjuk az aggódó asszonyokkal. A jelenetsor egy harsona ábrázolásával kezdődik. Az első képeken megjelenik egy lány, aki a sereget búcsúztatja, ám érdekes módon más öltözetben ugyanezt a lányt rabolja el a kun vitéz. A jelenetsor legnagyobb részét a csatajelenet teszi ki, amelyből kiemelkedik Szent László alakja fehér lovon, ezüstvértben, fején koronával. A szent király páncélja részleteiben szinte tökéletes egyezést mutat a gömörákosi freskócikluson megfigyelhető szent király vasvértjével. A kép különlegessége, hogy a szent király portréján szintén Zsigmond profilja ismerhető fel, azonban megjelenése sokkal fiatalosabb, mint a korábbi ábrázolásokon. A haja szőke, arca simára borotvált, ami igazán szokatlan a Szent László-ábrázolásokon.

A Szepes vármegyében található Szepesmindszent temploma őrzi a kor legkifinomultabb stílusú Szent László-legenda falképciklusát. A keletkezését tekintve az eddigi kutatások az Anjou-korra, illetőleg az 1400-as évek legelejére datálták.⁷⁸ A donátor kiléte szinte megállapíthatatlan, a településről azonban annyi ismert, hogy a Zsigmond-korban a Szepes vár uradalmához tartozott, a 15. századtól pedig a Garai és a Rozgonyi család kezén is megfordult.⁷⁹ Állagát tekintve a freskó rendkívül fragmentált. Az első képen a vitézek seregét lehet felismerni: zászlók, sodronyíngék, sisakok tűnnek elénk. A második töredéken az elrabolt magyar lány jelenik meg a kun vitéz lovának farán ülve, kezeit összekulcsolva, amint kétségbeesetten imádkozik. A kun vitéz hátrafelé nyilazva próbálja eltalálni Szent Lászlót, ám a szent király lándzsája a hóna alatt átdöfi a kunt. A harmadik képtöredéken a párviadal jelenete látszik. Szent László magabiztosan birkózik a már amúgy is halálos sérülést szenvedett kun vitézzel, akinek szájából közben lángcsóva csap fel. A jelenet mögötti kép még fragmentáltabb állapotban van. Csupán egy kard látható és az elrabolt leány körvonalai, aki hatalmas lendülettel sújt le a kun vitézre. Az utolsó kép a pihenés jelenetét ábrázolja, amelyen a kun levágott fejét láthatjuk, alatta pedig a szent király pihen immár koronával a fején. Szent László ábrázatán szembetűnő a kettéfésült szakáll és a császári hajviselet, így alakjában alighanem ismét Zsigmond idősebb profilját ismerhetjük fel. Zsigmond arcának felismerését a szepesmindszenti Szent László-legenda falképciklusán Kolozsvári Tamás 1427-ben készített garamszentbenedeki Kálvária-oltára könnyíti meg,⁸⁰ amelyen a művész az uralkodót a Krisztus keresztre feszítését bemutató jelenet jobb oldalán örökítette meg. A freskóciklust és a garamszentbenedeki oltárképet összehasonlítva észrevehető, hogy a falképsorozat készítője művének megalkotásához a Kálvária-oltárt használta mintaként. A csatajelenetben látható katonákat a művész annyira aprólékosan másolta le, hogy a töredékes freskócikluson még az oltárképen látható sereg lobogói is felismerhetők. Szent László alakjával kapcsolatban pedig ugyanez mondható el. Ha a két képet összevetjük, mindkét alakon jól látható a karakteres arcszörzet, a kettéfésült szakáll, a hosszú bajusz és a félkörívben felhúzott szemöldök aprólékos azonossága. Mindemellett szembetűnő a ruhák részletes hasonlósága is: mindkét alakon ugyanaz a bíborruha, bőrv, páncél és láncing, valamint lábvért látható. A hasonlóságot még jobban megerősíti a két alak bíborruháján látható minták tökéletes egyezése. Minden bizonnyal Szepesmindszent esetében a legszembetűnőbb az, hogy a 15. századi Szent

⁷⁸ Dvorakova, Vlasta – Krása, Josef – Stejskal, Karel: *Středověká nástěnná malba na Slovensku*. Praha–Bratislava, 1978. 25–42.

⁷⁹ Engel: *A királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban*, 209–214.

⁸⁰ Marosi Ernő: *Kép és hasonmás. Művészet és valóság a 14-15. századi Magyarországon*. Művészettörténeti füzetek. 23. Budapest, 1995. 77–110.

László-legenda falképciklusain megjelenő szent király profiljában Zsigmond arcvonásait fedezhetjük fel. Tekintve, hogy a képek azonossága szinte kétségtelen – eltérés csak a tematikájukat illetően figyelhető meg –, a szepesmindszenti freskóciklus keletkezésével kapcsolatban összességében megállapíthatjuk, hogy a műalkotás készítésének ideje a garamszentbenedeki oltárképhez viszonyítva feltétlenül 1427 utánra tehető. Nagyjából ugyanebben az időben készült el a székelyderzsi Szent László-legenda freskóciklusa is, mely a Székelyföld egyik legimpozánsabb és legkidolgozottabb falképe. A műalkotást Pál mester fia, Ungi István rendelte meg 1419-ben. Erről a freskó alatt található felirat is beszámol: „*Hoc opus fecit pingere seu proeparare magister Paulus filius Stephani de Ung anno domini millesimo quadrigentesimo decimo nono: scriptum scribebat et pulchram puellam in mente tenebat.*” Vagyis: e művet Pál mester Ungi István fia festette vagy készítette az Úr 1419. esztendejében, az írást megírta és a széplányt észben tartotta. A freskó Szent László profilját a legenda pihenés jelenetén lehet a legteljesebben megfigyelni. Egyértelműen kivehető a kettéfésült szakáll és a császári hajviselet, amely miatt a szent király arcképe Zsigmond profiljára emlékeztet. Az 1420 évek végén készülhetett az Erdélyben található almakeréki Szent Vér kápolna „három magyar szent királyt” és egy püspökszentet ábrázoló falképe is, melynek donátora minden bizonnyal Apafi Miklós udvari lovag⁸¹ volt. Noha a kép kapcsán három magyar szent királyról és egy püspökszentről beszélünk, valójában a képen nem négy, hanem öt alak látható (jobbról balra): Szent Imre herceg, burgundi Szent Zsigmond, Szent István, Szent László és Szent Gellért püspök a maguk sajátos attribútumával. A kép különös érdekessége, hogy Szent Imre alakjában a már megszokott donátort ismerhetjük fel, Szent Zsigmond és Szent László alakjában pedig Zsigmondot. Szent István és Szent Gellért alakján ugyancsak kivehető, hogy a művész ezeket Szent László és Szent Zsigmond profiljához igazította. Így a kép összességében azt a benyomást kelti, mintha Szent István, Szent Zsigmond, Szent László és Szent Gellért is Zsigmond profilját hordozná. További Zsigmond-képmás figyelhető meg az 1424-es budai hármaskirálytalálkozó Edmond de Rothschild-gyűjteményben található egy dokumentumán. Kéry Bertalan a képet tanulmányozva megállapította, hogy azon VIII. Palaiologosz János bizánci császár, VII. Pomerániai Erik dán, svéd és norvég, valamint Zsigmond király látható. A kép közepén Zsigmond Szent László alakjában jelenik meg, csatabárdal a kezében.⁸²

Összegezve a tanulmányban vizsgált kérdéseket megállapítható, hogy Szent László kultusza Zsigmond uralkodói reprezentációjában sokkal inkább központi szerepet játszik, mint a korábbi esetekben. Uralkodásának első évtizedében láthatóan követte az Anjou királyok dinasztikus reprezentációjának mintáját, azonban a 15. századtól teljesen más módszerekhez folyamodott. A váradi székesegyház búcsúengedélyekkel való ellátása alapvetően megváltoztatta Szent László kultuszát. Az addigi dinasztikus keretből kiszakítva Zsigmond a szélesebb rétegek számára is elérhetővé tette a szent király tiszteletét. Ugyancsak ezt a célt szolgálták a király által veretett új forintok is, melyek alkalmasak voltak arra, hogy a szent király alakját felismerhetővé tegyék. Zsigmond 1406-os váradi látogatása meglehetősen reprezentatív jellegű volt. A vadászat hangsúlyozása, a székesegyház javadalmakkal való elhalmozása, valamint saját leendő nyughelyének megjelölése a szent király sírja mellett alighanem egyéni módja volt a Szent László legenda reprezentációjának. A székesegyházat sújtó tűzvész után a király hozzálátott a károk helyrehozatalához, többek között Szent László hermájának rekonstrukciójához is. Kifejezetten ettől az időszaktól tapasztalható komoly változás a Szent László falképek esetében, hiszen a szent királyt ábrázoló műalkotásokon láthatóan Zsigmond

⁸¹ MNL OL DL 13 612; ZsO II. 7289

⁸² Kéry Terézia: *Szent László-kultusz a Zsigmond-korban*. 356.

arcvonásai jelennek meg. A Luxemburg-házi uralkodó Szent Lászlóként való ábrázolása számos esetben kapcsolatot mutat a király birtokadományozásaival, és a hűség ily módon való honorálásával kapcsolódik egybe. Az ehhez hasonló ábrázolások elterjedésével, idővel a Szent László legenda falképciklusán is hasonló változások tapasztalhatók. A legenda szent király alakjában is Zsigmond profilja jelenik meg. Így összességében megállapíthatjuk, hogy a 15. század első felére a szent király alakja teljesen összeforrt az uralkodó profiljával, oly módon, hogy az ábrázolások idővel követni kezdték Zsigmond arcának fiziológiai változásait is, ahogy ez kiválóan látszik a szepesmindszenti legendaábrázoláson és a Kolozsvári által készített garamszentbenedeki Kálvária-oltáron. Maga a jelenség egyáltalán nem egyedülálló, hiszen hasonló változások figyelhetők meg Zsigmond patrónusának, Szent Zsigmondnak a korabeli ábrázolásain is, egészen a konstanzi Augustinerkirchében található falképtől Piero della Francesca Szent Zsigmond és Sigismondo Pandolfo Malatesta freskójáig. Tekintettel a Zsigmond profilját rejtő ábrázolások sokaságára, a téma további átfogó vizsgálatokat igényel.

„Eltanácsoltak attól, hogy ezzel csináljak karriert”

Beszélgetés Marie-Madeleine de Cevinsszel

Marie-Madeleine de Cevins 1965-ben született egy nyolcgyermekes család hetedik gyermekeként. Gyermekkorát Metzben töltötte, egyetemre Párizsban járt. Három év filológiai alapképzés után felvételt nyert az École Normale Supérieure-be (Fontenay-St-Cloud). Mesterdiplomáját és a doktori fokozatot már középkori történelemből szerezte a Sorbonne Egyetemen. Egyúttal tanári képesítést is szerzett, és két évet tanított középiskolában. A doktori védés után, 1996-ban került az angers-i egyetemre középkori történelmet oktatni. 2010-ben sikeres habilitációja után nevezték ki egyetemi tanárrá a rennes-i egyetemre. A francia történész mindemellett feleség és édesanya is. Saját szavait idézve „négy gyermek és egy katona férj mellett a családi életem igencsak változatos volt – tizenkétszer költöztünk és kétszer voltunk kétéves kiküldetésben a trópusokon (Új-Kaledóniában és Djiboutiban). Talán ezért van mindig az a nyugtalanító érzésem, hogy folyton csak szaladok a gyorsan múló idő után.”

– Az 1990-es évek közepén a lublini Katolikus Egyetemen volt a CIHEC nagy konferenciája. Az egyik szekció előadásaira kis késéssel érkeztem, nem is nagyon néztem, hová ülök le. Az előadás közben a mellettem ülő fiatal kolléga egy jellegzetes francia írással, de magyarul írt cédulát csúsztatott a kezem alá. Így kezdődött immár húszéves barátságunk Marie-Madeleine de Cevins-nel. Adódik a kérdés: miért tanul meg magyarul egy francia történész? És persze miért kezd el érdeklődni a magyar és általában a közép-európai középkor története iránt?

– Valóban nincs túl sok olyan francia történész, aki megtanult magyarul. Ha valaki mégis tud, akkor általában magyar származású, ez azonban rám nem igaz. A Magyarország iránti vonzódásom első oka édesanyám személyéhez és tevékenységéhez kötődik. Ezért ajánlottam neki az első, egy „kereskedelmi” kiadónál megjelent, Szent Istvánról szóló könyvem (Saint Étienne de Hongrie, Fayard, 2004). Anyukám tagja volt egy olyan szervezetnek, amely a kelet-európai kommunista országokban élő keresztényeket támogatta, és gyermekkoromban otthon gyakran beszélt Európának erről a részéről. A húgom, Élisabeth védőszentje is Magyarországi Szent Erzsébet. Ebben a légkörben cseperedve a gimnáziumban az orosz választottam második nyelvnek – a magyar tanulására az iskolában természetesen nem volt lehetőség.

Annak, hogy a középkori Magyarország lett a kutatási témám, persze más okai is vannak. Amikor szakdolgozattémát kellett választani, engem – számos történészpalánta barátomtól eltérően – nem vonzott a lehetőség, hogy saját szülővárosom vagy régióm múltját kutassam: édesapám Périgord-ból származik, édesanyám családja félig breton, félig párizsi, miközben a lánykori neve német, én magam pedig Lotaringiában nőttem fel, ahová sem családi, sem érzelmi szálak nem kötöttek. Ehhez járult még, hogy három év rettenetesen intenzív tanulás után mindenképp le akartam térni a „kicövekelt útról” (ez a francia „classes préparatoires”,

vagyis az előkészítő kurzusok kemény rendszere, amiben a diák két-három évig teljesen elmerül...). Valami másra vágytam, valami távolira (hogy ne mondjak egzotikust), de azért mégsem túl távolira. Olyan témát kerestem, amelyet egy „nyugati” anélkül tud kutatni, hogy minduntalan megakassza valami a kerekeket. Az 1980-as évek közepén ez az orosz történelem kutatását eleve kizárta. Magyarország ebből a szempontból kevesebb nehézséget jelentett számomra; és hát éppen ebben az időben Jerzy Kłoczowski professzor tartott egy szemináriumot a Sorbonne-on Közép-Európa történetéről (mindenféle korszakról vegyesen). Volt már jelöltje a középkori Cseh- és Lengyelországra, de Magyarországra nem. Ő dobott be engem a magyar történelembe..., azzal a látásmóddal, ahogy azt ő látta (ennek minden előnyével és hátrányával együtt, amire még visszatérek). Így találkozott az ő érdeklődési területe az én vonzódásommal a középkor és a vallástörténet iránt.

Amint megérkeztem Magyarországra, hogy elkezdjem kutatásaimat, rögtön működött a varázslat: azonnal elcsábított az ország (először Budapest, azután Szeged és a többi) és a meleg, szívből jövő fogadtatás, amelyet az ott lakók részéről tapasztaltam, fiataloktól és idősebbektől egyaránt. A nyelvi korlátokat hamar leküzdöttem: először a debreceni nyári egyetemen, azután a párizsi *École des Langues orientales* néhány kurzusán vettem részt, de a legtöbbet „élesben” tanultam, a kutatásomhoz nélkülözhetetlen szakirodalom olvasásával és az országban töltött mindennapok során. Abban az időben Magyarországon kevesen tudtak franciául vagy akár angolul.

– *Az elmúlt évtizedekben folyamatosan kapcsolatban álltál magyar történészekkel, és a szakirodalmat is jól ismered. Kiktől tanultál Magyarországon, illetve Magyarországról a legtöbbet?*

– Az első magyar történész, akivel még 1987-ben Jerzy Kłoczowski-nak köszönhetően kapcsolatba kerültem, Fügedi Erik volt. Sohasem fogom elfelejteni azt a találkozást a saját otthonában, egy félhomályos budai lakásban, egészen közel a Dunához, egy óriási halom könyv között. Nagyon figyelt rám, türelmes volt, és tényleg igyekezett nekem segíteni. Meg kell mondanom, hogy teljesen elveszettnek éreztem magam: a témavezetőm nagyon tág témát adott, és fogódzónak csak három-négy magyar történész nevét kaptam, akiket budapesti tartózkodásom alatt fel kellett (volna) keresnem (egyesek egyébként nem is válaszoltak). Később nagy hasznomra váltak Engel Pál tanácsai és humora, Madas Edit finom figyelmessége a Széchényi Könyvtárban, és még sokan mások is.

De hogy a kérdésre pontosabban is válaszoljak, a legtöbbet Koszta László segített, aki Szegeden a doktori disszertációm írása idején is segített tájékozódni a szakirodalomban és a magyar forráskiadványokban meg a Budapesten kívül őrzött levéltári anyagokban is. Rajta keresztül kerültem kapcsolatba az akkor fiatal magyar középkorászokkal (Szende Katalinnal, Kiss Gergellyel, Hunyadi Zsolttal, veled és még másokkal is). Az egyik évben, amikor a férjemmel és a gyerekekkel autóval jöttünk Magyarországra, nagyjából az összes középkori (alapítású) dunántúli templomot megmutatta nekünk. Családom tagjainak ez rettenetes megpróbáltatás volt, és máig nem „emésztették meg” a pannonhalmi apátság reggeli menüjét... De Laci kóstoltatta meg velünk a világ legjobb halászevét is!

Sok más történészt is említhetnék (például Klaniczay Gábort, aki mindig bátorított), de levéltárosokat és könyvtárosokat is (nem is tudom, mit csináltam volna Sárosi Attila nélkül, amikor először mentem a Széchényi Könyvtárba). Közülük jó néhányan barátaim lettek.

– *A francia és a magyar történettudomány általában és ezen belül a középkorkutatás is több tekintetben más szemléletet képvisel. Ismerve mindkét oldalt, Te hogyan látod, miből*

fakadnak ezek a különbségek? Egyáltalán: tényleg nagyok a különbségek, vagy ez inkább csak a látszat?

– Anélkül, hogy túlhangsúlyoznám, azt mondanám, hogy a magyar középkorkutatásra még mindig jellemző a ragaszkodás a „pozitívista” történészek módszeréhez: fontos az apró részletekbe menő és specializált tudás és az ugyanezzel jellemezhető monográfiák, ami gyakran a szintetizálás kárára válik. Ez köztudottan a magyar és a német történettudományi iskola közötti régi kapcsolatra vezethető vissza – ugyanez a kapcsolat megfigyelhető a cseh és a lengyel középkorkutatásban is. De az 1970-es évektől a *nouvelle histoire* is teret nyert Magyarországon. A rendszerváltozás után ez a szemlélet gyorsabban terjedt, köszönhetően az angolszász publikációk megismerésének és az olyan multidiszciplináris intézményeknek, mint a CEU (*Department of Medieval Studies*). Klaniczay Gábor, aki Franciaországban Jacques Le Goffnál tanult, ehhez nagymértékben járult hozzá. Még előtte Fügedi Erik szintén számos, általa nagyon inspirálónak tartott munkát ajánlott Le Gofftól.

A másik oldalról nézve, a francia középkorászok többsége (nyilván nem mindenki) számára az *Annales*-iskola öröksége meghatározó. A lehető legnagyobb mértékben törekszenek a diszciplináris határok megszüntetésére, állandóan elvont fogalmakat igyekeznek megragadni, olyan koncepciókat, amelyek mintegy „egybefoglalják” a forrásokból összegyűjtött tényszerű adatokat. Kissé általánosító megfogalmazásban: a monográfiáknál jobban szeretik a szintézist, és rendszeresen alkalmazzák az összehasonlító megközelítést. Olykor szándékosan választanak szubjektív, „érzékeny” vagy személyes nézőpontot, mindezt nyíltan vállalva (példaként említendő Georges Duby). A kulcsszó a „globalitás”: a francia történészeket szinte jobban érdeklik egy forrás keletkezésének körülményei, mint maga a tartalma vagy a formája. Ezért helyeződik a hangsúly inkább a reprezentációra, semmint magukra az eseményekre.

De ezek a különbségek, nekem legalábbis úgy tűnik, csökkenőben vannak, már csak azért is, mert a nyelvi korlátok eltűntek, amióta elterjedtek az angol nyelvű publikációk.

Ami engem illet, én a francia módszertanból két réteget kaptam: az egyiket a professzoraimtól az *École Normale Supérieure*-ön és a *Sorbonne*-on, a másikat első mesteremtől, Jerzy Kłoczowskitól, aki lelkes csodálója volt a *nouvelle histoire*-nak. Rajongott a nagy körképért (miután megírt néhány elképesztően alapos és máig érvényes tanulmányt a domonkosok gazdálkodásáról), és lelkesedésében nyomasztóan nagy szakdolgozati témát adott nekem, ahogy említettem. „Ennek a megírásához több életre volna szükség” – mondta nekem Fügedi, miközben szánakozva nézett rám. Hosszú ideig őriztem vonzódásomat a szintézis iránt, annak minden előnyével (felülről nézni a világot) és hátrányával (az elsődleges források szükségszerűen némileg felületes ismerete, önkényes általánosítások vagy elhamarkodott következtetések megfogalmazásának kockázata). A monográfia műfajára jóval később jött meg a kedvem, amikor már „átszakítottam a szalagot”. Mintha éppen az ellenkező irányban futottam volna be a pályát...

– Tavalý zárult le az általad kezdeményezett MARGEC program, amelynek célja francia, cseh, lengyel, román, erdélyi magyar és magyarországi kutatók részvételével a koldulórendi gazdálkodás kutatása volt Közép-Európában. A tapasztalatok nyilvánvalóan vegyesek, amint az ilyen több éves projekteknél lenni szokott, az eredmény nem pontosan az, mint amit a kutató előzetesen várt vagy tervezett. De magának a kutatásnak volt egy szintén francia kutatók által kezdeményezett előzménye. Ebben az összehasonlításban hogyan értékeled a MARGEC eredményét?

– Franciaországból indulva, kizárólag francia finanszírozással (a támogatást az *Agence Nationale de la Recherche* adta) kezdeményezni egy közös kutatási programot, amelybe egész

Közép-Európából hívunk részt vevő kutatókat, már önmagában kihívás. Nem tudok arról, hogy lett volna ehhez hasonló az ellenkező irányból. A vállalkozás még merészebb volt, mivel egyes közép-európai történészek alig érdeklődnek az összehasonlító megközelítés iránt – ami végül is visszavezet bennünket a már emlegetett módszertani különbözőséghez: egy francia történész számára a komparatív módszer elengedhetetlen, különösen, ha a közép-korról beszélünk, ahol a nemzeti megközelítésnek nem sok értelme van.

A kockázatot több szempontból is érdemes volt vállalni. Mindenekelőtt azért, mert számos közép-európai kutató, aki korábban alig ismerte egymást, gyümölcsöző párbeszédet folytatott a kutatásairól. Emellett ott vannak a műhelybeszélgetések, a konferenciák, az egyéni és főleg a közös publikációk, amelyek mind ebből a programból születtek, akárcsak az egyes kolostorok adatait feldolgozó online adatbázis, amelynek a tartalma folyamatosan gazdagodik, még ha lassan is.

Mert az érem másik oldala az, hogy az ANR nem engedi (szabályozási okok miatt) nem francia fiatal kutatók alkalmazását, hogy ők végezzék el a legunalmasabb vagy leginkább időrabló munkát: a forrásjegyzék összeállítását, az adatbázis feltöltését, a fordítások elkészítését. Ez nagyon lelassította a tervezett munka elvégzését.

A projektet erősen hátráltatta (és hátráltatja) egy olyan tényező is, amelyet minden franciaországi kutatásnál pontosan előre lehet látni, nevezetesen az oktató kutatók munkakörülményei. Már nem tudnak elég időt fordítani a kutatásaikra az egyre növekvő adminisztratív terhek és az egyre több óratartási kötelezettség miatt. Ráadásul a kurzusok tartalma időről időre változik, és ezek nem is olyan szemináriumok, mint sok más országban. Ugyanez igaz az egyetemi tanárookra is, akikre e tekintetben ugyanaz a szabályozás vonatkozik, mint a docensekre. Emiatt romlik a kutatások minősége, és lassul a haladás üteme. Egyes kollégák azt várják, hogy nyugdíjba mehessenek, és újra elővehessék évek óta félretett kutatási terveiket...

– *Ami azt illeti, ezek a problémák Magyarországon sem ismeretlenek. De visszatérve a tudományra: a ferencesek történetének kutatása személyes ügyed is. Az elmúlt évtizedekben nemcsak cikkeket, hanem egy vastag könyvet is írtál a rend obszerváns ágának magyarországi történetéről, amiért – ahogy mondani szokás – hideget is, meleget is kaptál. Az elismerés mellett nagyon éles kritika is érte ezt a kötetet. Hogy látod: tartalmi vagy szemléleti kérdések váltották ki a kritikát?*

– Ezzel a kérdéssel védekezésre készített, de őszintén fogok válaszolni. Először is szeretném relativizálni a könyvvel kapcsolatban megfogalmazott kritika élességét. Sok dicséző kritikát ismersz magyar történészek tollából? Ezzel arra utalok, hogy a francia történészek sokkal jobban becsomagolják a mondandójukat, mint magyar kollégáik, ha egy pályatárs munkájának értékeléséről van szó, még akkor is, ha az illetőt egyébként leszólják. A pályatársak közti udvariasság egyik formája ez, valószínűleg...

Mindemellett igazad van. Összességében a munkáim „hűvös” fogadtatásban részesültek a magyar történészek részéről. Egyébként nem is csak ez a könyv. A doktori disszertációm magyar fordítását, amelynek témája az egyház helyzete volt a magyar városokban (2003), kiáltó csönd fogadta. Hallottam, hogy a fordítás lehetett az oka, de biztos nem csak erről van szó. Ma már én is látom gyengeségeit, amelyek leginkább a már említett „kloczowskista” történelemszemléletemből fakadtak, és ezért vállalom a felelősséget. Vagy vegyünk egy másik példát: egy évvel később, a *Saint Etienne de Hongrie* című könyvem nemigen tetszett Magyarországon, miközben pozitívan értékelték Franciaországban. Hangsúlyozom, hogy ismeretterjesztő életrajznak szántam, olyan francia nyelvű olvasóközönség számára, amely semmit sem tud a magyar történelemről. Historiográfiai részletek miatt támadni, ahogy ezt egy magyar kolléga tette, egyszerűen céltévesztés. Könnyen találhatnék én is tévedéseket vagy

kétes megközelítéseket magyarok által írt ismeretterjesztő kézikönyvekben vagy életrajzokban. Ezt az eljárást udvariatlannak tartom.

Visszatérve a habilitációs disszertációból készült, a magyarországi ferences obszervanciáról írt könyvemre, leszámítva egy korai súlyos kritikát – amellyel több ponton egyet is értek, és amely nagyon hasznos volt számomra a későbbi kutatásaim során –, más, lényegesen pozitívabb visszhangok is eljutottak hozzám. Ebben az esetben is szintézis megírásáról volt szó. A műfajnak megvannak a maga hiányosságai, de legalább annyi hasznot is hoz. Ha önkritikát kellene gyakorolnom, azt mondanám, hogy a könyv legnagyobb hiányossága (akárcsak a doktorimból készült köteté) az, hogy egyrészt alapvetően a (gyakran mára elavult) szakirodalomra támaszkodik, másrészt a normatív forrásokra, miközben kimaradtak a tényleges gyakorlatra vonatkozó források. Ez nagyrészt azoknak a körülményeknek a következménye, amelyek között a könyv íródott. Hiába vártam választ attól a néhány magyar kollégától, akik ugyanezen vagy hasonló forrásokon dolgoztak, és akiknek a válasz bizonyos hiányokat befoltozhatott volna. Az apostoli *Penitenciaría* anyagához nem férhettem hozzá, mert magyar történészek már dolgoztak rajta. Nem tudtam közvetlenül kutatni az Országos Levéltár kéziratos forrásait sem, mert akkor ezek még nem voltak fenn az interneten. Családi és hivatali okok miatt nem is tölthettem hosszú hónapokat Budapesten. Röviden, az akkori körülmények között szükségem lett volna még tíz évre... Mindezek tetejébe a kiadó erősen sürgetett, hogy a könyv minél gyorsabban megjelenhessen, emiatt viszont nem volt időm megcsinálni azt a korrektúrát és kontrollszerkesztést, amelyet a habilitáció és a publikáció között szerettem volna. Azóta már vagy tucatnyi hibát találtam, amelyeket mindig jelzek is a publikációimban. Azt azért hangsúlyoznám, hogy ezek a hibák – legalábbis eddig – nem cáfolták a munka végkövetkeztetéseit.

A koldulórendi konfraternitásokról írt könyvem viszont, úgy tűnik, pozitív visszhangra lelt Magyarországon. Fontos tudni, hogy franciául írtam, de tudatos döntés volt, hogy először magyar fordításban jelenjen meg (2015) – az angol változat remélhetően 2018-ban fog megjelenni. Számomra ez a – kiadói szempontból abszurd – döntés egyfajta köszönet volt, „adjuk meg a császárnak, ami a császáré”: az Országos Levéltárban „ölembe borult” nagy mennyiségű, a konfraternitásokkal kapcsolatos oklevél nélkül sohasem tudtam volna megérteni és megmagyarázni ennek a sajátos és mind Magyarországon, mind másutt nem elég mélyen megértett lelki társulásnak a természetét.

– Kicsit furcsa olyan valakitől megkérdezni, aki szinte egész kutatói pályáján magyar vagy Magyarországot is érintő témákkal foglalkozott, ráadásul rendszeres kapcsolata is van magyar kollégákkal, de mégis: mennyire érdeklí a francia középkorászokat a középkori Magyar Királyság vagy tágabban Közép-Európa története? Változott-e a térségről alkotott kép az elmúlt harminc-nyolcvan évben? Lehetne-e, és ha igen, hogyan lehetne erősíteni, bővíteni a kapcsolatokat?

– Nyilván jobban tettem volna, ha hallgatok a tanáira az *École Normale Supérieure*-ön, akik eltanácsoltak attól, hogy a (középkori) magyar történelem kutatására adjam a fejem, hogy „ezzel csináljak karriert”: azt mondták, ez túl szűk és hálátlan terület, amely iránt semmiféle érdeklődés sincs Franciaországban – ez röviden azt jelenti, hogy „nincs rá kiadó”. Ők így látták. Nem hallgattam rájuk, mert egyáltalán nem érdekelt a karrierem: fel akartam fedezni egy más-milyen történelmet, egy másik ország történetét, más szokásokkal, a többi nem számított. E tekintetben nem is csalódtam. Ami a többit illeti, a tanáiraimnak teljesen igazuk volt!

Egyébként a helyzet nem javul. Magyarország története (akárcsak Közép-Európáé, amelyet a médiában és az egyetemi előadótermekben még mindig Kelet-Európának neveznek, minden tiltakozásom ellenére) ténylegesen nem sok embert érdekel Franciaországban. Az az

érdeklődés, amely a közép-európai országok többségének uniós csatlakozását megelőzte, illetve követte, mára teljesen elmúlt. Ami még rosszabb, a nacionalizmus és az idegengyűlölet növekedése óta Magyarországról (általában) negatív kép alakult ki. Bizonyos értelemben elvesztette Franciaországban a „rokonszenv tőkéjét”, és a szovjet rendszer áldozatából olyan orszaggá lett, amely szándékosan választotta a „régii démonjait” (ez a kifejezés gyakran feltűnik a francia médiában), vagyis olyan gondolkodásmódot és kormányzatot választott, amely tagadja a szabadság és az emberi méltóság alapelvét. Ennek következtében francia kiadót találni egy Magyarországról, különösen a középkori Magyarországról szóló könyvhöz eleve kudarcra ítélt vállalkozás.

Mindemellett magyar részről nem érzem azt, hogy valóban figyelnének ezekre a jelekre. A kérdés megfogalmazása számomra egyfajta fatalizmust sugall. Gyakran hallani: „minek a sok erőfeszítés, a mi országunk a határainkon túl nem érdekkel senkit, legkevésbé Franciaországban”. Ez szerintem nagy kár, mert ha a magyarok sem hisznek benne, akkor az úgy tényleg elveszett.

Minden bizonnyal ez az oka annak, hogy nem kaptam semmilyen hivatalos elismerést azért a sok évért, amit egy olyan ország történetének kutatására fordítottam, amely nem a hazám. Francia kollégáim olykor meg is lepődnek ezen. De ettől még jól alszom, mert egyébként egyáltalán nem vonzódok a kitüntetések és a címek iránt!

Az akadályok ellenére vagy éppen ezek miatt igen, valóban szükség van a két ország közötti kapcsolatok erősítésére. E tekintetben mesterem, Jerzy Kłoczowski nyomdokain járok, aki sokat tett azért, hogy közelítse a nézőpontokat Európa két szélé között, mindezt csodálatra méltó kintartással és lelkesedéssel. Ami a középkort illeti, mindent vagy majdnem mindent az alapoktól kell kezdeni. A szélesebb közönség számára franciául írt munkák továbbra is azt a képet közvetítik Magyarországról, amelyet a német történettudomány terjesztett el az 1980-as években. Ami a (dicsőséges vagy tragikus) tényanyagot illeti, ezek olyan magyar származású, franciául író szerzőktől származnak, akiknek nem volt történész képzettségük. A középkori Magyarország történetéről szóló, eredetileg egyetemi tankönyv francia fordítása (Engel, Kristó, Kubinyi, Rennes, PUR, 2000 és 2008) előrelépés ebbe az irányba, még ha a mű olykor el is csüggeszti az olvasót, mivel nagyon az eseménytörténetre koncentrál, és a fordítás sem mindig pontos.

Francia kollégáim olykor a magyar középkortudomány „révészének” neveznek – máskor tréfásan „*Madame Hongrie (médiévale)*” vagyok. Tényleg igyekszem tenni azért, hogy orvosljam Franciaországban a középkori Magyarországot illető félreértéseket vagy félismereteket. Tartok egyetemi kurzusokat (amelyeken mindig valódi kíváncsiságot tapasztalok a hallgatók részéről), és ezt szolgálják a publikációim és a közös kutatási projektjeim is. Ez nagy alázatot igényel, mert tényleg az elején, vagyis a legalapvetőbb fogalmakkal kell kezdeni. A Közép-Európa középkoráról írt kis kézikönyvem (PUR, 2013) részben betölti ezt a szerepet – anélkül, hogy csak Magyarország történetére szorítkozna. Annak a kutató szemináriumnak, amelyet kollégámmal, a Csehországot kutató Olivier Marinnel szerveztünk hat éven át a párizsi l’ENS Ulm keretében a közép-európai egyház- és művelődéstörténetről, ugyanez volt a célja, ezúttal az egyetemi közönséget megcélözva. Azon túl, hogy érzem magyar (és nem magyar) kollégáim megbecsülését, az a tény, hogy nemrég bevásárolták a *Századok Nemzetközi Tanácsadó Testületébe*, francia részről pedig felvettek az *Institut Universitaire de France* tagjai közé (2017–2021), számomra azt jelzi, nem vagyok egyedül, aki úgy gondolja, hogy érdemes folytatni az erőfeszítéseket.

A beszélgetést készítette: F. ROMHÁNYI BEATRIX

Marie-Madeleine de Cevins műveinek bibliográfiája

Könyvek

- L'Église dans les villes hongroises à la fin du Moyen Âge (vers 1320 - vers 1490)*, (Publications de l'Institut Hongrois de Paris – Université de Szeged, Dissertationes I), Budapest-Paris-Szeged, METEM, 2003. (a magyar közönségnek szánt változata: *Az Egyház a késő-középkori magyar városokban*, ford. Kiss Gergely, Budapest, Szent István Társulat, 2003.
- Saint Étienne de Hongrie*, Paris, Fayard, 2004.
- Les Franciscains observants hongrois de l'expansion à la débâcle (vers 1450 - vers 1540)*, (Bibliotheca seraphico-capuccina 83), Roma, Istituto Storico dei Cappuccini, 2008.
- L'Europe centrale au Moyen Âge*, Rennes, Presses Universitaires de Rennes (egyetemi jegyzet), 2013.
- Koldulórendi konfraternitások a középkori Magyarországon (1270 k. – 1530 k.), (Thesaurus Historiae Ecclesiasticae in Universitate Quinqueecclesiensi 6) Pécs, Pécsi Történettudományért Kulturális Egyesület, 2015.
- Mathias Corvin. Un roi pour l'Europe centrale (1458-1490) (La Boutique de l'Histoire), Paris, Les Indes savantes, 2016.

Szerkesztett kötetek

- Formation intellectuelle et culture du clergé dans les territoires angevins (vers 1246 – vers 1480)*, Actes du colloque international d'Angers (15-16 novembre 2002), Rome, École Française de Rome, (Collection de l'École Française de Rome n° 349), 2005 (J.-M. Matz-cal közösen).
- L'Europe centrale au seuil de la modernité. Mutations sociales, religieuses et culturelles (Autriche, Bohême, Hongrie, Pologne, fin du XIVe- milieu du XVIe siècle)*, Actes du colloque international de Fontevraud (15-16 mai 2009), Rennes, Presses Universitaires de Rennes, 2010.
- Structures et dynamiques religieuses dans les sociétés de l'Occident latin (1179-1449)*, Rennes, Presses Universitaires de Rennes, 2010 (J.-M. Matz-cal közösen).
- « Le fonctionnement matériel des couvents mendiants en Europe centrale (vers 1220-vers 1550) : bilan historiographique », *Études franciscaines* n.s. 6 (2013), fasc. 1.

Tanulmányok

- (M.-M. de Pourquéry néven) « Faire des recherches en Hongrie », in: *Sources. Travaux historiques* (numéro spécial « Roumanie - Pays de l'Est »), 1989 (n° 20), p. 119-121.
- « Introduction » (J.-M. Matz-cal közösen), in: M.-M. de Cevins et J.-M. Matz (dir.), *Structures et dynamiques religieuses dans les sociétés de l'Occident latin (1179-1449)*, Rennes, Presses Universitaires de Rennes, 2010, p. 9-12.
- « Une Église misogyne ? », in: M.-M. de Cevins et J.-M. Matz (dir.), *Structures et dynamiques religieuses...*, p. 497-510.
- « Les relations ecclésiastiques entre la France et la Hongrie au Moyen Âge : état des connaissances », in: J.-L. Fray et T. Gorilovics (dir.), *Regards croisés. Recherches en Lettres et en Histoire, France et Hongrie*, Actes du colloque de Clermont-Ferrand (27-30 septembre 2001) (Studia Romanica de Debrecen/Bibliothèque française n° 5), Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2003, p. 65-100.
- « Les travaux sur les ordres mendiants en Transylvanie médiévale au regard des tendances actuelles de la recherche européenne », *Studia Universitatis "Babeş-Bolyai"*, *Historia*, vol. 56 n° 1, June 2011, p. 1-25 ; <http://studia.ubbcluj.ro/download/pdf/643.pdf>.

- « Les enjeux de l'apologie chrétienne au Moyen Âge », in: É. Pinto-Mathieu, D. Boisson (dir.), *L'Apologétique chrétienne. Expressions de la pensée religieuse de l'Antiquité à nos jours*, Rennes, Presses Universitaires de Rennes, 2012, p. 115-127.
- « La place de la Slovaquie dans l'histoire religieuse de la Hongrie au Moyen Âge », *Bulletin de l'Amitié Franco-Tchéco-Slovaque** 2014/3, p. 2-15.
- « Wspomnienia francuskiej studentki », in *Człowiek i historia. Rzecz o Jerzym Kłoczowskim, Profesorowi w 90. rocznicę urodzin przyjaciela, współpracownicy i uczniowie*, Lublin, Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2014, p. 23-28.
- « Du nouveau sur le poverello breton ? », *Annales de Bretagne et des Pays de l'Ouest*, t. 122 n°4 (Décembre 2015), p. 7-30.

Közép-Európa a kései középkorban: általános problémák

- « Société et pouvoirs en Hongrie sous le règne de Mathias Corvin (1458-1490) », *Bulletin de la Société d'Histoire Moderne et Contemporaine*, 1996, n° 3-4, p. 5-11.
- « Société et vie culturelle en Hongrie sous les rois angevins », in: N.-Y. Tonnerre et É. Verry (dir.), *Les Princes angevins du XIIIe au XVe siècle. Un destin européen*, Actes des journées d'étude organisées par l'Université d'Angers et les Archives Départementales de Maine-et-Loire (Fontevraud, 15-16 juin 2001), Rennes, Presses Universitaires de Rennes, 2003, p. 219-245.
- « Introduction » (O. Chalain-nal közösen), in: de M.-M. de Cevins (dir.), *L'Europe centrale au seuil de la modernité...*, p. 9-16 .

Egyház, hatalom és azonosságtudat a középkori Magyarországon

- « Le pouvoir ecclésiastique dans les villes hongroises à la fin du Moyen Âge », in: M. Tymowski (dir.), *Lieux du pouvoir au Moyen Âge et à l'époque moderne*, Actes du colloque de la Sorbonne (1-2 avril 1992), Publications de l'Université de Varsovie, 1995, p. 141-172.
- « Relations de dépendance spirituelle entre corps de ville et églises paroissiales en Hongrie au bas Moyen Âge », *Revue d'Histoire Ecclésiastique* vol. XCII, 1997, n° 2, p. 395-418.
- « Relations de dépendance matérielle entre corps de ville et églises paroissiales en Hongrie au bas Moyen Âge », *Revue d'Histoire Ecclésiastique* vol. XCIII, 1998, n° 3-4, p. 333-353.
- « Christianisme, royauté et identité nationale en Hongrie à la fin du Moyen Âge », in: D. Bagi, T. Fedeles, G. Kiss (dir.), *"Köztes-Európa" vonzásában. Ünnepi tanulmányok Font Márta tiszteletére*, Pécs, Kronosz, 2012, p. 97-126.
- « Les origines médiévales de la doctrine de la Sainte couronne », *Hungarian Studies* 2016 (vol. 30/2), p. 175-190 (<http://akademiai.com/toc/044/30/2>).

Kereszténység és társadalom a középkori Magyarországon

- « Les femmes dans l'Église à la fin du Moyen Âge : l'exemple de la Hongrie (XIIIe - début du XVIe siècle) », in: *Au cloître et dans le monde. Femmes, hommes et sociétés (IXe-XVe siècle). Mélanges en l'honneur de Paulette L'Hermite-Leclercq*, Paris, Presses de l'Université de Paris-Sorbonne, 2000, p. 257-266.
- « Noblesse et ordres religieux en Hongrie sous les rois angevins (v. 1323-1382) », in: N. Coulet et J.-M. Matz (dir.), *La noblesse dans les territoires angevins à la fin du Moyen Âge*, Actes du colloque d'Angers-Saumur (3-6 juin 1998), Rome, École Française de Rome, Collection de l'E.F.R. n° 275, 2000, p. 585-606 (Kosztai Lászlóval közösen).
- « A szegények és a betegek gondozása a középkor végi magyar városokban », *Korall. Társadalomtörténeti folyóirat*, n° 11-12 (2003 május), p. 47-74.
- « Assistance et charité en Hongrie médiévale (fin XIIIe - début du XVIe siècle) », in: Ph. Haudrière (dir.), *Pour une histoire sociale des villes. Mélanges offerts à Jacques Maillard*, Rennes, Presses Universitaires de Rennes, 2006, p. 381-402.
- « Noblesse, aristocratie et défense de la foi en Hongrie du début du XIVe siècle au milieu du XVIe siècle », in: A. Boltanski, F. Mercier (dir.), *Le Salut par les armes. Noblesse et défense de l'orthodoxie (XIIIe - XVIIe siècle)*, Rennes, Presses Universitaires de Rennes, 2011, p. 209-221.

A világiak vallásossága

- « Les confréries de Bratislava au bas Moyen Âge d'après les sources testamentaires », *Confraternitas*, vol. 9, n°2 (automne 1998), p. 3-22.
- « Les confréries en Hongrie à la fin du Moyen Âge. L'exemple de la confrérie « Mère de Miséricorde » de Bardejov (1483-1525) », *Le Moyen Âge*, 2000 (t. CVD), fasc. 2, p. 347-368, illetve fasc. 3, p. 495-511.
- « La religion des laïcs, vue par les prédicateurs franciscains hongrois de la fin du Moyen Âge », *Specimina Nova I* [Université de Pécs, Hongrie], 2001, p. 147-168.
- « Le stéréotype du bon laïc dans les sermons franciscains hongrois de la fin du Moyen Âge », in: M. Grandière et M. Molin (dir.), *Le stéréotype, outil de régulations sociales*, Rennes, Presses Universitaires de Rennes, 2003, p. 15-49.
- « Entre conformisme et particularisme régional : les pratiques de l'Eucharistie en Hongrie médiévale », in: N. Bériou, B. Caseau et D. Rigaux (dir.), *Pratiques de l'Eucharistie dans l'Antiquité tardive et au Moyen Âge en Orient et en Occident*, Paris, Études Augustiniennes, 2009, vol. II, p. 699-736.
- « The Influence of Franciscan Friars on Popular Piety in the Kingdom of Hungary at the End of the Fifteenth Century », in: M. Crăciun et E. Fulton (dir.), *Communities of Devotion : Religious Orders and Society in East Central Europe, 1450-1800*, Aldershot, Ashgate, 2011, p. 71-90.
- « Le testament d'Élisabeth Lokietek, reine de Hongrie et de Pologne (1380) : remarques introductives [et traduction française] », *Mémoire des Princes Angevins. Bulletin* 9 (2012), p. 45-58.

A plébániák

- (M.-M. de Pourquéry néven) « A plébániák és a városi környezet. Plébániatemplomok a XIV. és XV. századi magyar városokban », *Aetas*, 1991 n° 3-4, p. 59-92.
- « A plébániai papság és a koldulórendi barátok kapcsolatai a magyar városokban a késő-középkorban : Sopron példája », *Soproni Szemle*, 1998 n°3, p. 196-208.
- « Les paroisses hongroises au Moyen Âge », in: S. Csernus et K. Korompay (dir.), *Les Hongrois et l'Europe : conquête et intégration*, Actes du colloque de Paris (16-17 juin 1997), Paris (Université de Paris III - Centre Interuniversitaire d'Études Hongroises et Institut Hongrois de Paris) - Szeged (Université József Attila), 1999, p. 341-357.
- « Clercs de paroisse et frères mendiants dans les villes hongroises à la fin du Moyen Âge : entre coopération et concurrence », *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung* 1999 (85), p. 277-297.

A világi papság képzése és lelkipásztori tevékenysége

- « L'encadrement pastoral des citadins hongrois aux XIVe et XVe siècles », in: J. Kłoczowski (dir.), *Christianity in East Central Europe. Late Middle Ages*, Actes du Congrès de la Commission Internationale d'Histoire Ecclésiastique Comparée (Lublin, 2-6 septembre 1996), vol. 2 (Le bas Moyen Âge), Lublin, Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 1999, p. 53-80.
- « L'exercice de la prédication pastorale en Hongrie à la fin du Moyen Âge », in: S. Cassagnes-Brouquet, A. Chauou, D. Pichot, L. Rousselot (dir.), *Religions et mentalités au Moyen Âge. Mélanges offerts à Hervé Martin*, Rennes, Presses Universitaires de Rennes, 2003, p. 325-336.
- « Introduction » (M. Matz-cal közösen), in: M.-M. de Cevins et J.-M. Matz (dir.), *Formation intellectuelle et culture du clergé...*, p. 1-7.
- « La formation du clergé paroissial en Hongrie sous les rois angevins », in: M.-M. de Cevins et J.-M. Matz (dir.), *Formation intellectuelle et culture du clergé dans les territoires angevins (vers 1246 - vers 1480)*, Actes du colloque d'Angers (15-16 novembre 2002), Rome, École Française de Rome, Collection de l'E.F.R. n° 349, 2005, p. 47-78.

A monasztikus rendek és a koldulórendek meghonosodása

- « Les religieux et la ville au bas Moyen Âge : moines et frères mendiants dans les villes du royaume de Hongrie des années 1320 aux années 1490 », *Revue Mabillon*, n.s., t. 9, 1998, p. 97-126.
- « Les implantations cisterciennes en Hongrie médiévale : un réseau ? », dans *Unanimité et diversité cisterciennes. Filiations, réseaux, relectures du XIIe au XVIIe siècle*, Actes du 4e colloque inter-

- national du CERCOR (Dijon-Cîteaux, 23-25 septembre 1998), Saint-Étienne, Publications de l'Université de Saint-Étienne, 2000, p. 453-484.
- « Les rois angevins et les débuts de l'observance franciscaine en Hongrie au XIVe siècle », dans *Mémoire des Princes Angevins*, Bulletin 2005, p. 27-35.
- « Les Ermites de saint Augustin en Hongrie médiévale : état des connaissances », *Augustiniana* 62 (2012), fasc. 1-2, p. 77-117.

Szerzetesi reformok a középkor végén

- « L'Observance franciscaine en Hongrie dans les années 1500 à 1530 : une centralisation ratée ? », dans F. Meyer et L. Viallet (dir.), *Identités franciscaines à l'âge des réformes*, Clermont-Ferrand, Presses Universitaires Blaise-Pascal, 2005, p. 431-462.
- « L'alliance du sabre et du goupillon en Hongrie au XIVe siècle : les frères mendiants comme agents de l'expansionnisme angevin dans les Balkans », dans Z. Kordé et I. Petrovics (dir.), *La diplomatie dans les États angevins aux XIIIe et XIVe siècles. Diplomacy in the Countries of the Angevin Dynasty in the thirteenth-fourteenth centuries*, Actes du colloque international de Szeged-Visegrád-Budapest (13-16 septembre 2007), Rome-Szeged, Accademia d'Ungheria in Roma – Szegedi Tudományegyetem, 2010, p. 155-170.
- « "O inobedientie filii contumaces !" L'apostasie chez les franciscains observants de Hongrie (v. 1490-v. 1540) », dans M.-M. de Cevins (dir.), *L'Europe centrale au seuil de la modernité...*, p. 151-169.
- « La circulation de l'information dans la province franciscaine observante de Hongrie au tournant des XVe et XVIe siècles », dans F. Brizay (dir.), *Les formes de l'échange. Communiquer, diffuser, informer de l'Antiquité au XVIIIe siècle*, Rennes, Presses Universitaires de Rennes, 2012, p. 285-300.
- « La conversion selon les franciscains de la province observante de Hongrie au tournant des XVe et XVIe siècles. Discours, pratique, enjeux », dans D. Boisson et É. Pinto-Mathieu (dir.), *La conversion : textes et réalités* (Angers, 25-27 janvier 2012), Rennes, Presses Universitaires de Rennes, 2014, p. 301-314.

Koldulórendek, gazdaság és anyagi kultúra Közép-Európában

- « Les frères mendiants et l'économie en Hongrie médiévale. L'état de la recherche », *Études franciscaines*, n. s., 3, (2010), fasc. 2, p. 166-207.
- « Introduction » et « Conclusion » (avec L. Viallet) du dossier « Le fonctionnement matériel des couvents mendiants en Europe centrale (vers 1220-vers 1550) : bilan historiographique », *Études franciscaines* n. s. 6 (2013), fasc. 1, p. 7-8 et 109-115.
- « Conclusion » du Dossier spécial « Le fonctionnement matériel des couvents mendiants en Europe centrale (vers 1220-vers 1550) : pour un inventaire des sources textuelles », dir. L. Viallet, *Hereditas Monasteriorum*, vol. 3 (2013), p. 135-140.
- « Le franciscanisme à table. Les pratiques alimentaires des Frères mineurs en Europe centrale à la fin du Moyen Âge », dans S. Costamagno (dir.), *Histoire de l'alimentation humaine. Entre choix et contraintes*, Actes du 138e congrès national des sociétés historiques et scientifiques (Rennes, 22-27 avril 2013), Éditions du CTHS, 2014, p. 238-249 (online).
- « Research Results Based on Non-Textual Sources and Their Interpretation for the History of Mendicant Economy », *Studia Universitatis Babeş-Bolyai – Historia*, vol. 60 n° 1, June 2015, p. 1-14 (online).
- « Les confraternités des ordres mendiants au Moyen Âge : une histoire à écrire », *Le Moyen Âge* (2015/3-5), p. 677-701.
- « Les confraternités des ordres mendiants au Moyen Âge : des réseaux sociaux ? », Éditions du CTHS, 2016 (online).
- « Autour d'un mystère archivistique. Les sources hongroises sur les confraternités des ordres mendiants au Moyen Âge », *Revue Mabillon* 27, t. 88 (2016), p. 83-111.

Szócikkek

- A. Vauchez (dir.), *Dictionnaire Encyclopédique du Moyen Âge*, vol. I-II, Paris, Éditions du Cerf, 1997, az alábbi szócikkek: « Buda et Pest », « Esztergom », « Étienne Ier de Hongrie », « Hunyadi », « Kalocsa », « Mathias Corvin », « Mohács », « Pannonhalma », « Pannonie ».

77 szabad hozzáférésű online szócikk a közép-európai koldulórendi kolostorokról (kb. 1220 - kb. 1550),
(URL: <https://margec.univ-bpclermont.fr>)

Könyvismertetések, recenziók

Mintegy harminc (angolul, németül, franciául, olaszul és magyarul megjelent) tudományos könyvről francia és angol nyelven írt recenzió az alábbi tudományos folyóiratokban:

Aetas, Annales de Bretagne et des Pays de l'Ouest, Annales E.S.C./H.S.S., Archivum Franciscanum Historicum, Bulletin de l'Association « Mémoire des Princes Angevins », Cahiers de Civilisation Médiévale, Hereditas Monasteriorum (Wrocław), The Medieval Review (Indiana University, USA), Le Moyen Âge, Revue d'Histoire Ecclésiastique, Revue Historique, Revue Mabillon, Revue du Nord (Lille), Rivista di storia del cristianesimo.

MARIE-MADELEINE DE CEVINS

A ferencesek asztala

A Kisebb Testvérek táplálkozási gyakorlata a késő középkori Közép-Európában

Eredetileg az volt a célom, hogy a táplálkozásra vonatkozó szabályok és gyakorlat oldaláról vizsgáljam meg a ferences rend obszerváns reformját a 15. században és a 16. század elején. A kutatások jelenlegi állapotában azonban földrészünk ezen részén a források szűkszavúsága nem engedi, hogy összehasonlítsuk a „konventuálisokra” és az „obszervánsokra” vonatkozó adatokat, ezért a vizsgálódás körét kiterjesztettem a ferences rend egészére. Másrészt, mivel írásunk terjedelme nem teszi lehetővé, hogy részletekbe bocsátkozzunk a testvérek táplálkozását szabályozó előírásokkal kapcsolatban, ez utóbbiak pusztán a gyakorlatra irányuló megfigyeléseink hátterét képezik majd.

„Közép-Európán” a cseh, a magyar és a lengyel királyságot értem, azok középkori határait, azaz „Kelet-Közép-Európát”, ahogyan azt Oskar Halecki és Szűcs Jenő meghatározta.¹ Mindazonáltal a források egyenetlen fennmaradása és a téma történetírásának adottságai miatt gyakrabban utalunk magyar és lengyel, mint cseh- és morvaországi példákra. A vizsgált időszak megfelel a 14. és a 15. századnak, ami nem jelenti azt, hogy ne tekintenénk vissza a 13. század közepére, és ne szaladnánk előre az 1530-as évekig, ha a felhasználható tanúbizonyságok megkívánják.

Last but not least, az itt bemutatott eredmények egyáltalán nem kimerítőek és véglegesek. A kezdetét jelentik csupán annak a 2012 őszén elkezdett, az Agence Nationale de la Recherche által támogatott program keretében zajló széles körű vizsgálódásnak, amelyben mintegy húsz francia és közép-európai kutató vesz részt.²

Hogyan jelenik meg a Kisebb Testvérek *propositum vitae*-ja táplálkozásuk terén a középkor végén? Erre az általános kérdésre szeretné ez az előadás a válasz néhány elemét megadni. Nem az a cél, hogy valamiféle ferences „anyagi kultúra” létezését – ami amúgy is erősen kétséges – kidomborítsa, hanem az, hogy megragadja a ferencesek étkezési szokásait, tekintetbe véve az azokat meghatározó spirituális tényezőket is. Szeretnénk hozzájárulni a még –

¹ Halecki, Oskar: *The Limits and Divisions of European History*. London-New York, 1950.; Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*. Budapest, 1983. E történelmi földrajzi koncepció alapjainak áttekintéséhez és a középkor időszakára való érvényességéhez legyen szabad hivatkoznom az alábbi munkámra: de Cevins, Marie-Madeleine: *L'Europe centrale au Moyen Âge*. Rennes, 2013. (egyetemi jegyzet) 19–34.

² Az ANR által támogatott program adatai: MARGEC („Marginalité, économie et christianisme. La vie matérielle des couvents médiants en Europe centrale – v. 1220 – v. 1550”), ANR-12-BSH3-0002. A projekttel kapcsolatos minden információ megtalálható az alábbi weboldalon: margec.huma-num.fr.

mint Ludovic Viallet hangsúlyozza³ – gyerekcipőben járó ferences antropológiához egy olyan földrajzi területről kiindulva, amelyet nemigen vesznek figyelembe a középkori ferencesekkel foglalkozó történészek, s amelyet a táplálkozás szintén elhanyagolt szempontjából fogunk vizsgálni.

Miután áttekintettem a kérdéskör historiográfiáját mind kontextuális összefüggéseiben, mind a forrásokot tekintve, a barátok táplálkozási gyakorlatának négy alkotóelemével foglalkozom: az étkezés lezajlása (hely, gyakoriság és időpont), az elfogyasztott és a tartósított élelem mennyisége, a hús helye a táplálkozásban a hallal összevetve és a bor fogyasztása (mennyiségi és minőségi szempontból).

A helyek állapota

A Kisebb Testvérek és a táplálkozás

A Kisebb Testvérek középkori táplálkozása olyan kérdés, amelyről nem állíthatjuk, hogy széles, mintegy kimeríthetetlen irodalma lenne. Még az olyan, ferences forrásokkal bőven rendelkező területről, mint Közép-Itália sem rendelkezünk (ismereteim szerint) semmilyen, kiemeltan erről a témáról szóló tanulmánnyal. A konventuálisokról született monográfiák csak futólag érintik a szerzetesek „hétköznapi életét”. Clément Lenoble újabban megjelent, az avignoni ferencesekről szóló doktori értekezése részben enyhíti a hiányt,⁴ igaz ugyanakkor, hogy kivételesen részletes forrásokra támaszkodhatott, mégpedig egy konvent napi számadásaira, amelyek majdnem másfél évszázadot fognak át.

Am nem a források hiánya ennek a hallgatásnak az egyedüli oka. A normatív szövegek ugyanis jó kiindulópontot jelenthetnek. A ferences szabályzat különböző változatai (kezdve az 1223-as *Regula bullatával*) beszélnek a táplálkozásról – mégpedig a korlátozásokkal, a harmadik fejezetben leírt böjttel kapcsolatban –, hasonlóképp az általános konstitúciók (mint az 1260-as narbonne-iak, amelyek megtiltották a Kisebb Testvéreknek a húsfogyasztást)⁵ és az obszervánsok konstitúciói is, amelyekben e reformirányzat képviselői a 15. századtól kezdve rendre visszatérnek a témára. Persze a táplálkozási előírások nem sok helyet foglalnak el az egész rendre kiterjedő vagy a tartományi szabályozásokban, megerősítve azt a benyomást, mely szerint a táplálkozás – szemben az öltözékekkel vagy a klauzúrával – nem állt a szerzetesek azonosságtudatának központjában. Az előírások továbbá nem tűnnek ki eredetiségükkel: a monasztikus, főképp a bencés irodalom közhelyeit visszhangozzák. Jelenlétük ennek ellenére bizonyítja, hogy a ferences vezetők a táplálkozással is törődtek.⁶ A kutatók érdektelensége talán magának Assisi Ferencnek a hozzáállásából is fakad, aki életmódjában és megnyilvánulásaiban egyaránt közömbösnek mutatkozott ebben a kérdésben. Semmi nyoma nála a „nélkülözés nyelvezetének” (C. Caby),⁷ ami a kora középkor óta

³ Viallet, Ludovic: *La réforme franciscaine au miroir de ses textes. Jalons pour une anthropologie du "vivre franciscain" au XVe siècle*. *Quaestiones, Medii Aevi Novae*, vol. 10. (2005) 331–344.

⁴ Lenoble, Clément: *L'exercice de la pauvreté. Économie et religion chez les Franciscains d'Avignon (XIIIe - XVe siècle)*. Rennes, 2013.

⁵ Dalarun, Jacques (dir.): *François d'Assise. Écrits, Vies, témoignages*. (Sources franciscaines) Paris, 2010. vol. I, 263.

⁶ Amint azt Gerhard Jaritz megállapította: *Zur Sachkultur in den Franziskanischen Orden des Spätmittelalters*. In: Gründler, Johannes (Hrsg.): *800 Jahre Franz von Assisi*. Franziskanische Kunst und Kultur des Mittelalters. Wien, 1982. 364.

⁷ Caby, Cécile: *Abstinence, jeûnes et pitances dans le monachisme médiéval*. In: Leclant, Jean – Vauchez, André – Sartre, Maurice (dir.): *Pratiques et discours alimentaires en Méditerranée de l'Antiquité à la Renaissance*. Paris, 2008. 271-273.

jellemezte a nyugati szerzeteseket. Bár testét szigorúan sanyargatta, rendtársai számára semmiféle étellemezési tiltást nem írt elő, és úgy rendelkezett, hogy az evangélium tanácsai szerint fogadjanak el mindenféle táplálékot, amit csak kapnak.⁸ Számára éppúgy, mint vetélytársai számára a nélkülözés szükségképpen mértékletességgé alakult át.⁹ A szerzetesi előírásokat engedékenyebbé tette, ami írott és képi hagiográfiájában is egyfajta hagyományként talált visszhangra, és ez húsfogyasztás közben ábrázolja, elég, ha a hallá változtatott kappan csodájára gondolunk, melyet a *Vita secundában* Celanói Tamás mesél el, és amelyet 1282-ben az ortei oltárfalon meg is festettek.¹⁰

Arra a kérdésre, hogy létezett-e ferences táplálkozás a középkorban, vagy pontosabban: volt-e a ferenceseknek különleges viszonya a táplálkozáshoz, jelenleg nem adható világos válasz. A régészeti forrásokban jártas Gerhard Jaritz szerint a Kisebb Testvérek viszonya a táplálkozáshoz szigorú és a korai szerzetességéhez való közelsége miatt különbözőt a monasztikus szerzetesekétől éppúgy, mint a többi koldulórendétől; mégis nehezen találhatók olyan, nem írott források, amelyek alátámasztanák ezt az állítást.¹¹ A jelenleg a történetírásban uralkodó, a normatív és az elbeszélő szövegekre alapozott feltételezés a következő: a ferenceseknek a táplálkozáshoz fűződő viszonyát a középkorban a szegénység követelménye határozta meg – ez utóbbi sem lévén más, mint a *necessitas* és a *superfluitas* között zajló örök küzdelem egyik eleme egyebek mellett –, ezenfelül pedig a kezdetek szerzetességétől örökölt követelmények. Két olyan szempontról van szó, amely, mivel fokozatosan összekapcsolódott, szélesebb vizsgálatot igényel.

A közép-európai közeg

A középkor utolsó századaiban a közép-európai ferences rendtartományok törvénykezése (konstitúciók, a rendtartományi káptalanok határozatai, az *officiales* utasításai a *custosok*, gvardiánok és a testvérek számára, eredeti változatukban vagy a formuláskönyvekben olvasható másolataikban) a legkevésbé sem tér el a rend táplálkozással kapcsolatos általános előírásaitól.¹² Merít a régi szabályzatokból, többek között a benedekrendiből, és a kérdést a szegénység követelményeinek megfelelően tárgyalja. Semmi jele – első látásra –, hogy alkalmazkodna az adott régió gazdasági körülményeihez: a gyenge városiasodottsághoz, a pénzgazdálkodás fejletlenségéhez, a proteinekben viszonylag gazdag táplálkozáshoz és – ami az egyházi viszonyokat illeti – a csupán mintegy tizenkét-húsz testvért befogadó koldulórendi konventekhez.

Ezekben a szövegekben a 15. század közepén, majd 1500 körül változás tapasztalható. Legyen szó akár „konventuálisokról” (a vetélkedés hatására és hogy elkerüljék az obszervan-

⁸ Dalarun: *François d'Assise*, I. 263.

⁹ Az 1223-as szabályzat (*Regula bullata*) 2. fejezete csak arra hívja föl a testvéreket, hogy ne ítéljék el a gazdagon öltözködő, húst és finom italokat fogyasztó embereket. Dalarun: *François d'Assise*, I. 261.

¹⁰ Egy kappan azonnal hallá változott, amikor egy kétszínű koldus bitorlónak nevezte Ferencet, amiért az vigilia idején egy gazdag világi házában, elfogadva a kínálást, evett belőle. Dalarun: *François d'Assise*, I. 1562–1563. A szent nem tett mást, mint alkalmazta magára a fent említett intelmet.

¹¹ Jaritz: *Zur Sachkultur in den Franziskanischen Orden des Spätmittelalters*, 362.

¹² Rendkívül hosszúra nyúlna, ha valamennyi ilyenfajta szövegre megadnánk a hivatkozásokat. A magyar ferencesek életét szabályozó keretek összefoglalása: de Cevins, M.-M.: *Les franciscains observants hongrois de l'expansion à la débâcle (vers 1450 -vers 1540)*. Rome, 2008. Instituto Storico dei Cappuccini, Bibliotheca Seraphico-Capuccina 83. 19–25., 627–634. Az obszerváns formulák 1510 és 1525 között másolt változatát (Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Cod. Lat. 432) szinte teljes terjedelmében Amélie Mathieu adta ki (*Mémoire de Master 2*, ENS Lyon, 2012).

ciához való átvándorlást), akár az „obszervánsokról”, ekkortájt a táplálkozással foglalkozó cikkelyek jól érzékelhetően terjedelmesebbé válnak. Mindez kétségtelenül az obszervancia dinamikáján múlt. Míg a rendi reform francia szószólói a belső reformot hirdették, addig a közép-európai obszervánsok inkább a szabályozott élet olyan „indikátorainak” a helyreállítását részesítették előnyben, mint a klauzúra (amely egyebek mellett a közös étkezést is újra szokásba hozta) és a szegénység (amely mértékletes étkezést feltételezett), anélkül azonban, hogy a Kisebbségi Testvéreket az aszkézis bajnokaivá tették volna.¹³ Érvelésük a hagyományon alapult. Elég egyetlen, a magyarországi obszerváns ferences rendtartomány 1499-ben Atyán (ma: Šaregrad, Horvátország) tartott káptalanján elfogadott konstitúciójából vett példa: valamennyi konvent gvárdiánja elfogadja azt a rendelkezést, hogy az egyéni fejadagokat és az étkezések menüjét *secundum sanctam paupertatem* állapítsa meg.¹⁴ Ugyanebben a rendtartományban (amelyet később szalvatoriánusnak neveztek) az 1505. évi tartományi káptalan követően a húsfogyasztásra, a borfejadagokra, az étkezés időtartamára vonatkozó előírások egyre pontosabbak és szigorúbbak lettek. Vajon csak a 15. századot követően a rendtagokat (az elsőtől a harmadrendig) érintő kodifikációs törekvések mutatkoznak meg ebben? Vagy pedig a valóságosan tapasztalt visszaélésekre vagy az ismétlődő kritikákra adott válasz volt mindez? Annyi bizonyos, hogy a táplálkozás ekkor egyre többször bukkan föl a hivatalos diskurzusban.

A felhasználható tanúbizonyságok

A ferencesek táplálkozáshoz való viszonyulását nem vizsgálták mélyebben, mint a latin Nyugat egyéb területein. Mindazonáltal néhány magyar, lengyel és román, írott vagy régészeti forrásokra támaszkodó tanulmány kiindulásként egy sor információt nyújt, amelyek a jelen összefoglalás számára is alapot adnak azon forrásanyag mellett, amelyet magam gyűjtöttem össze a késő középkori magyar ferences obszervanciával kapcsolatos kutatásaim során.

A már említett különféle normatív szövegeken kívül, amelyek fölvetik a problémát, hogy milyen mértékben használhatjuk föl őket, több más típusú forrás is fennmaradt, persze kisebb számban, mint a régi rendek és a nyugatabbra fekvő területek esetében. Konventeknek szóló adománylevelek, végrendeletek, bizonyos intézmények esetében összeírások említik például az élelmiszerekben tett adományokat, amelyek, noha nem kizárólag a szerzetesek ellátására szánták őket, mégis ez utóbbival kapcsolatban is tanúbizonyságokkal szolgálnak. Sajnos a több német városban a késő középkorból fennmaradt, örökre szóló alapítólevelek,¹⁵ amelyek megállapítják a szerzetesi „fejadagokat”, Közép-Európában hiányoznak. Az alábbi megfigyelések a gyakorlatban fontos két forráscsoportra támaszkodnak: a számadásokra (amennyiben feltűntetik az élelemre fordított kiadásokat, illetve az élelemben tett adományokat és szolgáltatásokat) és a régészeti maradványokra – különösen az ökológiai nyomokra, mint a gabona vagy az állati csontok és szarvak.

A kolostori számadások a 17. századot megelőzően Közép-Európában kivételesnek számítanak, de néhány középkori ferences alapításban, mint amilyen a soproni, fennmaradtak. Ez a konvent, amelyet 1278-ban létesítettek, két számadásokat tartalmazó regisztrumkönyvet hagyott ránk, melyeket a mindenkori *kirchvater* (vagy *kichmaister*) őrzött. Az egyik 1518 áprilisától 1522 februárjáig, a másik 1524 januárjától 1527 januárjáig jegyzi fel a bevételeket és a kiadásokat pénzben, de néha természetben – ez utóbbi esetekben is megbecsülve azok

¹³ Viallet: *La réforme franciscaine*, id. mű

¹⁴ Batthyány, Ignatius de (ed.): *Leges ecclesiasticae regni Hungariae et provinciarum adiacentium*, Claudiopoli, 1827. Vol. III. 614.

¹⁵ Jaritz: *Zur Sachkultur in den Franziskanischen Orden des Spätmittelalters*, 363.

pénzben kifejezett értékét.¹⁶ Szempontunkból az egyetlen, bár nem csekély nehézség az, hogy nem szerepelnek benne az élelemben tett szerény adományok, mint a tojás, a tej, a szárnyasok, a kenyér, amelyeket a testvérek a kolostoron kívül fogyasztottak el.

A régészeti tanúbizonyságok, jóllehet értelmezésük többféle nehézséggel is jár,¹⁷ pótolhatatlan segítséget nyújtanak. Két közép-európai lelőhelyről is született részletes tanulmány: az egyik Inowrocław (Lengyelország), a másik Marosvásárhely konventje. Az 1240 körül Kujáviában alapított és a 18. században feloszlatott inowrocławwi konvent feltárása 1967 és a '70-es évek vége között zajlott. Az erről szóló tanulmányok, amelyek 1979-ben külön kötetben jelentek meg lengyel nyelven,¹⁸ tekintélyes terjedelmet szentelnek a helyszínen feltárt, táplálkozással kapcsolatos ökológiai és tárgyi maradványoknak. A marosvásárhelyi konventet a 14. század elején hozták létre, és több ízben kibővítették. Az ásatások 1999-ben Adrian Andrei Rusu vezetésével kezdődtek, és nemrég fejeződtek be. Több épület romjait tárták föl, amelyekben élelem- vagy állati maradványokat, valamint edényeket, raktárakat, vermeket és hulladékkal teli gödröket találtak. Az archeozoológiai elemzések befejezése, amelyet 2013 végére terveztek, még várat magára, de az ásatási program ideiglenes eredményeit nemrég Soós Zoltán mutatta be.¹⁹

A testvérek táplálkozási gyakorlata

Az étkezés menete

A források egyenetlenségei miatt nagyon nehéz konkrét képet alkotni arról, hogyan is zajlottak a Kisebb Testvérek étkezései: amennyire bőbeszédűek ezzel kapcsolatban a normatív szövegek, annyira kevés nyoma maradt a gyakorlatnak.

A bencés szabályozás szellemében a ferences vezetők által a 14. század közepétől kezdve hozott rendelkezések az hangoztatják, hogy a testvérek étkezése a közösségben töltött idő része – vagy annak kellene lennie. Ez azt feltételezi, hogy annak a konvent falai között kell történnie, mint azt az 1354-ben meghozott Guillaume Farinier-féle konstitúciók az egész rendre érvényesen kimondják, kiterjesztve ezt az elvet a táplálkozás valamennyi formájára.²⁰ A „világgal” való szakítás nevében az obszerváns reformerek a 15. században fölújították ezt az előírást. A Kapisztrán János által 1443-ban a rend ciszmontán *familiája* számára kidolgozott konstitúciók

¹⁶ Neumann Tibor: *A soproni ferences kolostor a középkor végén*. In: Medgyesi S. Norbert – Ötvös István – Óze Sándor (szerk.): *Nyolcszáz esztendő a ferences rend. Tanulmányok a rend lelkiségéről, történeti hivatásáról és kulturális-művészeti szerepéről*. 2. köt. Budapest, 2013. 136–152.

¹⁷ Ravoire, F. – Dietrich, A. (dir.): *La cuisine et la table dans la France de la fin du Moyen Âge*. Caen, 2009. Passim, főként: „Introduction”.

¹⁸ Cofta-Broniewska, Aleksandra (red.): *Zaplecze gospodarze konwentu oo. franciszkanów w Inowrocławiu od połowy XIII w. do połowy XV w.* (Studia i materiały do dziejów Kujaw, Seria Archeologia 15) Inowrocław–Poznań, 1979. Mivel nem jutottam hozzá ehhez a munkához, Marek Derwich róla készült összefoglalását használtam, amely az alábbi kötetben jelent meg: *Le fonctionnement matériel des couvents mendiants polonais du XIIIe au XVIe siècle: bilan historiographique et exemple franciscain*. In: de Cevins, M.-M. (dir.): *Le fonctionnement matériel des couvents mendiants en Europe centrale de 1220 à 1550 environ: bilan historiographique, dossier thématique. Études franciscaines*, n.s. 6, fasc. 1. 26–28.

¹⁹ Soós, Zoltán: *Les Mendiants dans l'économie de la Transylvanie médiévale: l'exemple des Franciscains de Marosvásárhely (Târgu Mureș)*. In: de Cevins (dir.): *Le fonctionnement matériel des couvents mendiants en Europe centrale*, 57–82.

²⁰ Boulc'h, Stéphane: *Le repas quotidien des moines occidentaux au haut Moyen Âge*. *Revue belge de philologie et d'histoire*, vol. 75. (1997) 287–328.

10. fejezete ezért megtiltotta, hogy világiaknál vagy világi papoknál étkezzenek, annak érdekében, hogy egyértelmű határt vonjanak a szerzetesek és a „világ” közé.²¹ Ezen kívül a konventen belül minden szerzetesnek csoportosan, a refektóriumban kellett ennie, és soha nem egyedül vagy saját cellájában. A Közép-Európában született szabályozások (rendtartományi konstitúciók, buzdítások) hasonló szavakkal hívnak föl erre, mint itáliai megfelelőik.²² Hiányoznak azonban a régészeti adatok ahhoz, hogy megállapítsuk, mennyire tartották be ezeket a szabályokat. A közép-európai lelőhelyeken végzett ásatások ritkán teszik lehetővé, hogy azonosítsuk a refektórium céljaira szolgáló helyiséget, és főként arról nem mondanak semmit, hogy kizárólag azt vették-e igénybe étkezés céljára. Cellákban talált ételmaradványokra vagy edényekre lenne szükség ahhoz, hogy többet tudjunk erről.

A liturgikus tilalom időszakait leszámítva a napi étkezések száma, megfelelően a benedikendi hagyománynak, kettőre korlátozódott. Az Atya kolostorában hozott Konstitúciók (1499) utalnak arra, hogy a magyar obszervánsoknál is ez volt szokásban:²³ az első étkezésre (*prima mensa*) a nap közepén került sor (*prandium*), a másodikra pedig kora este (*collatio*, vagy hagyományos kifejezéssel élve *cena*). Rendkívüli cselekedetnek tartották, ha valaki beérte napi egyszeri étkezéssel, mint a „bernardinus”, tehát az obszervanciához tartozó kisebb testvér, a lengyel Lipnicai Simon, akit halálakor szinte szentként tiszteltek.²⁴ Az 1223-as szabályzat szerint, amelyet átvettek a rendtartományi konstitúciók, ez volt a norma a böjti időszakban, tehát az év több mint egyharmadában, mindenszentektől karácsonyig, ötvenedvasárnaptól húsvétig, a nagy ünnepek vigíliáján, továbbá minden pénteken és néha szerdán is. Ritkán sikerült azonban elérni, hogy mindenki részletekbe menően betartsa ezeket a korlátozásokat. Legalábbis azt láthatjuk, hogy a tilalmakkal kapcsolatban hamar jelentkezett az engedékenység, még az obszervánsok esetében is. Az Atyai Konstitúciók ugyanis megengedték a magyar testvéreknek, hogy estefelé a gvárdián kíséretében kenyeret és sajtot kéregessenek, ha a napközbeni étkezés nem lett volna elegendő nekik.²⁵

Az élelem mennyisége

Vajon a közép-európai ferencesek alapot adtak-e az éles, szóbeli és metszeteken is megjelenő bírálatokra, amelyekben a lutheránusok a 16. században maró gúnnyal illették a „torkos szerzeteseket”? A normatív szövegek igyekeztek gátat szabni az asztali mértéktelenségnek. Minden téren, így a táplálkozást illetően is a mértékletességet hangoztatták: *sit cibus vester parvus, sit potus sobrius*, olvasható egy 1520 körül a magyarországi obszerváns tartományfőnök által papírra vetett buzdításban,²⁶ az egész rendre érvényes ajánlások visszhangjaként. Tilos

²¹ Ezt emeli ki Viallet: *La réforme franciscaine*, 336., 341.

²² A szabályozások sűrűjében segít eligazodni: Ruiz, Damien: *La législation provinciale de l'Ordre des frères mineurs et la vie économique des couvents en France et en Italie (fin XIIIe – milieu XIVe siècle)*. In: Bériou, Nicole – Chiffolleau, Jacques (dir.): *Économie et religion. L'expérience des ordres mendiants (XIIIe – XVe siècle)*. Lyon, 2009. 357–386.

²³ *Feria vero quarta et sabatho, fratres omnes contentur de cibus communitatis, ita quod nulli procurantur specialitates etiam occasione jejunandi, eisdem tamen diebus panis et caseus de sero fratribus non negentur*. I. Batthyány (éd.): *Leges ecclesiasticae regni Hungariae*, 614.; de Cevins: *Les franciscains observants hongrois*, 204.

²⁴ Kantak, Kamil: *Les données historiques sur les bienheureux bernardins (observants) polonais du XVe siècle*. Archivum Franciscanum Historicum, vol. 22. (1929) 443.

²⁵ Batthyány: *Leges ecclesiasticae regni Hungariae*, 614 et 622.; de Cevins: *Les franciscains observants hongrois*, 205–206.

²⁶ A tartományfőnök buzdítása, körülbelül 1520, kiadva: de Cevins: *Les franciscains observants hongrois*, pièce justificative n° 6. 504–508., az idézett rész: 506.

volt, akárcsak a többi rend tagjainak, hosszasan időzni a konyhában, és a refektóriumban való tartózkodás idejét is korlátozták. Az étkezés maximális időtartamát, amelyet kezdetben egy órában határoztak meg,²⁷ az 1537-es magyarországi tartományi káptalan határozata fél órára csökkentette,²⁸ s ennek érdekében minden konventbe egy órát (*horologia*) helyeztek el.²⁹ Az 1499. évi konstitúciók, az 1505-ös káptalan határozatai és az azt követő években a rendtartomány által kiadott körlevelek értelmében a testvéreknek az étkezés végeztével nyomban el kellett hagyniuk a refektóriumot, hogy a templomba siessenek, egyedül a szolgálók és a konyhai személyzet maradt ott, ha még nem vacsorázott, és esetleg a konvent vendégei.³⁰ A státútumokon és a konstitúciókon kívül a konventeket ellenőrző vizitátoroknak és név szerint a *custos*oknak szóló utasítások tartalmazták, győződjenek meg róla, hogy a testvérek fegyelmezetten viselkednek-e *in cibo et potu*.³¹ Mi volt a helyzet a gyakorlatban? Az 1440-es években ellenségeik azt vetették a magyar „konventuálisok” szemére, hogy szabados életet (*vita dissoluta* vagy *deformata*) élnek. Csakhogy abban a vádban, hogy feladták a ferences szegénységet, a táplálkozás jóval kevésbé játszik szerepet, mint az, hogy lóháton járnak, fényűző öltözéket viselnek, és kényelmes ágyban pihennek, és ha felhozzák ellenük, hogy testi bűnöket követnek el, inkább a szexuális szokásaikra céloznak, és nem az asztal örömeire.³² Ellenkezőleg: több, egymástól független tanúbizonyság szerint a testvérek panaszkodnak, hogy üres a hasuk – és nem csak a 16. század elején az oszmán török betörésektől sújtott vidékeken.³³

A Kisebb Testvérek étkezésével és italfogyasztásával kapcsolatos mennyiségi becslések fő akadálya, hogy nem veszünk tudomást arról a különbségről, ami elválasztja egymástól a megtermelt, megvásárolt és a konventekben tárolt élelemmennyiséget attól, amennyit a szerzetesek a valóságban elfogyasztottak. Bizonyos intézmények – szántóföldjeiknek, szőlőiknek, gyümölcsöseiknek, valamint a természetbeni adományoknak és járandóságoknak köszönhetően – majdhogynem önellátók voltak, így alig vásároltak élelmiszert, míg mások mindennapi ellátása a helyi piactól függött. E megfontolások szem előtt tartásával vizsgáljuk meg a soproni ferences konvent számadásait egy rövid időszakot illetően. Csakúgy, mint Avignonban,³⁴ az élelmezés nagy terhet rótt a költségvetésre. A két soproni jegyzék összességében az élelemre fordított költségeket említi a legnagyobb számban. Ezek jelentik 1518 és 1527 között az összes kiadás 20,7%-át, 1524 és 1527 között pedig a 21,6%-át. Egy-egy előljáró látogatása idején hirtelen megugranak, mint a győri *custos* és a tartományfőnök esetében (1519-ben, 1520-ban és 1524-ben) történt. A teljesség kedvéért mindehhez hozzá kell számítani a szakács fizetését éppúgy, mint a konyhai felszerelés, valamint az edények beszerzését.

²⁷ de Cevins: *Les franciscains observants hongrois*, pièce justificative n° 6. 504–508., az idézett rész: 506.

²⁸ de Cevins: *Les franciscains observants hongrois*, 207.

²⁹ A tartományfőnök buzdítása, körülbelül 1520, kiadva: de Cevins: *Les franciscains observants hongrois*, 506.

³⁰ de Cevins: *Les franciscains observants hongrois*, 207.

³¹ Mint például az 1510–1525 között keletkezett formuláskönyvben: 44 folio (a vikárius *custos*-oknak szóló buzdítása, körülbelül 1513), 80v (a vikárius buzdítása a káptalanra delegált testvérek viselkedésére vonatkozóan, körülbelül 1515), 190v (a vikárius *custos*-oknak szóló buzdítása, 1514) et 202v (kivonatok a vikárius buzdításaiból, körülbelül 1513–1520).

³² de Cevins: *Les franciscains observants hongrois*, 103–107.

³³ de Cevins: *Les franciscains observants hongrois*, 432–435.

³⁴ Chiffolleau, Jacques: *Usus pauper? Les franciscains, la Règle et l'argent à Avignon entre 1360 et 1430*. In: Dubois, Henri – Hocquet, Jean-Claude – Vauchez, André (dir.): *Horizons marins, itinéraires spirituels (Ve – XVIIIe siècles)*. Paris, 1987. vol. 1. 141–142.

Persze az adatok abszolút értékben véve szerények: az éves átlagok 16,6 és 18,4 forint között mozognak, amit magyaráznak a konvent élelemben befolyt, adományokból és járadékokból származó jövedelmei, amelyeket nem jegyeztek be a számadásokba, de egyéb mellett a végrendeletek is bizonyosságot adnak róluk. Az éhes szájak táplálására messze kevesebbet szántak, mint a szőlők fenntartására, amely a költségek között az első helyen áll (több mint 43%); ám ezek a szőlők részben a testvérek ellátását is szolgálták.³⁵

A magyar obszervancia vezetői szüntelenül emlékeztetnek az élelem felhalmozásának a tilalmára (Atya, 1499, Paks, 1507);³⁶ beleértve az ínséges időszakokat is, mint azt 1515 körül Dézsi Balázs vikárius túlzó *exhortatio*ja hangsúlyozza.³⁷ Egy, a szentséges *paupertas*-ra hivatkozó, 1514 nyarán keletkezett útmutatás értelmében a vizitátoroknak vagy az előljáróknak ellenőrző körútjaikon meg kellett bizonyosodniuk, hogy a testvérek nem vásároltak-e túlzottan nagy mennyiségben élelmiszert.³⁸ A valóságos helyzet azonban másképp festett. Az inowroclawi több csúrral és egyéb, impozáns méretű raktárhelyiséggel rendelkező, ahol láthatóan húst, a helyszínen talált kölesszemek és pelyva alapján gabonát, tejtermékeket és különféle italokat tároltak.³⁹ Erdélyben a marosvásárhelyi konvent területe hasonlóképp magában foglalt egy nagy méretű faépületet, amely 1317 és 1350 között raktár céljaira szolgált, egy 96 m² területű, a 14. század közepén kiásott vermet (ekkor be is temették) és egy másik még nagyobb (105 m²), amely a 15. század közepére datálható.⁴⁰

Közép-Európából nem ismerünk olyan rendelkezést, amely az egyes testvéreknek járó fejadagokat (*pitanciae*) szabályozta volna. Nem tudjuk, hogy a régi bencés szokást, mely szerint egy szerzetest naponta fél font kenyér illet meg, alkalmazták-e. Csak utalunk arra, hogy V. Kelemen pápa *Exivi de paradiso* dekretálisa, amelyet 1312-ben a vienne-i zsinaton hagytak jóvá, akkor, amikor a spirituális ferencesek legmélyebb válságukat élték át, a Kisebb Testvérek számára nem csak az öltözködést illetően írta elő a szerénységet (*vilitas*), hanem a fejadagokat illetően is mértékletességet szabott meg, amit a legbölcsebb testvérek megkérdezésével kell megállapítani. 1514-ben a magyarországi obszerváns konventek felügyelőinek az volt a feladata, hogy ellenőrizzék ennek az immár két évszázados rendelkezésnek a betartását.⁴¹ A testvérek mindennapi életét jobban tükröző, Atyán meghozott konstitúciók a gvardiánok gondjára bízta a táplálkozás mennyiségének meghatározását aszerint, amit ők maguk tartanak szükségesnek a szerzetesek létfenntartásához.⁴² Egyszóval az egyéni adagokat a körülményeknek megfelelően korlátozták, és azok az egyes konventek szerint változatosságot mutattak. Csupán a borra vonatkozóan hoztak, mint látni fogjuk, 1505-től fogva rendtartományi szinten pontos szabályokat.

³⁵ Neumann: *A soproni ferences kolostor a középkor végén*, 150–151.

³⁶ Batthyány: *Leges ecclesiasticae regni Hungariae*, 614., 650–651.

³⁷ de Cevins: *Les franciscains observants hongrois*, 97.

³⁸ *Secundo: quod in acquisitione vini, bladi et lardi non debet requiri communitas fratrum, quia, cum major pars tendat ad laxacionem et sufficienciam bibulositatemque, transgredetur inde sancta paupertas et induceretur periculosa superfluitas.* A magyar obszervánsok formuláskönyve (körülbelül 1510–1525), fol. 72.

³⁹ Derwich: *Le fonctionnement matériel des couvents mendiants polonais*, 26–28.

⁴⁰ Soós: *Les Mendiants dans l'économie de la Transylvanie médiévale*, 68–70.

⁴¹ *Sed secundum Clementem De verborum significatione debet demitti duobus vel tribus patribus senibus expertis in regulari observancia, ut illi decernant quantum recipiatur vel non, quorum consciencie onerantur etc.* A magyar obszervánsok formuláskönyve (körülbelül 1510–1525), fol. 72.

⁴² *Item patres guardiani habeant providentiam discretam de fratrum quotidiano victu.* Batthyány: *Leges ecclesiasticae regni Hungariae*, 614.

A hús és a hal

A szerzetesek táplálkozásának három alapvető elemét, a kenyeret, a halat és a bort természetesen megtaláljuk a közép-európai Kisebb Testvéreknél is. A kenyérfogyasztásra számos szöveges és tárgyi emlék vonatkozik (a testvérek által üzemeltetett malmok, gabonában lerótt adományok és bérleti díjak, feltárt gabonamaradványok). Most csupán a hús-hal párossal foglalkoznék, amelynek a szerzetesek szemében köztudomásúan szimbolikus jelentése volt, amit Massimo Montanari munkái a régebbi rendek esetében alaposan megvilágítottak, ám azt a koldulórendekkel kapcsolatban ritkán hozzák szóba a kutatók.

A különböző koldulórendi szabályozások a húsfogyasztást egész évben tiltották; kivételt a betegek és a gvárdián mérlegelésétől függően egyéb kivételes szükségletek esetében tettek. A 13. század végétől kezdve azonban – a XII. Benedek pápa által 1335-ben a régi rendeknek adott engedély régi gyakorlatot hagyott jóvá – az idős testvérek ehettek húst Közép-Európában is. A hús fogyasztását a húsvéti időszakon kívül a magyar obszerváns rendtartomány konstitúciói 1505 előtt nem korlátozták. Ekkor a budai káptalan, kivéve a csütörtököt és a vasárnapot, csak a déli étkezésekkor engedte meg, ellenben nem szabta meg az elfogyasztható mennyiséget.⁴³ A közép-európai Kisebb Testvérek esetében az írott és a tárgyi tanúbizonyságok megerősítik a húsfogyasztás fontosságát. Az 1510-es években a magyar rendtartomány előírásai elméletileg megtiltották élelmiszerek felhalmozását; az azokat tartalmazó listákon a hús (szalonna formájában) a második helyen szerepel, rögtön a gabonafélék és a bor mögött, míg a halról nem történik említés.⁴⁴ A soproni konvent számadásaiban az élelmezési kiadások között a hústra fordított összegek 43,7% és 63,5% között mozognak (a kiadások 22,3%-a nem azonosítható élelmiszere ment el), egy olyan országban, ahol a hús inkább olcsónak számított.⁴⁵ Az inowroclawi feltáráson talált nagyszámú állati csontmaradvány keltette föl Aleksandra Cofta-Broniewska érdeklődését, aki ebből arra következtetett, hogy a hús nagy arányt képviselt a testvérek táplálkozásában.⁴⁶ Bőségesen kerültek elő ilyen maradványok (csontok és szarvak) Marosvásárhelyen is, ahol a csontokon talált bevágások arra utalnak, hogy az állatokat a helyszínen vágták le. Persze, mint Soós Zoltán figyelmeztet, ez a mézárszék részben a konvent külső „kliensei” számára is dolgozhatott.⁴⁷ Nem csupán baromfiakról van szó, amelyekről tudjuk, hogy a szerzetesi táplálkozásban más megítélés alá estek, mint a négylábúak, vagy épp a nyúlról, amelyet az észak-franciaországi szerzetesek fogyasztottak előszeretettel.⁴⁸ A soproni ferencesek a hús minden fajtáját (borjú, marha, sertés, birka, kappan, egyéb madarak, nyúl, vaddisznó) ették, míg a marosvásárhelyiek elsősorban marha-, birka-, sertés-, de még lóhúst is fogyasztottak.⁴⁹ Inowroclawban a lelőhely-

⁴³ Batthyány: *Leges ecclesiasticae regni Hungariae*, vol. III, 649.; de Cevins: *Les franciscains observants hongrois*, 205.

⁴⁴ A magyarországi tartományi vikárius egyik, 1515 körül írt buzdításának egyik részlete: *Propterea in adquisicione necessariorum, prout ex regula et omnibus declarationibus et statutis nostris, habemus nudam et veram necessitatem attendite in vino, grano, lardo, pecunia et aliis, quorum usus dumtaxat necessarius conceditur et omnis superfluitas interdicitur et dampnantur, etiam si sponte offerantur*. A magyar obszervánsok formuláskönyve (körülbelül 1510-v. 1525), fol. 193–194.

⁴⁵ Neumann: *A soproni ferences kolostor a középkor végén*, 144–145.

⁴⁶ Cofta-Broniewska: *Zaplecze gospodarze konwentu oo. franciszkanów w Inowroclawiu*, 181.

⁴⁷ Soós: *Les Mendians dans l'économie de la Transylvanie médiévale*, 79.

⁴⁸ Clavel, Benoît: „Alimentation urbaine au Moyen Âge: l'exemple d'un quartier rémois entre le IXe et le XIVe siècle”. In: Ravoire Fabienne – Dietrich Anne (dir.): *La cuisine et la table dans la France de la fin du Moyen Âge*. Caen, 2009. 114–115.

⁴⁹ Neumann: *A soproni ferences kolostor a középkor végén*, 144–145; Soós: *Les Mendians dans l'économie de la Transylvanie médiévale*, 79.

együtttest feltáró régészek által összeállított, az egyes kategóriákat részletező táblázatok a marhahús túlnyomó fölényét mutatják, amely mögött elmarad a kecske és a harmadik helyen álló sertés, míg a sort a birka és a szárnyasok zárják.⁵⁰

A testvérek egyébként halat is fogyasztottak, legyen az édesvízi vagy tengeri. Az adományok és a vagyoneleltárak azt jelzik, hogy a közép-európai szerzetesi intézmények, akár koldulórendiek, akár nem, gyakran halastavakat birtokoltak vagy azokon gazdálkodtak.⁵¹ A marosvásárhelyi konvent területén található három épületegyüttes (raktár és pincék) feltárásakor nem elhanyagolható mennyiségben akadtak halcsontvázakra éppúgy, mint halászati eszközökre, például horgokra.⁵² Mégsem tűnik úgy azonban, hogy a hal rendszeres tápláléknak számított volna. Kulcsszerepe volt az önmegtartóztatás időszakában, kezdve a nagybőjtrel, amelynek tartama alatt a húson kívül a sajt és a tojás sem volt megengedett. Ezt mutatják a magyar obszerváns konventek gvardiánjai által az 1530-as évek általános ínséges körülményei között írt sürgető kérelmek, amelyekben kéri a *custos*-t, hogy a nagybőjtre való tekintettel kerítsen nekik halat és halászhálót.⁵³ Talán a fogyasztásnak ez az időszakos jellege magyarázza a hal szerény részesedését a soproni konvent a kiadásaiból, amelynek a fennmaradt források szerint láthatóan nem volt halastava. Bár gyakoriak voltak és több fajtára kiterjedtek, a halbeszerzések 1518 és 1522 között az élelmiszerkiadásoknak csupán 10,8%-át, 1525 és 1527 között 7,1%-át tették ki.⁵⁴

A bor

A bor, amely igen elterjedt, egyben jelképes értelmet hordozó ital volt, csak igen későn jelenik meg a közép-európai ferences szabályozások körében. Talán azért, mert hagyománytisztelőtől a bencéseknel megszokott (egy *hemina*, azaz fejenként és naponta nagyjából negyed liter) fejadagokhoz tartották magukat? A 16. század kezdetét megelőző időket illetően nehéz válaszolni erre. Az 1499. évi magyar obszerváns konstitúciók még eléggé megengedők: nem ítélik el azokat a testvéreket, akik annyit ittak, hogy nehezen forog a nyelvük (*non quando quis minus expedite loquitur*), csak azokat, akik „nagy mennyiséget isznak meg” (*in magna quantitate*), nem törődve azzal, hogy megbotránkoztatják a novíciusokat és a laikusokat.⁵⁵ Hat évvel később, az 1505. évi budai káptalanon már meghatározták az adagokat: a testvérek étkezésenként csak egy kancsó bort (*unum pucarium vini*) fogyaszthattak, ám a gvardián engedélyt adhatott délután még egy kancsóra.⁵⁶ Ne következtessünk ebből arra, hogy az alkoholizmus megelőzése a testvérek körében a ferences vezetők elsődleges céljai közé számított volna. A felügyelők számára megadott hat „fontos pont” közül, amelyek alapján vizsgálódnuk kellett, a rendszeres és botrányt keltő lerészegedés (*quartum ebrietas consuetudinaria et scandalosa*) csak a negyedik helyen szerepelt.⁵⁷

⁵⁰ Cofta-Broniewska: *Zaplecze gospodarze konwentu oo. franciszkanów w Inowroclawiu*, 180.

⁵¹ A magyar koldulórendekre vonatkozó példák: de Cevins: *Les frères mendiants et l'économie en Hongrie médiévale: l'état de la recherche*. Études franciscaines, n.s. 3, fasc. 2. (2010) 166–207.

⁵² Soós: *Les Mendiants dans l'économie de la Transylvanie médiévale*, 78.

⁵³ de Cevins: *Les franciscains observants hongrois*, 205.

⁵⁴ Neumann: *A soproni ferences kolostor a középkor végén*, 144–145.

⁵⁵ de Cevins: *Les franciscains observants hongrois*, 206.; a forrás: Batthyány: *Leges ecclesiasticae regni Hungariae*, 629.

⁵⁶ de Cevins: *Les franciscains observants hongrois*, 206.; a forrás: Batthyány: *Leges ecclesiasticae regni Hungariae*, 648–649.

⁵⁷ *A magyar obszervánsok Formuláskönyve (kb. 1510–1525)*, fol. 73.

A testvérek kimondott begyűjtő utakat szerveztek, hogy gondoskodjanak az asztalukra kerülő borról. Ezeknek a soproni számadáskönyvek több helyén is nyoma maradt: a szerzetesek erre a célra lovat kölcsönöztek, amelyet saját kocsijuk elé fogva járták a határt szüret idején.⁵⁸ Nem mellőzték a sört (*cervesia*) sem, de inkább kényszermegoldásnak tartották, ami kiderül a magyar testvérek 1530-as évekbeli panaszaiból: mivel kifogytak a borból, sörrel pótolták azt.⁵⁹ Semmiféle említés nem teszi lehetővé, hogy megtudjuk: a fent említett mennyiségi normákat általában betartották-e, vagy figyelmen kívül hagyták, mint a zürichi és az überlingeni ferencesek, akik a 15. és a 16. század fordulóján naponta két és fél liter bort fogyasztottak el.⁶⁰ A mértékletesség életmodellje szempontjából, amely megtestesítőinek számítottak, különösen meglepő a mennyiség, amelyre igényt tartottak. A soproni ferencesek, noha maguk is birtokoltak szőlőket, melyek termésének javát eladták (ami számszerűsíthető bevételeik több mint a felét adta), vásároltak is bort. Az erre fordított összeg az első számadáskönyvben az élelmiszerre fordított összes kiadás 19,6 %-át, a másodikban 14,2 %-át tette ki.⁶¹

E helyütt a késő középkori közép-európai ferencesek táplálkozási gyakorlatának számos aspektusára nem térhettünk ki. A gyümölcsök és a zöldségek, de még a fűszerek is külön tanulmányt érdemelnének, nemkülönben a fogadalmat tett testvérek (papok vagy leendő papok), a prédikátorok, a laikus testvérek, a betegek és az átutazó vendégek étrendje közti különbségek kérdései is. A konyhai felszerelések és az asztali edények (amelyek szép darabjai kerültek elő Marosvásárhelyen) szintén elemzésre várnak. Ezekből következően a kutatás jelenlegi szakaszában nem tudunk végleges következtetésekre jutni. Nem lehetséges sem az, hogy tisztázzuk az egyes országokra (Cseh-, Magyar- és Lengyelország) jellemző változásokat, sem pedig az, hogy elkülönítsük a ferences szokásokat más koldulórendek szokásaitól.

Ennek ellenére két fontos jellegzetesség kiténik mindabból, amit előadtunk. Egyrészt a közép-európai ferenceseknél igen későn kezdik szabályozni a táplálkozási szokásokat. A rendi vezetők csak a 15. század közepén ébredtek rá, hogy szükség van a rendtagok táplálkozásának szigorú szabályozására. Az obszervánsoknál ez még később, 1500 körül következett be, amikor a reformáció előszele már kezdte éreztetni hatását. A közép-európai ferenceseknek, csakúgy, mint a lengyel domonkosoknak⁶² tehát másoknál hosszabb időbe telt, hogy a táplálkozást, ha kisebb súllyal is, „élettervük” szerves részévé tegyék. Másrészt a testvérek tetemes mennyiségben fogyasztottak marhahúst. Igaz, ez kevésbé volt költséges Közép-Európában, főként Magyarországon, ahol a híres szürke marhát tenyésztették. A két megfigyelés között nem hiányzik a kapcsolat: könnyű belátni, hogy azok a testvérek, akik – ellentétben az Atyák ajánlásaival, a nyugati monasztikus hagyománnyal és Assisi Ferenc példájával – naponta egyszer-kétszer vörös húst vettek magukhoz, nehezen tehették volna a táplálkozást identitásuk egyik alapjává. Közép-Európában a ferencesek nem az asztalnál látták meg magukban a *Poverello* spirituális örököseit.

Fordította: GALAMB GYÖRGY

⁵⁸ Neumann: *A soproni ferences kolostor a középkor végén*, 142.

⁵⁹ de Cevins: *Les franciscains observants hongrois*, 206.

⁶⁰ Jaritz: *Zur Sachkultur in den Franziskanischen Orden des Spätmittelalters*, 363.

⁶¹ Neumann: *A soproni ferences kolostor a középkor végén*, 144–145.

⁶² A lengyel obszerváns domonkosok szabályozásai és körlevelei csak áttételesen beszélnek a táplálkozásról, megfelelően a bencés terminológiának, mint azt Anna Zajchowska (Krakkói Egyetem) Zabkowieci (Frankensteini) János életéről és munkásságáról szóló értekezése kifejti.

Ezüst és hatalomépítés Északkelet-Európában

Adamczyk, Dariusz: Silber und Macht. Fernhandel, Tribute und die piastische Herrschaftsbildung in nordosteuropäischer Perspektive (800–1100). Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2014. 385 oldal

Dariusz Adamczyk a hannoveri Gottfried Wilhelm Leibniz Egyetem korábbi oktatója, 2010 óta pedig a Varsói Német Történelmi Intézet (Deutsches Historisches Institut Warschau) munkatársa. Tudományos érdeklődése meglehetősen sokszínű, szakterülete Kelet-Közép-Európa és Kelet-Európa középkori és korai újkor története, az iszlám világ és Európa kapcsolata, illetve elsősorban ezek pénz-, kereskedelem- és gazdaságtörténelmi vonatkozásai. A Varsói Német Történelmi Intézet kutatójaként a Piastok uralmát vizsgálja európai kontextusban, e témakörben számos tanulmánya jelent meg az utóbbi időszakban lengyelül, németül és angolul. Több korábbi műve is érinti e kérdéskört, leginkább gazdaságtörténelmi szempontok alapján. E kutatások összegzéséeként tekinthetünk 2014-ben megjelent monográfiájára, amely a Varsói Német Történelmi Intézet *Források és tanulmányok (Quellen und Studien)* sorozatának 28. köteteként látott napvilágot. A szerző célja elsődlegesen a hiánypótlás, hiszen korábban még nem készült a távolsági kereskedelem és a Piast-dinasztia felemelkedése közötti összefüggéseket vizsgáló szintézis. Kilenc fejezetre és azokon belül több alfejezetre bontva alaposan körüljárja ezt a komplex kérdéskört, amely interdiszciplináris megközelítést és az írott és régészeti források alapos ismeretét igénylik.

Az első két fejezetben a szerző áttekinti a témával kapcsolatos kutatások jelenlegi állását, ismerteti munkamódszerét és a felhasznált források körét. Ezt követően áttér annak vizsgálatára, hogy az ezüst milyen szerepet játszott a korai kelet- és észak-

európai királyságok kialakulásában. Arra a következtetésre jut, hogy az ezüst adta a stabil gazdasági hátteret a katonai kíséret és a papi réteg eltartásához, így biztosítva a hatalom monopolizálását. Az új régészeti és antropológiai eredmények alapján úgy foglalt állást, hogy míg korábban a törzsi struktúrákból való átmenetet lassú, hosszas folyamatnak tekintette a történelmi kutatás, valójában viszonylag gyors, néhány generáció alatt lezajló változásokról beszélhetünk. Ezt a mezőgazdasági fejlődés önmagában nem biztosította volna, tehát a helyi dinasztiák felemelkedését más bevételek, elsődlegesen a zsákmányszerzés és a távolsági kereskedelem megadóztatása tette lehetővé. Adamczyk ezek alapján teszi fel kérdéseit: hogyan csapolták meg a Piastok e bevételeket és fordították a maguk hasznára? Hogyan adóztatták a szomszédos népcsoportokat, mennyi ezüst folyhatott be így? És végül hogyan reagáltak a gazdasági változásokra, az ezüst beáramlásának elapadására? E kérdések megválaszolásához az eddigi eredményekre is építve, szintézisszerűen mutatja be a nagyobb ezüstleleteket, figyelembe véve azok területi eloszlását, és ahol lehet, figyelembe veszi az írott forrásokat is. Bár a vizsgálat középpontjában a 10–11. századi, Gniezno központú Lengyel Fejedelemség áll, a szerző magától értetődőnek tartja, hogy földrajzilag tágabb keretek közt tárgyalja a témát, bevonva Kelet- és Észak-Európát is, hiszen csak e keretek közt értelmezhető ez a kérdés. Külön kitér arra, hogy mi a magyarázata a térségben nagy számban megtalálható ezüstleleteknek, amelyek kincsfelhalmozásról tanúskodnak. A lengyel kutató felveti, hogy az okok között számolhatunk a háborúk okozta fenyegetettség-érzettel, mágikus, rituális célokkal és a hatalmi reprezentáció igényeivel is.

Mivel e kincsleleteket korábban nem vizsgálták a Piast hatalomépítés szemszögéből, és azokat nem a tágabb kronológiai és földrajzi viszonyok között értelmezték, Adamczyk saját, komplex szempontrendszert állít fel, hogy megkönnyítse a kérdés elemzését. A leletek meghatározásához a lelőhely, a kincsleletek sűrűsége, kronológiai és földrajzi eloszlása és ezek tágabb történelmi kontextusa a legfontosabb. Lengyelország esetén a vizsgált időintervallum 930-tól 1100-ig tart. E határokat az indokolja, hogy az első kincslerakatok az érmék kora alapján a 930-as években kerültek Nagy-Lengyelországba, és ekkortájt indult meg a Piast-dinasztia felemelkedése, míg az ezüst beáramlása a 11. század végén szűnt meg. Ezt az intervallumot a szerző négy nagy fázisra osztja. Mivel a dél-balti partokon a 8. század végén jelentek meg az első arab kincslelet-együttesek, ezeket is bevonja vizsgálatába, így két fázist betold a fenti intervallum elé, kettéosztva a 786 és 897 közti időszakot. A vizsgálathoz olyan leletegyütteseket használ, melyek legalább tíz darab érmét vagy azok töredékét tartalmazzák, és megbízhatóan datálhatók. A lengyelországi leleteken túl igyekszik bevonni az összes Északkelet-Európában talált kincsegyüttest, elsősorban Oroszország, Németország és Svédország területéről, és – ahol a szakirodalom és az elérhető múzeumi katalógusok engedik – a többi skandináv és balti államra is kitér. A szerző szerint a tágabb földrajzi értelmezés lehetővé teszi a Piastok felemelkedésének szélesebb kontextusban való elhelyezését, a párhuzamok és eltérések megfigyelését a szomszédos térségekhez képest, és megmutatja, hogy a nagy-lengyelországi központok felemelkedése csak a kontinentális kapcsolatok koordinátarendszerében érthető meg teljesen.

A nem túl hosszú, mégis alapos bevezető után a mű rátér a szűkebben vett témára. A harmadik fejezet a keleti irányból, a muszlim világból érkező ezüstleletek általános történelmi hátterét és a korabeli, tágan értelmezett „arab” távolsági kereskedelem rend-

szerét mutatja be igen részletesen. A következő fejezetekben a már említett kronológiai fázisokra bontva a fenti szempontrendszer alapján vizsgálja a leletegyütteseket. Az első fázisról szóló fejezet az arab ezüst beáramlásának lehetséges okairól, kezdetéről és a valószínűsíthető távolsági kereskedelmi útvonalokról értekezik. Bemutatja, hogy a kelet-európai folyókon és a Balti-tengeren kialakuló kereskedelemnek több oka is volt. A belső-ázsiai régióban a Számánida-dinasztia uralma következtében gazdasági fellendülés figyelhető meg, ahol az ezüstbányák kiaknázása lehetővé tette az északkelet-európai térség felé történő nyitást, amelyhez hozzájárult a Kazár Birodalom belső békéje és az egyre aktívabbá váló skandináv hajósok és a térség finnugor népei közötti együttműködés is. A következő fázis jellemzője az, hogy míg a kazárok elkezdnek visszaszorulni, addig e távolsági kereskedelem közvetítésében a svéd törzsterület és Gotland szerepe válik meghatározóvá. A nyugati szlávok és a poroszok ekkor még nem részesednek az arab érmék körforgásában. Ez a helyzet 930–940 között változik meg, amikor megnő a Dél-Baltikum szerepe, amelynek központja, Wolin a szomszédos Nagy-Lengyelországot is bekapcsolja ebbe a körforgásba. Ez hozza el az új elit, a Piastok felemelkedését, akik a távolsági kereskedelem ellenőrzésével és a szomszédos területek, Pomeránia és Mazóvia adóztatásával ráteszik a kezüket az ezüst jelentős részére. A nemesfém birtoklása még jobban megerősítette az új elit helyzetét, hasonlóan a térség többi területéhez, azzal a különbséggel, hogy Nagy-Lengyelország kiesett a transzkontinentális kereskedelmi útvonalak zónájából, így központi települései „gyűjtőhelyként” funkcionáltak, nem pedig kereskedelmi lerakatokként vagy kereskedelmi központokként, amint azt például a Rusz esetében láthatjuk.

A hetedik fejezet a keleti ezüst elapadását és a nyugatról, angol és német területekről érkező érmék megjelenését tárgyalja. A 10. századig a Számánida uralom alatti kö-

zép-ázsiai ezüst kitermelése maximális mértékben zajlott, így az ottani ezüst eljutott az Urálig és a nyugat-európai „kelta peremvidékig”, de az ezredfordulóra ezek a bányák kimerültek, ami gazdasági krízishelyzetet teremtett a Közel-Keleten és a szerző által vizsgált térségben is. A mai Üzbegisztán területén található bányák kimerülésének időpontja ugyanis egybeesett az északkelet-európai térség nagy részén tapasztalható politikai konszolidációval, az „új elitek” hatalmának stabilizálódásával. E konszolidáció betetőzéséhez azonban mind a Ruszban, mind Skandináviában, mind pedig Lengyelországban nagy szükség volt az ezüst beáramlásának fenntartására, hogy a helyi dinasztiák biztosítani tudják a katonai kíséret és az előkelők hűségét. Így a helyi elit Nyugat-Európával, illetve Bizánccal kezdett kapcsolatokat építeni (az utóbbi azonban a Piastok szempontjából kevésbé volt jelentős, így a műben sem kap nagy hangsúlyt). A Piastok esetében ez a kapcsolatépítés konkrét területi expanzióval is járt, hiszen szükség volt új adókra, zsákmányra, bányákra és a Német-Római Birodalomba tartó szárazföldi kereskedelmi útvonalak ellenőrzésére, mivel ők, a skandinávoktól eltérően, nem tudták kizárólag portyákkal pótolni a kieső bevételeket.

Az utolsó előtti fejezetben, amely immár elsősorban a lengyel térségre összpontosít, a szerző rámutat, a Piastok e kísérlete sikeresnek bizonyult, ugyanis ideiglenesen sikerült stabilizálni a dinasztia gazdasági helyzetét és hatalmát. A három fő bevételi forrás a szomszédos területektől ezüstben követelt sarc, a törzsterület lakosságától szedett különféle szolgáltatások, adók és a portyák során szerzett zsákmány (elsődlegesen ezüstért eladható rabszolgák) voltak. Ezt a rendszert azonban a külső támadások és belső konfliktusok miatt nem lehetett sokáig fenntartani. A szerző az utolsó fejezetet e problémakörnek szenteli. A támadások folytán a 11. század második felében a hatalmi centrum délre, Kis-Lengyelország területére helyeződött át, és a nyugati ezüst beáramlásá-

nak fokozatos csökkenése miatt megindult a belső pénzverés. Átalakult a gazdaság, városias kereskedelmi központok jöttek létre, és az eddigi külső gazdasági függést a belső erőforrásokra alapozó önfenntartás kezdte felváltani. A század végén a hatalom már az alattvalók szolgáltatásain és adóin nyugodott. Stabil belső pénzverés viszont a 12. századig nem tudott kialakulni, így az elit „luxusigényeit” továbbra is csak ezüsttel lehetett kielégíteni. Ennek fő okát Adamczyk abban látja, hogy a mezőgazdaság fejletlen volt, tehát a híveket, harcosokat és „klienseket” nem lehetett földbirtokkal jutalmazni. Emiatt még a 12. század elején is szükség volt az állandó rablóhadjáratokra. Zárszavában a szerző kifejti, hogy a korai lengyel történelem kutatói mindeddig nem vették figyelembe, hogy a távolsági kereskedelem egyes szakaszai feletti ellenőrzés komoly bevételekhez juttatta a dinasztia, ami növelte a gazdasági és ezáltal a szociális különbségeket, azaz segítette az elit felemelkedésében. Emellett a Piastok hatalmának erősödését tágabb környezetben sem vizsgálták, holott előbb az arab, majd az angol, illetve német érmék nagyjából háromszáz éven át tartó beáramlása nemcsak gazdasági, hanem politikai és társadalmi hatást is gyakorolt, közelebb hozva az addig viszonylag elzártan fejlődő térséget a „szomszédos” kultúrákhoz. Ezen folyamatok bemutatásával a monográfia jelentős hiányt pótol, azonban meg kell jegyeznünk, hogy e folyamatok 12. századi történetének feltárása további vizsgálatokat igényel.

Adamczyk széles körű forrásbázisra alapoz, sok helyen idéz is az írott forrásokból, míg a vonatkozó régészeti leleteket valamennyi fejezetben több táblázatban is összefoglalja, amelyekhez gyakran térképeket is mellékel. Emellett a könyv végén található függelékben az összes 900–1100 közé tehető leletegyüttes összefoglalása megtalálható. A kutató igyekszik az egyes kincsleleteket az írott forrásokból ismert eseményekhez (hadjáratok, portyák, zsoldosok megjelenése) kötni, de minden esetben óvatosan

fogalmaz, hisz ez, mint ismeretes, igencsak ingoványos területnek számít. A régészeti és történeti források mellett néhol a társtudományokat is segítségül hívja: például egy-egy résztémát több oldalról, DNS-vizsgálatok vagy épp nyelvészeti, nyelvtörténeti tanulmányok eredményeivel igyekszik megvilágítani. Az *Ezüst és hatalom* elsősorban a szakmának szól, és új szempontokat vezet be a kutatásba. Adamczyk stílusa viszonylag gördülékeny, bár a mondanivaló követését esetenként kissé nehezíti, hogy a törzsszövegben egy-egy kérdés kibontása kapcsán

többször utal korábbi vagy későbbi részfejezetekre. Témájából fakadóan a magyar történészek számára sem érdektelen a mű, hisz a korabeli magyarság is beilleszthető a vázolt kereskedelmi-gazdasági rendszerbe. Bízom abban, hogy a lengyel kutató eredményei szakmai körökben itthon is ismertté válnak, és talán egyszer magyarul is olvasható lesz a monográfia.

PÉDERI TAMÁS

Tornyok harca a középkori Rómában

Alberto Di Santo: *Guerre di torri. Violenza e conflitto a Roma tra 1200 e 1500. La corte dei papi* 28. Viella, 2016. 369 oldal

Alberto Di Santo történész eddigi munkái során elsősorban ismeretterjesztő tevékenységet folytatott. Részt vett például az olasz állami televízió történelmi/régészeti témájú oktatóműsorának összeállításában. Korábban megjelent írásai elsősorban Itália középkori épített örökségével foglalkoznak, könnyedebb hangvételű munkája jelent meg Nápoly történelmi városközpontjáról (*Napoli. Il centro storico*, 2005.), illetve a pisai dóm környékéről (*Piazza del Duomo di Pisa*, 2004.). Itt tárgyalt monográfiájának előtanulmányát jelenthette a 8–14. századi római arisztokrácia építkezéseinek vizsgálata, amely során az ókori épületmaradványok középkori erődítményekben való felhasználását dolgozta fel (Sandro Carocciával közösen: *Monumenti antichi, fortezze medievali: il riutilizzo degli antichi monumenti nell'edilizia aristocratica di Roma*, 2010). Bár a szerző korábbi munkásságára a színvonalas ismeretterjesztés volt jellemző, a jelen tanulmányban bemutatott monográfiája az elvárt tudományos követelményeknek maximálisan megfelel. Ezt mutatja az is, hogy a kötet az Agostino Paravicini Bagliani által szerkesztett, a pápai udvar történetét feldolgozó kiadványsorozat (*La corte dei papi*) huszonnyolcadik köteteként jelent meg.

Alberto Di Santo könyvében napjaink igen felkapott témáját, a különböző erőszakos megnyilvánulások történetét tárgyalja. Írásának nagy erénye, hogy a témakör leg-

főbb pontjait nem általánosságban vizsgálja, hanem egy adott városra koncentrál. Ez újdonság, hiszen a témakör itáliai vonatkozásaival foglalkozó korábbi szakirodalomban jellemzően vagy csak egy adott város egy-egy eseménysorát vizsgálták, vagy egy-egy konfliktustípus több régióra kiterjedő összehasonlító elemzését végezték el. Di Santo munkájának fontos szakirodalmi támpontja Jean-Claude Maire Vigueur 2003-ban megjelent könyve (*Cavaliers et citoyens. Guerre, conflits et société dans l'Italie communale, XII-XIIIe siècles*), amelyre számos helyen reflektál.¹ Ugyanakkor Maire Vigueur is általában véve az itáliai városok elitjének konfliktusaival foglalkozik, nagy hangsúlyt fektetve a társadalmi háttérre. Di Santo munkájában az utóbbi szempont azonban háttérbe szorul. A *Guerre di torri* célkitűzése elsősorban az erőszakos események részleteinek, az ezekre vonatkozó fogalomhasználatnak és módosulásainak vizsgálata, így a szerző tulajdonképpen Róma 1200 és 1500 közötti konfliktustörténetét mutatja be. A könyvben vizsgált legfőbb források a Róma történetével foglalkozó krónikák, illetve történelmi munkák. Ezek közül különösen gyakran idézi a Római Névtelen, Stefano Infessura és Gaspari Pontani történelmi munkáit. Di Santo levéltári anyagokat ugyanakkor nem vizsgál. Ennek egyrészt tematikai oka van, másrészt pedig, mint a szerző megemlíti, a korszak vonatkozó dokumentumainak nagy része megsemmisült.² A monográfia tagolását tekintve részekre, fejezetekre és alfejezetekre oszlik. A három fő tematikus rész a következő: az erőszakos megnyilvánulások formái, a római

¹ Di Santo Maire Vigueur francia nyelvű munkájának 2004-ben megjelent olasz fordítását használja: *Cavalieri e cittadini. Guerra, conflitti e società nell'Italia comunale*. Bologna, 2004.

² Róma 1527-es kifosztásakor számos dokumentum megsemmisült, elsősorban a városi hivatalok anyagai közül. Maire Vigueur, Jean-Claude: *L'altra Roma*. Torino, 2011. IX–XIV.

konfliktusok mozgatórugói, illetve a vonatkozó források erőszakfelfogása.

Di Santo az első részben a lovagi játékok fajtáitól a különböző csoportok által elkövetett fosztogatásokon át egészen a gabonaháborúig, az egyénekkal szemben elkövetett erőszakig és a római zsidók által elszenvedett atrocitásokig jut. Véleményem szerint az első rész csúcspontját a 6–8. alfejezetek jelentik, amelyekben a bajvívás római fejlődéséről olvashatunk. Ez egyszerre érinti a korábbi témákat, azaz a különböző lovagi játékokat és vetélkedéseket, valamint a becsület korabeli fogalmát. A szerző a bajvívás egyfajta „fejlődéséről” ír, ahogy eljut a koraközépkori istenítéletektől egy 1408-as esetig, amelyet részben szó szerint idéz. Az Antonio dello Schiavo által lejegyzett történet szerint egy szombat reggelen Rinaldi Gascogna és Piero de Montechia a Szent Péter téren vívott párviadalt, népes római nézősereg előtt. A krónikából kiderül, hogy már az előző napon megegyeztek a párbaj pontos helyszínéről, és gondoskodtak a tanúkról is. A megbeszélte időben azonos fegyverzetű kezdődő összecsapás Piero de Montechia diadalával ért véget, aki háromszor megsebezte ellenfelét a bal karján. A szabályok pontos meghatározása és betartása annak volt köszönhető, hogy a küzdelmet felkért bírák vezették le, így a szemben álló felek vitás ügyükben Piero győzelmét legális ítéletként kezelték. Ettől az elfogadott bajvívástól élesen külön vált az a magánjellegű megoldás, amikor a felek a városon kívül, a hatóság beleegyezése nélkül vívtak becsületükért. Mint Di Santótól megtudjuk, ezt részben azért ítélték el, mert csökkentette a városi ítélethozatal jelentőségét. A szerző ezt követően, nagyon helyesen, rámutat a *vendetta* és a párbaj esetleges párhuzamaira, és jóval később, a pártharcokról szóló hatodik fejezetben megállapítja, hogy a *vendetta* a párbaj ellentétének tekinthető, ezt azonban sehol sem tárgyalja mélyebben. Azt a kérdést sem veti fel, hogy az ellenőrizetlen

párbajt esetleg azért is tekinthették illegálisnak, mert további konfliktusok származhattak belőle. Így, bár a vonatkozó alfejezetek elég részletesek, az olvasóban mégis hiányérzetet kelthetnek.

A szerző a második részben külön fejezetet szentel a rajtaütéseknek és a városi felkeléseknek. Kifejezetten érdekes az az alfejezet, amely a szóbeszéd pánikkeltő erejével foglalkozik. Ez akár az információtörténet kutatóinak is érdekes lehet, hiszen képet kaphatunk arról, hogyan alakulhatott ki komolyabb konfliktus egy ellenőrizetlen pletykából. Di Santo ezt követően külön fejezetben (ötödik fejezet, 195–221. old.) foglalkozik a római paloták, tornyok és egyéb épületek konfliktusokban megfigyelhető szerepével. Elsősorban Giovanni Capocci, egy tisztességétől megfosztott római *senator* és az újonnan megválasztott pápa, III. Ince híveinek 1199 és 1205 között zajló politikai és fegyveres összecsapásáról olvashatunk, amelyben kulcsszerepet játszott Capocci tornyának ostroma. Az egykori *senator* a római *popolo* támogatását élvezve fordult szembe a pápával és családjával, a Contikkal. Az 1204-re kialakuló fegyveres konfliktus egyfajta állóháborút eredményezett, köszönhetően annak, hogy a pápa hívei Capocci ekkor még csak készüléfében lévő tornyának közelében szintén kisebb tornyokat (*torricella*) és erődítéseket kezdtek el kialakítani. A témakör más kutatói, így Maire Vigueur is, elsősorban Capocci és támogatóinak családi, politikai hátterét vizsgálták,³ a *Guerre di torri*ban viszont részletesebben olvashatunk arról, hogy a szemben álló felek hogyan kovácsoltak előnyt akár az antik épületek elhelyezkedéséből is. Szembetűnő, hogy a szerző ebben a témában nagy hozzáértésről tesz tanúbizonyságot, vélhetően az épített örökség tanulmányozásában szerzett tapasztalatainak köszönhetően. Ehhez képest a fejezet talán túlságosan rövid, egyes hadtörténeti/várostörténeti magyarázatok a főszöveg helyett a jegyzetek közé kerültek, s

³ Maire Vigueur: *L'altra Roma*, 168–170., 176.

az olvasó hiányolhat egy térképvázlatot is, ami hozzájárulhatott volna az épületek egymáshoz való viszonyának megértéséhez.

Az épületek összecsapásokban való felhasználásáról szóló fejezet tulajdonképpen felvezeti a római elit konfliktusait tárgyaló témakört, amelyről a hatodik fejezetben olvashatunk. Di Santo részletesen vizsgálja azt az 1471 és 1486 közötti római pártharcot, amely a della Valle és a Santacroce család küzdelmével kezdődött IV. Sixtus megválasztásakor. Az eseménysor elsődleges forrása Conti di Foligno, aki leírja azt a *vendettát*, amely további összecsapások sorát eredményezte. Di Santo ezzel kapcsolatban röviden tárgyalja a becsület védelmének kérdését mint a *vendetták* általános okát. Megállapítja, hogy a fegyveres összecsapás a della Valle–Santacroce viszonyban azért is különösen érdekes, mert a két család azt megelőzően jó viszonyban és üzlettársi kapcsolatban állt egymással. A források szerint nézeteltérésük továbbgyűrűzött, mivel a Santacroce az Orsini, a della Valle család pedig a Colonna család kliensének számított. A szerző az itáliai pártharcok logikáját kiválóan alkalmazva párhuzamot von a firenzei Cerchi–Donati küzdelemmel, amely hátterét részben az jelenthette, hogy klienseik, a Manieri és a Gherardini család nézeteltérése tovább eszkalálódott a városban. Di Santo a vonatkozó forrásokra támaszkodva arra a következtetésre jut, hogy a pártharc alapvetően nem a Santacroce és a della Valle család között robbant ki, hanem az Orsinik és a della Vallék között. A krónikások szerint a konfliktus rendhagyó epizóddal ért véget, amikor a Santacrocék támadása nyomán egy Colonna és számos della Valle is életét veszítette. A pápa ekkor meglepő módon nem a Santacrocékat vagy az Orsiniket büntette meg, hanem a támadás áldozatait, a della Vallékat. A szerző szerint ennek az volt az oka, hogy IV. Sixtus a konfliktusok működési elvét ismerve meg akarta szakítani az oda-visszavágások rendszerének tűnő pártharcok sorozatát, és végül száműzte a della Vallékat. Di Santo magyarázata figyelme

méltó, de nem teljesen meggyőző, hiszen nem vizsgálja a pápa és a szembenálló családok egymáshoz való viszonyát. A több mint ötven oldalas fejezetben ugyanakkor az itáliai városok elterjedt konfliktus típusának jó elemzését olvashatjuk, amely mind módszertani szempontból, mind pedig egyes következtetéseit tekintve alapos.

A *Guerre di torri* nyolcadik, egyben utolsó tematikus fejezete a középkori Róma történetének legfontosabb narratív forrásait mutatja be. A szerző véleménye szerint az erőszakos események vizsgálatakor figyelembe kell venni a források szerzőinek különböző politikai, társadalmi irányultságát, amelyek miatt sokszor szélsőséges véleményeket fogalmaztak meg krónikáikban. Di Santo jól elemzi a krónikások benyomásait és az őket ért hatásokat. Az általa vizsgált források nézőpontjait három fő csoportra osztja: (1) az a hozzáállás, amely szerint az erőszak, amelyet a törvény szerint eljárva, a város érdekében követnek el, teljesen legitim, (2) az a nézőpont, amely szerint az erőszak egy-egy esetben igazolható, még ha jogszerűtlen is, valamint (3) azok az esetek, amelyek kapcsán az erőszakot egyértelműen elítélik. A szerző szerint a Rómával foglalkozó krónikások közül Gherardo di Volterrát mindhárom nézőpont jellemzi, Antonio di Pietro dello Schiavo általában döbbenetlen ír az erőszakos tettekről, Paolo di Lello Petrone kifejezetten Colonna-ellenes hangot üt meg, míg Antonio de Vascho egyértelműen Orsini-párti. A Di Santo által sokszor idézett Stefano Infessura bírálja IV. Sixtus pápa tevékenységét, de Gaspari Pontani inkább a pápával szimpatizál.

Di Santo végkövetkeztetésként megállapítja, hogy a római előkelő családok klienshálózata a vizsgált időszak végéig erős volt. Így fordulhatott elő, hogy a 15. század végén egy római mindenféle következmény nélkül meggyilkolhatott egy másik rómat, mert az kivégeztette kliensét, aki egyébként útonálló volt. A római társadalom e jellegzetességét Di Santo egyfajta „izzó vasként” jellemzi, amely a politikától a gazdaságig az élet

minden területén érezte a hatását. A rokoni kapcsolatokra és a kliens-hálózatokra építő családok, elsősorban a Colonnák és az Orsinik olyan nagy befolyásra tettek szert, amelynek a pápák nem tudtak gátat vetni. Az elit, azaz a „baroni” és a mindenkori pápák kapcsolatára a kompromisszumok nélküli szélsőségek voltak jellemzők: egyes családok vagy a pápa barátai vagy kimondottan az ellenségei voltak.

Alberto Di Santo munkája a különböző konfliktushelyzetek és erőszakos megnyilvánulások széles spektrumát vizsgálja. A szerző a kitűzött célokat tökéletesen teljesíti. Fontos következtetéseket fogalmaz meg, akár a párbajról, akár a Santacrocé-della Valle pártharc kapcsán is. Egyes részművek, például a párbaj és a vendetta közötti kapcsolat tárgyalása esetleg bővebb vizsgálatot

igényelt volna, amely további kérdésfelvetésekhez vezethetne. Ennek elmaradása egyrészt annak tulajdonítható, hogy a szerző a témát tekintve nagyon nagy anyag átvizsgálását és bemutatását vállalta, másrészt figyelembe kell venni a korszak viszonylagos forráshiányát is. Kétségtelen, hogy Alberto Di Santo *Guerre di torri* című könyve páratlan munka, de nem feltétlenül megállapításai, hanem elsősorban sokszínűsége és rendhagyó témakezelése miatt. A könyv bizonyára gyakran idézett támpontja lesz az itáliai városok kutatóinak. Rajtuk kívül bátran ajánlható azoknak a történészeknek, akik betekintést szeretnének nyerni a városi konfliktusok világába.

SZOLNOKI ZOLTÁN

Újabb lépés a római közjog újrafelfedezéséhez Magyarországon

Pókecz Kovács Attila: A principátus közjoga (Kr. e. 27. – Kr. u. 284.); Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2016. 155 oldal

Elöljáróban megállapíthatjuk, hogy a római közjoggal foglalkozó, eddig szerény mennyiségű magyar nyelvű szakirodalom az utóbbi időkből ugrásszerű növekedésnek indult, nem utolsósorban Pókecz Kovács Attila tevékenységének köszönhetően. 2014-ben jelent meg *A királyság és a köztársaság közjogi intézményei Rómában* címmel a köztársaság közjogát bemutató monográfia,¹ majd nem sokkal ezután, 2016-ban napvilágot látott a jelen recenzióban tárgyalt mű, amely az előzőt követő korszakkal, a principátus korával foglalkozik. Ebben a szerző már ígéretet tett a triász harmadik, befejező, a dominátus korával foglalkozó művére, amely reményeink szerint hasonló gyorsasággal követi majd az első két alkotást. Remélhetőleg ezzel teszi majd a szerző – hiánypótló jelleggel – teljessé a római közjog több mint ezeréves fejlődésének bemutatását. Ezen sorozat második részét tarthatjuk tehát most kezünkben, amely a császárság első korszakának, az úgynevezett principátusnak a közel háromszáz éves fejlődéséről szól. A szerző korábbi munkamódszerét folytatva elsősorban az intézményrendszer bemutatására helyezi a hangsúlyt.

Szerkezeti szempontból két nagy részben tárgyalja a vizsgált korszakot: először a történeti fejlődést mutatja be, ezután tér át az intézményrendszer vázolására. Bár ez a technika mindenképpen helyes és dicsérendő, mivel – ahogy arra a szerző is helyesen rámutat –

a történelmi fejlődés ismerete nélkül az intézményrendszer, illetve annak változása, ideértve annak időnkénti zsákutcáit és vargabetűit is, nem érthető meg. Ugyanakkor ez azzal a következménnyel is jár, hogy számos ponton a szerző önmagát ismételni kényszerül, ami kézikönyvként való használat esetén nem zavaró, azonban a munkát egyben olvasva mégis az lehet, mivel az odafigyelő olvasó az új ismeretek helyett a már korábban olvasottakat látja újra, néha szó szerinti hosszabb ismétlésben (például a 40. oldal a 108–109-en ismétlődik).

A szerző a fejlődés egyik és legfőbb motorjának a mindenkor *princeps* személyét tartja, ami egyben megmagyarázza és érthetővé teszi a rendszerben bekövetkező időnkénti változásokat. Természetesen erre csak azon uralkodóknak volt reális lehetőségük, akik huzamosabb ideig töltötték be a hatalmi pozíciót. Az uralkodók személyisége és tetteik azonban különböző megítélés alá estek mind a kortársak, de még inkább az utókor szemében, ennek köszönhető, hogy a történetírás megkülönböztetett „jó” (például Augustus, Hadrianus, Antoninus Pius) és „rossz” (például Nero, Claudius, Domitianus) császárokat.

A szerző kiemeli, hogy a principátus államszervezete, bár annak kialakítása egyértelműen az alapító Augustus (Octavianus) nevéhez fűződik, az ő uralkodási idejének végéig mégsem nyerte el végleges formáját, s hogy az eleve nem egységes koncepció alapján, hanem lassan, évtizedek, sőt évszázadok alatt fejlődött ki, illetve fejlődött tovább. A szerző hangsúlyozza, hogy ez a fejlődés alapvetően

¹ Lásd Bajánházy István: A római közjog újrafelfedezése Magyarországon?! Recenzió: Pókecz Kovács Attila: A királyság és a köztársaság közjogi intézményei Rómában; Dialóg Campus

Kiadó, Budapest–Pécs, 2014, 142 oldal (irodalomjegyzékkel 162 oldal) című monográfiájáról. Aetas, 30. évf. (2015) 3. sz. 217–221.

szokásjogi úton következett be, új intézmények jelentek meg és épültek be véglegesen a rendszerbe, míg mások nem gyökeresedtek meg, vagy később kikoptak abból. Ezzel teljes mértékben egyetérthetünk, hangsúlyozni szükséges azonban, hogy a szokásjogi jogfejlődésnek korábban is komoly szerepe volt a római jog fejlődésében. A magánjogban a jogászok között közismert a jogszolgáltató magisztrátus, a *praetor* jogfejlesztő tevékenysége, amely évről évre szűrte a különböző jogi megoldásokat, és csak a legjobbak éltek túl ezt a lassú érlelési folyamatot. Ugyanakkor az már a jogászok között sem annyira közismert, hogy a közjogban a köztársasági állam is hasonló szokásjogi úton fejlődött ki, mivel teljes szervezete Kr. e. 510-től csak Kr. e. 287-re alakult ki, de még az után is találkozhatunk apróbb változásokkal. A principátus államszervezete tulajdonképpen ezt a jól bevált fejlődési-fejlesztési módszert követte tovább, így ebből a szempontból is követte a köztársasági hagyományokat.

A szerző rávilágít a principátus lényegére, aminek kulcskérdése az egyeduralom birtoкосának, a *princeps* hatalmának legalizálása volt. Octavianus hatalmának tényleges alapját ugyan a magánpénzén felállított hadserege képezte, mely Kr. e. 31. után az egyedüli ütőképes haderő maradt a polgárháború porondján. Erre azonban csak ideig-óráig támaszkodhatott nyíltan, ugyanis politikai ellenfelei legyőzése után a hatalmát legalizálnia kellett, vagyis a hatalmi struktúrát hozzá kellett igazítani a köztársasági államszervezethez, különben a nyílt hatalomgyakorlás könnyen Julius Caesar szomorú sorsára juttathatta volna őt is. Augustus azonban tanult az intő példából, és katonai hatalmát olyan köztársasági intézmények mögé (illetve azokat részben átformálva) rejtette el, amelyekhez nem kapcsolódott a nyílt hatalomgyakorlás képze. A szerző jól követhetően vezeti le ennek lépéseit, és megállapítja, hogy a *princeps* hatalma három pilléren nyugodott.

Az első az *imperium proconsulare*, amely lehetővé tette nemcsak a katonai csapatokat állomásoztató provinciák, de később

mindegyik, így a már pacifikáltak feletti közvetlen irányítást is. Politikai megfontolásból ugyan ezen provinciák névlegesen a szenátus irányítása alatt maradtak, sőt a szenátussal való jó kapcsolat érdekében számos császári provinciát később is a császár által kinevezett szenátor irányított, természetesen ez utóbbi esetben is a császár érdekeinek megfelelően. Lényeges különbség volt azonban a két fajta provincia között pénzügyi téren: míg a császári provinciákból (*provinciae Caesaris*) származó bevételek a császár magánkincstárát (*fiscus*), addig a szenátusi provinciák (*provinciae populi Romani*) bevételei az államkincstárát (*aerarium*) gyarapították, a kettő pedig ekkor még nem mosódott össze.

A második pillér a köztársasági néptribunus hatalmának (*tribunicia potestas*) átvétele volt, anélkül azonban, hogy a *princeps* ezt a tisztséget ténylegesen betöltötte volna. Maga a tisztség tehát ekkorra teljesen kiürült, annak hatalmi elemeit azonban a *princeps* átvette, így egyrészt a nép védelmezőjeként léphetett fel, illetve jogszerűen akadályozhatta meg a magisztrátusok számára kedvezőtlen esetleges döntéseit. Bár ennek köztársasági előzményei jól ismertek, célszerű lett volna ezt a részt is részletesebben kidolgozni, számos történetíró munkája szolgál ugyanis ennek gyakorlati működésére vonatkozóan.

A harmadik pillér pedig – a szerző által az előbbieknél kevésbé részletesen bemutatott és jogilag nehezebben is megfogható – *auctoritas principis* volt, amely bár szintén bizonyos köztársasági hagyományokon alapult (lásd *auctoritas senatus*), ebben az értelmében már egyértelműen az új állambe rendezkedés igényei szerint került felhasználásra. Ennek alapján a *princeps* már kiemelkedett a többi (elvileg vele egyenlő vagy magasabb rangú) köztársasági magisztrátus közül, és szava, illetve döntése tekintélye alapján megfellebbezhetetlen hatalmi döntésként jelent meg. Talán érdemes lenne a későbbi kiadásokban ezt némileg bővebben tárgyalni és magyarázni.

Mindezek révén Augustus el tudta bújtatni tényleges hatalmát, így az nem sértette nyíltan a rómaiak erős köztársasági érzelmeit. Volt azonban az új hatalmi berendezkedésnek egy sarkalatos problémája, ez pedig az utódlás kérdése, illetve annak megoldatlansága. A hatalom örökletessé tétele ugyanis teljesen idegen volt a római hagyományoktól, ami még a királyság idején sem érvényesült (az egyetlen példa a két Tarquinius esete, de ők sem közvetlenül egymás után kerültek trónra), a köztársasági államberendezkedés ötszáz éve alatt pedig természetesen szóba sem kerülhetett. Elvileg ugyan a *princeps* halála után a hatalom és így az új *princeps* kijelölésének joga visszaszállt volna a szenátusra, de a gyakorlatban a *princeps*ek általában már életükben maguk jelölték ki utódait. Azt is megfigyelhetjük, hogy a későbbiekben a hadsereg egyre gyakrabban és erőteljesebben szól bele az utódlásba, amiben visszatükröződött a *princeps* hatalmának tényleges alapja. A principátus idején ugyan találkozhatunk uralkodói dinasztiákkal (például a Iulius-Claudiusok, a Flaviusok), de ezeknél is megfigyelhető, hogy a kiszemelt utódokat nem vérségi alapon, hanem mesterségesen, általában előbb „társként” emelték be a hatalomba, ami helyzeti előnyt biztosított számukra a későbbi utódlásban.

A szerző részletesen kitér a *senatus* megváltozott szerepére is. A polgárháborúk során megfogyatkozott politikai elit ezen a testületen keresztül kapcsolódott az új hatalomhoz, a hatalom gyakorlásában ezen keresztül vett részt. E körben központi kérdés volt, hogy ki határozza meg a szenátusi tagságot (*lectio senatus*). Ez a feladat a köztársaság éveiben a cenzorok hatáskörébe tartozott, a principátus idején – anélkül, hogy a cenzori tisztséget formálisan megszüntették volna – ezt a feladatot a mindenkori *princeps* ragadta magához. Ezzel elérte, hogy a politikai elit összetételét bármikor megváltoztathatta, és a nemkívánatos politikusokat onnan jogszerűen eltávolíthatta.

A köztársaság három pillére közül a népgyűlés(ek) volt(ak) az egyetlen olyan hatalmi

tényező, mely(ek) a principátus alatt teljesen eltűnt(ek) az államszervezetből. Ennek oka egyrészt a határozatképes népgyűlés összehívásának technikai nehézsége, amit a *princeps*ek jó érzékkel kihasználtak, és – ismét anélkül, hogy formálisan ezt az intézményt is eltörölték volna – hagyták egyszerűen kikopni a gyakorlatból, így a népgyűlés szerepét a szenátus, a törvények szerepét pedig a szenátusi határozat (*senatus consultum*) vette át.

Természetesen az új rendszer nem működött volna csupán a régi intézmények átférférfálásával, számos új intézmény is kialakítására is sor került (például a császári megbízottak, akik a császári provinciákban a császárt személyesen képviselték), amelyeket a szerző körültekintően mutat be. Talán a későbbiekben kiegészíthető ez a rész a megbízottak és a császár közötti levelezéssel, melyek dokumentumai jogi forrásokban is megőrződtek, és jól mutatják, hogy a megbízottak sokszor nemcsak az ügynevezett „kényes kérdésekben” (például a keresztényekkel szembeni bánásmód), de egyszerű ügyekben is kikérték a császár véleményét. Ez persze magyarázható függő helyzetükkel is, de érdekes, hogy ebben is a köztársasági gyakorlat köszön vissza, amikor egyes bizonytalan magisztrátusok a szenátushoz fordultak tanácsért.

Az államszervezet változásai bemutatásán túl érdekes az új megoldások között az ügynevezett *alimentatio* intézményének tárgyalása, amely az állami bevételek egy részének elkülönítésével a szegény sorsú gyermekek élelmezésének támogatását biztosította. Ennek keretében – önkéntes alapon – a részt vevő városok állami kölcsönhöz juthattak, amit a kölcsön felvételében részt vevő földbirtokosok földjei mint jelzáloggal terhelte vagyont biztosítottak. A kamatot és az esetleges magánforrásból származó pénzeket viszont szociális célra fordították. Ez, valamint a már korábban ismert, a köztársasági kedvezményes gabonaellátás továbbfejlesztése, az ingyenes gabona, illetve olívaolaj biztosítása a városi szegény rétegek létbiztonságát szolgálta, ami

korát messze megelőző, rendkívül modern gyakorlat volt abban az időben.

Érdekes, bár dogmatikailag vitatható és átgondolásra érdemes a szerző által a magánjogból kifejlődőként bemutatott pénzügyi és katonai jog kialakulásának kérdése. (96–97. old.) A pénzügyi jog területén a császár magánkincstárára (*fiscus*) a magánjog vonatkozott, így az erre vonatkozó szabályok elfogadhatók magánjogiaknak, bár a *fiscus* és az *aerarium* későbbi összeolvadása felveti a közjogi jellegét vagy közjogi hatást. A katonai jog azonban már problematikusabb, mivel annak ellenére, hogy a *princeps* hatalmának alapja eredetileg annak magánhadserege volt, amit felfoghatunk magánjogi jogviszonyként, a katonai jogot mint speciális jogterületet nem tekinthetjük magánjogba tartozónak. A katona ugyanis egyértelműen alárendeltségben állt a katonai hierarchiában felette állóval, végső soron tehát a császárral, akinek fegyelmezési jogköre is volt felette. Magánjogi pert indítani tehát akár még a zsold követelésére is nyilvánvalóan kizárt volt. A katonákra vonatkozó, az általánostól eltérő számos szabályozás is azt mutatja, hogy e rétegre az élet számos területén privilegizált szabályozás vonatkozott. Ez persze hatott a katonák magánjogaira is (például a katonai végrendeletekre), de ettől a katonákra vonatkozó joganyag még közjogi jellegű maradt.

Dogmatikailag szintén átgondolásra javasolt a *ius Italicum* problematikája. A szerző szerint ez az Itáliában lakó latinok jogállását jelentette, ennek azonban ellentmond a római polgárjog kiterjesztése Itáliára a köztársaság végén. Az úgynevezett szövetséges háború során/eredményeként először a Kr. e. 90-ben meghozott *lex Iulia (lex Iulia de civitate latinis /et sociis/ danda)* adta meg a hűséges szövetséges városok lakóinak a római polgárjogot, amelyet aztán Kr. e. 87/84-re lényegében egész Itáliára kiterjesztettek, sőt Kr. e. 49-ben (*lex Roscia de Gallia cisalpina*) még az eredetileg Itália részét nem képező, a Pó folyón túli területekre (*Transpadania*) is. Ez utóbbival lényegében egyidejűleg került sor Itáliában Iulius Caesar nevéhez fűződve az addigi – az

eltérő módon való keletkezést követő – sokszínű önkormányzati rendszer gyökeres átalakítására és egységesítésére, azaz „Itália municipálására”, vagyis az egységes helyi önkormányzati igazgatás kialakítására. Ekkor tűntek el a jogi különbségek a kolóniák (akár római, akár latin joggal alapított városok) és a municipiumok (idegen szerződéssel Rómához kötött városok) között, és most már egységesen municipium (önkormányzat) névvel jelölhetjük a városi közösségeket. Ezek alapján tehát Itáliában a principátus kezdetétől – néhány kivételtől eltekintve – latin jogúakat már nem, hanem csak római polgárokat találunk. Ekkor a *ius Italicum* tehát már csak az Itálián kívüli területeken értelmezhető, ami az egyes ottani városi közösségek privilegizált helyzetét öntötte jogi formába. Ilyen jogokat már a köztársaság idején is adományoztak (például Kr. e. 170-ben *Carteia* számára elsőként Itálián kívül, majd *Aquilea* részére Kr. e. 183-ban), mely folyamat a principátus idején tovább folytatódott, sőt a provinciái – elsősorban hispán – származású császárok maguk is előszeretettel alkalmazták. Ez a kategória egyébként egészen Kr. u. 212-ig fennmaradt, amikor a *Constitutio Antoniniana* a római polgárjog kiterjesztésével megszüntette ezeket a különleges jogállásokat.

Végezetül meg kell említeni, hogy a szerző munkája a tárgyalat mintegy háromszáz év, illetve az ebből a korszakból származó forrásanyag relatív bősége ellenére viszonylag szerény terjedelmű. Ezért mindenképp javasolhatjuk a szerzőnek, hogy a reményeink szerinti további kiadásoknál több, elsősorban jogi forrással (például a hivatkozott levelezésekből vett szemelvényekkel) bővítse az átadandó információt. Mindez természetesen nem gyengíti azt az általános megállapítást, hogy a mű mindenképp értékes, új, a hazai római jogi irodalomban hiánypótló munka, ezért minden e korszak iránt érdeklődőnek – és nem csak jogászoknak – szívből ajánlható.

BAJÁNHÁZY ISTVÁN

Néhány gondolat egy régen várt erdélyi levéltári segédkönyvhöz

Bernhard Heigl – Petra Rezac – Thomas Şindilariu: Archivführer zur Geschichte der Deutschen in Kronstadt und dem Burzenland. Wegweiser durch die Bestände des Staatsarchivs Kronstadt/Braşov und des Archivs der Honterusgemeinde unter besonderer Berücksichtigung der Handschriften. Schriften des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa. Bd. 58. De Gruyter Oldenbourg Verlag, München, 2016. 714 oldal

Bizonyára sokak számára öröndetes volt az a fejlemény, hogy az utóbbi évtizedek során egyre könnyebben hozzáférhetővé váltak a páratlan kulturális kincseket őrző nagy erdélyi levéltárak. Mindazonáltal, bár a korábbiakhoz képest lényegesen kedvezőbbek a kutatási feltételek, a 20. század örökségként még mindig számtalan problémával szembe-sül az érdeklődő, ha anyaggyűjtésre vállalkozik példának okáért az egyik legjelentősebbnek tartott brassói levéltárban. „Kívülről jövő” ember számára – akkor is, ha történész az illető – itt is nagyon nehéz a tájékozódás, hiszen a város változatos provenienciájú régi gyűjteménye jelenleg több egységre bontva létezik, melyeket ide-oda vetett a múlt század drámai fordulatokban bővelkedő története. Pedig nagy és jelentős dokumentumgyűjteményről van szó, amely mindenképpen megérdemli a kutatók és az érdeklődő laikusok figyelmét, hiszen Brassó és a várost körbe ölelő Barcaság Erdély egyik meghatározó történelmi régiója, mely a középkortól kezdve közigazgatási, gazdasági és művelő-

dési csomópontként működött a mindenkori befogadó állam területén.

Az sem vitás, hogy az ide köthető levéltári anyagok köre jócskán túlmutat a lokális történelem korlátain. Brassót és a Barcaságot nem véletlenül említjük együtt, hiszen a vidék és a város sajátos szimbiózisban élt a legkorábbi időkől kezdve. Jelentőségük a 13. század óta írott forrásokkal is alátámasztható. Mindenképpen rendkívül gazdag irat-együttessel van tehát dolgunk, jóllehet a ránk maradt emléktanyag már csak töredéke az eredetileg jóval bőségesebb gyűjteménynek. A brassói levéltár ugyanis a különösen hányatott sorsú közgyűjtemények közé tartozik a Kárpát-medencében. Érte tűzvész, háborús kár és fosztogatás, de ami talán a legfájóbb minden levéltári sorscsapás közül, az a második világháborút követő diktatúra szakmai szempontokat messzemenően mellőző államosítása és átszervező intézkedései, melyek darabokra tördelték az eredetileg viszonylag egységes és rendezett anyagot. Mindezek dacára a brassói és barcasági dokumentumok iránt érdeklődő kutató még így is kedvére válogathat a források között, feltéve, ha tudja, hogy a többször megbolygatott brassói levéltári rendszerben pontosan mit és hol kell keresnie.

Brassó jelenlegi levéltári térképét tekintve két nagyobb gyűjtemény létezik, melyek felölelik a helyi források legnagyobb részét. Egyfelől a román állami levéltári hálózat rendszerébe integrált városi levéltár (Direcția Județeană Braşov a Arhivelor Naționale – Staatsarchiv Kronstadt),¹ melyet mai formájában 1939-ben hoztak létre az addigi, legalább ötszáz éve működő helyi gyűjte-

¹ A levéltár angolul, németül és magyarul is böngészhető honlapja: <http://arhivelenationale-brasov.ro>.

mény szerves folytatásaként. Másfelől az evangélikus egyház 1958-tól változó illetékességi körrel működő Honterus-levéltára (Archiv und Bibliothek der Honterusgemeinde Kronstadt),² mely lényegében a régebbi „Fekete-templom levéltára” elnevezésű gyűjtemény egyház- és művelődéstörténeti dokumentumait foglalja magában. E két nagy levéltári halmazról nyújt részletes tájékoztatást a recenzált kötet, bár – mint a szerzők is megemlítik – mellettük még több más, kisebb-nagyobb, olykor magánkézből előkerülő gyűjteményről is tudunk, s meglehetősen nagy azon levéltári dokumentumoknak a száma, melyek létezéséről vannak ugyan értesüléseink, de napjainkban vagy hozzáférhetetlenek, vagy mára már örökre elvesztek a tudományos érdeklődés számára.

A széttagoltság mellett nem könnyíti meg a dolgunkat az sem, hogy az előzetes tájékozódáshoz német vagy román nyelven íródott, eltérő szempontokat alkalmazó és a város jelenlegi gyűjteményeiben helyileg egymástól távol eső, papíralapú rész-inventáriumok állnak a kutató rendelkezésére. A legszerencsésebbek akkor vagyunk, ha sikerül avatott segítőt találnunk valamelyik levéltáros személyében, de még ekkor is kétséges, vajon megtalálja-e a kezelő a keresett iratot az át-meg átszervezett raktár polcain. Félreértés ne essék, fiaskó esetén (már) nem a kollegiális jó szándék hiányzik – hanem a rendszerezett, átfogó, közérthető és mindenki számára elérhető segédlet. Ezen évszázados hiátust hivatott pótolni a brassói Honterus-közösség levéltárosa, Thomas Şindilariu és kollégái vállalkozása, az itt bemutatott *Archivführer*. Ahogyan az impozáns kötet bevezetésének első soraiból is kiderül, e munka üdvös törekvése az, hogy orientálja a kutatókat Brassó és a Barcaság történetére vonatkozó, különböző helyeken őrzött iratok sokaságában.

Ami az útmutató szerkesztési elveit illeti, tekintetbe kell venni azt is, hogy a benne

feldolgozott levéltári anyag alapvetően az erdélyi szászság, tehát egy olyan sajátos német ajkú közösség létezésének kulturális lenyomata, mely kisebbségként küzdött a fennmaradásért és a lokális identitás megtartásáért gyakorlatilag 12. századi megtelepedésétől fogva, mára pedig szinte teljesen eltűnt Erdélyből. Nem véletlen tehát a szerzők egyébként a kötet címében is hangsúlyozott azon szándéka, hogy munkájuk elsősorban a barcasági német (voltaképpen szász) relevanciákra összpontosít. A szászok jelentős irásbelisége a középkor óta nyomon követhető, Brassó pedig a második legjelentősebb erdélyi szász levéltárral rendelkezik a Szász Univerzitás „fővárosaként” számon tartott Nagyszében után. Mivel azonban a vaskos segédlet összeállítása során nyilvánvalóan terjedelmi szempontokra is tekintettel kellett lenni, további válogatás vált szükségessé még a „német” vonatkozású irategyüttesek között is. Nem lehetett azonban könnyű dolga a könyv alkotóinak, amikor megkísérelték meghatározni, mi is tartozik a „német ügyek” körébe. Azokban az esetekben, amikor az etnikai meghatározottság markánsan kirajzolódott – egyesületek, hagyatékok, szász többségű barcasági falvak iratai –, nem volt nehéz a döntés, ám a magánemberek és kisközösségek szintje fölötti struktúrák esetében már nehezebb lehetett a válogatás: adminisztratív, politikai, társadalmi és gazdasági szerveződések szintjén azon képződmények irathagyatéka került be a kötetbe, ahol kimutatható a helyi német elem hatása, tehát leginkább a brassói központ szász magisztrátusának ügykezeléséből kikerülő dokumentumok úgy városi, mint kerületi illetékességű kérdésekben. Brassó és a Barcaság helyzetéből adódóan ez utóbbi megoldás egyébként azt is eredményezi, hogy a regionális vagy országos ügyeket érintő dokumentumok sem estek ki a szerkesztők látóköréből, így a régió története iránt érdeklődők

² A brassói Honterus-közösség levéltári és könyvtári gyűjteményeit feltüntető, korszerű

keresőprogrammal felszerelt német nyelvű honlapja: <http://www.honterus-archiv.ro>.

széles köre számára nyújt nagy segítséget e kötet.

A lényegre törő történeti bevezetés – az útmutatóban történő további tájékozódást is megkönnyítendő – tematikus csoportokra bontva kezeli a Barcaság és Brassó nyolc évszázados múltját: a politika- és kormányzat-történet mellett helyet kapott itt a Brassó esetében olyannyira meghatározó egyház- és iskolatörténet, illetve a gazdaságtörténet is. Az *Archivführer* minél hatékonyabb használatát bőséges használati tanácsok segítik, amelyek feltárják a brassói levéltárak jelenlegi struktúráját és rendezési elveit, amelyek nélkül sajnos aligha képzelhető el eredményes levéltári munka a fentebb már említett bonyolult helyzetben. Kiemelt helyet kapott a kötetben még egy átfogó hely- és levéltár-történeti bibliográfia gazdag német, román és magyar nyelvű szakirodalmi hivatkozásokkal.

Mindezeket követően veszi kezdetét a brassói levéltárak fond- és állagjegyzéke, a fenti szempontok alapján szelektálva és több részre bontva: az első szakasz az állami, a második az egyházi gyűjteményt mutatja be: egységes rendező elv alapján, de nem egyforma terjedelemben. Emellett helyet kapott a vegyes – állami és egyházi – érintettségű, laikusok számára is jellemzően népszerű kutatási terepet képező matrikulák egyszerű felsoroláson alapuló gyűjteménye, melyről itt nem tartom szükségesnek bővebben megemlékezni. A történész számára jóval izgalmasabb fejezetek közül az első – sajnálatos módon a kevésbé részletezett – a mai Kovács-bástyában található állami levéltárral foglalkozik: áttekinti Brassó város 14–20. századi dokumentumokat őrző, külön levéltári entitásként kezelendő archívumát (oklevelek; akták; számadások, adózás, összeírások; protokollumok, városi hivatalok és intézmények, birtokügyek; céhes iratok; fotográfiák; térképek és tervrajzok), illetve a 18–20. századra koncentrált „állami levéltári álagok” vegyes csoportját (egészségügy; egyesületek, szervezetek, intézmények; barcasági helységek levéltárai; iskolaügy; bankok és

üzemek; megyei, regionális és kerületi hatóságok; jogügyek; hagyatékok; a román kommunista párt helyi vonatkozású iratai; állami és egyházi anyakönyvek). A szerkesztők rövid leírásán keresztül bepillantást kapunk az egyes kötetek és dossziék tartalmába, illetve szükség esetén konkordanciák segítik a korábbi levéltári segédletekkel történő egybevetést.

Hasonló kidolgozás jellemzi azt a szakaszt, melyben a Honterus-közösség levéltárának és könyvtárának azon gyűjteményeiről kapunk áttekintést, amelyekben a brassói szász evangélikus egyház igazgatástörténeti állagát, illetve a barcasági kerület egyházközösségeinek számos kislevéltárát őrzik. Az utolsó fejezet a kora újkori művelődéstörténet kutatói számára bírhat különös értékkel, hiszen a „*Handschriftensammlung*”, vagyis kéziratgyűjtemény néven ismertté vált gyűjteményt mutatja be, melynek jelentőségét kiválóan jelzi, hogy egymagában kiteszi a kötet hátralévő mintegy 450 oldalát. Ez az *Archivführer* egyedüli része, amelyben – a múltbéli brassói szász levéltárosok munkáját dicsérő régebbi cédulakatalógusok nyomán – ténylegesen darabszintű jegyzékek teszik könnyebbé az előzetes tájékozódást.

Nem vitás, a szerkesztők minden tőlük telhetőt megtettek annak érdekében, hogy a rendelkezésre álló levéltár-történeti ismeretek és gyakorlati tapasztalatok alapján hasznos munkát adjanak a brassói levéltárak iránt érdeklődők kezébe. A precíz gyűjtőmunka mellett még arra is volt gondjuk, hogy – levéltári segédletek esetében kevésbé szokványos módon – az egyes gyűjteményekre vonatkozó praktikus információkkal lássák el az olvasót: a levéltári helyszínekhez pontos elérhetőségeket közöltek (bár az is igaz, hogy az állami levéltár nyitvatartása időközben megváltozott), illetve egy-egy áttekintő jellegű gyűjteménytörténeti bevezetőt csatoltak az egyes fejezetekhez.

Végezetül essék szó még egy fontos szempontról, mely tovább emeli a kétségkívül hiánypótló és hasznos segédkönyv értékét. Bár 21. századi kezdeményezésről van szó, mely-

nek megvalósulásában a jelen levéltáros-történész szakembereié a főszerep, semmiképp sem feledkezhetünk meg arról, hogy az *Archivführer* végső soron az előző levéltáros generációk munkájának szerves folytatása. A korábbi rész-inventáriumok és áttekintő levéltár-történeti jegyzetek nélkül e vállalkozás nem valósulhatott volna meg, s hasonlóképp nélkülözhetetlennek tűnik a régebbi nemzedék latin–német–magyar–román nyelvtudáson és elmélyült paleográfiai ismereteken alapuló szaktudása, s emellett a hányatott sorsú brassói és barcasági levéltárak mintegy „emlékezetből” történő felidézésének képessége. Különleges szerencse, hogy mindmáig vannak közöttünk olyan szak-

emberek, akik készséggel állnak rendelkezésre, ha hosszú munkásságuk alatt felhalmozott hatalmas tudásukra van szükség. Nem véletlen tehát, hogy az *Archivführer* voltaképpen maga is tisztelgés egy hosszú és gyümölcsöző történész-levéltáros életpálya előtt: a kötet Gernot Nussbächer 75. születésnapjára készült el, aki félévszázados, nehéz körülmények között is kitartó szolgálattal írta be magát a brassói levéltártörténetbe, és nélkülözhetetlen tudása a szóban forgó levéltári segédlet elkészülésében is mindvégig biztos támpontot jelentett.

CZIRÁKI ZSUZSANNA

A kritika veszélyeiről

Reinhart Koselleck: Kritika és válság. Tanulmány a polgári világ patogeneziséről. Budapest, Atlantisz, 2016. 321 oldal

Koselleck (1923–2006) korának egyik legnagyobb hatású újkortörténésze, akit a nemzetközi szinten elsősorban a szerző- és szerkesztőtársakkal együttműködésben készített fogalomtörténeti szótár, hazánkban viszont inkább *Elmúlt jövő* című esszégyűjteménye és az aszimmetrikus ellenfogalmakról írott tanulmánya tett ismertté. A német történelemfilozófiai gondolkodás fő műveinek magyar nyelven való elérhetőségét szíven viselő Atlantisz Kiadó most e jeles szerző 1954-ben elkészült, azóta több nyelven közölt, sokat hivatkozott doktori értekezésének kiadására vállalkozott (Boros Gábor szép magyar fordításában). Ahogyan a munka címének utolsó szava már sejteti, a könyv ahhoz az európai – és különösen a német – gondolati hagyományban igen erős irányzathoz tartozik, amely a modernitás félrecsúszását és a felvilágosodás önellentmondásait bírálja. Az értékelés és a kontextualizáció előtt a mű gondolatmenetének rekonstrukciójára teszek kísérletet.

A könyv előszavában Koselleck igen magasra helyezi a tétet: álláspontja szerint az akkori – 1950-es évekbeli – válság (értsük ezalatt a két, egyaránt a „haladásra” hivatkozó blokk szembenállását) a polgári társadalomnak az állammal való szembefordulására, pontosabban e folyamat történelemfilozófiai hátterére vezethető vissza. A különböző történelemfilozófiákat Koselleck szerint nem tartalmuk, hanem társadalmi funkciójuk teszi a permanens válság kiváltó okaivá. Gondolatmenetének kiindulópontja az a történelmi pillanat, amikor a modern államfejlődés első állomását jelentő abszolút állam a vallásháborúk keserű tapasztalatára építve leválasztja a vallási és morális kérdéseket a

saját maga számára fenntartott, centralizált és racionalizált hatalomgyakorlásról: a békes együttélésre képtelennek bizonyult polgárokat megfosztja a politikai participáció lehetőségétől, cserébe viszont magánszférájukban korlátlan szabadságot biztosít nekik. Bár e kifejezéseket nem használja, de gyakorlatilag arról van szó, hogy a pozitív szabadságot feláldozzák a negatív szabadság oltárán. A polgár ennek következtében széthasad szabad lelkiismerettel bíró „emberre” és engedelmessé kénytelen „alattvalóra”, ami azonban a korszak emblematisz bőlcselője, az emberek vallási és erkölcsi meggyőződéseit pusztító érzülettel lefokozó Hobbes szerint feltétlenül szükséges volt, hiszen stabil politikai rendszer csak így jöhetett létre. Külpolitikai téren ezzel párhuzamos folyamat játszódik le (melynek elemzése során Koselleck Vattel műveire épít): a *persona moralis*ként felfogott állam, kizárólag a *raison d’Etat* elvárásait szem előtt tartva, magát minden erkölcsi megfontolástól eltávolítva néz szembe a többi állammal. A felvilágosodás abban a szűk résben bontakozik majd ki, amelyet az abszolút hatalom meghagyott az emancipálódott embernek: békeidőben a rendszer létrejöttének okai kikopnak a polgárok tudatából, s a hobbésianus kettős morál meghaladásra ítélt meghasonlasként lepleződik le. Koselleck szerint a felvilágosodás Locke-kal kezdődik, aki az emberi lelkiismeret morális terében keletkező „polgári törvényeknek” tulajdonítja annak lehetőségét, hogy az individuum többé nemcsak magányosan morgolódva, hanem társadalmi keretek között is véleményezze a közélet történéseit. A polgári morál – bár a döntéshozatal mechanizmusaiból továbbra is kizárattatik – fokozatosan a nyilvánosság részévé válik, s csak idő kérdése, mikor intéz majd frontális támadást a szuverén törvényével szemben. A hatalomból kizárt újkori

polgárság öntudata a szellemi kritika és a morális ítélezés szorgos gyakorlása során bontakozik ki. A hobbes-i lelkiismeret tehát politizálódik és társadalmiasul: a polgár „el-felelji” morál és politika megörökölt elválasztásának okait, ám e felejtés, ahogyan az későbbi fejlemények bizonyítják, az oppozíció polarizálódásával jár.

Angliában az államhatalom és a polgári szellemi elit között volt valamelyes átjárás, ám a kontinensen a kritikai hang képviselőt két, egymással nagyjából párhuzamba állítható és teljességgel az abszolutizmus rendszerének elvárásai szerint működő „intézmény”, a szellem köztársasága (*la république des Lettres*) és a szabadkőművesség látta el. Az előbbire – melynek emblematiszmus figurája Koselleck szerint Pierre Bayle – az igazság elfogulatlan és kérlelhetetlen keresése, a kritikai ész már-már szellemi polgárháborút idéző uralma jellemző. A Bayle nevével fémjelzett kritikai módszer az emberi tudás minden területén alkalmazható volt (bár a hugenotta bölcselet megtorpan az állam bírálata előtt, mert emlékszik még a polgárháború dialektikájára): a végtelenbe feltartóztatathatatlanság rohanó észnek elsőként a hagyományos világrend leggyengébb láncszeme, a kinyilatkoztatott vallás esik áldozatául. A szellem köztársaságában olyan per zajlik az igazságért, amelyben a kritika önjelölt gyakorlója az ügyész és a bíró szerepét egyaránt betöltik, s mivel a különféle ismereteknek és intézményeknek az ész törvényszéke előtti igazolása természeténél fogva végtelen folyamat (hiszen nincsenek megkérdőjelezhetetlen igazságok), a kritikus kénytelen a „haladásban felfedezni a létmódjának megfelelő időstruktúrát”. Ez azt jelenti, hogy Koselleck értelmezésében az emberiség erkölcsi progressziójának tétele, melyre az egész felvilágosodás épül, áttételesen szintén a sikeres abszolutizmus terméke, hasonlóan egyébként a világ végletekig polarizált felfogásához: a felvilágosodás diskurzusának központi metaforája Koselleck szerint a fény és a sötétség küzdelme, ahol is a jó oldalt a hatalomból kizárt kritikai értel-

miségek, a rosszat pedig a politikai rend működtetői képviselik.

Franciaországban a hatalomból kiszorított nemesség, az államot finanszírozó pénzemberek, a szellemi életre nagy hatást gyakorló hugenotta emigránsok és végül az Enciklopédia körül csoportosuló filozófusok összességében óriási társadalmi súllyal és tekintéllyel bírnak ugyan, ám politikai befolyással nem rendelkeznek. A művelt társadalmi rétegeket átfogó morális internacionálé tagjai a világ megjobbításának és a rossz gyökeres kiirtásának kérdéseiről olyan intézményekben – példaként Koselleck Saint-Pierre abbé *Club de l'Entresolj*-át említi – társalognak, melyeknek politikai jellegét (maguk előtt is) letagadják, az általuk használt moralizáló idiómában a politika ugyanis a bűnös machiavellizmussal kapcsolódik össze. A felvilágosodás emblematiszmus szereplőit Koselleck azonban egyértelműen a szabadkőművesekben és az illuminátusokban látja: a páholytagok – csak a szellem köztársaságának polgáraiéhoz mérhető álszentséggel – az erkölcs és az igazság apolitikus bajnokaiként állítják be önmagukat, ám büszkén deklarált „államonkívüliségük a titok médiumában fokozatosan államellenességgé lényegül át”. (99. old.) Bár az államellenes cselekvés politikai jellege sokáig még a résztvevők előtt sem tudatosul, a menedékhelyből lassan mégis titkos harci bázis válik. Lessing híres *Ernst és Falkj*-ából kiderül az is, hogy a páholyokban olyan problémákra is megoldást ígérnek, amelyek a társadalmi együttélés szükségyszerű velejárói – nem más ez, mint utópizmus, mondja Koselleck, hiszen a világ eredendő fogyatékoságát csak egy ostobán (kritikátlanul, viccelődhetne az ember) perfekcionista morál akarhatja felszámolni.

Az állam és az őt kritizáló társadalom között fennálló feszültség akkor transzformálódik krízissé, amikor sokak számára nyilvánvalóvá válik, hogy a reformjavaslatok megvalósítása politikai cselekvést igényel, és előreláthatatlan politikai következményekkel jár. Amit a felvilágosultak morális ítéletekből

levezethető történelmi szükségszerűségnek látnak, az valójában zűrzavar és erőszak formáját fogja ölteni. Bár Koselleck szerint például Raynal nézetei tűnhetnek mérsékeltnek ugyan, a politikára álszentség nélkül tekintők jól tudják, hogy az ideálként kitűzött Amerika és az erkölcsi tisztaság nem magától, hanem a régi renddel való erőszakos leszámolás útján jön el. A kritikus kérdést – hasznosak-e a forradalmak? – Raynal tehát a történelemfilozófia kerülőútján válaszolja meg: a forradalmak elkerülhetetlenek. Hasonló álláspontra helyezkedik tehát, mint a 18. század második felének szabadkőművesei és illuminátusai, akik szerint az irracionális elvek szerint működő abszolutista állam mintegy magától, saját ellentmondásai és sikertelensége okán fog megdőlni. A felvilágosodás ideológiai uralmát tehát Koselleck szerint az uralom uralom voltának eltagadása, a politikum sajtószerevének hamis morális terminusokkal való leplezése jellemzi.

Az álszent (mert a társadalmi-gazdasági változásokat az abszolutista rendszer formális fenntartásával megvalósítani kívánó, a hatalmat és jogot pedig még Locke-nál is radikálisabban szembeállító) Turgot-val ellentétben Rousseau legalább őszinte: beismeri, hogy a hatalomváltás lényegében polgárháborút jelent, azaz tisztában van azzal, hogy a kritika krízishez vezet. Az ő hipokrizisének lényegét máshol kell keresnünk: a genfi filozófus oly mértékben idealizálja a természeti állapotot, hogy szükségszerűen romlottnak lát minden, az embert is megrontó politikai struktúrát. Így megoldási javaslata nem kevésbé utópikus és proto-totalitárius, mint a többi felvilágosulté, hiszen a *volonté générale* metafizikai fogalmára épülő permanens forradalma permanens diktatúrát implicál, amelynek szelleme még azt a privát tere is áthatja, amelyet Hobbes még meghagyott az egyénnek. Rousseau a meghasadt-ság problémáját morál és politika egyesítésével látja megoldhatónak, márpedig ehhez az érzületet is államosítani kell, aminek megvalósítója a cenzor.

A német fejedelemségekben a hatalom képviselői indokoltan róják fel a kritikusoknak rosszul leplezett uralmi ambícióikat, s keményen le is számolnak a titkos szervezettekkel. Mi tette olyan félelmetessé a kis létszámú polgári ellenzéket? A történelemfilozófiában rejlő felforgató potenciál: „A szekuláris haladás képévé átfarmálódó keresztény eszkatológia, a morál és politika dualizmusába beépülő gnosztikus-manicheus elemek, ókori körforgástanok, s végül a történelemre alkalmazott legfrissebb természettudományos törvényszerűségek – mindezek hozzájárultak a 18. század történelemfilozófiai tudatának alakulásához.” (167. old.) Márpedig Koselleck ahhoz a szkeptikus generációhoz tartozik, amely a legmélyebb gyanakvással él a történelemfilozófia iránt, s abban a legújabb kori totalitarizmusok szálláscsinálóját látja. Annak tudata, hogy a történelem tervezhető, utópikus beállítottsághoz vezet: Koselleck szerint az utópizmus a politikához való, történetileg meghatározott, majd pedig történelemfilozófiailag rögzített téves viszonyulásból fakad. A leibnizi teodíceát brutálisan szekularizáló illuminátusoknál, Weishauptnál és Kniggénél az ember számára átláthatatlan isteni üdvterv az öntelt történelemfilozófiai tervezők titkává válik. Az eszkatológia történelemmé alakul tehát, ám a tökéletes világrend megvalósítására küldetéstudatosan törekvők a „miként” apró részleteire nem figyelnek. Koselleck szerint a politika az emberi lét állandó feladata, márpedig a felvilágosultaknak mindig komoly hajlamuk volt a történelem fakticitásának eltagadására és utópikus konstrukciókkal való elfedésére.

Koselleck nagyívű munkájához sok szempontból lehet közelíteni. A később írott, ám magyarra korábban lefordított művek olvasói a ráismerés örömeivel fedezhetik fel a könyvben a szerző fogalomtörténeti érdeklődésének első csírait (gondoljunk a kritika, a forradalom vagy éppen az emancipáció fogalmának kapcsán papírra vetett eszmevitatásokra). Véleményem szerint ezek a könyv legérdekesebb és legmaradandóbb

rétegét alkotják. Hosszan fejtegethetnénk azt is, milyen helyet foglal el a munka a történetfilozófia megőrzendő vagy elvetendő volta, illetve a modernitás és a megelőző idők közötti kontinuitás/diszkontinuitás kérdésében zajló vitákban. Köztudomású, hogy a fiatal Koselleckre Carl Schmitt, Heidegger és Gadamer egyaránt nagy hatással volt. A történelemfilozófia szekularizált eszkatológiaként való értelmezését (amely azért nem központi tézise a műnek) nyilvánvalóan Löwith-től vette át, Blumenberggel kapcsolja viszont össze a modernség „újdonságának” hangsúlyozása. Bár Schmitttel vagy Löwith-tel ellentétben Kosellecknél nincs szó arról, hogy a bukott modernitást egy sokkal jobb korábbi állapottal szembesítse, a *Kritika és válság* szerzője mégis nyilvánvalóan ahhoz a szkeptikus generációhoz tartozik, amely, Joachim Ritter nyomán, az „értelmeközvetítő értelmiségek” kultúrforradalmi tevékenységéhez köt minden, az önmagával kompenzatorikus úton megbékélt modernitás önképébe nem illő jelenséget. A magyarul szintén olvasható Odo Marquardhoz vagy éppen Feyerabendhez hasonlóan Koselleck is tagadja a morális univerzalizmus konstruktív vagy kritikai szempontjainak érvényességét: radikális historizmusuk nyilvánvalóan azt a célt szolgálja, hogy az Új Oształy papi uralmának szálláscsinálójaként és a forradalmi zűrzavar felelőseiként bélyegezzék meg mindazokat, akik a történetfilozófia garantálta, jövő felé irányzott időtudat nevében veszik védelmükbe a modernitást, és apokaliptikus nyelven hirdetik annak kulcsfogalmát, a haladást. Későbbi műveiben Koselleck (ahogy Löwith is) mára túlhaladott történeti epizódként írja le az egyetemes világtörténelem fogalmát és a ráépülő haladásfilozófiát: a nagy elbeszélések elhalványulását, majd teljes hitelvesztését követően történelem helyett történelmekről kell beszélnünk, írja – s maga a fogalomtörténeti szótár is könnyen olvasható a történelemfilozófia robbanékony tartalmait semlegesíteni célzó vállalkozásként (éles ellentétben áll ez azzal, amit a modernitásra befejezetlen

projektként gondoló Habermas mond: szerinte éppen napjainkban, a teljesen globalizált világ létrejöttével köszönt ránk a világtörténelem ideje). Az újkori ember autonómiáért folytatott küzdelmével s a hatalom társadalmi ellenőrzés alá vonásának folyamatát, amelyet a német idealista filozófia „progresszív” tradíciója komoly emancipatórikus vívmánynak könyvel el, Koselleck e könyvben kizárólag tragikus következményei felől képes tárgyalni, méghozzá oly módon, hogy meglehetősen egyoldalú képét adja mind az egyszerűen csak „abszolutista” jelzővel minősített régi rendnek, mind a felvilágosodásnak. Az előbbi vonatkozásában visszatetszőnek tűnhet a kizárólag Istennek felelős szuverén hatalom hatékony működésének mármár Carl Schmittet idéző apológiája. Az újkori politikai szintér kosellecki rekonstrukciójából teljesen hiányzik továbbá az a (később J. G. A. Pocock által feltárt) republikánus politikai hagyomány is, amelynek letéteményesei éppen azon hobbes-i recept ellen tiltakoztak, hogy az individuum a politikai partícipáció lehetőségének feláldozása útján tegyen szert lét- és vagyonbiztonságra vagy éppen lelkiismereti szabadságra, továbbá akiknek éppenséggel a politika és moralitás összekapcsolódásáról voltak meglehetősen szigorú elképzeléseik (a politikának a vallási-teológiai nézetektől való eloldása számukra nem jelentette az erkölcstől való autonómiát), amelyek bizsonnyal hatást gyakoroltak a forradalmak lefolyására is. Egyébként is problematikusnak tűnik az a kizárólagos szerep, amelyet Koselleck a hobbes-i gondolatmenetnek tulajdonít az „abszolutista rendszer” megalapozásában vagy önképében: Európa különböző országaiban a szuverén hatalom letéteményesei az államot nem egyszerűen a *raison d’Etat* eszközeként, hanem racionális és *egyben* morális, sőt isteni eredetű entitásként definiálták (lásd például Bossuet tanítását), ráadásul a domináns egyházak elvárásaitól sem függetlenítték magukat oly mértékben, amennyire azt Kosel-

leck sugallja, hanem felekezeti államokként (*confessional state*) működtek.¹

Nyilvánvalóan abszurd volna számon kérni egy 1950-es években írott munkán a felvilágosodás kutatóinak az elmúlt fél évszázadban elért eredményeit. Mégis nehezen szabadulunk attól a gondolattól, hogy már a könyv megírásának idején is lehetséges lett volna tényszerűbben és negatív elfogultságoktól mentesebben közelíteni a sokszínű felvilágosodáshoz. „Írásom tárgya mindvégig a felvilágosodás történésegyesége az abszolutista állam keretei között” (19. old.), jelzi, majd arra is utal, hogy a különböző idézett szerzőket egymással teljességgel behelyettesíthetőeknek látja, márpedig ennek olvastán egyáltalán nem lepődhetünk meg azon, hogy szerzőnk teljes érdektelenséget tanúsít a felvilágosodás belső törésvonalai és vitathatatlan ideológiai-szociológiai sokszínűsége iránt, s műve prekonceptiójának alárendelt módon, a korszak központi szereplőinek állítja be a szabadkőműveseket és az illuminátusokat, kizárólagos szerepet tulajdonítva a páholyokban honos történetfilozófiai-moralizáló diskurzusnak. Az efféle szimplifikációkra már régen megszülettek a válaszok, gondoljunk például K. M. Baker munkáira, aki azt bizonyítja, hogy a 18. század második felében a legkülönbözőbb politikai diskurzusokra (republikánus, történeti, adminisztratív) építve volt lehetséges kihívást intézni az abszolutista rendszerrel szemben. Még ennél is fájdalmasabban igazságtalannak tűnik az „utópikus” jelző hasz-

nálata minden társadalom- és hatalomkritikai erőfeszítés megbélyegzésére (ez *mutatis mutandis* akár ismerős is lehet a mai magyar politikai diskurzusból).

Összességében úgy gondolom, hogy történeti munkának némileg pontatlan és egyoldalú, ideológiai indíttatású felvilágosodáskritikának viszont túlzottan is szégyellős Koselleck munkája. Hasonló témában néhány évvel Koselleck után (1962-ben) Jürgen Habermas – akinek a *Kritika és válság* nagyon nem tetszett, abban ugyanis Carl Schmitt tanainak felvizezett változatát látta – sokkal árnyaltabb és meggyőzőbb történeti-szociológiai rekonstrukcióját adta a korszaknak a *Társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása* című munkájában. Habermas ott azt mutatta ki, hogy a politikai szféra szereplői képesek voltak új elvárásokat és új normákat megfogalmazni (ilyenek például az emberi jogok): a nyilvánosság és a közvélemény pedig olyan fórumokká váltak, amelyek ezeknek helyet adhatnak, s életre hívhatják a deliberatív demokráciát. A felvilágosodást nem kategorikusan elparentálni kívánó, hanem vívmányait továbbörökíteni kívánó szerző munkájának elemzéseit azóta sokan bírálták és finomították, ám mégiscsak a korszak kutatásának klasszikusává nemesedett – ezt Koselleck könyvéről aligha mondhatjuk el.

BALÁZS PÉTER

¹ A francia protestánsok a 17. században sok szempontból másodrendű polgárai voltak a katolikus francia monarchiának, a nantes-i

ediktum 1685-ös visszavonása pedig minden joguktól megfosztotta őket.

Számunk szerzői

CLAUDIA ALRAUM (Claudia.Alraum@fau.de) – történész, Friedrich-Alexander-Universität, Erlangen-Nürnberg

BAJÁNHÁZY ISTVÁN (jogbajan@freemail.hu) – római jogász, Miskolci Egyetem

BALÁZS PÉTER (tantris17@hotmail.com) – történész, Szegedi Tudományegyetem

BARABÁS GÁBOR (barab.gabor@gmail.com) – történész, Pécsi Tudományegyetem

CZIRÁKI ZSUZSA (czzsuzsanna@gmail.com) – történész, Szegedi Tudományegyetem

CSEERNUS SÁNDOR (csernus@hist.u-szeged.hu) – történész, Szegedi Tudományegyetem

MARIE-MADELEINE DE CEVINS (marie-madeleine@decevins.fr) – történész, Université de Rennes 2

F. ROMHÁNYI BEATRIX (t.romhanyi@gmail.com) – történész, Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest

HARASZTI SZABÓ PÉTER (szabo.szpeter@hotmail.com) – történész, PhD-hallgató, MTA-ELTE Egyetemtörténelmi Kutatócsoport, Budapest

HORVÁTH ILLÉS (eliam3@gmail.com) – PhD-hallgató, Pécsi Tudományegyetem

JUHÁSZ PÉTER (pjuhasz2003@gmail.com) – PhD-hallgató, Szegedi Tudományegyetem

KATONA CSETE (csete.katona@gmail.com) – PhD-hallgató, Debreceni Tudományegyetem

PÉDERI TAMÁS (st.toma.st@gmail.com) – PhD-hallgató, Pécsi Tudományegyetem

SZOLNOKI ZOLTÁN (szolnoki.zol@gmail.com) – PhD-hallgató, Szegedi Tudományegyetem

TUSOR PÉTER (tusorpet2@gmail.com) – Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba

A fordításokat BARABÁS GÁBOR, GALAMB GYÖRGY és RAKOVSZKY ANDRÁS készítette.

Contents

Essays

- CLAUDIA ALRAUM
Unification through jurisdiction. Remarks on papal judges delegated
in Apulia prior to 1189 5
- PÉTER JUHÁSZ
The order of succession in the Árpád dynasty between the 10th and
12th centuries 17
- GÁBOR BARABÁS
Duke Coloman of Slavonia and Pope Gregory IX. A Hungarian Royal
Prince in the Service of the Apostolic See? 36
- SÁNDOR CSERNUS
Imperial universalism in Sigismund's diplomatic practice. The morals
of the visits to France and England 52
- PÉTER TUSOR
The Kingdom of Hungary and Rome, 1628–1635. Hungarian relations
with the nunciatures of J.B. Pallotto, C. Rocci and M. Baglioni 74

Workshop

- CSETE KATONA
Assassins, spies, ambushes. Alternative methods of warfare in Icelan-
dic sagas 94
- PÉTER HARASZTI SZABÓ
Parallel biographies? University attendance and career opportunities
of the notaries of the Curia and the chancellery in the Sigismund-era 111
- ILLÉS HORVÁTH
The cult of Saint Ladislaus in Sigismund of Luxembourg's image as a
ruler 128

Beyond our borders

- „They advised me not to make a career in this field”. Interview with
Marie-Madeleine de Cevins. Discussion partner: *Beatrix F. Romhányi* 145
- Bibliography of Marie-Madeleine de Cevins' work 151
- MARIE-MADELEINE DE CEVINS
The table of the Franciscans. Dietary habits of the Friars Minor in the
Late Medieval Europe 156

Reviews

Silver and power acquisition in Northeastern Europe (<i>Adamczyk, Dariusz: Silber und Macht. Fernhandel, Tribute und die piastische Herrschaftsbildung in nordosteuropäischer Perspektive [800–1100]. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2014</i>)	
TAMÁS PÉDERI	167
War of towers in Medieval Rome (<i>Alberto di Santo: Guerre di torri. Violenza e conflitto a Roma tra 1200 e 1500. Viella, Roma, 2016</i>)	
ZOLTÁN SZOLNOKI	171
A new step in rediscovering Roman public law in Hungary (<i>Pókecz Kovács Attila: A principátus közjoga. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2016</i>)	
ISTVÁN BAJÁNHÁZY	175
A few thoughts regarding a long-awaited Transylvanian archival reference book (<i>Bernhard Heigl – Petra Rezac – Thomas Sindilariu: Archivführer zur Geschichte der Deutschen in Kronstadt und dem Burzenland. De Gruyter Oldenbourg Verlag, München, 2016</i>)	
ZSUZSA CZIRÁKI	179
About the dangers of criticism (<i>Reinhart Kosseleck: Kritika és válság. Tanulmány a polgári világ patogeneziséről, Budapest, Atlantisz, 2016</i>)	
PÉTER BALÁZS	183
<i>Authors</i>	188

SZÍNHÁZ ÉS AZ EGÉSZ VILÁG

Kiss Csilla:

A színésznői házasságkötések és válások a hosszú 19. században

Szalisznyó Lilla:

A civakodó színész, a hanyag ruhatárnok és a részeg statiszta a színházi bíróság előtt: a Nemzeti Színház belső törvénykönyve és gyakorlati alkalmazása a 19. század közepén

Szabó-Reznek Eszter:

Az arisztokrácia önreprezentációja az erdélyi hivatásos színjátszás centenáriumi ünnepségén

Bödök Gergely:

Thália Arész szolgálatában: színház és színházi élet Magyarországon a Nagy Háború alatt

Heltai Gyöngyi:

Színházi „átállítás”: a pesti magánszínházi mező önszabályozó működési modelljének válsága (1936–1944)

Ring Orsolya:

Budapest kultúrbástyája vagy proletár bulvárszínház? A József Attila Színház Fodor Imre igazgatása alatt (1956–1975)

Imre Zoltán:

A velencei kalmár a Nemzeti Színházban, 1986

Ignác Ádám:

A populáris zene kutatásának kezdetei az államszocialista Magyarországon: az első generáció

A KORALL szerkesztőségének elérhetőségei

www.korall.org

terjesztes@korall.org és korall@korall.org

1113 Budapest, Valkói u. 9.

Előfizetési szándékát kérjük, jelezze a szerkesztőségnél, és valamennyi idejű számként postázzuk Önnek. Az éves előfizetés ára 4500, egy szám ára 1250 Ft.

Soron következő 2017. évi tematikus számaink

70. Országgyűlések Magyarországon

Az AETAS történettudományi folyóirat. Megjelenik évente négy alkalommal. Kiadója az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület. A lap főként történeti tárgyú tanulmányokat, forrásokat, kritikákat, ismertetéseket, interjúkat közöl, de szívesen fogad írásokat a társadalomtudományok más ágaiból is.

*

Az AETAS megjelenését döntően alapítványi támogatás teszi lehetővé. Az AETAS több vagy akár egy száma is megrendelhető a szerkesztőség címén.

A folyóirat előfizetési díja egy évre 4000 Ft.

A lap ára egy szám megrendelése esetén 1000 Ft + postaköltség, könyvesboltban 1100 Ft.

A folyóirat elektronikus előfizetési díja egy évre 3500 Ft

*

Az AETAS-t a szerkesztőség terjeszti. A lap megvásárolható:

Budapest: ELTE BTK könyvtár, VIII. ker., Múzeum krt. 6–8.;

Írók Boltja, Parnasszus Kft., VI. ker., Andrásy út 45.;

Könyvtárellátó Kht., XIII. ker., Váci út 19.;

Magyar Napló Könyvesbolt, VIII. ker., József körút 70.;

Penna Bölcsész Könyvesbolt, V. ker. Magyar u. 40.

Szeged: Egyetemi könyvtár, Petőfi S. sgt.;

Könyv- és Jegyzetbolt, Vitéz u.

Miskolc: Bibliofil Kft., Kazinczy Könyvesbolt, Széchenyi u. 33.;

Fókusz Könyvesbolt, Pátria üzletház.

Pécs: PTE Iskolaszövetkezet Könyvesbolt, Ifjúság út 6.;

PTE Társadalomtudományi Szakkönyvtár, Rókus u. 2.

*

Kiadja az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület

6701 Szeged, Pf. 1179.

e-mail: aetas@mail.u-szeged.hu

<http://www.aetas.hu>

Felelős kiadó: Deák Ágnes

Olvasószerkesztő: Horváthné Szélpál Mária

Szerkesztőségi titkár: Wirth Letícia

Telefon: (20) 593-04-56

A borítót tervezte: Annus Gábor

Nyomdai munkálatok: E-press Nyomdaipari Kft., Szeged

ISSN 0237-7934

Bolti ár: 1100,- Ft
Előfizetőknek: 1000,- Ft

A pápák a 11. század második fele, a „pápaságtörténeti fordulat” óta igényt tartottak arra, hogy minden nagyobb ügyben (*causae maiores*), vagyis olyan perekben, amelyek alapvető és jelentős kérdéseket érintettek, döntést hozhassanak. A korábbi megszo-
kott, helyi bírói szinteket így egyre többször kerülték ki, az egy-
házfők pedig fogadták a helyi és regionális bírók elleni panasz-
okat. A pápai döntések iránti növekvő nemzetközi igény nem ki-
zárólag a Kúrián hozott változásokat, de a kiküldött bíróság in-
tézményét is életre hívta, amely a 12. század során a pápai jog-
szolgáltatás központi elemévé vált, és formális alakot is öltött. Az
eljárásjog elméleti alapját a római-kánonjog adta, amely ugyan-
csak a 12. században alakult ki, és kapott növekvő figyelmet a
pápai udvarban, miután III. Sándorral kezdve jogi képzettségű
egyházfők sora került Szent Péter trónjára.

Az ítélezési feladatok delegálások általi decentralizálása ré-
vén csökkent a pápai udvarra nehezedő nyomás, és hatéko-
nyabban kezelhették a latin kereszténység különböző régióiból
érkező fellebbezéseket. A mandátumok révén felhatalmazott és
csak ennek révén cselekvő-képes bírók összekötő kapocsként
funkcionáltak a régiók és a Kúria között.

A kiküldött bíróság elterjedése és további alakulása azonban
végeredményben „Róma nélkül” ment végbe, lévén a panasz-
soknak maguknak kellett akcióba lépniük, hogy kikerülhessék a
rendes bírói szinteket.

Claudia Alraum tanulmányát számunk 5–16. oldalain olvashatják.
